

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Архіви України

4-6 • 2003

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 4-6 (252) 2003

ЛИПЕНЬ-ГРУДЕНЬ

З М І С Т

Проблеми архівного законодавства в сучасному світі

- Боряк Геннадій, Новохатський Костянтин.* Модерне архівне законодавство України: від тоталітарної спадщини до демократичних стандартів 5

Статті та повідомлення

- Мицик Юрій.* Довкола “архіву Переяславської ради”: міфи та реалії джерельної бази 11
- Журба Олег.* Журнальний період становлення української археографії (Харківські альманахи 30–40-х рр. XIX ст.) 24

Публікації архівних документів

- Верба Ігор.* З історії листування між О. П. Оглоблиним та Н. Д. Полонською-Василенко 1930–1940 рр. 49
- Зозуля Сергій.* Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930). *Закінчення.* 65
- Осташко Тетяна, Соловійова Вікторія.* Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії 88
- Новікова Олена.* Сторінки культурно-мистецького життя Києва 1920-х років очима Єлизавети Піскорської 99

Теорія і практика архівної справи

- Сельченкова Світлана.* Організаційні та методичні проблеми створення вітчизняної системи переліків документів із строками зберігання 114
- Кисельова Алла.* Веб-сайт Держкомархіву України: історія, реалії, перспективи 122

Огляди джерел та документальні нариси. Бібліографія

- Сухих Лідія.* Сербі в Україні (Документи з історії сербських поселень) 130
- Шевченко Тетяна.* Джерела з історії єзуїтського шкільництва на українських землях Речі Посполитої: остання чверть XVI – середина XVII ст. 145
- Миронець Ніна.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля в Держархіві Рівненської області 155
- Старовойтенко Інна.* Листування Євгена Чикаленка у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 165

Із фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного

- Слончак Ніна.* Фотолітопис: Всеросійська виставка 1913 року в Києві 173

Доля українських архівів

<i>Себта Тетяна, Черкаська Наталія.</i> Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі	184
---	-----

У Міжнародній раді архівів

Архіви в системі інститутів захисту прав людини в громадянському суспільстві: Кейптаунській самміт–2003 “Архіви та права людини”	313
--	-----

Критика та бібліографія

<i>Коник Олександр.</i> Нове видання до історії національних меншин в Україні	316
Д. С. Щедрина	321
О. В. Долинський	323
Мирослав Лабунька	325
Відомості про авторів	327
Показчик матеріалів, видрукованих в “Архівах України” 2003 року	329

*Виходить у світ за сприяння Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Г. В. БОРЯК (головний редактор),
Л. М. ВАСЬКО (заступник головного редактора), Л. А. ДУБРОВІНА,
В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПАПАКІН, Р. Я. ПІРИГ,
В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ, Д. В. ТАБАЧНИК,
В. С. ШАНДРА, М. А. ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Художній редактор *Г. О. Сергеев*. Оригінал-макет *І. П. Прокопенко*.

Адреса редакції: 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24. Тел. 275–45–22.
ДЦЗД НАФ 03680 МСП, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

“Архіви України” on-line: <http://www.scarch.kiev.ua/Publicat/Archives>

Здано до набору 05.01.2004. Підписано до друку 06.02.2004. Формат паперу 70x108^{1/16}.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 28,7. Умовн. фарбо-відб. 28,7. Обл.-вид. арк. 23,7.
Наклад 300. Зам. 411.

“Архіви України”, № 4–6. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України

© Державний комітет архівів України, 2003

CONTENTS

PROBLEMS OF ARCHIVAL LEGISLATION IN MODERN WORLD

- Boriak Hennadii, Novokhatsky Kostiantyn.* Modern Archival Legislation of Ukraine: from Totalitarian Heritage to Democratic Standards 5

ARTICLES AND ANNOUNCEMENTS

- Mytsyk Yurii.* About “Archives of Pereiaslavsk Rada”: Myths and Realities of Source Base 11
- Zhurba Oleh.* Journal Period of Ukrainian Archeography Formation (Kharkiv Anthologies of 30's – 40's of the XIX Century) 24

PUBLISHED ARCHIVAL DOCUMENTS

- Verba Ihor.* To the History of Correspondence between O. P. Ohloblin and N. D. Polonska-Vasylenko in 1930's – 1940's 49
- Zozulia Serhii.* Publication of Documents on History of Nizhyn Research Chair on History of Culture and Language (1922–1930). Conclusion 65
- Ostashko Tetiana, Solovjova Victoriia.* Materials of the Meetings of UNR (Ukrainian People's Republic) Foreign Diplomatic Missions Heads as the Source for Directory Period Study 88
- Novikova Olena.* Pages of Cultural and Art Life in Kyiv in 1920's through Yelyzaveta Piskorska's Eyes 99

ARCHIVAL ISSUES IN THEORY AND PRACTICE

- Selchenkova Scvitlana.* Organizational and Methodic Problems of Creation of National System of Documents Listing with Retention Period 114
- Kyseliova Alla.* Website of the State Committee on Archives of Ukraine: History, Reality, Perspectives 122

OVERVIEWS OF SOURCES AND DOCUMENTARY ESSAYS

- Sukhykh Lidiia.* Serbs in Ukraine (Documents on History of Serbian Settlements) ... 130
- Shevchenko Tetiana.* Sources on History of Jesuit Schooling at Ukrainian Lands of the Polish Commonwealth, Last Quarter of XVI Century – Middle of XVII Century 145
- Myronets Nina.* Hand-Written Materials of Baron F. R. Steingel's Library at the State Archives of Rivne Region 155
- Starovojtenko Inna.* Correspondence of Yevhen Chykalenko from the Collection of Manuscript Institute of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine 165

FROM REPOSITORIES OF H.S.PSHENYCHNY CENTRAL STATE CINEMA, PHOTO AND PHONO ARCHIVES OF UKRAINE

- Slonchak Nina.* Photo Chronicles: All-Russian Exhibition in Kyiv, 1913 173

FATE OF UKRAINIAN ARCHIVES

- Sebta Tetiana, Cherkaska Natalia.* Magnate Archives and Record Books from the Collection of Kyiv Central Archives of Early Acts in the Context of Mutual Claims of Reichskommissariat of Ukraine and General-Government of Poland 184

INTERNATION COUNCIL ON ARCHIVES

Archives in the System of Institutions for Human Rights Protection in Civil Society: Cape Town Summit–2003 “Archives and Human Rights”	313
--	-----

CRITICS AND BIBLIOGRAPHY

<i>Konyk Oleksandr</i> . New Book on History of Minority Groups in Ukraine	316
Diana Shchedrina	321
Oleksandr Dolynsky	323
Myroslav Labunka	325
Information about the Authors	327
Published in “Archives of Ukraine” in 2003: Index	329

*The Editorial Board gratefully acknowledges the support
and publication subsidy provided by
The Ukrainian Studies Fund Inc., New York*

ПРОБЛЕМИ АРХІВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Геннадій БОРЯК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ

МОДЕРНЕ АРХІВНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: ВІД ТОТАЛІТАРНОЇ СПАДЩИНИ ДО ДЕМОКРАТИЧНИХ СТАНДАРТІВ

Україна належить до числа тих держав, які 1991 р., після розвалу Євразійської супердержави СРСР здобули незалежність і нині торують важкий шлях до громадянського суспільства. Позаду – рішуча відмова від тоталітарної радянської спадщини, яка в архівній сфері полягала передусім у проголошенні примату державного (у номенклатурному розумінні цього поняття) над особистим; дозування доступу до ретроспективної інформації за ідеологічно-політичними ознаками, а здебільшого за ознакою приналежності до цієї номенклатури; наявність кількох державних архівних систем, у тому числі – окремого Архівного фонду КПРС, архівних систем КДБ, МВС, МЗС, військово-промислового комплексу тощо.

Перед архівістами незалежної України постало надзвичайно важливе завдання: визначити місце архівів в інших історичних реаліях, у новій державі.

Насамперед необхідно було **підвищити рівень захисту архівної спадщини**, надавши загальнообов'язкової сили нормам і процедурам, виробленим тогочасною архівною теорією і архівною практикою. При цьому не просто зафіксувати status quo, а забезпечити подальший поступ відносин і технологій.

Другим завданням була **демократизація доступу до архівів** у нормах, які були б збалансовані між необхідністю, з одного боку, захисту національних інтересів, прав та свобод людини, з іншого, – відповідали загальносвітовим підходам, вимогам і практиці.

Третє завдання полягало в необхідності створити з усіх наявних до 1991 р. архівних комплексів **цілісну сукупність носіїв ретроспективної документної інформації – єдиний Національний архівний фонд**, куди б інтегрувалися компартійні архівні документи, документи колишніх спецслужб та підприємств військово-промислового комплексу СРСР на українських теренах. Постанови Верховної Ради України про передання цих документальних комплексів, прийняті ще 1991 р., по гарячих слідах ліквідації цих тоталітарних інституцій, і стали, фактично, першими нормативними актами українського архівного законодавства сучасної доби.

Проблема розбудови правової бази архівної справи в Україні ускладнювалася тим, що на початку 1990-х років ще тільки формувалися контури загальної правової системи держави. До того ж, архівісти не мали досвіду підготовки законодавчих актів.

Конкретний контекст подій – злам одних суспільних і державних інститутів і заміна їх іншими, різке зростання національної самосвідомості і відповідного інтересу до розкриття історичної правди – вимагали якнайшвидшого законодавчого регулювання питань діяльності архівів.

Під час розроблення архівного закону в Україні вже діяли два базові законодавчі акти в цій сфері – *Основи законодавства про культуру і Закон про інформацію*. Зокрема в *Основах* було вперше задекларовано права громадян на створення архівів, доступ до архівних документів, обов'язок громадян дбати про збереження архівів, заборону вилучення документів з архівних фондів з ідеологічних чи політичних міркувань тощо. *Закон про інформацію* вперше визначив на законодавчому рівні поняття “документ”, унормував право на отримання інформації та захист персональних даних, право власності на інформацію, а також ще цілу низку питань, дотичних до архівної справи. Архівний закон розвинув правові норми цих базових актів.

Основним об'єктом правового регулювання в законі визначено сукупність цінних архівних документів, що належать державі та суб'єктам права, які перебувають на території України або під її юрисдикцією. Цю сукупність документів названо “Національним архівним фондом”. Водночас для забезпечення функціонування Національного архівного фонду закон конституював певну інфраструктуру – систему архівних установ. Тому сам закон дістав назву “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Прийнято його було 24 грудня 1993 року. Пізніше, 1998 року, день прийняття цього закону було офіційно проголошено в Україні професійним святом працівників архівних установ.

Предметом правового регулювання стали суспільні відносини, що виникають у процесі формування Національного архівного фонду, обліку й зберігання його документів та використання архівної інформації. Проте, значення цього закону є значно ширшим, ніж регламентація суто галузевих (професійних) питань. Вперше в українській архівістиці та законодавстві закріплюється поняття Національного архівного фонду як єдиної цілісної категорії культури і права, причому з найвищим статусом – як однієї із загальнонаціональних цінностей, що має неминуще значення. Документи Національного архівного фонду визначено як самоцінну культурно-історичну категорію, а не лише як рухоме майно, предмет наукових зацікавлень або джерело судових доказів.

Найсуттєвішими особливостями українського архівного закону є:

– визначення двоєдиної суті НАФ як складової частини не лише вітчизняної, але й світової культурної спадщини, з одного боку, та інформаційних ресурсів суспільства, з другого;

– врегулювання права власності на документи НАФ з визнанням рівності всіх форм власності і закріпленням верховного права Українського народу на Національний архівний фонд як загальнонаціональне надбання.

Таким чином, в історії України вперше створено правову базу реорганізації архівної справи на засадах деполітизації, демократизації, загальнодоступності державних архівів та захисту прав власників інших архівів і споживачів архівної інформації.

Державна юрисдикція над Національним архівним фондом не протирічить корінним правам власників документів та користувачів ними і не порушує цих прав. Контрольні функції державних архівних установ щодо всіх документів НАФ незалежно від форм власності спрямовано лише на забезпечення цілісності НАФ і збереженості його документів.

Закон став правовою основою проведення єдиної державної політики у сфері архівної справи. Серед пріоритетних напрямів цієї політики є забезпечення збереженості і доступності НАФ, його цілеспрямоване поповнення новими документами.

У наступні роки цілу низку важливих питань архівної справи було регламентовано в окремих статтях інших законів з урахуванням базових принципів, закладених в архівному законі. Це, зокрема, закони України “Про державну таємницю”, “Про приватизацію державного майна”, “Про авторське право і суміжні права”, “Про бібліотеки і бібліотечну справу”, “Про музеї та музейну справу”, “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” тощо. Загалом таких законів зараз уже понад тридцять. Їхні норми щодо архівів складають основу українського архівного законодавства.

Серйозну роль у регламентації доступу до документів НАФ відіграв ще один Закон України – “Про реабілітацію жертв політичних репресій”. Його норми значно, хоча й опосередковано вплинули на соціально-значущу функцію архівів сучасної доби. Адже радянське тоталітарне суспільство, де за часів “хрущовської відлиги” мав місце період часткової реабілітації репресованих, загалом не залучало до цієї роботи державні архіви, а лише архіви спецслужб, прокуратури та місць ув’язнення. Нині ж, з переданням до державних архівів на режим необмеженого доступу всіх архівно-слідчих та кримінальних справ з установ колишнього КДБ УРСР, саме на архівну систему ліг весь тягар відповідальності за дотримання належного балансу між інтересами суспільства, що прагне розкрити всю правду про масштаби сталінських репресій 1930–1950 років, та інтересами осіб (самого репресованого, його родичів та нащадків), які не завжди бажають широкого оприлюднення персональних матеріалів, зібраних каральними органами. Отже, **маємо серйозну колізію між двома декларованими правовими нормами: з одного боку, – свободою на інформацію, з іншого – захистом персональних даних.** Крім того, слід мати на увазі, що не вся інформація з них є абсолютно достовірною. З цього випливає така важлива, але відносно нова для українських архівістів роль “сторожів при брамі” (gate keepers), яка до того ж, ще дуже слабо виписана в сучасному українському законодавстві. З одного боку, ми наражаємося на небезпеку зловживань та свавілля, з іншого – підпадаємо під сувору критику тих самих науковців, журналістів, громадських діячів, які зацікавлені в оприлюдненні всієї без винятку інформації про політичні репресії минулого режиму.

Ще один аспект цієї проблеми пов'язаний із значною кількістю персональної інформації у складі компартійних фондів. Це різного роду особові справи, біографічні довідки (“об’єктивки”), що склалися в обов’язковому порядку на всіх номенклатурників, а також “персональні справи”, скарги і звинувачення, що стосуються їх. Певна частина з них була абсолютно безпідставною, але може бути використана в інтересах сучасної політичної боротьби. Не слід забувати, що більшість представників старшого покоління нинішніх політиків, мали свого часу високі ранги в компартійній номенклатурі.

На щастя, за період незалежної України “компартійний компромат” з державних архівів жодного разу не був використаний у політичній боротьбі. Але ми маємо пильнувати, адже й тут нинішнє законодавство не дає підстав для однозначного тлумачення його норм на користь захисту інтересів особи.

Це законодавство базується на низці норм Конституції України, що мають безпосереднє відношення до культурної спадщини, ретроспективної документної інформації. Основоположним для діяльності архівів і громадян в архівній сфері є положення статті 34: “Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію”. Показово, що ця норма в Конституції передувє багатьом фундаментальним правам особи: на свободу світогляду, зборів, на власність, працю, відпочинок, соціальний захист, освіту, охорону здоров’я тощо.

В умовах глибинної трансформації суспільства законодавство не може бути стабільним. Семирічний досвід реалізації архівного закону також засвідчив, що частина його положень потребувала вдосконалення. Слід було, по-перше, привести Закон 1993 року у відповідність з Конституцією, прийнятою 1996 року, по-друге, – узгодити деякі норми, зокрема щодо доступу до архівів, з міжнародними правовими нормами і рекомендаціями, по-третє, – врахувати напрацювання вітчизняної архівістики. Адже перший архівний закон значною мірою спирався ще на досягнення радянського архівознавства.

Усі ці завдання було реалізовано в новій редакції Закону “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, прийнятого парламентом 13 грудня 2001 року.

Загалом, шляхи еволюції українського архівного законодавства у бік демократизації якнайкраще простежуються на прикладі лібералізації норм доступу до документів у новій редакції закону. Окремо слід зауважувати, що під час його опрацювання переслідувалася мета адаптувати норму та рекомендації Ради Європи, зокрема, Рекомендації NR (2000) 13 Комітету міністрів Ради Європи країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів. Враховувалися також рекомендації міжнародного Кодексу етики архівістів, схваленого Генеральною асамблеєю Міжнародної ради архівів.

Закон розглядає широкий спектр проблем, пов’язаних із доступом до архівних документів і використанням ретроспективної документної інформації. Це – доступ інтелектуальний (пошук необхідної інформації) і фізичний (безпосередній доступ до знайдених документів); декларована

доступність архівної інформації і обмеження доступу в конкретних ситуаціях; види обмежень: пов'язані зі змістом документів, їх фізичним станом чи іншими обставинами; обмеження за термінами і характером використання одержаних відомостей, за категоріями користувачів; обмеження, пов'язані з авторським правом, правами власності тощо.

У новій редакції закону збережено прогресивні положення щодо відкритості зберігання документів Національного архівного фонду і їх доступності для користувачів з моменту надходження до архіву. Збережено також норму щодо рівності у правах доступу всіх осіб, незалежно від громадянства.

Остаточно регламентовано єдиний порядок оформлення для користування документами НАФ – на підставі лише особистої заяви і документа, що посвідчує особу. При цьому законом заборонено вимагати від користувача будь-які інші документи. Знято диференціацію в наданні користувачам оригіналів чи копій залежно від мети користування.

Чітко визначено вичерпний перелік обмежень у доступі до документів, що належать державі або територіальним громадам:

1. Тимчасово (лише до одного року) може бути обмежено доступ до документів, що потребують упорядкування, поліпшення фізичного стану або знаходяться у процесі перевіряння наявності й стану;

2. Охороняється інформація, віднесена до державної або іншої передбаченої законом таємниці;

3. До 75 років обмежується доступ до документів, що містять конфіденційну інформацію про особу або інформацію, що створює загрозу для життя чи недоторканості житла;

4. Архіви мають право відмовити в доступі неповнолітнім, особам, яких суд визнав недієздатними, та особам, які грубо порушували порядок користування архівними документами. Тут причина відмови, по суті, одна: коли користувач є неспроможним відповідати за свої зобов'язання. При цьому користувачеві не треба доводити свої права на користування. Цей обов'язок покладається на архів.

Закон передбачає, що в разі відмови в доступі архів повинен це зробити письмово із зазначенням вичерпних підстав відмови, оскільки дії посадових осіб, які перешкоджають реалізації законних прав користувачів, можуть бути оскаржені в порядку підлеглості або в судовому порядку.

У новій редакції закону зроблено ще кілька кроків назустріч користувачеві, зокрема:

– надано можливість у разі потреби за згодою архіву користуватися не лише довідковим апаратом, а й обліковими документами, у т. ч. справами фондів, де міститься інформація про історію походження і надходження до архіву документів фонду. Раніше це було суто внутрішньою інформацією, доступною лише для працівників архіву;

– вилучено норму, що зобов'язувала користувача виготовляти копії потрібних йому документів за свій рахунок задля того, щоб з ними ознайомитися в разі, коли такі копії в архіві були відсутні;

– спрощено порядок вивезення копій документів НАФ за кордон. Відтепер для цього вже не потрібно спеціального дозволу, якщо копії засвідчено архівом.

Поліпшенню співпраці архівів та користувачів документами сприяла більш чітка й конкретна регламентація багатьох інших питань діяльності архівних установ, обов'язків і відповідальності обох сторін, що взаємодіють.

Прийняття й розвиток архівного законодавства мають принципове значення не лише для реформування архівної справи, але й для захисту суверенності та національних інтересів України в архівній сфері, зміцнення її позицій у міжнародному правовому просторі.

Подальше його вдосконалення посідає чільне місце у планах діяльності Державного комітету архівів України.

о. Юрій МИЦИК

ДОВКОЛА “АРХІВУ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ”: МІФИ ТА РЕАЛІЇ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Мало яка подія в історії України та російсько-українських відносин привертала до себе таку увагу громадськості, як Переяславська рада 1654 р. Без згадки про неї не обходився й не обходиться жоден підручник з історії країн Східної Європи. Лише за радянських часів було видано майже тисячу друкованих праць про неї та пов'язаний з нею комплекс питань. Дуже багато писалося, пишеться (й переписується!)* про це і в українській та зарубіжній історіографії. Однак кількість праць, тим більше – у стиснутій рамках цензури та сумнозвісними “тезами ЦК КПРС” радянській історіографії, зовсім не свідчить про їхню високу якість. Тут є гостро відчутним присмак політичної кон'юнктури. Накопичилося дуже багато й сучасної друкованої продукції, вже написано навіть спеціальні дослідження й захищено дисертації, присвячені аналізу історіографії даної події (української, польської, російської, англомовної і т. д.). Аналізуючи весь комплекс літератури, присвяченої Переяславській раді, доходимо висновку, що кількісно (але не якісно!) у ньому переважають ті роботи, які писалися з позицій російського великодержавного шовінізму. Інакше й не могло бути, враховуючи відсутність власної держави в українців протягом останніх двох з половиною віків. Вивчаючи історіографію проблеми, зупиняєшся на думці, що автори часто пишуть про Переяславську раду з других або третіх рук, що їх цікавить не сама Переяславська рада, а щось інше, наприклад, як про цю подію писав той чи інший історик, що вони викладають свої схеми українсько-російських відносин і тільки побіжно торкаються цієї події, тупцюють на одній і тій самій джерельній базі і навіть не намагаються її розширити. Від цього історія Переяславської ради стала не набагато проясненішою. Не випадково в потоці писаного й друкованого вражає надзвичайно мала кількість джерелознавчих робіт. І тут є своє пояснення. По-перше, будь-яка спроба неупередженого аналізу джерел підриває антинаукові міфи про Переяславську раду, тому не вільно було навіть вийти за межі “канонічних” джерел, до яких належав посольський звіт (“статейний список”) московського

*Про тих, хто списує, можна написати цілу дисертацію. Досить вказати на свіжий приклад: журналіст Анатолій Кондратьєв видрукував на сторінках газети “Слово “Просвіти” (№ 1 від 1–7. 01. 2004 р. – С. 5) статтю “Міфи возз'єднання”, яка є звичайним скороченням моєї праці “Переяславська рада 1654 р.: міфи та реальність” //Переяславська рада: історичне значення та політичні наслідки. – К., 2003. – С. 74–80.

посла в Україну, боярина Василя Бутурліна. По-друге, джерелознавче дослідження вимагає не тільки відповідної підготовки, але й доброго знання архівів та важкої пошукової праці.

Свого часу ми дослідили загальну джерельну базу історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. і встановили, що на кінець XX ст. у розпорядженні істориків було понад 10 тис. джерел, з яких було видрукувано приблизно половину. За минуле десятиліття чисельність цих джерел дещо збільшилась, але суті справи ці зрушення не змінили, бо серед цього, дійсно великого масиву джерел, тільки **мізерна кількість** стосується Переяславської ради **безпосередньо**.

Слід підкреслити, що тут мова йде про Переяславську раду та справи, тісно з нею пов'язані (присяга частини козаків та міщан цареві Олексію, яка була проведена на частині території Гетьманщини у січні 1654 р. та російсько-український договір 1654 р.). Звичайно, можна взяти інший масштаб і вести мову про численні джерела щодо міжнародної ситуації в Європі, ходу боїв між українськими та польськими військами, дипломатичних традицій України чи Росії тощо. Але від цього не стане яснішою поставлена проблема, вона просто потоне серед інших.

Не можна не сказати про головні причини загального поганого стану джерельної бази. Джерел, які походять з Гетьманщини, залишилося дуже мало внаслідок тривалого періоду бездержавності України, особливо ж – тяжких війн та інших соціальних катастроф XVII–XXI ст. (Навіть на самому початку XXI ст. згоріла майже вщент частина архіву в Кам'янці-Подільському!) У 1663 р. згорів гетьманський архів у Чигирині, у 1708 р. – гетьманський архів у Батурині... Видно, було достатньо й першої пожежі, бо вже у 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний на запит московського уряду, чи є в гетьманському архіві якісь документи, що стосувалися б Переяславської ради та договору 1654 р., дав негативну відповідь. Пошуки таких документів уже тоді були безрезультатними не тільки в Україні, але й у Московській державі. Так само нічого путнього московські дяки не спромоглися знайти в архівах навіть на вимогу самого царя Петра I.

Варто підкреслити також, що за часів Руїни особливо постраждала Правобережна Україна, де сильнішими, ніж на Лівобережній, були антимосковські настрої. Отже, необхідно враховувати не тільки втрати, але й деформацію джерельної бази. За умов підросійського існування України переваги щодо виживання та популяризації мали насамперед ті джерела, котрі відбивали позицію промосковськи налаштованих представників козацької старшини лівобережної Гетьманщини.

У 1736 р. російські війська фельдмаршала Мініха спалили Бахчисарай, внаслідок чого був знищений архів Кримського ханства. Зазнали тяжких втрат і польські архіви, особливо в роки Другої світової війни, причому втрачених джерел було чимало й українського походження (відомо, наприклад, про втрату ряду українських літописів, оригіналу твору українського шляхтича Юхима Єрлича та ін.).

Турецькі архіви були й залишаються майже недослідженими й важкодоступними з точки зору україністики. Навіть ті нечисленні дослідники, котрі володіють східними мовами й цікавляться україністикою

(русистикою, полоністикою тощо), нарікають на невпорядкованість цих архівів, відсутність елементарних описів, на жорсткі обмеження, встановлені турецькою владою для іноземних громадян. Найбільше можливостей для евентуальних знахідок джерел з історії Переяславської ради, безперечно, мають архіви Москви та Петербургу. Ще якийсь шанс дають архіви Швеції, Німеччини та інших держав, але поки що можливість пошуків у архівосховищах цих держав залишається майже примарною. Надто вже мало спеціалістів з відповідною кваліфікацією, які працюють у даній галузі, надто мало фінансових можливостей, тим більше, що держава майже усунулася від підтримки такого роду архівних кверенд.

Ті, хто писали й пишуть про Переяславську раду, зазвичай працюють з текстами документів, виданих російським істориком Г. Карповим у 10-му томі археографічної серії “Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России” (СПб., 1878). Значно менше значення для вивчення даної проблематики мають 3-й (СПб., 1861) та 8-й (СПб., 1875) томи цієї серії, що були видані М. Костомаровим (у редактуванні т. З брав участь також П. Куліш), бо лише окремі документи мали якесь відношення до часів Переяславської ради. Широко розрекламований свого часу тритомник “Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы” (М., 1953–1954) у тій частині, яка нас цікавить, містить лише передрук деяких документів, раніше виданих Г. Карповим. Було видано й інші, переважно літописні, джерела, але їхнє значення набагато менше, ніж документальних.

На що ж конкретно спираються ті автори, які пишуть про Переяславську раду?

Насамперед на “статейний список”, тобто звіт, великого посольства Московської держави в Україну, яке очолював боярин Василь Бутурлін, а також споріднені з ним кілька т. зв. “відписок”, тобто листів, які надсилалися головою посольства до Москви і які потім звичайно використовувалися для складання “статейного списку”¹. Цей звіт є найповнішим з точки зору обсягу джерелом з історії Переяславської ради (точніше, кількох рад генеральної старшини), які відбувалися у вузькому часовому проміжку, буквально за кілька днів, і завершилися 18 (8) січня 1654 р. Але визначення “найповніший” стосується переважно обсягу даного джерела і не є синонімом слова “найточніший”. Не можна не відзначити явної тенденційності даного джерела. Бутурлін – офіційний керівник російського посольства – був надто заангажованою в ці справи особою, щоб чекати від нього достатньо об’єктивного опису подій. У цьому джерелі бачимо, наприклад, і знакові для московської дипломатії терміни, як-от: “під царську руку”. Це надто туманне поняття, під яким нерідко розуміли протилежні речі, принаймні українська сторона у 1654 р. розуміла під цією “рукою” зовсім інше, ніж те, що мала на увазі російська. Щоб це краще зрозуміти, варто звернутися до оцінки рішень Переяславської ради українською стороною, яка була дана **всього через рік** після Переяслава, під час найбільшого зближення Гетьманщини та Московської держави як союзників за договором 1654 р. Вона походить з уст українського дипломата Павла Тетері, активного учасника переговорів у Переяславі та

Москві у 1654 р. і тодішнього прихильника російсько-українського військово-політичного союзу. Ця оцінка була висловлена ним у присутності та за мовчазної згоди Богдана Хмельницького, Івана та Данила Виговських, Самійла Богдановича-Зарудного (іншого, поряд з Тетерею, керівника посольства до Москви у 1654 р.), Григорія Лісницького й Тимоша Носача. Це сталося у ставці Богдана Хмельницького під обложеним Львовом 7 жовтня 1655 р., під час переговорів із представниками польської сторони. На закид польського посла Я. Хоменецького Тетеря різко відповів: “Військо Запорізьке не віддавалося царю в рабство! Йшлося за нашу свободу, за війну проти ляхів!”².

В. Бутурлін, як і інші його попередники на дипломатичній ниві Московської держави (посли, упорядники “статейних списків”), нерідко видавав бажане за дійсне, перебільшував свої заслуги, прагнучи довести, що події розвивалися саме так, як вони й мали розвиватися за царською волею, згідно з царським дипломатичним “наказом” (інструкцією). При аналізі достовірності дипломатичного звіту Бутурліна доречно не забувати відому характеристику, дану “статейним спискам” московським дяком Григорієм Котошихіним, який у 60-ті роки XVII ст. втік до Швеції і склав там свій меморандум про Московську державу. Котошихін дуже гостро висловлювався про достовірність “статейних списків” взагалі, бо там писалося й про те, що було, й про те, чого не було, а послами – упорядниками цих звітів робилося все, щоб перебільшити свої заслуги з розрахунку “на большую себе честь и жалованье”.

Історики простудіювали цей список уздовж і впоперек³, нерідко вказували при цьому на явні замовчування або тенденційне висвітлення Бутурліним подій, але зробити доскональний та досить вичерпний аналіз свідчень Бутурліна (якщо говорити про безпосередній опис Переяславської ради) неможливо через поганий стан джерельної бази. Але не можна заплющувати очі, як це переважно робиться, й на суперечності в текстах Бутурліна, а також на явну нерепрезентативність цього джерела. Адже воно відбиває офіційний погляд уряду Московської держави на цю подію, надто стисло й упереджено висвітлює позицію української сторони і тому ніяк не може вважатися всебічним й достатньо об’єктивним джерелом.

З українського боку маємо кілька джерел, які дають дуже стисло характеристику Переяславської ради (звичайно 1–2 речення), що вже саме по собі свідчить про “велич” цієї події в очах її українських учасників та сучасників. Літописці приділяли Переяславській раді не більше, а то й менше місця, ніж Корсунським радам 1657 і 1669 рр., “Чорній раді” 1663 р., укладенню Гадяцького пакту тощо. Багато в чому типовим (не тільки для ряду українських літописів, складених на Лівобережжі, але й білоруських) є відгук, даний незаним автором Чернігівського літопису: “Хмельницький царю московському поддался со всею Україною и Войском Запорожским и присяг в Переясловю Алексію Михайловичу, царю московскому”⁴. Додамо, що під “Україною” цей автор, як і багато інших, розуміли тільки Наддніпрянщину. При цьому у відгуках про Переяславську раду можна зафіксувати й певні розходження в її оцінках.

У радянській історіографії охоче цитували представників табору прихильників московської орієнтації, насамперед літопис Самовидця, ігноруючи інших або ж перекручуючи їхню думку. Т. зв. Самовидець (це умовне, кабінетне визначення анонімного автора) дещо повніше, ніж інші літописці, сказав про цю подію і відзначив, що “по усей Україні увесь народ з охотою тоє (присягу цареві) учинил”⁵. Автором цього літопису, на думку переважної більшості дослідників, був відвертий прихильник московської орієнтації генеральний підскарбій за часів І. Брюховецького, а потім стародубський протопоп Роман Ракушка-Романовський. До того ж, він складав свій літопис у той час, коли на правому боці Дніпра панувала тотальна руїна. Отже, причина появи саме такого відгуку про Переяславську раду є цілком зрозумілою. Звістка Самовидця була використана Г. Грабянкою, а через останнього – авторами ряду українських літописів XVIII ст. (“Короткий опис Малоросії” та ін.). Живучи через 50–100 років після Переяславської ради, всі вони констатували підлеглисть Гетьманщини цареві й починали відлік цієї підлеглості від Переяславської ради. В умовах після придушення антиколоніального повстання Івана Мазепи вони мріяли вже тільки про автономію лівобічної Гетьманщини під царським берлом, відповідно й розставляли акценти. Якихось оригінальних деталей до картини Переяславської ради вони не додавали, ґрунтуючись на згаданих літописах Самовидця та Грабянки й похідних від них. Не слід відкидати й негативного впливу тієї ситуації, у котрій творили літописці у XVIII ст., які знали, що негативний відгук про царя або про московське панування в Україні неодмінно викликав би репресії. Приблизно в такому ж дусі, як Самовидець, писав на початку XVIII ст. і Самійло Величко. Щоправда, його розповідь є значно ширшою, але все ж мало додає до розкриття картини Переяславської ради. До того ж, слід узяти до уваги схильність Величка до містифікацій та підробок. Так, на сторінках свого твору він наводить аж надто підозрілий лист Б. Хмельницького на Січ від 5. 01. 1654 (26.12.1653) із пропозицією піти під московську протекцію і такого ж типу лист – відповідь запорожців від 13 (3). 01. 1654 р., де міститься негативна відповідь на цю гетьманську пропозицію⁶.

У дещо інший спосіб, на що досі не зверталось уваги, розповідали про Переяславську раду деякі інші сучасники Переяславської ради. Так, ігумен київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович у своїй “Кройніці” (1672–1673), вказував на факт піддання Богданом Хмельницьким Гетьманщини цареві та виконання присяги на вірність цареві козаками й міщанами⁷. Тут і в інших звістках слід враховувати не тільки те, про що писав літописець, але й про що він промовчав, хоча володів багатою й важливою інформацією. Софонович якраз промовчав про загальновідому негативну позицію українського православного духовенства щодо присяги цареві. Між тим, цей літописець належав до вищої ієрархії Київської митрополії і навіть був певний час (1668–1673) фактично місцеблюстителем митрополичого престолу. Не менш цікавим є свідчення відомого своєю промосковською налаштованістю тогочасного київського полковника, учасника Переяславської

ради Василя Дворецького. Він уникнув детальної розповіді про Переяславську раду, обмежившись, по суті, повторенням свідчень Софоновича, і тільки додав звістку про місця присяги (були названі церкви) київських міщан⁸. У публіцистичному трактаті “Пересторога Україні”, написаному чи редагованому Дворецьким ще раніше (1669), міститься розгорнутий аналіз тодішніх можливих зовнішньополітичних орієнтацій Гетьманщини. Красномовною є тут констатація ролі Московської держави: “тяжка Польща Україні, а Москва совіто (тобто вдвічі. – Ю. М.) тяжча”, але автор усе ж схиляється до Московської держави з огляду на спільність віри⁹. Таким чином, бачимо картину вибору меншого з двох зол, але аж ніяк не всенародного ентузіазму. І це писав надзвичайно активний і послідовний прихильник московської орієнтації! Що ж казати про інших, навіть тих, які первісно, у 1654 р., підтримували військово-політичний союз з Московською державою? Майже не залишилося або не збереглося їхніх відгуків про Переяславську раду, але їхні **справи** (активна боротьба проти Московської держави, починаючи з 1657–1658 рр., яку проводили І. Виговський, П. Тетеря, П. Дорошенко, М. Ханенко, І. Нечай, Г. Лісницький, С. Богданович-Зарудний та інші учасники Переяславської ради, не кажучи про І. Богуна, Г. Гуляницького та ін.), куди красномовніше, ніж слова, промовляють за себе. І все ж і тут є певні оцінки (хоч і дуже стислі) Переяславської ради. Вище ми цитували слова Павла Тетері, але ще гостріше висловлювався гетьман Іван Виговський у своїх універсалах, закликаючи до боротьби проти Московської держави у 1658–1659 рр.

Значно повнішими є свідчення, які містяться в донесеннях від 27 січня 1654 р. чорнобильського протопопа, котрий інформував про це українського православного шляхтича на службі Речі Посполитій Семена Павшу, а той переповів їх князеві Янушу Радзивілле, командуючому військами Великого князівства Литовського (він був безпосереднім зверхником Павші). При цьому Павша додав і три власні листи, які були доповнені свідченнями деяких інших його агентів (17 (7) або 12 (2). 02; 21 (11). 02; 7. 04. (28. 03.) 1654 р., писані з Мозиря). Ці документи певною мірою були відомі ще В. Липинському та М. Грушевському¹⁰, але в повному вигляді, з урахуванням різних списків були тільки недавно нами видрукувані¹¹. Цінним є вже той факт, що чорнобильський протопоп якщо й не був присутнім особисто, то мав у Переяславі довірених осіб, які були свідками ради 18 (8) січня. Сам же чорнобильський протопоп був власною персоною у Києві і на власні очі бачив вступ московського посольства до міста та описав, у який спосіб бралася присяга. У цій групі донесень проливається додаткове світло на саму Переяславську раду, на її безпосередній відгомін в Україні, особливо у Києві та Чорнобилі, на конфлікти між українцями та московськими військами і зовсім непарадний хід присяги, про що писав і Павша у листах від 2 та 21 (11). 02. 1654 р.: “...було сповіщено весь київський магістрат і простолюди, аби йшли присягати. Ті опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали, як бидло... вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості”; “...силою взяли присягу в чорнобильців

і то від небагатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши москву, розїхалися по різних містах і містечках і виглядають війська (Речі Посполитої), як Бога. Доповідаю й про те, що й уся Україна зичить того ж самого. Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувались, що воліють померти, ніж присягати московському цареві...”

Врешті, переказувався зміст чуток, які ходили в українському суспільстві в січні 1654 р. щодо усних умов, укладених у Переяславі. Насамперед цю інформацію (чорнобильського протопопа й листів С. Павші) використав український мемуарист, волинський шляхтич Юхим Єрлич, додавши деякі цінні деталі з інших джерел. Обсяг усіх цих джерельних свідчень набагато перевищує згадані українські літописи, поступаючись тільки “статейному списку” посольства Бутурліна. Варто вказати на відомі ще Г. Карпову та М. Грушевському свідчення ченця Києво-Печерської лаври Макарія Криницького, посланого своїм архімандритом Йосифом Тризноу та київським митрополитом Сильвестром Косовим до Луцька, щоб заявити протест православного духовенства відносно незаконної вимоги присяги цареві¹². Ці замовчувані свідчення з українського боку репрезентують позицію противників союзу з Московською державою і подають абсолютно протилежну картину Переяславської ради та присяги, ніж та, яку зафіксовано у “статейному списку” Бутурліна. Вони ж певною мірою є суголосними досить значній групі свідчень, що походять з польського боку.

Польська сторона (вищі урядові кола, дипломати, хроністи тощо) активно відгукнулися на цю подію. Але вони побачили в ній тільки “зраду” короля та Речі Посполитої (як бачимо, лексика всіх колонізаторів щодо українських визвольних змагань є разючо подібною!) і перехід під зверхність іншого монарха. Типовим є, наприклад, лист чернігівського воєводи Єжі Тишкевича від 1. 03. 1654 р., де є, зокрема, типова для польської тогочасної історіографії звістка про дії Богдана Хмельницького у 1654 р.: “цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя й Україну (тут: Наддніпрянщину. – Ю. М.) віддав”.

В їхніх писаннях багато емоцій і, водночас, гострих оцінок. Так, автор анонімною віршованою хроніки (1682) цілий уступ своєї поеми присвятив Переяславу, з єхидством наголосивши на тому, як Хмельницький поміняв польського орла на московський герб (“голий мужик на коні”). Оскільки цей текст ніколи не друкувався, то як додаток нижче наводиться відповідний уривок з цієї фундаментальної хроніки¹³. Але польські представники на Переяславській раді не були, за винятком, можливо, тільки посланців чернігівського воєводи й житомирського старости Єжі Тишкевича (скоріше за все, вони були в Києві, а не Переяславі). Представників польських урядових кіл та польських хроністів цікавив сам факт укладення антипольського російсько-українського союзу, а не хід ради, тому навіть нечисленні донесення агентів-очевидців та дипломатів були, по суті, ними проігноровані й майже не збереглися. Отже, з точки зору інформативних можливостей польські джерела поступаються “статейному списку” В. Бутурліна, хоча досить добре репрезентують позицію офіцій-

них кіл Речі Посполитої та, певною мірою, значної частини українського суспільства. Є тут і важливі факти, про що свідчить, наприклад, видрукуваний нами й згаданий вище лист Є. Тишкевича, який засвідчує, що царський уряд навіть пообіцяв відпустити на польський бік кордону тих українців, котрі не хотіли коритися Москві.

Майже цілковито ігнорувалися зарубіжними істориками (вже не кажучи про радянських) свідчення іноземних джерел неросійського та непольського походження. Це передусім німецькі газети та хроніки середини – другої половини XVII ст. Під час стажування у 1991 р. у ФРН нам вдалося попрацювати у Бременському “Presseforschung” (Інституті дослідження старонімецької преси). Тут зберігається зібрання у понад тисячу томів своєрідних підшивок (фотокопії, ксерокопії) німецькомовних газет, які видавалися в німецьких державах, імперії Габсбургів та Швейцарії. У тих з них, що датовані 1654 роком, вдалося знайти і певну кількість оригінальних звісток щодо Переяславської ради. Вони ґрунтувалися, очевидно, на інформації з дипломатичних кіл та тієї, що походила від німецьких військових на службі Речі Посполитої, є дуже стислими, і за своїм характером нагадують польські джерела. Тут є деякі важливі дані про присягу цареві, українсько-російські дипломатичні контакти, про умови російсько-українського союзу. Про їхній зміст може свідчити проведений нами аналіз гамбурзької газети 1654 р.¹⁴, хоча вивчення газет, що видавалися у Відні, Лейпцігу, Берліні, ще належить здійснити. Важливішим є зміст німецької хроніки “Театр Європи” (приблизно сторінка тексту), яка ґрунтується на тогочасних газетах та спільних з ними джерелах¹⁵. Надзвичайну цінність становлять тут пункти переговорів, імовірно – й умови усних домовленостей, які були укладені в Переяславі. Їхній аналіз засвідчує подібність даних “Театру Європи” до інформації української опозиції в Гетьманщині 1654 р. Є тут, безперечно, явні чутки, є й безсумнівні, достовірні факти. Знаючи, наприклад, про заборону паління тютюну в Московській державі, на відміну від Гетьманщини, про державну монополію в торгівлі алкогольними напоями (в Україні була свобода винокуріння), про практику нового охрещення у Московії навіть православних вихідців з України та Білорусі, логічно припустити, що ці та інші дуже актуальні блоки проблем безсумнівно порушувалися під час переговорів у Переяславі. Бутурлін про них промовчав, але інформація про це потрапила врешті на сторінки німецької хроніки. (Нами ці свідчення “Театру Європи” були проаналізовані, але поки що не видані у перекладі з німецької¹⁶). Розкол українського суспільства щодо союзу з Московією, про який згадують деякі з цих іноземних джерел, протести й виступи проти гетьмана та московських воєвод змусили царський уряд маневрувати та йти на поступки. Так, він відмовився від наміру заново охрещувати українців, заборонити тютюн, а спроби заборонити винокуріння в Україні чинилися тільки з XVIII ст., та й то безуспішно. У документах, які стосуються договору, зовсім не згадується про ці проблеми.

Що стосується присяги, то тут джерельна база досліджень і перспективи останніх виглядають краще. З вищенаведених уривчастих свідчень можна зробити безсумнівний висновок про те, що присягу цареві могли

відбирати тільки на Гетьманщині (вона складала тоді близько четвертої частини етнічних українських земель), причому не на всій, що їй мусили дати повнолітні представники тільки двох станів (козацького та міщанського) чоловічої статі і що далеко не всі робили це добровільно, ухилялися, втікали, під час присяги називалися не своїми іменами. Це підтверджують документи й російського походження. В. Бутурлін доклав до свого звіту деякі інші документи:

1. Список 18-ти полків Гетьманщини, куди було послано представників царського уряду для прийняття присяги, причому вказано, хто конкретно був посланий. Названо також основні міста (13 із 18-ти), де треба було приймати присягу, вказується й загальна кількість тих, хто присягнув¹⁷;

2. Присяжні (переписні, записні) книги Білоцерківського та Ніжинського полків¹⁸;

3. Зведені дані з усіх присяжних книг про кількість осіб, які нібито дали присягу цареві¹⁹.

Перший і третій документи вміщуються на одній сторінці і містять явні недоречності, зокрема у першому з них взагалі не позначено населені пункти Вінницького, Паволоцького, Прилуцького, Уманського та Чигиринського полків, а в інших випадках (кілька міст Брацлавського, Корсунського та Черкаського полків) їх приналежність до того чи іншого полку викликає великі сумніви. Нема й слідів присяжних книг цих полків. У будь-якому випадку все це надто схоже на те, що нога царських представників, які відбирали присягу, й не ступала на землі згаданих п'яти полків правобережної частини Гетьманщини.

Три згадані джерела не узгоджуються навіть між собою, отже, – містять явно неправдиві дані. Так, у присяжній книзі Білоцерківського полку йдеться й про присягу в тих містах (Германівка, Фастів, Триліси), які у списку 18-ти полків згадані як цілковито спустілі через війну. Отже, царські представники (у даному випадку Лопухін та Портомоїн) вписували до присяжних списків “мертві душі” або ж елементарно скопіювали відповідні сотенні книги, нікого не приводячи до присяги! Як засвідчує проведений нами аналіз, є цілком достатні підстави стверджувати і про неправдивість загальної кількості осіб, що присягали, вказаної у 3-му документі та в присяжних книгах. (Останні є цінними джерелами, але придатними для інших дослідницьких цілей. Тут зібрано унікальний ономастичний матеріал, вказувалися імена та прізвища осіб, котрі нібито присягали, а також стисло описувалися головні населені пункти Білоцерківського та Ніжинського полків.) Царські представники вказали й нелогічний та явно нереальний як для такого короткого терміну маршрут подорожі. Вони відбирали присягу далеко не в усіх, а тільки в частини вказаних у списках осіб. Самі ж списки вони склали на підставі існуючих полкових та сотенних реєстрів та якихось списків міщан. Є й дрібніші розходження. Так, згідно зі списком 18-ти полків присягу в жителів Білоцерківського полку мав відбирати стольник Л. Лопухін. Між тим, згідно з присяжною книгою Білоцерківського полку цю присягу відбирав також і піддячий приказу Большого двorca Я. Портомоїн.

Отже, для вирішення проблеми присяги джерела дають більшу за обсягом інформацію, яка чітко засвідчує той факт, що дійсна картина й масштаби присяги козаків та міщан цареві була явно сфальсифіковані представниками Московської держави. Уточнити це питання теж є реальним. Ще чекають на аналіз та публікацію присяжні книги Київського та Переяславського полків, про які побіжно згадував М. Грушевський.

Нарешті, звернімося до останнього аспекту поставленої нами проблеми, а саме – до джерел договору 1654 р. Ми дійшли висновку, який сформулювали у своїх попередніх працях: не існувало російсько-українського договору 1654 р. як типового для сучасної практики, тобто завершеного документа, створеного в двох примірниках, котрими сторони обмінювалися. Можна говорити скоріше про умовний договір, свого роду “рамкову декларацію”, у котрій сторони брали на себе певні зобов’язання, а суттєві непорозуміння та незгода по ряду пунктів, відсутність взагалі умов щодо деяких важливих проблем, незавершеність та неузгодженість мали бути подоланими, так би мовити, у “робочому порядку”. До того кожна сторона діяла так, як вважала за потрібне. Віленське перемир’я 1656 р. означало крах надій українського уряду на Москву, яка підписанням цього сепаратного договору з Річчю Посполитою грубо порушила договір, котрий українська сторона де-юре денонсувала, уклавши Гадяцький договір з тією ж Річчю Посполитою у 1658 р. Підписанням же Переяславського договору 1659 р. (“14 статей”) було підведено ризику під договором 1654 р., але це вже інша тема.

Слід підкреслити, що єдиного договору тоді не було й не могло бути, оскільки його пробували з різним успіхом укладати представники аж трьох станів Гетьманщини (православне духовенство, міщанство й козацтво), а не об’єднана делегація. (Селянство не мало жодних політичних прав, а нечисленна шляхта була фактично злита в Гетьманщині з козацтвом.) Не було, як відомо, і ніякої ратифікації козацьких та міщанських порозумінь з Москвою...

Які ж документи збереглися?

Якщо говорити про **міщанство**, то представники деяких міст Гетьманщини (Переяслав) першими прибули до Москви. Вони привезли три чолобитні на царське ім’я, де прохали царя про підтвердження прав та привілеїв міста, а також рекомендаційного листа Б. Хмельницького з цього приводу (від 27(17). 02. 1654 р.). До цього вони додали чотири привілеї Переяславу на Магдебурзьке право тощо від покійних королів Речі Посполитої Сигизмунда III та Владислава IV. 14 та 23 квітня 1654 р. за н. ст. цар Олексій видав три жалувані грамоти, котрими повністю підтверджував їхні давні права. Цим же шляхом пішли й представники Чернігова, котрі висунули аналогічні пропозиції, підкріплені грамотою Б. Хмельницького від 1.03.(19. 02.)1654 р.¹⁵. Хоча царські грамоти Чернігову не збереглися, можна не сумніватися, що права та вольності й цього міста були підтвержені за переяславським зразком. Врешті, у червні–липні 1654 р. до Москви прибула й делегація київського міщанства, яка виклала свої пропозиції у 19-ти пунктах, а також у двох чолобитних на ім’я царя та боярина Бутурліна. Ці пропозиції були підкріплені рекомендаційними

листами Б. Хмельницького (від 5. 05. (25. 04.) 1654) та генерального писаря І. Виговського (від 6. 05. (28. 04.) 1654), а також текстами 22-х (!) документів, серед яких провідне місце належить привілеям Києву від різних королів Речі Посполитої та незбереженому універсалу Б. Хмельницького.

Переважає більшість цих вимог була задовільнена. Взагалі, ця група документів була своєрідним зразком, за яким мали б вирішуватися проблеми й інших міст Гетьманщини. В сумі, маємо з українського боку десяток листів (з пунктами пропозицій міщан та рекомендаційних з боку українського уряду); ще три десятки документів додавалися до них, щоб підтвердити законність вимог та історичні прецеденти. Оце й весь принципово важливий матеріал для аналізу домовленостей міст Гетьманщини з царським урядом. І хоча нічого невідомо про хід переговорів, усе ж, цього матеріалу достатньо, щоб визнати факт підтвердження Московію дотеперішнього статус-кво міст і міщанства Гетьманщини.

Православне духовенство відправило свою делегацію найпізніше. Це посольство на чолі з архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем прибуло до Москви аж у серпні 1654 р. Воно представило свої вимоги (сім статей), кілька чолобитних київських монастирів, листи київського митрополита Сильвестра (Косова) та чернігівського єпископа Захарії (Прокоповича), підкріплені цілою низкою послань Б. Хмельницького та І. Виговського²⁰. Однак ці переговори закінчилися безрезультатно. Москва вимагала, всупереч існуючим канонам, підпорядкування московському патріарху Київської митрополії, українське ж духовенство обстоювало своє законне і традиційне (від 988 р.) право залишатися під омофором Константинопольського (Вселенського) патріарха. Знову ж нічого не відомо про хід переговорів. Маємо тільки їхній негативний результат.

Найскладніше розв'язати проблему домовленостей головного в Гетьманщині – **козацького стану** з царським урядом. Про них свідчать три документи – запис статей-вимог, який дістав умовну й не дуже точну назву “Березневих статей”.

Першими за хронологією йдуть “23 статті” від 27 (17). 02. 1654 р. – лист від імені гетьмана Б. Хмельницького та Війська Запорозького на царське ім'я, поданий представникам царського уряду у Москві 24 (14). 03.1654 р.

Другий документ (“20 статей”) – це запис 23 (13). 03.1654 р. приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду (П. Тетеря, С. Зарудний), які вели переговори у Москві.

Третій документ – “11 статей” – скорочена й змінена редакція “23-х статей”, представлена царському уряду 31 (21). 03. 1654 р.

На ці пункти були дані царські резолюції, причому виявилось, що по шести з них, і дуже важливих (наприклад, про зовнішню політику Гетьманщини), уряд Московської держави не дав апробації, хотів накласти суттєві обмеження. Відзначимо, що історики з московського та “малоросійського” табору розцінюють саме ці царські обмеження як оста-

точно узгоджений варіант порозуміння, що дає їм можливість твердити про обмежену автономію (і не більше!) Гетьманщини у складі Московської держави. Між тим, це тільки вияв позиції Москви, якої не прийняв український уряд, котрий діяв цілком у своєму, незалежницькому, дусі. Дана розбіжність свідчить якраз про незавершеність договірних умов, про бачення гетьманом та українським урядом у цілому союзу Гетьманщини з Московією як достатньо рівноправного, що не обмежував суттєво її (Гетьманщини) суверенітету як незалежної держави.

Із поля зору дослідників часто випадає і той факт, що окремі додаткові документи з обох сторін суттєво доповнюють його. Тут необхідно врахувати ще два послання Хмельницького до царя з проханням про підтвердження окремих пунктів договору або ж прав та привілеїв відповідними царськими жалуваними грамотами та чотири царські грамоти (червень 1654 р.) на це.

Часто не враховується й та обставина, що договір 1654 р. між козацьким станом та московським урядом укладався не тільки в березні того року посольством Тетері й Зарудного, але й у квітні посольством родича Б. Хмельницького Филона Гаркуші і все одно лишився незавершеним. Саме після місії Гаркуші царем Олексієм була видана жалувана грамота Війську Запорозькому (так офіційно називалася тодішня Українська держава – Гетьманщина), причому тут стверджувалося, що “ваши права, и привилія, и свободы, и добра **содержати навеки крепко и нерушимо, безо всякого прменения**” (виділено нами. – Ю. М.). На наш погляд, дана грамота є достатньою підставою закрити дискусію про те, чи давав Бутурлін у Переяславі взаємну присягу керівникам Гетьманщини. Сам цар на папері підтвердив свою обіцянку, дану раніше своїми послами про зберігання в непорушності й незмінному вигляді “прав й вольностей” Війська Запорозького²¹.

Самі пункти порозуміння козацького стану з московським урядом у всіх трьох варіантах були ґрунтовно проаналізовані істориками XIX–XX ст., і тому немає потреби на цьому зупинятися. Відзначимо, що незавершеність договору 1654 р., його неповнота й недосконалість не дають на сьогодні достатньо точних та вичерпних відповідей на питання про характер тодішніх російсько-українських міждержавних взаємовідносин. Звідси – й надто вільні його інтерпретації, схоластичні дискусії істориків навколо спроб визначити характер тодішнього (1654–1658) союзу між Московською державою та Гетьманщиною (“унія”, “персональна унія” і т. д., і т. п.), тим більше, що цей характер змінювався протягом досить короткого часу і від достатньо рівноправного “рамочного порозуміння” 1654 р. шлях проліг до нерівноправного російсько-українського договору 1659 р., який визначив статус Гетьманщини вже як автономної частини у складі Московської імперії.

Пошуки в Російському державному архіві давніх актів у Москві дали нам свого часу можливість встановити імена приказних писців, які записали “11 статей”: Степан Кольчинський, Тимофій Топоровський та Михайло Кульчинський, які були емігрантами з України та колишніми сту-

дентами Києво-Могилянської академії. У такий же спосіб при широких архівних кверендах можна вирішити ще деякі питання укладення договору 1654 р. Принаймні, це куди перспективніша справа, ніж творити ялові “есе”, тупцюючи на кількох десятках документів, які дають дуже обмежене уявлення про договір 1654 р., не кажучи вже про саму Переяславську раду...

Додаток:

Уривок в Віршованій хроніці (1682) про Переяславську раду

“Р[оку] 1654.

Хміль, прибувши до Чигирини, доданого йому до булави,
Скінчив конспірацію з московським (царем) щодо підданства.
І вже не орла має паном, але голого мужика на коні,
Позначеного чи то хрестом, чи то єврейським бірлитом на голові,
Сила ведмежа, але ж серце двоїстої природи.
Звідти й пішло, що московит, зазнавши поразки, вдруге боїться й своєї тіні.
Віддав (Хмельницький) у тюрму найголовніші міста за Дніпром: столицю Київ,
Переяслав, Ніжин та інші зіниці всієї Русі.
Там зразу ж вони фортифікували замки або ж городи,
І все більше прагнули укріпитися .
Поляки ж з своїм володарем прихилили на свій бік татар,
Прагнучи віддати за хитрощі хитрощами і як козаки на лехів,
Так лехи (на козаків), спускали вовків на псів, віддаючи за сміх сміхом.
А так, коли Хміль проводив час, приглядаючися пильним оком до орди,
Москва ж як уважна сорока (дивилася) з того та іншого боку Дніпра,
Де було (зручне) місце, там почали укріплятися...”

Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. Відділ рукописів. № 1275, арк. 49 зв. Переклад з польської.

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 3.

² *Мицик Ю.* Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 213. Цю інформацію взято з недрукованого щоденника львівського студента Божецького, який мав контакти з відомим львівським дипломатом та мемуаристом С. Кушевичем. Цей польськомовний щоденник зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів.

³ Взагалі, найповніше підсумки історіографічних здобутків у дослідженні Переяславської ради та договору 1654 р. підбито у фундаментальному збірнику: Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – 885 с.

⁴ Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 110.

⁵ Літопис Самовидця. – К., 1972. – С. 67.

⁶ *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – С. 132–136.

⁷ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 231.

⁸ *Мыцык Ю. А.* «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. 1983. – М., 1984. – С. 219–234.

⁹ *Мицик Ю. А.* Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 129–138.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України – Руси. – К., 1999. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 767–776.

¹¹ *Мицик Ю. А.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 523–565.

¹² *Грушевський М.* Історія ... Т. IX. – Ч. 1. – С. 767.

¹³ Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. Відділ рукописів, № 1275, с. 49 зв.

¹⁴ *Мицик Ю. А.* Джерелознавчі студії... С. 553–556.

¹⁵ Грушевський М. Історія... Т. IX. – Ч. 1. – С. 775–776.

¹⁶ Мыцык Ю. А. История освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов в освещении немецкой хроники “Театр Европы” // Вопросы германской истории. Русско-германские отношения нового и новейшего времени. – Днепропетровск, 1982. – С. 145–158.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. 10. – С. 781.

¹⁸ Там же. – Т. 10. – С. 239–240. Другий список вміщено у збірнику “Воссоединение...” – М., 1954. – Т. 3. – № 226.

¹⁹ Воссоединение... Т. 3. – № 232.

²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 10. – № XVI.

²¹ Воссоединение... Т. 3. – С. 572.

Олег ЖУРБА

ЖУРНАЛЬНИЙ ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ (ХАРКІВСЬКІ АЛЬМАНАХИ 30–40-х рр. ХІХ ст.)*

Розвиток харківської періодики 30-х – початку 40-х рр. пов’язаний з виходом низки місцевих альманахів, які в прямому розумінні не були періодичними виданнями, проте за наявних цензурних умов, що утворилися після скасування у 1826 р. ліберального цензурного статуту 1804 р. і прийняття нового закону, який позбавляв університети права цензурувати місцеву друковану продукцію та ускладнював процес відкриття журналів значними бюрократичними перепонами, вони об’єктивно виконували суспільні, науково-пізнавальні, художньо-естетичні, просвітницькі функції видань журнального типу. Окрім того, створення на українських землях періодичного видання стикалося не лише з матеріальними проблемами, а насамперед із відсутністю достатньої кількості місцевих авторів. І зовсім не випадково харківські альманахи цього часу рясніють іменами запрошених до них російських, насамперед московських і петербурзьких, авторів або українців, які мешкали в обох столицях імперії.

Одним з перших харківських альманахів стала “Утренняя звезда”, що вийшов у двох книгах (відповідно у 1833 та 1834 рр.) під редакцією І. Петрова та за активної участі Г. Квітки-Основ’яненка. Симптоматично, що при компонуванні свого видання редактор уперше застосував принцип мовного розподілу, зібравши до першого випуску твори, писані російською мовою, а до другого – українською (причому провідні автори альманаху І. Срезневський та Г. Квітка-Основ’яненко подали свої твори до обох). “Утренняя звезда” мала традиційний для альманаху характер літературного збірника доби романтизму і позначена мотивами захисту існування літературної української мови, увагою до народної творчості, публікаціями зразків фольклору тощо. На жаль, власне історична

*Продовження статті “Журнальний період становлення української археографії (Харківські журнали 10–20-х рр. ХІХ ст.)”, видрукуваної в “АУ” № 1–3 за 2002 р.

проблематика та археографічні публікації в альманасі відсутні. Проте невеличка примітка його видавця до статті І. Срезневського “Отрывки из записок о старце Григории Сковороде” дещо пояснює причини, які ускладнювали та навіть унеможлилювали, як це сталося в даному випадку, публікацію на сторінках часопису історичних джерел: “Здесь следуют два письма Сковороды к священнику... Иакову Правицкому. Но издатель по старинной орфографии не нашел удобным поместить оные. Должно заметить, что правописание, или правильное сказать по постановке литер в письме у Сковороды отличалась тем, от принятого вообще правила, что он не употреблял вовсе букв: “ъ”, “ь”, сокращал слова, поставляя сверху титлы, словотитлы и другие уменьшенные буквы”¹. Палеографічні спостереження І. Петрова свідчили не лише про його особисту недостатню підготовленість у справі друкування джерел, навіть не тільки про відчуту ним потребу вироблення й засвоєння певних правил перекодування їх з рукописного тексту до друкованого, але й про те, що підвищені вимоги до археографічної справи на початку 30-х рр. (діяльність Археографічної експедиції, праці П. Строева, К. Калайдовича, гуртка М. Румянцева, журнальна археографія московських та петербурзьких видань тощо) не дозволяли вдумливому видавцеві вільно поводитись із джерелами, друкуючи їх на власний розсуд або наводячи у переказі.

Останнім значним альманаховим виданням у Харкові став “Молодик”, що виходив за редакцією І. Бецького у 1843–1844 рр. і був задуманий як справжнє періодичне видання, але, витримавши лише чотири випуски, став “лебединою піснею” харківської доби “українського національного відродження”, знаменуючи зустріч двох генерацій своїх діячів, одна з яких представлена в альманасі іменами харківських просвітителів В. Каразіна та Г. Квітки, що пішли з життя на початку 40-х рр., немовби передаючи естафету, своїм наступникам – науковцям-професіоналам М. Костомарову та І. Срезневському.

Як джерело дослідження стану археографічної справи представляють інтерес і розглядаються насамперед третій та четвертий томи “Молодика” (двом першим притаманний літературно-етнографічний характер).

Харківський “Молодик” – найяскравіший вияв українського романтизму в його синкретичному журнальному варіанті. Справді, альманах став місцем зустрічі прозаїків і поетів, етнографів і фольклористів, істориків і філологів, причому не лише місцевих. Серед його авторів – М. Погодін, А. Фет, А. Дельвіг, Ф. Глинка. Проте, головний ідейний зміст визначався творами українських письменників, для яких характерним було властиве українському романтизмові тужіння за минулим козацьким – “золотим віком” та загубленою славою предків: “Постій козаче, не біжи! // Ось глянь на хрест! Читай чия могила! // Останнього се гетьмана Кирила! // Присядь же, брате, потужи!”² (вірш був написаний 1832 р. у Москві). Але серед настроїв безнадії, суму за втраченим минулим, чуємо й нотки стриманого оптимізму, туманні сподівання на відродження козацького духу: “Молодова, розгульнова // счастья не забудь // Славу гордую былова // в землю не зарыть!”³. Але загалом, як зазначав Ю. Луцький відносно таких історико-літературних настроїв, властивих харківським

романтикам 30-х рр.: “Для таких... література була відголосом минулого, а не прологом до майбутнього”⁴.

Оптимістична історична перспектива розвитку місцевого краю в працях авторів альманаху пов’язана не стільки з романтичним захопленням етнографічно-історичною спадщиною, скільки з повсякденною працею сучасників на ниві просвітництва, виробництва, торгівлі, благоустрою, мистецтва. Проте, романтичне сприйняття минулого накладало відбиток і на відчуття сьогодення, коли безмежний місцевий патріотизм рукою Г. Квітки-Основ’яненка малював надто райдужні, рекламні картини становища і перспектив розвитку губернського міста: “Да, город Харьков отличен от многих губернских городов. Взгляните на него хоть слегка, хоть со всею внимательностью; прелесть! улицы ровные, чистые, прямые; публичные заведения великолепны; частные дома красивы, милы; магазины накоплены всякого рода товарами, вещами в избылии и беспрестанно сменяющимися новейшими, изящнейшими; не успеет что явиться в Петербурге, уже привезено в Харьков и продано. Училища, театр, гостинный двор, различные художественные заведения... чего в нем нет!.. Посмотрите на этого молодца, на этого франта между городами, посмотрите на Харьков в праздничный, торжественный день, – чудо!..”⁵.

Така турбота про свій край, залюбленість у нього, у поєднанні із досягненнями місцевої освіти, зростанням суспільного інтересу до минувшини, формуванням елементів модерної української культури, яка через обстоювання мови та історико-етнографічної специфічності поступово починала долати свою провінційність (звернімо, до речі, увагу на згадку у вищенаведеній цитаті з Г. Квітки про Петербург як взірць, у даному випадку, комерційних успіхів) та усвідомлювати свою самотність, – все це й викликало появу “Молодика”. Як уже зазначалося, третій і четвертий випуски альманаху майже повністю присвячені місцевій історичній та археографічній проблематиці (за винятком белетристичного розділу четвертого випуску). При цьому видавець намагався чітко розрізнити дослідження та публікації джерел (тобто виділити археографічну діяльність як особливу галузь історико-наукових студій), що певним чином відбилося на структурі видання. Більш чітко й обґрунтовано це зроблено у четвертому випуску, де другий розділ під назвою “Наука” включав історичні дослідження, представлені творами М. Берлинського, а третій – “Материали для истории Малороссии” – являв собою зібрання археографічних публікацій. Менш послідовно такий розподіл між історико-дослідницькими працями та власне публікаціями джерел відчутний у третьому випуску, який складався лише з двох розділів: “Наука и материалы” (представлено історико-етнографічні статті та великі за обсягом добірки джерел) та “Смесь” (невеликі за обсягом, часом з коментарями, археографічні публікації). Таким чином, в українській регіональній журналістиці з’явився окремий археографічний відділ, де зосереджувалися цікаві, але “сирі” джерельні матеріали, що чекали на своє подальше використання.

Розглянемо “наукові” розділи останніх випусків “Молодика”. 8 із 11 позицій розділу “Наука и материалы” третього випуску репрезентують

українську історичну (3) та археографічну (5) проблематику. З них лише один матеріал присвячений Слобожанщині та Харкову (“Основание Харьковского коллегіума”), два – Гетьманщині (“Завещание генерального обозного И. Ломиковского” та “Переписка по поводу измены Мазепы”), два – ранній історії Правобережжя (статті М. Костомарова “Первые войны малороссийских козаков с поляками” та “Русско-польские вельможи”). Дві публікації не мали безпосереднього відношення до історії України, але свідчили про археографічний рівень тогочасних харківських публікаторів (“Подлинная бумага, почерка последней половины XVII ст. ...” – надрукована В. Каразіним, та, ймовірно, його ж “Библиотека государей в XVII ст.”). Ще одна стаття В. Каразіна – “Взгляд на украинскую старину” – мала програмний, концептуальний характер не лише стосовно заселення Слобожанщини, формування тут інститутів “подчинения, собственности, гражданственности”, особливостей її інкорпорації до імперських структур у порівнянні з Гетьманщиною, ролі центральної влади у бурхливому поступі харківського регіону, внеску видатних місцевих діячів у розвиток краю. Вона продемонструвала один з ранніх виявів джерелознавчої та археографічної рефлексії в українській регіональній історіографії. Стаття В. Каразіна є важливим джерелом до розгляду його багаторічної евристичної археографічної праці задля збирання, колекціонування та опрацювання історичних джерел. Говорячи про необхідність визначення впливу центральної влади на Україну, він зазначав, що робить це по пам’яті, бо “после пожара, который истребил большую часть моих бумаг, многотрудно собранных в течение 55 лет, не могу я хронологически определить постепенности влияния российского правительства на Украину”⁶.

В. Каразіну належить одне з найцікавіших спостережень щодо методів подальшого вивчення регіональної історії, в якому відчуваються глибокий песимізм, зневіра у можливостях різного типу джерел надати дослідникові достовірне знання: “Но где уловит он это давно прошедшее?.. Тщетно желал бы он вопросить архивы, их нет; или они представляют ему лишь судебные дела, достойно покрытые вековою пылью. Тщетно обратится он к старшему поколению. Оно не может ему ничего сказать: обычаи изменяются, как изменяются покрои платья. Никто не обращал особенного внимания на это изменение”. На думку автора, лише художнє відтворення “некоторых черт бывшей Украины” здатне донести до нащадків, зберегти вірне обличчя минулого Вітчизни: “Благодарим нашего повествователя о старине Григория Федоровича Квитку, передавшего нам из нея многое в его малороссийских романах. Он живописно представляет нам былое”. Але й художня реконструкція минулого не могла задовольнити В. Каразіна, який розумів її обмеженість для наукового історичного пізнання: “Но романы будут подозрительны историкам, по тому самому, что они романы. Зная участие, принимаемое в них воображением сочинителя, историк вправе сомневаться и во всем”⁷.

На що ж опертися? Які джерела є найдостовірнішими, на думку одного з патріархів слобідської антикварної історіографії? Відповіді немає, – лишаються самі сумніви, – роздоріжжя. Літописна традиція не

задовольняє, оскільки занадто загальна, некритично-міфологізована; місцеві архіви або відсутні, або там безліч дрібних адміністративно-судових справ, які не створюють цілісної картини історичного розвитку, призводять до її здрібнення; художнє відображення минулого (в тому числі й наріжний камінь українського романтизму – народна пісенна творчість) не гарантує сталого наукового знання.

Не надто засмучуючись невирішеністю означеної проблеми, В. Каразін надав “Молодику” переважну більшість історичних джерел, що були видрукувані на сторінках його третього випуску. Серед них, без сумніву, до каразінських публікацій належать дві з розділу “Наука і матеріали” (вони підписані): “Духовное завещание И. Ломиковского” та “Подлинная бумага почерка последней половины XVII ст..”, а також три з розділу “Смесь”: “Письмо А. Палицына к В. Каразину”, “Письмо к издателю с приложением писем Г. Сковороды”, “Речь В. Каразина 1802 р. про відкриття харківського університету. На В. Каразіна як найвірогіднішого видавця вказують авторські та редакторські примітки до його статті “Взгляд на украинскую старину”, які стосуються таких публікацій джерел: “Цены провианту в Харькове в 1732 г.”, “Копии с протоколов дворянства и купечества пред основанием императорского харьковского университета 1802 г. сентября 1 дня”, “Выписки из писем архитектора Алферова”, “Условия помещика с учителем за 40 лет назад” (всі вони увійшли до розділу “Смесь”), та “Основания харьковской коллегии...” (з розділу “Наука и материалы”). Окрім того, до його археографічного доробку, ґрунтуючись на згадках самого В. Каразіна про власну працю “в архивах московских и здешних”, а також на властиву лише йому серед інших авторів “Молодика” подібну глибоко краєзнавчу проблематику, можемо, зрозуміло – гіпотетично, долучити: “Данное письмо”, “Запись Сологуба” (“Смесь”), “Библиотека государей в XVII ст.”, “Переписка по поводу измены Мазепы”. В підсумку кількісний внесок В. Каразіна у третій випуск “Молодика” є вирішальним: з 11-ти позицій “Науки и материалов” йому належать 6, а з 14-ти публікацій “Смеси” – 10. З них 15 – це різного виду археографічні публікації.

Найбільш складною за архітектонікою є стаття-публікація, присвячена огляду історії харківського колегіуму⁸. Створена на основі дослідження архівних документів з його бібліотеки, вона складається з трьох нерівних частин: власне розвідки-публікації, нарису “О библиотеке коллегиумской” (з історії книгозбірні, про її найбільших жертводавців, список найцінніших книг) та “Списка ректоров и префектов”. Дослідження охоплює період від заснування закладу (1726 р.) до 1821 р. і містить цінні відомості про його матеріально-фінансовий стан, навчальні програми, зміни в статусі. Проте головна увага приділена ролі насамперед верхньої російської влади та знатних вельмож, а також місцевих церковних діячів у справі матеріального забезпечення, меценатства, опіки та підтримки колегіуму. До тексту статті входять 10 археографічних публікацій. Це передусім Височайші укази Анни Іоанівни 1731 р. (про запровадження в колегіумі класів філософії, богослов'я, слов'яно-грецької та латинської мов) та Олександра І (про нагородження за ініціативою канц-

лера М. Румянцева кращих учнів колегіуму відповідними медалями, 1811 р.), уривок з інструкції Катерини II 1765 р. слобідсько-українському губернатору, зокрема про введення у колегіумі класів французької та німецької мов, математики, малювання, географії, інженерства, геодезії та артилерії та виділення на ці потреби відповідних коштів; п'ять листів від князів Голіциних – Михайла (1730 р.) та його племінника Олександра (1794, 1795, 1801, 1802, 1804 рр.) до харківських єпископів або до керівництва колегії, а також лист М. Румянцева 1804 р. до О. Голіцина стосовно передання дарунків харківській колегії. Всі вони повідомляють про щедрі меценатські пожертви цих вельмож освітньому закладу (грошові внески, картини, медалі, скульптура, книги). З елементів наукового оформлення ці публікації супроводжують вказівки на матеріал, характер видання (з копії чи з оригіналу друкується), місце зберігання, опис печаток. Окрім того, в тексті розвідки багато посилань на такого ж виду джерела з архіву колегіуму, що наведені автором у вільному переказі.

До історії освіти та культури Слобожанщини мають відношення ще кілька археографічних публікацій В. Каразіна. Чільне місце серед них посідає комплекс джерел з історії заснування Харківського університету: “Речь, говоренная Августа 31 дня в собрании харьковского дворянства – депутатом его, коллежским советником В. Н. Каразиным, испросившим Высочайшее соизволение на основание в Харькове университета” та “Копия с протоколов дворянства и купечества пред основанием Императорского Харьковского университета, 1802 год, сентября 1 дня”. Ці джерела свідчать про значні зусилля, яких доклала місцева громада задля створення в місті вищого навчального закладу, про увагу, виявлену їхніми нащадками до витоків високої освіти та інтелектуального життя краю. З огляду на археографічне оформлення цей комплекс позбавлений будь-яких його елементів (окрім заголовків). Це суцільний текст без коментарів, приміток, передмови, визначення зовнішніх особливостей джерел, легенди.

В. Каразіним міг бути оприлюднений документ з історії приватної освіти на Харківщині – “Условие помещика с учителем за 40 лет назад”. Це угода між учителем-німцем та місцевим поміщиком терміном на 1 рік щодо навчання дітей останнього в зимові місяці та виконання вчителем навесні посади садівника, з докладним перерахуванням функцій та обов'язків сторін. З археографічних особливостей відзначимо намагання публікатора передати особливості мови та пунктуації оригіналу, а також його позначку про те, що джерело видрукуване з чернетки, власноруч написаної поміщиком. Ані про місце зберігання, ані про історію надходження документа до колекції публікатор не повідомляє. Так само прихованим за криптонімом “К” залишилося й прізвище поміщика, однієї із сторін договору.

Комплекс із трьох документів, пов'язаних між собою іменем відомого слобожанського просвітителя, архітектора О. Паліцина, що у 80–90-ті рр. XVIII ст. очолював гурток прогресивної інтелігенції, представлений зразками його поетичної та епістолярної творчості: листом до В. Каразіна від 4.06.1799 р., віршем, присвяченим Г. Державіну, та уривками з чоти-

р्यों листів місцевого архітектора Алферова до своїх друзів (можливо, до О. Паліцина) за 1809–1810 рр. про подорож та навчання мистецтву в Парижі (у примітках до каразіновської статті “Взгляд на украинскую старину” Алферов представлений видавцем “Молодика” І. Бецьким як вихованець та нащадок О. Паліцина). В публікаціях відсутні елементи археографічного опрацювання, якщо таким не вважати мораліте у про-світницькому дусі після листів Алферова про користь для Батьківщини таких, як він, самовідданих працівників.

Найцікавішим комплексом археографічних публікацій третього випуску “Молодика” були “штудії” В. Каразіна та І. Срезневського над рукописною спадщиною Г. Сковороди: відповідно “Письмо к издателю” та “Выписки из писем Г. С. Сковороды”. При цьому праці поєднано не лише тематично: І. Срезневський відштовхувався у своїх дослідженнях від публікації В. Каразіна, постійно на неї посилався, продовжував, розширював та поглиблював проблематику, запропоновану його попередником.

Згадаймо, що “сковородинська” проблематика була започаткована ще на сторінках перших харківських журналів, але то були здебільшого спогади про філософа та вільні перекази його ідей і думок. Тепер же висувалося завдання вивчення текстів його творів, для чого слід було провести копітку евристичну працю, якнайповніше виявити обсяг доробку Г. Сковороди, найдокладніше його описати (галузь камеральної археографії), підготувати умови для наукової публікації творів ученого (єдиційна ділянка археографії).

“Письмо к издателю” В. Каразіна – це фактично археографічна передмова до публікації листа Г. Сковороди до М. Ковалинського від 26.09.1790 р., де зазначено, що видання зроблено з копії, виготовленої самим В. Каразіним при відправленні більш ніж півстоліття тому листа адресату, і що, копіюючи лист Г. Сковороди, він намагався зберегти не лише правопис, але й почерк оригіналу. Саме тому дехто із сучасників уважав цю копію автентичним листом Г. Сковороди. Але історія документа на цьому не закінчилася. Він зник з паперів В. Каразіна й випадково потрапив йому до рук через 50 років від харківського архієпископа. За змістом лист Г. Сковороди містить його власноручний перелік своїх творів, що стало відправною точкою дослідження І. Срезневського.

Автор “Выписок из писем Г. С. Сковороды” ставив перед собою два завдання – скласти повний список творів філософа та, як більш віддалений проект, – “полное собрание писем, как сокращенный перечень, если не всех, то по крайней мере главных его мыслей”⁹. Для виконання першого з них І. Срезневський фактично використав археографічний метод: він видрукував уривки з листів Г. Сковороди, де той згадував свої твори, та згрупував їх за трьома категоріями. Перша – ті, що наводить Г. Сковорода у листі, оприлюдненому В. Каразіним, друга – виокремлені з інших листів та відомі в рукописних списках, третя – ті, які ще не відомі І. Срезневському. Всі публікації уривків з листів (окрім чотирьох на сторінці 241), хоча сам автор статті зовсім не обумовлює правил археографічної публікації, старанно виконано, із додержанням особливостей сковородинської орфографії (збережено надрядкові літери, скорочення та помилки автора).

Для другої категорії творів українського філософа дослідник склав своєрідний реєстр з переліком і описом відомих йому списків та із зазначенням місця їх зберігання та зовнішніх особливостей (маргіналії та різна кількість пісень у віршованих списках).

Досконале знання рукописної спадщини Г. Сковороди дозволило І. Срезневському виступити із суворою критикою статті про Г. Сковороду, надрукованої в журналі “Телескоп”. Її об’єктом стало надто вільне поводження автора з текстами творів філософа, які при звірці з оригіналами виявилися або перекрученими, або самочинно приписаними перу Г. Сковороди. Такий “романтизм” у підході до джерел, до речі – дуже властивий самому І. Срезневському у його літературно-фольклорно-історичній творчості 1830 – початку 1840-х рр., знайшов з його боку рішуче засудження й підкреслював те принципове значення, якого набувала археографічна діяльність за умов засвоєння молодим поколінням науковців позитивістського типу наукової творчості.

Культурно-освітній блок археографічних публікацій на сторінках третього випуску “Молодика” представлений також двома документами з московських архівів: “Подлинная бумага, почерка последней половины XVII столетия (найдена между делами Аптекарского приказа, которые сохранились в архиве Медицинской конторы)” та “Библиотека государей в XVII столетии”. Вони не мають безпосереднього відношення до української історії: в першому джерелі йдеться про необхідність додаткових заходів для впорядкування діяльності щойно (1682 р.) відкритих за наказом царя двох московських богаділень на зразок того, як це робиться “во всех государствах Европейских”, – це своєрідна доповідна записка до вищих інстанцій, які невідомий автор переконував всіляко підтримати цю богоугодну справу та сприяти, сказати б сучасною мовою, заповненню законодавчих прогалін, для чого конче потрібним визнавалося прийняття кількох царських указів; другий документ (1696 р.) – це довгий список книжок Посольського приказу, що “с давнего времени хранится... и до которых никакого дела нет”, який був поданий як додаток до доповіді государям Петру та Іоанну з проханням за непотрібністю передати їх “в царскую книгохранительную палату”. Але за царським наказом усі згадані книжки мали бути заново переписані й зберігатись на старому місці, причому додатково наказувалося переписати старі книжки з Малоросійського приказу і також здати їх на зберігання до Посольського приказу. Книжки класифікувалися за мовою, розмірами, терміном зберігання, визначалися “книжкові колекції” цього зібрання (книжки з Верхньої друкарні, боярина А. Матвеева, ніжинська колекція македонського архимандрита Діонісія, книги з “Мастерской палаты”); навіть, як у кожній книгозбірні, називалися свої боржники (кн. Голіцин не повернув 17-ти книжок).

Досить неорганічно, на перший погляд, поєднані з українознавчими публікаціями та дослідженнями російські матеріали добре “працювали” на загальнопросвітницьку ідею, яку наполегливо втілював у слобідський інтелектуальний простір сам публікатор В. Каразін, для якого місцева історія та дійсність були природними складовими буття російського:

“Блажен уже стократно ежели случай поставил меня в возможность сделать малейшее добро любезной моей Украине, которой пользы столь тесно сопряжены с пользами исполинской России”¹⁰. Висловлене 1802 р. дає можливість не лише кращого розуміння мотивів комплектування першого в Україні–Слобожанщині цілісного історично-археографічного видання, в якому каразінський доробок був визначальним, а в археографічному плані домінуючим, але й спонукає до постановки принципів питань ідейних особливостей початкового етапу як української журнальної археографії, так і становлення відповідної історичної дисципліни загалом. Історичні джерела, як бачимо, компонувалися В. Каразіним до публікації не за належністю їх до українського історичного процесу, а за ідейними переконаннями автора, який, озираючи 40-річний період розвитку місцевої освіти та культури, у просвітницькому захваті писав у тому ж “Молодику”: “мы стремимся к европейской образованности на крыльях ветра...”¹¹. Тобто історія Слобожанщини та Малоросії уявлялася ним навіть не як регіональний варіант загальноукраїнської, а, насамперед, загальноросійської чи навіть всесвітньої історії. За влучними спостереженнями І. Лисяка-Рудницького, В. Каразіна слід “зараховувати до породи предтеч та піонерів, які не усвідомлюють далекосяжних наслідків своєї діяльності, чи до Колумбів, які не знають, до якого нового материка вони відкрили шлях. Не слід ототожнювати його ідейних позицій ані з традиційним лівобережним державництвом – автономізмом, ані з “харківськими романтиками”, які вже були людьми чергового покоління. Насправді ж він був духовним сином раціоналістичного просвітництва XVIII ст., яке прийшло спізнено до Східної Європи”¹².

Згадаймо, що “Молодик” з’явився на схилі романтичної культури в Росії і був рупором тих самих романтиків, літературні та фольклорні праці яких складала основу альманаху і від яких виразно відрізнялися писання та публікації В. Каразіна, створені на ґрунті архаїстичного просвітницького світогляду та наукового дискурсу. Віддаючи належне романтичній культурі та сформованому нею типу наукової творчості у справі пробудження, а точніше – формування, національної свідомості, утворенню народницького напрямку у вітчизняній історіографії, залученню значного масиву нетрадиційних для того часу джерел, демократизації наукової творчості та суспільної думки, варто зазначити серед його суттєвих ознак не лише оформлення, постановки концепції модерної української історії чи історіографії (в документах кирило-мефодіївців), але й нездатність створити у власних межах відповідний інструментарій для вирішення накреслених завдань (неувага та досить вільне поводження з писемними історичними джерелами, навмисна белетризація історичного твору, широкі можливості для авторської фантазії, що межує з фальсифікацією). Важко не погодитись із критичною частиною висновку В. Кравченка щодо місця знакового видання харківських романтиків – альманаху І. Срезневського “Запорожская старина” – в українській історіографії: “Те, що можна було в ній знайти нового, дуже часто виявлялося недостовірним; те, що було достовірним, частіше за все виявлялося новим”¹³. Із ще більшими підставами цей висновок стосується питання

про становлення української археографії, по відношенню до якої, розглядаючи саме дисциплінарний аспект, романтична історіографія, немовби міняючись у часі із просвітницьким раціоналізмом, властиво ставала анахронізмом, долати який “приходилося” “інтелектуальному епігону XVIII ст.”¹⁴ В. Каразіну, археографічні публікації якого ставали прямими попередниками початку процесу інституціоналізації зазначеної дисципліни новим поколінням істориків наприкінці 30-х – у середині 40-х рр. XIX ст. на ґрунті засвоєння позитивістського типу наукової діяльності (йдеться про утворення спеціалізованих регіональних інституцій історичного та археографічного профілю).

Окрім значної кількості матеріалів з історії освіти та культури, вирізняються археографічні публікації, присвячені видатним особам вітчизняної історії початку XVIII ст. Проте, якщо “Переписка по поводу измены Мазепы” була комплексом нарративних джерел переважно політичного характеру, то “Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского” яскраво характеризувало економічний потенціал господарства генеральної старшини.

Перша публікація є комплексом із шести листів, що охоплюють час від 10 лютого по 25 квітня 1708 р. За змістом він присвячений: першим відомостям про “зраду” І. Мазепи, що дійшли до вищої влади через охтирського полковника Ф. Осипова, а до нього – від І. Іскри та В. Кочубея (лист Ф. Осипова до царевича Олексія від 15.02. 1708 р.; лист царевича Олексія до кн. О. Меншикова від 25.02.); копія листа Ф. Осипова до кн. О. Меншикова від 10.02.); спростуванню І. Мазепою доносів на нього (лист І. Мазепи до О. Меншикова від 24.02.); наказу Петра I про заарештування Іскри, Кочубея та Апостола за несправедливий донос та спробу державного злочину (лист Петра I до І. Мазепи від 01.03.); повідомленню про результати допитів із застосуванням тортур Кочубея та Іскри (лист графа Г. Головкина до О. Меншикова від 25.04.). Автори й адресати листів, як бачимо, представлені вищими посадовими особами імперії, Слобожанщини та Гетьманщини. Широком є географічне охоплення місць укладання листів: Охтирка (листи №1, 3), Преображенське (№ 2), Фастів (№ 4), Москва (№ 5), Вітебськ (№ 6).

Археографічній методиці листів властиві риси, притаманні не лише подібним виданням того часу, але й нинішнім публікаціям. Проте своє головне завдання, як він його бачив, – донести до читача зміст ретроспективної інформації, а також автентичність тексту джерела, – видавець “Молодика” (а саме він, І. Бецькой, в цьому випадку, як, мабуть, і в багатьох інших, виступав публікатором джерел, що їх надав В. Каразін) реалізував досить успішно. Власне археографічне кредо, суто прагматичне за призначенням, сформульоване ним коротко й афористично: “Все сии письма напечатаны совершенно в том виде, в каком оне доставлены издателю”¹⁵. І справді, відсутність спроб осучаснити тексти початку XVIII ст. при публікації (старанно збережено правопис, скорочення, навіть авторські помилки) свідчать про усвідомлення археографом історичного джерела не лише як носія певної інформації, але й як культурно-історичного феномена з його неповторними внутрішніми та зовнішніми особливостями.

Архаїчність археографічної методики, тобто наявність рис, які роблять публікацію “Писем...” спорідненою із зразками видань історичних джерел, притаманних представникам антикварної історіографії, виявилась у низці прийомів археографічної едиції. Публікатор оминув будь-які згадки про місце зберігання джерел, що друкувалися, хоча їхній характер переконає, що вони могли бути серед тих паперів, які В. Каразін виявив у столичних архівах. Відсутня зовнішня і внутрішня критика листів. Археограф жодною мірою не стурбований “вписанням” своїх джерел у будь-який спосіб до контексту доби, що ним висвітлюється: немає ані передмови, ані коментарів, ані смислових приміток, – читачу (науковцю чи аматору) немов би пропонується самому, без зайвого моралізаторства просвітницької історіографічної традиції, зануритись у реальність того часу й самостійно зробити свій висновок або винести присуд.

Серед елементів археографічного оформлення публікації (за відсутності інших) привертають увагу заголовки, укладання яких доцільно розглядати як прототип камеральної галузі археографії, що має своїм завданням створення документальних джерел другого документального рівня¹⁶. Публікація має два ступені заголовків: той, що стосується всього комплексу, та заголовки до кожного листа. Перший з них неадекватно відображає зміст комплексу: мова тут іде не стільки про “зраду” І. Мазепи, в яку російська влада ще не вірить, скільки про справу Кочубея та Іскри та розправу над ними. Можливо, правда, що такий зсув акцентів відбувся задля привернення уваги потенційного читача, є своєрідним журналістським прийомом на догоду смакам тогочасної публіки. Щодо заголовків кожного надрукованого листа, то в них зазначалися лише його автор та адресат, але зміст джерела, дата та місце створення не наводилися. При всій недосконалості та неповноті сфери заголовка в археографічних публікаціях того часу (в “Молодику”, зокрема), вона утверджувалася в каноні археографічної едиції як її обов’язковий елемент (у розглядуваному нами комплексі “Писем...” заголовки до самих листів навіть виділено готичним шрифтом).

“Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского”, надруковане в альманасі за поданням В. Каразіна, – важливе джерело з історії українського господарства, соціальних відносин, генеалогії, історичної географії. Документ складається з трьох частин – власне заповіту, “Реестру всех добр моих в Украине северной страны лежащих” та “Реестру певних должников, которые мне виноваты остаются”.

Археографічні погляди публікатора, реалізовані в “Завещании И. Ломиковского”, не зазнали суттєвих змін порівняно з іншими публікаціями “Молодика”, проте деякі новації все ж присутні. Насамперед це численні підрядкові примітки – своєрідний словник, де незрозумілі тогочасному читачеві звороти ділової української мови початку XVIII ст. та звичайні українізми перекладалися російською, а для слів іноземного походження подавалися готичним шрифтом німецькі відповідники.

Як і в інших археографічних матеріалах “Молодика”, в “Завещании...” до самої публікації були включені елементи опису почерку (текст, писаний “несколько дрожащею рукой”) та зовнішнього вигляду джерела (“да-

лее невозможно разобрать за ветхостью”). Незрозумілі або зіпсовані місця тексту публікатор позначив крапками. Проте дбайливе ставлення до особливостей правопису початку XVIII ст., намагання досягти автентичності при його друкуванні (збереження скорочень, відсутність спроб адаптувати текст до розуміння сучасного читача-нефахівця) не завадили археографу досить вільно поводитися з текстом “Завещания...” як із цілісним документом. Останню частину реєстру боржників з, відповідно, обліком і обставинами самих боргів публікатор, вважаючи, мабуть, їхній перелік задовгим, монотонним та малоцікавим для читачів журналу, просто вирішив не друкувати, обмежившись лише короткою анотацією (по суті, тут маємо справу з елементом регестів-заголовків, але не до всього джерела, а для його частки): “За тем следует описание долгов шинкарей его и других на аренде содержавших его имение”¹⁷.

Окремий тематичний комплекс, що фрагментарно висвітлював соціально-економічні стосунки на Слобожанщині XVIII ст. та розвиток господарства регіону, представлений невеличкими публікаціями джерел: “Данное письмо”, “Запись Сологуба”, “Цены провианту в Харькове в 1732 году”. Як і попередні зразки журнальної археографії “Молодика”, їх об’єднує транслітераційна методика передавання тексту, а також неуніфікованість, випадковість, стриманість у археографічному оформленні. Їхні заголовки побудовані за різними критеріями і не зорієнтовані на подання необхідної досліднику наукової інформації; якщо перший акцентував увагу на виді джерела, а другий – на його авторстві, то лише останній заголовок адекватно відображав сам зміст документа. Означені публікації не мали легенд, а також будь-яких коментарів та приміток до тексту. Лише в “данном письме” містяться коротенький опис зовнішнього вигляду (на гербовому папері з червоною сургучною печаткою), а також невеличка передмова до публікації джерелознавчого характеру – авторське пояснення побудови цього виду джерела. При цьому, “данное письмо”, що підтверджувало від вищої місцевої влади права на придбані землі, за спостереженнями публікатора, схоже на формуляр малоросійських гетьманських універсалів і є немовби їхньою копією¹⁸. В суто методичному археографічному аспекті згадані публікації маловартісні. І “Запись Сологуба” (це – приватноправовий акт у формі “долговой крепости” між колишнім охтирським полковником И. Пересветовим та мешканцем Батурина Сологубом, який за свій борг у 6 крб., що був не в змозі повернути, забов’язувався жити в свого кредитора та працювати на нього за одяг і харчі протягом п’яти років), і “Цены на провиант” (це витяг у вигляді таблиці з рапорту харківської полкової митної канцелярії) є суцільним текстом видрукуваних джерел, позбавленим елементів археографічного оформлення.

Дві невеликі публікації історичних джерел у третьому випуску “Молодика” (не враховуючи вже згадуваної статті І. Срезневського про Г. Сковороду) не охоплені колом каразінського зібрання. Перша належить самому видавцеві альманаху, І. Бецькому, який подав дві взаємопов’язані епіграфічні пам’ятки першої половини XVIII ст., присвячені відомому церковному діячеві, духівнику Петра І, настоятелю Москов-

ського Благовіщенського собору, представнику однієї з найвідоміших слобідських родин Т. Надаржинському, який наприкінці життя став ченцем охтирського Троїцького монастиря під іменем Товія, де пізніше і був похований у збудованій ним же церкві. Публікація включає велику віршовану епітафію на надгробку та напис у монастирській церкві, що засвідчують роль Товія як її фундатора. Між ними – невелика ремарка публікатора, який у стилі аматорів-антикварів межі століть висловлював сподівання, що оприлюднені ним матеріали стануть у пригоді при укладанні біографії видатної для історії краю особистості.

Наступна публікація – “Предания из века Екатерины Великой: материалы для истории” – є вільним переказом П. Корсаковим оповідей, які він на початку кар’єри чув від своїх колишніх начальників графів П. Завадського та О. Васильєва про службовий злет Д. Трощинського та роль у цьому Катерини II. За жанром публікація наближена до спогадів і в цьому розумінні є унікальною для “Молодика”. В ній представлені, з одного боку, образ справедливого монарха, який протегував своїм талановитим, старанним, чесним підданам, яким такі чесноти допомагали досягати службових висот та матеріального достатку. Саме таким представлений в оповіді П. Корсакова і її герой, що яскраво втілював у собі близький авторові та його сучасникам місцевий регіональний просвітницький патріотизм і політичну проімперську свідомість. Репрезентуючи службовий шлях Д. Трощинського як вершину можливого й бажаного для освіченої людини з українських етнічних теренів імперії, П. Корсаков з гордістю писав: “Малоросия и Украина подарили матери своей России многих государственных сановников”¹⁹. Публікація “Предания...” стала однією з перших спроб творення так званої усної археографічної бази вітчизняної історії в Україні (тобто запису і друкування спогадів та свідчень сучасників подій). До того ж, вона виразно вирізнялася серед аналогічних тогочасних публікацій тим, що її автор-публікатор усвідомлював, а тому й поставив і, як для свого часу, досить коректно вирішував питання достовірності інформації такого роду джерел для укладання майбутнього історичного твору (саме це, судячи з назви, було одним з мотивів публікації). Маючи у своєму розпорядженні чимало переказів такого ґатунку, він відібрав до друку ті, вірогідність яких можна було перевірити даними писемних джерел: “В последствии имел я два случая проверить истину слова двух покойных графов бумагами, доставшимися после Д. Н. Трощинского одной близкой ему особе”²⁰.

Наприкінці третього випуску “Молодика” розташовувався своєрідний матеріал під назвою “Объяснение литографических снимков”, який, з огляду на проблематику нашого дослідження, можна сприймати як неусвідомлену видавцем спробу пошуків нових можливих археографічних методик. Заголовок публікації, як і в багатьох інших випадках, не зовсім адекватно відображав її сутність. Це, скоріше, не пояснення до знімків, а, власне, вони самі з коротенькими коментарями, а часом і без них. Зрозуміло, що мотиви використання такого надто коштовного та ускладненого для непідготовленої публіки способу друкування джерел були далекими від завдань археографічної справи, якими вони тоді уявлялися.

Проте, власне копія історичного джерела або його фрагмента, а, точніше, зразки почерків видатних історичних осіб, що тісно пов'язані з минулим краю, мали справляти значне емоційне враження, бути додатковим підтвердженням автентичності джерел, що друкувалися в “Молодику”, та сумлінності його авторів. При такому підході публікація, природно, набувала також рис музейної експозиції. Вона налічує 20 номерів, розташованих у певному тематичному порядку, відповідно до службової ієрархії. Насамперед – це зразки почерку представників вищої імперської та духовної влади: лист Петра I до ієрея Т. Надаржинського від 03.03.1708 р.; лист Петра I до П. Бестужева від 25.02.1716 р.; факсиміле ростовського митрополита Димитрія 1708 р. (помилково до цієї групи потрапив зразок підпису генерального обозного І. Ломиковського з його заповіту від 1714 р.); підпис графа М. Румянцева з його листа до князя О. Голіцина від 1804 р.; підпис князя О. Голіцина з його листа до харківського колегіуму 1801 р.

Другу тематичну групу складають зразки підписів вищих посадових осіб Гетьманщини і Слобожанщини: гетьманів Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи; полковника М. Милорадовича; бригадира Ф. Шидловського від 1708 р.; Генерального судді І. Чорниша; наказного гетьмана П. Полуботка з його листа до полковника М. Милорадовича від 1723 р.

Третя група представлена факсиміле видатних просвітителів, насамперед слобожан: О. Паліцина з листа до В. Каразіна 04.07.1799 р.; І. Рижського; В. Каразіна з листа до видавця “Молодика” 1842 р.; Г. Сковороди; Г. Квітки-Основ'яненка; І. Котляревського.

За географічною ознакою факсиміле відносяться до історичних діячів Слобожанщини (11 зразків) та Гетьманщини (9). Причому, якщо слобожанці тут здебільшого представлені діячами науки, культури та освіти, то видатні постаті малоросійської історії – насамперед відомими політичними персонажами. Такий географічний поділ практично зберігається і в інших археографічних та історичних матеріалах альманаху, вимальовувалася картина уявлень про історію українських земель, що складалася у свідомості харківських діячів.

З наведених знімків більшість – зразки підписів (13) та фрагменти текстів (4). І лише деякі, щоправда невеликі, надруковані повністю (3). 8 із 20 знімків зроблено з джерел, оприлюднених у третьому випуску “Молодика”, а 12 репрезентують писемні матеріали, повний зміст яких лишився для читачів альманаху невідомим. При цьому лише в поясненні до двох знімків вказано місце зберігання або шлях надходження джерел до видавця. У чотирьох зазначено, що документи супроводжуються печатками.

Звичайно, такі несистематизовані, розпорошені, часом випадкові елементи археографічного оформлення (описування) не дозволяють твердити про сталу методику такого типу видання документів, а свідчать лише про його народження та стихійні спроби певним чином упорядкувати їх (що, до речі, значною мірою й було реалізовано). Окрім того, появу елементів публікації джерел у вигляді літографічних знімків варто розглядати не лише з огляду на покращання естетичного боку видання, але й

крізь призму зрушень наукового дискурсу історичних студій 40-х рр. у бік позитивізму, з його уявленням про досяжність достовірного історичного знання на ґрунті всебічного й прискіпливого вивчення масиву різноманітних, насамперед писемних джерел, систематичне, планове й фундаментальне видання яких було розпочате саме тоді стараннями Київської археографічної комісії стосовно Правобережжя, Одеського товариства історії і старожитностей – для Південної України й О. Бодянского у Московському товаристві історії і старожитностей – російських, насамперед відносно Малоросії. “Молодик”, який трохи випередив перші публікації цих поважних інституцій, не безпідставно, хоч і з певними застереженнями (бо мав не лише історичний та археографічний характер, але й літературно-етнографічний), міг би претендувати на аналогічну роль відносно Слобожанщини. І, справді, “найтриваліший” з усіх українських альманахів 30–40-х рр. він був ще й “найархеографічнішим” з них: його історичні та археографічні матеріали у третьому випуску склали майже 90 %, у четвертому – 35 % друкарської площі, а в запланованому й проанонсованому п’ятому випуску, який так і не побачив світ, мав скласти майже 100 %²¹. Щоправда, в останньому випадку слід зауважити, що тут ішлося лише про ті матеріали, які вже були підготовлені видавцем до друку. Окрім того, І. Бецької запрошував до співпраці й місцевих літераторів, сподіваючися з часом перетворити “Молодик” на цілковито українське видання, в якому “самые произведения изящной словесности в нем помещаемыя, представляли в художественной форме изящный мир Украины, ея историю, чтобы все издание, предпринятое вначале с этой *единственной* целью (курсив автора. – О. Ж.), отличалось русскою народностию, блеском украинского колорита, носило бы в себе не одни внешние признаки местности, но и внутренние, чего в прочим вдруг достигнуть было невозможно, и что остается на будущее время несбыточным...”²².

Як бачимо, україноцентризм задуму “Молодика”, побудований на усвідомленні народної самобутності краю, був тісно пов’язаним з ідейним проектом “великої руської нації”, до якого цілком пасував регіональний етнографічний слобожанський патріотизм, зрощений романтичним світоглядом місцевих діячів.

Залучення до поняття “народ” його найнижчих верств, на вивчення творчості яких зрештою й були спрямовані дослідницькі зусилля романтиків, дозволяло значно розширити уявлення про географію власне української історії. Її об’єктом, хоча й маргінальним, у “Молодику”, як частина нової етнічно усвідомлюваної України (поряд із Малоросією та Слобожанщиною), все впевненіше виступало Правобережжя, причому не лише як полігон козацько-польських війн, але й край, що потребує вивчення історії національно-релігійних та суспільно-політичних, соціальних, культурних та інших відносин (у третьому випуску цей напрямок репрезентують статті М. Костомарова “Первые войны малороссийских казаков с поляками” та “Русско-польские вельможи”). Отже, збирання під “дахом” “Молодика” сюжетів з історії різних українських земель підготувало ґрунт для засвоєння й сприйняття української національної самоідентифікації деякими письменниками російських регіональних історій.

Проте, статі *суто українським* “за колоритом” літературним або історично-археографічним часописом, як того палко бажав І. Бецької, “Молодику” не судилося. Відповідаючи на жорстку критику на адресу альманаху анонімних прихильників українського письменства, близьких, мабуть, до кола харківських романтиків, відносно друку в українському збірнику “произведений северных муз”, І. Бецької нарікав на непідготовленість до такого видання місцевої публіки, культурно зорієнтованої на російське красне письменство: “...издавать книгу для одной губернии* , помещая в ней статьи, интересные только для жителей оной..., было бы делом весьма полезным в частности, но вместе и весьма разорительным”. Таку ж відповідь дістали й ті критики, що радили видавцеві взагалі полишити друкування літературних творів і перетворити альманах на зібрання матеріалів з історії України–Слобожанщини, тобто надати йому виключно археографічного та історичного характеру: “книга, где заключались бы одни исторические, до Украины относящиеся материалы, которые и в печати не избавились бы от пыли, их теперь покрывающей, не нашла бы себе читателей... Большинство читателей предпочитают чтение легкое, не требующее предварительного учения... и издавать книгу для одной губернии... или для 10 человек, занимающихся ее историей, было бы делом весьма разорительным. Почему издатель и решается допустить в “Молодик” и такие статьи, которые бы удовлетворили *общим требованиям* (курсив автора – О. Ж.) читающей публики, не только украинской, но и других провинций, и которые бы, так сказать, обеспечивали помещению статей, имеющих частный... интерес.

Главными же, по внутренней цели издания, остаются по прежнему местные статьи, относящиеся к истории и статистике Украины, материалы, памятники старины, биографии замечательных людей, лучшие произведения изящной словесности на малороссийском языке”²³.

Отже, гостро постала дилема: або, як того прагнули нечисленні діячі української культури, літератури, науки (історії насамперед), утверджувати її “самість”, виокремитися, навіть зовнішнім примусовим чином із загального російського культурного простору, відірватися від нього, творити власний культурний материк (це ті, хто вимагав від І. Бецького закрити альманах для “северных муз” і навіть перетворити його, що для нашої теми особливо важливо, на виключно українське історично-археографічне видання), або погодитися з точкою зору освіченого, в тому числі й насамперед, місцевого суспільства, для якого українська культура, література, історична наука з її археографічною галуззю, – це лише, хай навіть близький та рідний, але лише місцевий “колорит” в єдиній “русской народности”, саме через яку воно (те суспільство) й було спроможне сприймати (тобто не лише чуттєво засвоювати, але й уважати своєю, місцевою, рідною) прояви зародків українського національного інтелектуального життя.

Саме тому, як підкреслював І. Бецької-видавець, зацікавлений у широкому розповсюдженні альманаху, забезпечити в тих умовах успіх провінційного видання, в тому числі фінансовий, можна було лише долучаю

чи матеріали, що задовольняли б “загальні” вимоги освіченої публіки. Більше того, лише “вписування” української позафольклорної культури у загальноросійський контекст могло дати їй можливість власного становлення. Українська проблематика, на переконання І. Бецького та багатьох місцевих діячів, мала лише “приватний” суспільний інтерес, на відміну від загального, якому протиставлялася, але, водночас, частину якого репрезентувала.

Звернімо увагу на те, що згадані програмні настанови з’явилися у післямові “От издателя” в останньому, четвертому томі “Молодика” як своєрідна саморецензія на третій том, що немовби самовільно відхилився від визначеного напрямку та самотужки, зненацька перетворився на перше суто українське історично-археографічне фундаментальне видання на Слобожанщині, яке, переростаючи звичайні для попереднього часу форми журнальної археографії, сигналізувало про настання нового етапу розвитку дисципліни, пов’язаного з утвердженням спеціалізованих археографічних інституцій на підросійських українських землях.

Відповідно до власних виголошених програмних принципів І. Бецької побудував четвертий випуск альманаху. Суттєву допомогу, за його власною згадкою, надавав йому при укладанні малоросійського відділу М. Костомаров. Структура четвертого випуску стала немовби компромісом між побудовою перших двох, насичених літературними творами російських та українських авторів, та третім, розглянутим нами науковим історично-археографічним випуском. Остання книжка “Молодика” синтезувала літературну та історико-наукову проблематику. При цьому в белетристичному розділі, як і передбачав видавець, писання українських авторів Є. Гребінки та Я. Щоголіва вміщені в оточенні творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Ф. Глинки, П. В’яземського, В. Бенедиктова та інших російських літераторів. Проте, розділи “Наука” та “Материалы истории Малороссии” містили публікації виключно з української (точніше малоросійської) історії.

Розділ “Наука” складався із значного за обсягом уривку з твору М. Берлинського (1764–1848) “Историческое обозрение Малороссии и города Киева”, що охоплював час від Вічного миру до Полтави. Чому і чим ця праця (точніше, її фрагмент), написана ще на межі XVIII та XIX ст. під суттєвим впливом просвітницьких ідей, привернула до себе увагу харківських романтиків через 40 років після створення? Гадаємо, “винуватцем” тут можна вважати сам сюжет уривку (гетьманування І. Мазепи), осмислення якого ставало важливим завданням не лише романтичної історіографії, але й суспільної свідомості того часу. Написана з відмінних від традиційних козацько-старшинських позицій, праця М. Берлинського була поглядом на минуле Гетьманщини очима насамперед міщанської верстви, що знайшло відображення у виборі автором сюжетів та проблематики твору, які, поряд з традиційними офіційними кліше відносно мазепиної “зради” та моралізаторства з цього приводу, надавали можливість досить широко висвітлити культурно-меценатську та соціальну політику гетьмана. Окрім того, видавцям “Молодика”, – а публікатором праці М. Берлинського, вірогідно, був М. Костомаров, якого

І. Бецький згадував як свого головного наукового співробітника стосовно малоросійської проблематики²⁴, – співзвучним було уважне ставлення автора до джерел (різноманітність тематичного репертуару, високий рівень їх наукового використання), його прагнення відійти від літописних форм, надати власному твору наукового характеру.

У контексті історико-археографічних підходів публікація уривку праці М. Берлинського набувала дещо незвичного, новаторського для археографічної практики того часу ракурсу ретроспективної історіографічної археографії. Якщо завданням оприлюднення історичних джерел зазвичай було, і здебільшого залишається досі, одержання інформації про давні події, то в даному випадку, окрім цього, публікатор створював джерело до пізнання історії вивчення минулого, розкриваючи перед читачем не лише захоплюючі картини переломного для Малоросії періоду, але й лабораторію одного з оригінальних його інтерпретаторів. При тому, що уривок з “Исторического обозрения...” вміщений без будь-яких археографічної обробки і коментарів, так би мовити у первісному, “автентичному” вигляді, його публікатор надзвичайно уважно, навіть акцентовано поставився до докладного відтворення наукового оформлення рукопису М. Берлинського. Воно складалося з чисельних, змістовно насичених приміток, що поділялися на такі тематичні групи: досить докладні посилання на використані джерела і літературу; пояснення топографічного характеру, які стосуються насамперед архітектурних реалій Києва; історичні коментарі, серед яких особливу увагу привертає огляд “преимуществ” малоросійського шляхетства і духовенства²⁵. Серед джерел особливе місце посідали матеріали, надані автору його київським приятелем П. Симоновським, серед яких не лише власне рукописна історія останнього, але й окремі матеріали його архівного зібрання. М. Берлинський широко залучав джерела з київських офіційних сховищ: “Известия о последних переменах, произшествиях и публичных в Киеве строениях, собраны большею частию из определений и указов, как в губернском, так и в городском киево-подольском архивах хранящихся”²⁶. Серед опублікованої літератури привертає увагу використання фундаментальної праці М. Чулкова “Историческое описание российской коммерции”, що також засвідчувало утвердження в малоросійській історіографії початку XIX ст. нової, міської проблематики. Такий джерелознавчо орієнтований підхід М. Берлинського до історіописання був пов’язаний не лише з його соціальними симпатіями, які змушували доводити “законність їхніх [міщанських. – О. Ж.] претензій посиленнями на численні архівні джерела”²⁷, але й значним зростанням загального рівня наукових вимог до історичного письменства на початку XIX ст.

Така, можливо несвідома, актуалізація праці М. Берлинського в іншому історіографічному контексті пов’язана, на нашу думку, з певною типологічною спорідненістю історіографічних студій початку століття та в його 40-ві рр. і в плані методологічних переорієнтацій, і в розумінні формування нових вимог до стандартів проблематики та джерельної бази історичних досліджень. Напевно, саме така ситуація й спонукала видавців “Молодика” видрукувати фрагмент твору останнього представника

славетної когорти “прежних изыскателей малороссийской старины”, виступити з ретроспективним археографічним виданням пам’ятки малоросійської історіографії.

Розділ “Материалы для малороссийской истории” в четвертому випуску “Молодика” включав дві досить розлогі джерельні публікації. Це “Статейный список российских послов к Малороссийскому гетману Демьяну Игнатовичу. 1671. Авг. 17 дня” та “Реестр малороссийским делам старых и новых лет. (Найден между бумагами Преосвященного Митрополита Евгения, им же выписан в Москов[ском] Архиве вед[омства] Иностранной Коллегии)”. Перше джерело потрапило до видавця від знаного бібліографа В. Анастасевича. Хто саме надав матеріали з паперів Є. Болховітінова, в публікації не зазначено, хоч і в цьому випадку цілком можлива участь того ж В. Анастасевича, оскільки він свого часу тісно співпрацював з київським митрополитом у справі видання його знаменитих словників духовних і світських письменників²⁸. Непрямим підтвердженням цього є тотожність оформлення обох публікацій, з властивою ним відсутністю будь-яких елементів археографічного оформлення.

Обидві публікації дещо близькі за хронологічним (відображали події другої половини XVII ст.), географічним (Малоросія) та певною мірою проблемним охопленням (російсько-українські стосунки). “Статейный список” присвячений відносинам царського уряду з адміністрацією Д. Многогрішного у зв’язку із майбутніми польсько-російськими переговорами, в центрі яких була доля Києва, що за Андрусівським перемир’ям мав відійти до Речі Посполитої. А “Реестр малороссийским делам старых и новых лет” являв собою зведення змісту справ з Московського архіву іноземних справ, що стосуються насамперед освітніх, релігійних, книжкових контактів російських світських і релігійних владних і культурних центрів з київськими просвітніми і церковними осередками з 1649 по 1755 рр.

В історико-археографічному плані в останньому випадку маємо справу з одним із ранніх видань реєстрів, описів справ, що досить рідко стають об’єктами уваги, в тому числі журнальної археографії.

Досить специфічні за змістом, важкі для читання й розуміння, такі, що не відносилися до минулого Слобожанщини, археографічні публікації четвертого випуску “Молодика”, при всій їх науковій значимості, навряд чи викликали широкий інтерес освіченої публіки та сприяли зростанню популярності видання. Можливо, саме їх мав на увазі І. Бецької, що був змушений виправдовуватися перед читачами, незадоволеними занадто науково історичним нахилом альманаху²⁹.

Попри необхідність маневрувати, враховувати читацький рівень, духовно-культурну моду, специфіку інтересів і освітньої підготовки місцевої публіки, яка не була в захваті від перевантаження двох останніх номерів альманаху історичними матеріалами, І. Бецької остаточно не відмовився від продовження своїх археографічних проєктів. У запланованому, але так і не випущеному п’ятому томі альманаху він планував опертися насамперед на матеріали, які були передані йому, на той час, – уже покійними, В. Каразіним та Г. Квіткою. Серед тих, хто співпрацював

з видавцем над підготовкою історичного та археографічного розділів наступного “Молодика”, названі В. Анастасевич та сам І. Бецької. М. Костомаров на той час уже переїхав до Києва і слідів його участі в запланованому виданні немає. Таким чином, в організаційному й кадровому відношенні видавець залишився сам на сам зі своїми планами, що, мабуть, також вплинуло на його рішення припинити випуск альманаху.

З огляду на проблематику не випущеного видання, то вона майже ідеально відбивала не стільки коло інтересів й еволюцію історичної свідомості, в тому числі самоідентифікацію історіографічного, регіонального та національного характеру авторів і читачів історичної преси 1840-х рр., скільки досить адекватно відображала зацікавлення і згадані вище параметри історичного світосприйняття попереднього покоління місцевих українсько-слобідських інтелектуалів, праці яких мали скласти (якщо судити за кількістю назв, проєктованих публікацій) переважний масив історичного матеріалу. Справді, в проєкті п'ятого “Молодика” добре помітно, що предметом абсолютної більшості різноманітних досліджень і археографічних публікацій мала стати лише Харківська губернія. В тематичному плані переважають розвідки з історії освіти – 3 позиції (“Матеріали для історії Харківського університету”, “Історія товариства наук при Харківському університеті”, “Історія харківського інституту благородних дівчат”), книжкової справи – 3 (“Огляд періодичних видань, що видавалися у Харкові”, “Повна бібліографія книг, що вийшли в Харкові”, “Реєстр статей про Малоросію, що будь-коли були надруковані в періодичних російських виданнях”), краєзнавства – 2 (“Історія міста Охтирки та її собору” невідомого автора та “Географічний, статистичний та топографічний огляд харківської губернії, створений за рукописними зошитами О. Шафонського та В. Каразіна”). Почесне місце мали посісти меморіальні матеріали, присвячені пам'яті Г. Квітки (біографія письменника, зразки листування, вірші) та В. Каразіна (матеріали до його біографії, в тому числі кілька листів, добірка творів). Цікавими обіцяли бути публікації документів з родинних (поміщицьких) архівів, які роздобув сам видавець (архів Н. Надаржинської в селі Янкові та Н. Осипової в селі Каплунівці). Надзвичайний інтерес становив комплекс листування Лазаря Барановича, переданий В. Анастасевичем. Важко лише за назвою зрозуміти склад таких публікацій: “Наказы, грамоты на имения, до 50 писем замечательных исторических лиц в Украине времен Петра Перваго”, “Реєстр козацких дел”. Попри неможливість предметного аналізу згаданих праць, своєрідний анонс І. Бецького дав можливість використовувати його як важливе джерело до вивчення української регіональної археографічної думки 1840-х рр. Підкреслимо, що ці матеріали не були враховані свого часу у спеціальному проєкті, присвяченому проблемам історії археографічного планування³⁰.

Вивчення харківського етапу становлення української археографічної журналістики, на нашу думку, дозволяє не лише заповнити певні лакуни в історії археографічної справи як історико-культурного явища, глибше зрозуміти механізми виокремлення сфери публікації історичних джерел як самостійного й самоусвідомленого етапу та галузі діяльності

представників слобідської історіографії, окреслити їхні здобутки та специфіку взаємодії, але й по-новому підійти до визначення місця історіописання в тому сегменті духовно-культурних процесів на українських землях Російської імперії, що за вже усталеною традицією маркуються терміном “перший етап українського національного Відродження”.

Загальним для таких уявлень стало переконання, що “на початку національного Відродження українців важливе, якщо не головне місце, займала історіографія”³¹ або що “історіографія... – один з найвагоміших серед політичних, культурологічних та емоційно-психологічних факторів... українського національного Відродження”³². Не наважуючися на такого роду глобальні висновки, все ж зазначимо, що вивчення історичного й археографічного репертуару “Молодика” змушує якщо не заперечувати, то суттєво коригувати вищенаведені постулати.

“Молодик”, на наш погляд, є цілком репрезентативним джерелом для такої операції. Синкретичність змісту (кращі літературні, фольклорно-етнографічні, історіографічні надбання початку 1840-х рр.), представницький склад авторів, певна хронологічна протяжність виходу, яка дозволяє говорити про коректність такої вибірки для характеристики якісних ознак явища, – все це дає підстави для аналізу альманаху як певною мірою, підсумкового проекту “першого етапу національного Відродження”.

Українське літературне й фольклорне начиння чотирьох випусків “Молодика”, представлене іменами Т. Шевченка, Г. Квітки, О. Чужбинського, Є. Гребінки, О. Бодяньського, М. Костомарова, Я. Щоголіва, М. Петренка, – кращих нових сил молоді української літератури, створене на ґрунті засвоєння народної мови і духовної культури, вже тоді впевнено виходило за межі адміністративно-територіального районування українських земель, живлячись етнографічними уявленнями про “українське”, байдуже – чи то в категоріях “місцевого колориту” великої російської нації, чи то самодостатнього народного організму.

Історіографічна ж, у тому числі й археографічна, продукція альманаху творена здебільшого зусиллями “інтелектуальних епігонів XVIII ст.” (В. Каразін, М. Берлінський, Є. Болховітінов, В. Анастасевич), які ідентифікували себе і свою працю виключно в категоріях “регіонального” (українсько-слобідський та малоросійський варіанти загальноросійської історіографії). Справа тут не лише в ідейному “відставанні” від літературних процесів. Навіть першим крокам молодого М. Костомарова властиві саме такі підходи, що заважає бачити в ньому за тих часів українського національного, а не регіонального російського історика. Запізнення історіографічного “відродження” від літературно-етнографічного обумовлено значною мірою технологією праці історика, який завжди стикається з локальними об’єктами, природними кордонами яких виступають, як правило, межі адміністративно-територіальних утворень, створених, до речі, з урахуванням історичних традицій. Залежно від історико-культурної ситуації та творених нею ідеологем, він здатний вписувати їх у певний ретроспективний історіографічний контекст. І саме тому існування в суспільній думці різних ідейних програм дозволяє включати

студії з історії тих самих локальних об'єктів до різних національно-історіографічних традицій. Саме тому навряд чи навіть відносно другої половини ХІХ – початку ХХ ст. варто конструювати моделі розвитку української історичної науки і визначати ступінь її зрілості за принципом непримиренної опозиції до тогочасної російської історіографії³³.

Просвітницький універсалізм та регіональний місцевий патріотизм, самоідентифікація власної творчості як місцевого варіанту писання російської історії дозволяють включати історичний та археографічний доробок харківських альманахів, регіональної української журнальної археографії загалом до загальноросійської історіографічної ієрархії.

Водночас його вивчення і використання представниками нової генерації інтелектуалів заклало основу для переосмислення регіоналістичних просвітницьких історичних досліджень у романтичних категоріях спільності української етнічної минувшини, створення національної моделі української історії, що вперше закарбувалася у програмних маніфестах кирило-мефодіївців. Значно пізніше, вже у ХХ ст., на тому ж ґрунті виник ще один міф – про виняткове місце історичних студій в “українському національному Відродженні” другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

Виходячи з цього, навряд чи можна поділити думку провідних сучасних дослідників української історіографії про “співпадіння основних етапів розвитку українського національного Відродження та його важливої складової частини історіографії”³⁴. Спостереження за українським історіографічним процесом другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., невід'ємною складовою якою була й археографічна діяльність, свідчать скоріше про певну ідейну асинхронність його розвитку з роллю й місцем літературно-фольклорної складової процесу “національного Відродження”.

Що ж до власне місця в українській журнальній археографії харківських альманахів, то за кількісними параметрами їхній внесок у оприлюднення історичних джерел є цілком зіставимим з періодикою Новоросії, петербурзькими журналами, орієнтованими значною мірою на читачів Малоросії та Правобережної України. Вони ставали своєрідним містком між глибокою вітчизняною традицією рукописної історичної книги й історичних збірників джерел та інституціоналізацією археографічної справи, пов'язаної або з утворенням спеціалізованих історичних та археографічних установ для українських регіонів імперії, або з серйозним археографічним розробленням українських історичних сюжетів у російських столицях. У цьому контексті глибокий спад в історії української періодики, що намітився після припинення “Молодика”, призвів до досить тривалого занехаяння слобідської історичної проблематики в українській історіографії. Репертуар археографічних праць, зміст подальшого планування цієї роботи дозволяють розглядати “Молодик” як невдалий проект інституціоналізації археографічної діяльності на Слобожанщині, а сам альманах – як своєрідну інституцію, школа якої позначилася на розвитку української археографії в цілому.

Історичні та археографічні студії з історії України у харківських альманахах 30–40-х рр. XIX ст.

1. Утренняя звезда

- 1.1. Срезневский И. Отрывок из записок о старце Григории Сквороде. – 1833. – Кн. 1. – С. 68–92.

2. Молодик. – Вып. 3. – Наука и материалы

- 2.1. [Каразин В.] Основание Харьковского коллегіума, нынешней Харьковской духовной семинарии. – С. 7–32.
2.2. Каразин В. Взгляд на украинскую старину. – С. 33–45.
2.3. Костомаров Н. Первые войны малороссийских козаков с поляками. – С. 46–70.
2.4. Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, писанное в Яссах марта 25 дня 1711 года / Публикация В. Каразина. – С. 71–85.
2.5. Переписка по поводу измены Мазепы / Публикация [В. Каразина]. – С. 113–130.
2.6. Подлинная бумага почерка последней половины XVII ст., найденная между делами Аптекарского приказа, которая сохранилась в архиве Медицинской конторы в Москве / Публикация В. Каразина. – С. 131–141.
2.7. Библиотека государей XVII столетия / Публикация [В. Каразина]. – С. 132–156.
2.8. Костомаров Н. Русско-польские вельможи. – С. 186–206.

3. Молодик. – Вып. 3. – Смесь

- 3.1. Данное письмо / Публикация [В. Каразина]. – С. 207–208.
3.2. Запись Сологуба / Публикация [В. Каразина]. – С. 209–210.
3.3. Выписки из писем архитектора Алферова / Публикация [В. Каразина]. – С. 210–218.
3.4. Стихотворение А. Палицына Г. Р. Державину / Публикация [В. Каразина]. – С. 218–223.
3.5. Письмо А. А. Палицына к В. Н. Каразину / Публикация В. Каразина. – С. 224.
3.6. Цены провианту в Харькове в 1732 году / Публикация [В. Каразина]. – С. 225–226.
3.7. Условие помещика с учителем за сорок лет назад / Публикация [В. Каразина]. – С. 226–228.
3.8. Каразин В. Письмо к издателю с приложением писем Г. Сквороды. – С. 229–230.
3.9. Срезневский И. Выписки из писем Г. С. Сквороды. – С. 234–244.
3.10. Речь, говоренная августа 31 мая в собрании харьковского дворянства депутатом его коллежским советником В. Н. Каразиным, испросившим Высочайшее соизволение на основании в Харькове университета / Публикация [В. Каразина]. – С. 245–250.

- 3.11. Копия с протоколов дворянства и купечества пред основанием Императорского Харьковского университета / Публикация [В. Каразина]. – С. 251–256.
- 3.12. Эпитафион... иноку иеромонаху Товию... / Публикация И. Бецкого. – С. 257–266.
- 3.13. Корсаков И. Предания из века Екатерины Великой: Материалы для истории. – С. 267–273.
- 3.14. Объяснение литографических снимков. – С. 274–280.

4. Молодик. – Вып. 4. – Наука

- 4.1. Несколько глав из сочинения Максима Берлинского: Историческое обозрение Малороссии и города Киева. – С. 163–196.

5. Молодик. – Вып. 4. – Материалы для истории Малороссии

- 5.1. Статейный список российских послов к малороссийскому гетману Демьяну Игнатовичу 1671, августа 17 дня / Публикация В. Г. А[настасеви]ча. – С. 199–222.
- 5.2. Реестр малороссийским делам старых и новых лет (из бумаг покойного преосвященного митрополита Евгения)/Публикация [В. Г. Анастасевича]. – С. 223–239.

¹ *Срезневский И. И.* Отрывки из записок о старце Григории Сковороде // Утренняя звезда. – 1833. – Кн.1. – С. 89.

² *Бодянский О.* Кирилові Розуму // Молодик на 1843 год. – 1843. – Ч. 2. – С. 128.

³ *Щербина Н.* Запорожская мелодия XVII века // Там же. – Ч. 1. – С. 74–75.

⁴ *Луцький Ю.* Між Тоголем і Шевченком. – К.: Час, 1998. – С. 79.

⁵ *Квитка-Основьяненко Г.* Основание Харькова. Старинное предание // Молодик на 1843 год. – 1843. – Ч. 1. – С. 7–9.

⁶ *Каразин В.* Взгляд на украинскую старину // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 39.

⁷ *Каразин В.* Взгляд на украинскую старину // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 34–35.

⁸ [*Каразин В.*] Основание харьковского коллегіума, нынешней харьковской духовной семинарии // Молодик на 1844 год. – Вып. 3. – С. 7–32.

⁹ *Срезневский И.* Выписка из писем Г. С. Сковороды // Там же. – С. 240.

¹⁰ *Каразин В.* Речь, говоренная Августа 31 дня в собрании харьковского дворянства – депутатом его, коллежским советником В. Н. Каразиным, испросившим высочайшее соизволение на основание в Харькове университета // Там же. – С. 245–250.

¹¹ *Каразин В.* Взгляд на украинскую старину // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 44.

¹² *Лисяк-Рудницький І.* Каразин і початки українського національного відродження // Историчні есе. У 2-х тт. – К.: Основи, 1994. – С. 208.

¹³ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків: Основа, 1996. – С.232.

¹⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Каразин і початки українського національного відродження // Историчні есе. У 2-х тт. – К.: Основи, 1994. – С. 208.

¹⁵ [*Каразин В.*] Переписка по поводу измены Мазепы // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 130.

¹⁶ *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археологічна україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 11.

- ¹⁷ *Каразин В.* Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковского, написанное в Яссах марта 25 дня 1711 года // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 85.
- ¹⁸ [*Каразин В.*] Данное письмо // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 207–208.
- ¹⁹ *Корсаков П.* Предания из века Екатерины Великой: материалы для истории // Молодик на 1844 год. – 1843. – Вып. 3. – С. 267.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ [*Бецкой И.*] От издателя // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – Вып. 4. – С. 242–243.
- ²² Там же. – С. 243–244.
- ²³ Там же. – С. 242.
- ²⁴ [*Бецкой И.*] От издателя // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – С. 241.
- ²⁵ Несколько глав из сочинения Максима Берлинского: “Историческое обозрение Малороссии и города Киева” // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – Ч. 4. – С. 168.
- ²⁶ Там же. – С. 182.
- ²⁷ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії... – С. 84.
- ²⁸ *Ананьева Т. Б.* “Читайте для познания Киева...” // *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 25.
- ²⁹ [*Бецкой И.*] От издателя // Молодик. – Вып. 4. – С. 242.
- ³⁰ Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань / Укл. *О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв, Г. Папакін, С. Рильков.* – К., 1993. – 231 с.
- ³¹ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії ... – С. 3.
- ³² *Колесник І. І.* Українська історіографія. ХVІІІ – початок ХХ століття. – К.: Генеза, 2000. – С. 246.
- ³³ *Колесник І. І.* Українська історіографія... – С. 204.
- ³⁴ *Кравченко В. В.* Вказ. праця. – С. 51; *Колесник І. І.* Українська історіографія в контексті національного Відродження України: спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки і освіти. Харківський історіографічний збірник. – 1995. – Вып. 1. – С. 28.

З ІСТОРІЇ ЛИСТУВАННЯ МІЖ О. П. ОГЛОБЛИНИМ ТА Н. Д. ПОЛОНСЬКОЮ-ВАСИЛЕНКО 1930–1940-х рр.

Упродовж тривалого часу імена та науковий доробок відомих українських істориків Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992) та Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко (1884–1973) були майже вилучені з наукового обігу, а якщо і згадувались, то, як правило, з відповідними “ярликами”. Лише в останні роки, коли в Україні активно відбуваються державотворчі процеси, імена цих двох дослідників згадуються все частіше, з’являються публікації, присвячені їх життю та діяльності.

Майже 50 років співпраці єднали істориків, які своєю невтомною діяльністю збагачували національну науку. Спочатку студент Університету св. Володимира у Києві О. П. Оглоблин у 1918–1919 рр. слухав курс археології, який викладала приват-доцент Н. Д. Полонська, потім вони разом працювали в Київському археологічному інституті, читали лекції: О. П. Оглоблин – з історії економічного побуту України (1921–1922)¹, Н. Д. Полонська – з археології України (1918–1924)². Але все це були лише нетривкі стосунки. У результаті реорганізації вищої школи, проведеної радянською владою на початку 1920-х років, вони опинилися в різних вищих навчальних закладах Києва. І тільки 1926 р. знову зустрілися, вже як наукові співробітники Всеукраїнської академії наук (ВУАН)³. З цього часу розпочалася їх тісна наукова співпраця, яка незабаром переросла в дружбу, що тривала до кінця життя Н. Д. Полонської-Василенко. 1929 р. за рекомендацією академіка Д. І. Багалія молодий доктор історії української культури О. П. Оглоблин став керуючим Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., а Н. Д. Полонська-Василенко – вченим секретарем цієї установи⁴. Спільна робота ще більше зблизила їх, тим більше, що Олександр Петрович та Наталія Дмитрівна разом з членами Комісії протягом декількох років готували до друку наукові праці Д. І. Багалія⁵. На жаль, ця робота так і не була завершена – наприкінці 1930 р. О. П. Оглоблина було піддано арешту, але згодом звільнено⁶. Водночас Н. Д. Полонська-Василенко, яка пройшла через цькування та горнило “чисток”, була відправлена 1934 р. на пенсію⁷. Ці роки не були легкими в житті дослідників. Олександр Петрович був змушений “методично переозброїтись”: з-під його пера побачили світ роботи, що відповідали духу офіційної науки, таврували школу М. В. Довнар-Запольського. Не була обійдена увагою в них і Наталія Дмитрівна⁸. Один із знайомих Н. Д. Полонської-Василенко, В. Багалій, згадуючи ті роки, писав: “Стосунки між ними були натягнуті”⁹. Однак ці обставини, хоча й роз’єднали дослідників на деякий час, але відносинам

не перешкодили. 1938 р. їхні дороги знову зійшлися – в новоствореному Інституті історії України Академії наук УРСР. Там Олександр Петрович очолив сектор капіталізму, а Наталія Дмитрівна стала старшим науковим співробітником сектора феодалізму. Як знавець періоду пізнього середньовіччя, О. П. Оглоблин виступав 1940 р. офіційним опонентом при захисті докторської дисертації Н. Д. Полонської-Василенко, давши високу оцінку працям дисертантки¹⁰.

З початком війни О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко свідомо зробили свій вибір, залишившись в окупованому Києві, але, як здається авторові цих рядків, визначальним мотивом було все ж прагнення не прислужитись окупантам, а реалізувати свій науковий потенціал. Олександр Петрович деякий час (вересень–жовтень 1941 р.) обіймав посаду голови Київської міської управи, Наталія Дмитрівна у жовтні–грудні 1941 р. очолювала Археологічний інститут¹¹. З весни 1942 р. О. П. Оглоблин керував Музеєм-архівом переходової доби¹², а Н. Д. Полонська-Василенко 15 грудня 1941 р. посіла місце директора Київського архіву давніх актів¹³. Це дало їм можливість повернутися до улюбленої наукової діяльності. Так, О. П. Оглоблин закінчив працю, присвячену “Історії Русів”, підготував статтю “Герб м. Києва”, написав роботу “Атанасій Кирилович Лобисевич”¹⁴. Наталія Дмитрівна у вільний від адміністративної роботи час також поринула в наукові пошуки, підготувавши протягом 1942–1944 рр. близько 18 розвідок, зокрема про наукові інтереси російського академіка німецького походження А. І. Гільденштедта (1745–1781) та завдання його експедиції, здійсненої в 1767–1774 рр. з етнографічною метою, стаття “Київ – “стольний град” Володимира Святого і Ярослава Мудрого”. У пам’ять про свого другого чоловіка, акад. М. П. Василенка, вчена упорядкувала збірку грамот і привілеїв на Магдебурзьке право містам України та написала біографічний нарис про Миколу Прокоповича тощо¹⁵. Хоча було зроблено чимало, та за умов нацистської окупації всі задуми здійснити не вдалося: німецька адміністрація мало цікавилася розвитком української науки, історичної зокрема.

З наступом Радянської Армії у вересні 1943 р. науковці переїхали до Львова, де разом готували збірку документів для створеної з ініціативи митрополита А. Шептицького Церковно-археографічної комісії. Однак подальші воєнні події змусили їх перебратися до Праги. Тут вони, на запрошення колеги професорів, викладали історію України в Українському вільному університеті (УВУ)¹⁶. Окрім УВУ, поновленому по закінченні війни в Мюнхені, історики провадили плідну роботу в Богословсько-педагогічній академії УАПЦ (Мюнхен), стали дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка, входили до редакційної колегії Енциклопедії українознавства тощо. І навіть переїзд О. П. Оглоблина 1951 р. до Сполучених Штатів Америки не послабив зв’язків істориків.

Як один з провідних фахівців з історії України XVIII ст., О. П. Оглоблин часто писав передмови до праць Н. Д. Полонської-Василенко¹⁷. Обмінювалися вчені й біографічними нарисами-спогадами¹⁸.

Документи, що друкуються нижче, виявлені нами в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України

та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України і належать до тієї частини творчої спадщини істориків, яка досі не була оприлюднена з міркувань кон'юнктурного характеру. Вони торкаються переважно питань академічного життя дослідників за радянських часів, їхньої співпраці в Комісії соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., висвітлюють наукову діяльність істориків. Чільне місце приділене роботі О. П. Оглоблина та Н. Д. Полонської-Василенко над редагуванням та коментуванням праць Д. І. Багалія. Деякі документи стосуються археографічної діяльності О. П. Оглоблина та Н. Д. Полонської-Василенко, частина з них висвітлює життя дослідників за часів Другої світової війни тощо.

Тексти документів, що друкуються вперше, подаються мовою оригіналу, зі збереженням їхньої стилістики, виправлено лише явні описки, а також правопис прізвищ.

Публікацію підготував **Ігор ВЕРБА**

¹ *Омельченко В.* Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя й діяльність) // Укр. історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1989. – № 4. – С. 38.

² *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К., 1992. – Т. I. – С. XXI.

³ *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957) // Укр. історик. – 1988. – № 1/4 – С. 105.

⁴ Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 6, спр. 80, арк. 9; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5913, арк. 227.

⁵ ІР НБУВ, ф. X, спр. 3714, арк. 1.

⁶ *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія наук: (Нарис історії). – К., 1993. – Ч. 2. – С. 17.

⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 271, арк. 8.

⁸ Див.: *Оглоблин О. П.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історично-археографічного інституту ВУАН. – К., 1934. – Т. I. – С. 215, 225.

⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 108, арк. 14.

¹⁰ *Полонська-Василенко Н.* Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці // Укр. історик. – 1970. – № 1/3. – С. 34.

¹¹ Держархів Київської області, ф. 2356, оп. 6, спр. 172, арк. 12.

¹² Там само, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 1. Див.: Музей-архів Переходової доби: Пофондовий путівник / Уклад. О. Бєлая. – К., 2002.

¹³ *Верба І.* “Запорізька матка”: Н. Д. Полонська-Василенко: короткий нарис життя й діяльності // Старожитності. – 1992. – № 20. – С. 5.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 55–60.

¹⁵ Там само, ф. 3859, оп. 1, спр. 221, арк. 31.

¹⁶ Там само, спр. 221, арк. 78.

¹⁷ Див.: *Оглоблин О.* Наталія Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 7–10; *Оглоблин О. П.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (з нагоди 85-ліття) // Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег; Мюнхен, 1969. – С. 5–16 та ін.

¹⁸ Див.: *Оглоблин О. П.* 70-ліття життя й 45-ліття наукової діяльності проф. Н. Д. Полонської-Василенко // Укр. вісті. – 1954. – Ч. 18; *Оглоблин О. П.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко // Наук. зап. УВУ. – 1963. – Т. 7. – С. 95–100; *Полонська-Василенко Н.* Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці // Укр. історик. – 1970. – № 1/3. – С. 33–37; *Полонська-Василенко Н.* Професор О. Оглоблин // Вісник ООЧСУ. – 1955. – Ч. 5. – С. 25–29.

№ 1

Київ 30/VII. 1931 р.

Вельмишановна Наталія Дмитрівна!

Щиро дякую Вам за листа. У Комісії* фактично “канікули”¹. Буваю там мало не щодня, бо саме тепер працюю над новою темою. За весь час заходив тільки Г. Є. Жураківський². Обидві праці свої він передав (я поклав їх до шафи). Надіслав він (тепер він на дачі) так само якісь матеріяли щодо шефської роботи Комісії (явно недостатні). Доведеться про це говорити з ним у вересні.

І. І. Кравченко³, звичайно, роботи не дав. В останньому листі до мене Дмитро Іванович⁴ все ж обстоює за тим, щоб він дав якусь статтю про 1831 рік для “Збірника”⁵. Але це річ безнадійна. З другого боку, Дм[итро] Ів[анович], очевидно, хоче познайомитися з тими змінами, що їх зробив Жураківський (я вважаю, що це стосується до другої статті Г. Є.), через те я тим часом залишаю рукописи Г. Є. у Комісії. Про стан друкування Збірників наших, на жаль, нічого втішного сказати не можу. Очевидячки, тут впливає київська спека. Щодо замітки до “хроніки”, то я гадаю, що тут у нас ще є час.

Ольгу Дмитрівну⁶ бачив у Києві, здається, числа II/VII. Чув, що вона з 30 чи 31/VII має розпочати роботу у Києві над історією 1863 року (за дорученням Інституту іст[орії] укр[аїнської] культури). На жаль, я не мав змоги одвідати її у “Преображенні”⁷, бо в середині липня захворів на грип і після того дуже боюся робити будь-які мандрівки.

Наші пляни на 1932 рік Дмитро Іванович цілком ухвалює. Його турбує лише “Доба промислової революції” (чи стосується це до нашої Комісії?). Але (Цикл) Відділ були ухвалити це. Моя відпустка починається з I/VII. Та, мабуть, доведеться весь час перебути у Києві й працювати (головне, в Архіві Давніх Актів і в ВБУ⁸).

Дзвонив до Вас: телефон, очевидно, працює (принаймі, мене було сполучено), але перевірити цього я, звичайно, не міг.

Бажаю Вам добре відпочити в Боярці⁹. Прошу переказати Миколі Прокоповичу¹⁰ моє привітання.

З пошаною О. Оглоблін.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, стр. 209, арк. 1-а – 2 зв. Автограф.

*Тут і далі підкреслено авторами листів.

¹ Мається на увазі Комісія для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. ВУАН, головою якої був акад. Д. І. Багалій. О. П. Оглоблін виконував обов’язки керуючого Комісії.

² Жураківський (правильніше – Жураковський) Геннадій Євгенович (1894–1955) – український і російський радянський педагог, член-кореспондент АПН РРФСР з 1945 р. У 1929–1933 рр. – член Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. З 1933 р. – у Москві. Автор праць з історії вітчизняної школи та педагогічної думки (ЦДІАК України, ф. 1720, оп. 1, спр. 56, арк. 1–2).

³ Кравченко Іван Іванович (1899–1953) – український радянський історик, доктор історичних наук, професор (з 1952). У 1929–1933 рр. – член Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., у 1928–1937 рр. – старший науковий співробітник Київського обласного державного архіву.

⁴ Деться про голову Комісії Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) – українського історика і громадського діяча, академіка ВУАН (1918). Закінчив Харківський університет (1880). З 1887 р. професор (з 1906 – ректор) цього університету. З 1919 р. очолював Історично-філологічний відділ ВУАН, згодом член президії, віце-президент ВУАН.

⁵ Очевидно, мається на увазі збірник “Праці Комісії для виучування соціально-економічної історії України” під редактуванням акад. Д. І. Багалія, т. 2. До цього тому Д. І. Багалій написав статтю “Студентський бунт у Харківському університеті 1858 року”. Пов-

ністю готовий до друку, збірник так і не побачив світ. Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського України (ф. 80, спр. 2; ф. X, спр. 2834).

⁶ Багалій-Татаринова Ольга Дмитрівна (1890–1942) – дочка Д. І. Багалія, історик. Співробітниця Комісії громадянських течій ВУАН і Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Автор праць з питань історії декабристів на Україні та військових поселень.

⁷ “Преображение” – санаторій-профілакторій для наукових працівників ВУАН. Створений 1923 р. у колишньому Преображенському монастирі поблизу Києва.

⁸ Всенародна бібліотека України (тепер Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

⁹ У Боярці була дача знайомих Н. Д. Полонської-Василенко Єзерських, де історик відпочивала.

¹⁰ Василенко Микола Прокопович (1866–1935) – другий чоловік Н. Д. Полонської-Василенко. Український історик права, публіцист, міністр освіти в уряді гетьмана П. Скоропадського, академік ВУАН (з 1920), її президент (1921–1922), очолював у 20-х роках Соціально-економічний відділ ВУАН.

№ 2

Київ 8/VII. 1932 р.

Вельмишановна Наталія Дмитрівна!

Додані до уваги папірці надсилаю до Вашого відома. Гадаю, що Відділ трохи спізнився з цим. Але, мабуть, ми помилилися, що не подбали про піврічний звіт.

На мою думку, звіт, справді, слід було б подати до Відділу в термін, визначений Президією (I/ VIII). Що до пляну 1933, то тут до осені ми нічого не зробимо (потрібно запитати всіх членів Комісії, а з них у Києві, зараз, мабуть, лише четверта частина). В крайнім разі, подам до Відділу загальний нарис пляну.

Повідомлення Юркевичеві¹ передам; адреси Степанишиної² не знаю. Грищенка³ немає у Києві.

Передмову до II т[ому] передам до Видавництва (декілька днів був хворий і не виходив з дому, та й зараз не дуже добре себе почуваю). Запрошення до Збірника, присвяч[еного] пам'яті Д[митра] Івановича], надсилаю⁴.

З пошаною О. Оглоблін.

P.S. Привіт Миколі Прокоповичу.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 209, арк. 3–3 зв. – Автограф.

¹ Юркевич Віктор Дмитрович (1898–1939) – український історик. З 1922 р. – співробітник ВУАН. Член Історико-географічної комісії, Комісії для досліджень нової української історіографії, Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. (з 1929). Був підданий арешту в 1933 та 1937 рр.

² Степанишина Оксана Михайлівна (1895–?) – історик, співробітниця Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. 1933 р. була звільнена з роботи. Під час нацистської окупації м. Києва працювала в Київському університеті, на кафедрі історії України, та в Академії наук (1941). (Див: Держархів Київської області, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 23, арк. 1).

³ Грищенко Микола – історик, співробітник Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. Репресований 1934 р.

⁴ Мається на увазі збірник, що готувався в пам'ять акад. Д. І. Багалія, але за умов критики праць ученого так і не був завершений.

№ 3

Гурзуф-Бюорнус 18/Х. 1932 р.

Вельмишановна Наталія Дмитрівна!

Прошу вибачити мені, що до цього часу не писав Вам. Справа в том, що Харків мене затримав на декілька день (головне, цілковита неможливість дістати залізничного квитка до Криму: мені довелося їхати з великим запізненням і до того ж “жестким бесплацкартным”), й до Бюорнуса я дістався лише 8/Х. Приїхав я дуже стомлений і навіть досі ще не відпочив. Тут усе (чи майже все) чудово: природа, тиша й спокій, безтурботність. Але щось здоров'я моє не дуже добре (тутешня їжа вадить моєму шлункові, на жаль), а відпочивати я взагалі не вмю. Втома була така, що перші дні не хтілося ні про що думати; тож і листів писати була неохота. Що нового в Комісії і взагалі в Академії? Чи вийшов І том нашого Збірника¹? Як справи з збірником Д[митра] І[вановича] (присвяченим його пам'яті)? Які є матеріали в справі тематичного Збірника Комісії² (прошу приділити йому якнайбільшої уваги). Під час мого перебування у Харкові, я одвідав Ольгу Дмитрівну й з'ясував деякі питання, що цікавили Комісію. Зокрема, Ольга Дмитрівна казала мені, що затримка з дорученням (у справі видання творів Д[митра] І[вановича]³ сталася з об'єктивних причин (треба було доручення надсилати до Ростова, до Нат[алії] Дм[итрівни]⁴, тощо): Ольга Дм[итрівна] збирає для нашого видання низку фотопортретів Д[митра] І[вановича], знімків з його будинку, кабінету (здається), тощо. До запланованого другого тематичного збірника Комісії (“До проблем суспільних формацій”) О[льга] Дм[итрівна] має передати рукописи Дм[итра] І[вановича] “Проблема феодальної формації на Україні”. До першого тематичного Збірника 1932 року К.І. Кушнірчук⁵ має дати статтю, присвячену методологічним питанням історії пролетаріату на Україні (генеза пролетаріату). Він уже обіцяв зробити доповідь у Комісії (у листопаді або грудні).

Як справи з наук[ово]-опер[аційними] коштами Комісії й коштами на відрядження? Прошу нагадати Президії Відділу (себто секретареві) про моє відрядження до Москви і Ленінграду (перед від'їздом воно мені було обіцяне т. Лехтманом⁶) й відповідне асигнування (здається, це було позначено в нашій заяві).

Як справа з ляборантом Комісії? Чи не слід було нагадати про це т. Камишанові або т. Шуранові⁷? Взагалі, що нового у Комісії? Дуже цікавить мене питання про нові ставки і пайок. І досі нічого не знаю про це. Буду дуже Вам вдячний, коли Ви сповістите про це мою дружину (до цього часу не маю жодного листа з дому й хвилююся), зокрема, щодо платні по ВУАН, а також дасте їй відповідні вказівки й поради щодо одержання пайку. Коли має бути сесія й як іде у ВУАН підготовка до XV річниці Жовтня? Київських газет тут немає, і тому про Київ майже нічого не знаю. Як здоров'я Ваше й Миколи Прокоповича? Над чим тепер працюєте? Як Межигірська фабрика? Редагування “Залюдн[ення] Слобідської України”? Перегляд Вашої монографії⁸?

Буду дуже радий дістати від Вас листа.

Звідси маю вирушати 1–2/ХІ; певне, просто до Києва (до Харкова мені, мабуть, доведеться виїхати 10–20 листопада).

Мій привіт В[ельми] Ш[ановному] Миколі Прокоповичу. На все добре!

З товариським привітанням.

О. Ogloblin.

P. S. II том збірника? Чи видавати його, чи ні – не знаю й сьогодні. Якщо можна, почекайте до мого приїзду. Якщо справа невідкладна – видавайте (така моя думка й згода).

О. Ogloblin.

Адреса: Крим, Гурзуф, Буюрнус, Дом Отдыха ВУКСУ.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 209, арк. 5–8. – Автограф.

¹ Ідеться про том I “Праць Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст.,” що його мала видати Комісія. Побачив світ 1931 р. (ІР НБУВ, ф. X, спр. 3023, арк. 2).

² Мається на увазі один із тематичних збірників Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., присвячений декабризму та польським повстанням 1831–1863 років (ІР НБУВ, ф. X, спр. 3023, арк. 1).

³ У зв’язку з ювілеєм акад. Д. І. Багалія уряд УСРР 27 грудня 1927 р. ухвалив видати повну збірку його наукових праць з доповненнями. Твори мало видати Державне видавництво України (ДВУ), але 1930 р. воно відмовилось від виконання цієї роботи. Тоді було вирішено передати праці до Видавництва Всеукраїнської академії наук. До друку їх готувала бригада під керівництвом О. П. Оглоблина та Н. Д. Полонської-Василенко. Олександр Петрович та Наталія Дмитрівна склали проект плану видання збірки творів акад. Д. І. Багалія по 15 томах (див.: ІР НБУВ, ф. X, спр. 2265, 3714). Частково прокоментовані й готові до видання праці акад. Д. І. Багалія так і не побачили світ. Деякі з них зберігаються в НБУВ (ІР НБУВ, ф. 42, спр. 33, 34).

⁴ Ідеться про історика Ладигенську Наталію Дмитрівну (1888–1967) – дочку акад. Д. І. Багалія. Тривалий час вона була помічницею батька. Зокрема, 1912 р. вона разом з групою вчених брала участь у підготовці “Истории Руси” – систематичного курсу з ретроспективного методу всієї російської історії.

⁵ Кушнірчук Кіндрат Іванович (1899–1970) – історик, співробітник Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. Репресований 1937 р.

⁶ Помічник вченого секретаря соціально-економічного відділу ВУАН.

⁷ Камишан Олександр Михайлович, Шуран Петро Дмитрович – історики, партійні керівники ВУАН. 1934 р. були звинувачені в розвалі ідеологічної роботи та репресовані.

⁸ Маються на увазі праці Н. Д. Полонської-Василенко “Робітництво Києво-Межигірської фаянсової мануфактури” та “Залюднення Слобідської України”. Написані й готові до друку, вони так і залишилися в рукописах.

№ 4

25/Х.[19]32.

Вельмишановний Олександр Петровичу!

Одержала Вашого листа позавчора і була дуже рада дістати відомості про Вас, хоч з докладних розпитувань про Академію та Комісію побачила, що Ви таки справді не відпочиваєте, а відпочити Вам було б добре.

В Академії поки що тихо: ледве-ледве починає виявлятися життя. Було засідання Президії II Відділу під головуванням Шліхтера¹, присвячене низці другорядних питань – про проблему В[еликого] Дніпра, про святкування ювілею К. М.,² про те, що наші тематичні пляни мають пройти цензуру ВУАМЛІНа³ тощо.

Без Вас з мене стягли “тематичний” плян, замість того проблематичного, що ми з Вами колись подали. Вимогу я одержала о 10-й год[ині] ранку, а о 4-й пляни вже їхали до Харкова, так що я сама щось там понаписувала, а на решті виявилось, що так зробило чимало людей, пляни ці з цілої Академії не затвердили в Харкові, і мають переробляти, і мені здається, що Ол[ексій] Ів[анович]⁴ зробив помилку, передавши їх на рецензію для бригади. Друга академічна новина – починає сьогодні працювати комісія виконання⁵ – не знаю, який вона має матеріал, бо ніяких відомостей не збирали. Головні питання, які хвилюють зараз ВУАН – це ті, що Ви мені поставили, бо обидва вони овіяні серпанком таємниці. Збільшеної (та навіть і ординарної) платні ще не видавали, хоч Трацевський⁶ вже зібрав відписки на додаткову позику. Обіцяють, що видаватимуть 27/Х. Друге питання – пайка – хвилює тим, що

на наступний місяць (вересень) скоротили 40 осіб з тих, що одержали його за серпень. Я дзвонила до Вас і Ваша дружина⁷ мені сказала, що все в порядку і пайок одержано, і про термін виплати зарплатні відомо, і доручення К. Є.⁸ дано.

З завдання Комісії стоїть справа не гаразд – я не дістала відповідей про згоду дати статті для наших збірників – майже ні від кого, крім киян.

Секретаря II Відділу я ще не бачила, а помічник його казав мені, що грошей на відрядження зовсім не буде (на цей рік), не буде й устаткування, а на науково-операційні вже написано, тільки в натурі грошей немає. Про ляборанта не знаю. Я вже два дні шукаю його і сподіваюся побачити сьогодні, тоді спитаю I вип[уск], виходить “протягом тижня??”, другий будемо швидко просувати.

Щодо мене персонально, то дякую Вам за увагу, в нас дуже недобре: ось вже другий тиждень Ник[олай] Прок[офьевич] почуває себе зле, не спить, болять руки тощо. Це на нього впливає надзвичайно нестала погода: температура мінється декілька разів на день, барометр робить велетенські скачки, а він цього не переносить. У нас навіть нещодавно була гроза, яка тривала години три – це для жовтня рідке явище, стан його здоров’я різко відбиватиметься на мені – і я не спала, з тою різницею, що він досипає вдень, а я вже ні... Працюю потроху, ще не закінчила архівної роботи, хоч вже дійшла до кінця 40-х років. Зараз в Археограф[ічний] Комісії поставлено питання про видання цього архіву⁹, і я маю робити доповідь, вона призначена на 22, але засідання не відбулося через те, що не було електрики. Це в нас постійне явище, і низка засідань не може відбутися через такі “об’єктивні” умови. Взагалі Київ має жахливий вигляд: на вулицях темно, в приміщеннях теж, добре, якщо люди мають старі лампи, як ми. Води теж нема. Ходять з ведерками по вулицях.

Одержала листа від О[льги] Д[митрівни]. Вона дуже цікавиться справою з виданням Дм[итра] Ів[ановича]. Ось, здається, і всі наші новини. Я гадаю, у Вас там краще. Я люблю Гурзуф, як і Крим в цілому, і зокрема не влітку. Чудові фарби в жовтні, чудове повітря, прозорі далі.

Бажаю Вам все ж таки відпочити і використати все, що може дати Крим. Ми оба шлемо Вам наш привіт і я вже чекаю на наші телефонні розмови – якось пусто без них.

Забула повідомити – остання новина щодо сесії – призначена на 25/XI, а щодо ВУАН, то кажуть, що інститутів цього року ще не буде¹⁰. Ось скільки написала Вам.

З поважаним привітанням

Н. Полонська-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 80–82 зв. – Машинопис.

¹ Шліхтер Олександр Григорович (1868–1940) – професійний революціонер, партійний і державний діяч, академік ВУАН з 1929 року, академік АН БРСР. У 1930–1933 рр. – директор Українського інституту марксизму-ленінізму, потім президент Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських університетів. В 1929–1934 рр. – голова Соціально-економічного відділу ВУАН.

² Можливо, йдеться про ювілей академіка М. П. Кравчука (1892–1942).

³ ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів – об’єднання науково-дослідних установ, створене за постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. на базі економічного, філософсько-соціологічного та історичного відділів Українського інституту марксизму-ленінізму (УІМЛ). 1936 р. ВУАМЛІН було ліквідовано, а її установи передано Академії наук УРСР. У ВУАМЛІНі вивчалися історія КП(б)У, біографії партійних діячів.

⁴ Ідеться про Барановича Олексія Івановича (1892–1961) – українського радянського історика, доктора історичних наук (з 1951). У 1920-х роках – науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України у м. Києві та Історично-географічної комісії, член Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст.

ВУАН. У 1931–1932 рр. очолював бригаду з перевірки роботи комісії ВУАН соціально-економічного профілю. З 1934 р. працював у вищих навчальних закладах та в науково-дослідних установах Москви. Автор праць з історії України доби феодалізму.

⁵ Бригади з перевірки комісії ВУАН мали дати оцінку науково-методичної продукції і роботи всіх членів Комісії. Кожен співробітник сам визначав свої ідеологічні, методологічні та політичні помилки, а, разом з тим, і помилки того керівника, під проводом якого працював в Академії.

⁶ Про кого йдеться, встановити не вдалося.

⁷ Оглоблина (народ. Фролова) Ганна Якимівна (1892–1965) – дружина О. П. Оглоблина.

⁸ Антипович Костянтин Єрофейович (1899–1949[?]) – історик, співробітник Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. Виїхав з України у 1935 р.

⁹ Йдеться про “Архів Запорозької Січі”, який готувала до видання Археографічна комісія ВУАН разом з Центральним архівним управлінням УСРР на початку 1930-х років. Н. Д. Полонська-Василенко очолювала одну з бригад, до якої входили історики О. П. Оглоблин, М. Ф. Тищенко. Ця бригада розробила приблизний план видання, кошторис та встановила місце можливого зберігання запорозького архіву (див.: ІР НБУВ, ф. Х, спр. 10577, арк. 1).

¹⁰ У листопаді 1934 р. відділи АН УСРР були перетворені на окремі інститути (мовознавства, демографічний, історично-археографічний тощо). Усього було створено 21 інститут.

№ 5

[Не пізніше 1932 р.]*

Шановна Наталія Дмитрівна!

Залишив в шафі рукописи. Рукопис Вікт[ора] Олександровича¹, очевидно, може переглянути лише автор. Отож і треба буде йому про це переказати (й просити це прискорити).

На великий жаль, не взяв з собою листа від Дм[итра] Ів[ановича]. Перекажу його зміст сьогодні ввечері (телефоном). Там ще є записка до т. Буди² в справі якихось “Матеріалів Демідова”. З пошаною

О. Оглоблін.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 209, арк. 11. – Автограф.

*Датується за змістом листа.

¹ Романовський Віктор Олександрович (1890–1971) – український радянський історик, доктор історичних наук, професор (з 1949). У 1921–1931 рр. – директор Київського центрального архіву давніх актів, у 1929–1931 рр. керуючий Археографічною комісією ВУАН. Неодноразово репресований.

² Буда Сергій Олексійович (1866–1942) – історик літератури. Член Комісії громадських рухів ВУАН. Був у товариських стосунках із Н. Д. Полонською-Василенко.

№ 6

21/ІХ. [19]33

Вельмишановний Олександрє Петровичу.

Вчора “свершилось” і ми переїхали. Протягом п’яти днів я чекала на підводу з 10 год[ини] ранку (мені пропонували приходити о 8 год[ини], але від цього я рішуче відмовилася) до 4 год[ини], і нарешті вчора о 2,5 почали вантажити майно Комісії. Це пройшло не так просто й спокійно: шафи з архівом залишилися в кімнаті і ще не опечатані, хоч мені й було обіцяно, що сьогодні їх опечатають. Меблі всі залишилися,

навіть лампи комендант не дав. Навантажена підвода рушила лише о 4,5 год[ині] і весь час ми вартували на вулиці, ще добре, що не було дождя. Коли ми приїхали, виявилось, що вантажники не прийшли, бо їм не заплатили і вони відмовились працювати, поки їм не дадуть гроші. Ми чекали, Ол[ександр] Ів[анович] Пантелеєв¹ та я, півтори години поки вони прийшли – і внесли наше майно. Ваш стіл не проліз в двері нашої кімнати, і я поставила його тимчасово в залі. Кімната гарна і не темна, і на мій погляд, найкраща за всіх.

Сьогодні була виробнича нарада нашого циклу, на якому І[ван] І[ванович]² оголосив новий розподіл бригад – тепер вони зветься вже не бригади, а сектори. Секторів на нашому циклі 6: 1) Історії пролетарської революції та соцбудівництва (бригадир Кокошко)³, 2) Історіографії та археографії (Кравченко), 3) Промислового капіталізму та імперіалізму (Ви), 4) Історії Заходу (Камишан), 5) Історії Сходу (Штепа)⁴ та 6) Історії Західн[ої] України (не призначено).

Як бачите, різниця досить значна. Ну, будьте здорові.

Всього найкращого. З пошаною

Н. Полонська-Василенко.

Ник[олай] Прокоп[ович] просить передати Вам привіт.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 355, арк. 83–84. – Машинопис.

¹ Завідуючий господарською частиною ВУАН.

² Див. прим. 3 до докум. № 1.

³ Кокошко Степан Степанович – історик, один з партійних керівників ВУАН. 1934 р. працював у Історико-археографічному інституті.

⁴ Штепа Кость Тодосьович (1896–1958) – історик. Тривалий час викладав історію античної культури та класичну філологію у вищих навчальних закладах Києва. Співробітник Комісії сходознавства ВУАН. За часів нацистської окупації був ректором Київського університету, редагував газету “Нове Українське Слово” (1941–1943). Від 1944 р. на еміграції.

№ 7

25/VII.[19]38.

Многоуважаемый Александр Петрович.

Вот уже 6-й день, как мы в Чернобыле. Устроились мы в той комнате, которую Вы указали нам и которая оказалась свободна, вероятно случайно, т. к. здесь уже 4000 дачников. Здесь нам очень нравится, и мы Вам очень благодарны за указания и протекцию. Сидим целый день в садах, примыкающих с “тылу” к усадьбе Марииченок¹. Воздух в них отличный, тихо, безлюдно.

С Димой Вашим дело сложнее². Отношения у нас установились самые дружественные, но создать “шефство” очень трудно. Он человек самостоятельный, независимый. Как мальчик, он очень симпатичный, интересный, старший своих лет по развитию. Но влиять на него трудно: он уже создал свой круг друзей, режим, привычки. Раза два мы ходили гулять вместе – и только. К сожалению, он увлекся семенами, яблоками и расстроил желудок³. Очень трудно было уговорить его перейти на диету и убедить принимать салол – каждый раз я давала его ему с борьбой. Сегодня я придержала его на диете – рисовый суп, крепкий чай с сухарями, черничный кисель. Ему, по его словам, лучше. Он хочет уехать в Киев, мотивируя это тем, что соскучился без мамы и папы и что у него “дело” в школе. Т. к. Вы мне об этом не говорили, то я постаралась отговорить его, но неудачно, кажется. Сегодня едет и наш спутник, так что они, кажется, едут вместе⁴. На всякий случай, если он переживает, пишу Вам по почте, хотя забыла № квартиры.

Ал[ександр] Мих[айлович]⁵ хотел Вам писать, но еще не отдохнул и не вошел в колею, сидит целые дни в саду и читает.

Оба мы шлем Вам сердечный привет.
Уважающая Вас

Н. Полонская-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 89–90. – Автограф.

¹ Мариниченко Марфа Романівна – знайома О. П. Оглоблина. Мала дачу в Чорнобилі, де відпочивали колеги Олександра Петровича.

² Оглоблин Дмитро Олександрович (1925–1986) – син О. П. Оглоблина.

³ Дмитро Оглоблин хворів на легку форму гастриту.

⁴ Дмитро Оглоблин поїхав до Києва у супроводі Наталки Мариниченок і професора Жабитинського.

⁵ Моргун Олександр Михайлович (1874–1961) – останній чоловік Н. Д. Полонської-Василенко. Економіст, один із засновників кооперативного руху на Україні. Народився 18 серпня 1874 р. у с. Великий Привіз на Полтавщині. 1890 р. був призначений репетитором 2-ї Київської гімназії, упродовж 1893–1917 рр. давав приватні уроки, з 1905 р. працював у сільгоспооперації. У 1917 р. – мировий суддя в с. Сорочинці на Полтавщині, в 1919 р. – дільничний слідчий по Миргородському повіту, 1920 р. О. М. Моргуна було призначено на посаду завідуючого кустарним відділом полтавського союзу кредитного товариства. У 1920–1937 рр. працював у ВУКО промсоюзу, у 1937–1941 рр. – в Інституті економіки АН УРСР. З 1944 р. на еміграції (див.: ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 221, арк. 140; ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 339, арк. 3–5).

№ 8

2/VII. [19]39

Дорогой Александр Петрович.

Оказия с примусами! Ни один не действует: хозяйский копит, а мой испорчен вчера местным мастером. Если приедете – не откажите выручить нас – привезите горелку (головку) от примуса¹. Я купила ее накануне отъезда, без очереди и труда у местных, в артеле. Она стоила 25 р. Мне совестно затруднять Вас – нагружать разными поручениями, но, это, кажется, самое существенное: это вопрос кофе и чая.

С продовольствием тут хуже – трудно достать хлеб и булку. Все искупают дивный воздух и виды.

Шлем привет и ждем.

Привет Анне Акимовне и Диме.

Н. Полонская-Василенко.

Р. С. Я пишу, как видите, в уверенности, что Вы на этих днях приедете. Ведь Вы не изменили Ваших планов, надеюсь?

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 94–95. – Автограф.

¹ Н. Д. Полонська-Василенко та О. М. Моргун відпочивали в селі Козинець, біля річки Тетерів.

№ 9

4.VII.1939

Многоуважаемый Александр Петрович.

Спешу известить Вас, что “примусный кризис” у нас разрешился неожиданно благоприятно и мой примус реставрирован, хотя не в прежнем виде, но достаточно хорошо. Поэтому, если Вы еще не приобрели для нас горелки – не трудитесь (а если она уже куплена – то, конечно, везите).

Шлем привет.

Н. Полонская-Василенко.

Привет Анне Акимовне и Диме.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 97 зв. – Автограф.

№ 10

24/VIII[19]39

Дорогая Наталия Дмитриевна!

Вчера вечером послал Вам телеграмму относительно акад[емической] машины (грузовой), которая завтра к вечеру собирается доставить в Городок экспедицию Акад[емии] Наук (Институт Археологии)¹. Я тогда не знал еще, что Миша² выезжает сегодня. Вне всякого сомнения, лучше всего Вам выехать сегодня с Мишей: акад[емическая] машина – все же журавль в небе! Сердечный привет Ал[ександру] Мих[айловичу].

Ваш О. Оглоблин.

P. S. Привезите с собой, пожалуйста, Диму и Женю³.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 209, арк. 10. – Автограф.

¹ О. П. Оглоблин у ці роки був консультантом археологічних експедицій Інституту історії матеріальної культури АН УРСР у Городську, Вишгороді та Києві.

² Імовірно, має на увазі завідуючого господарською частиною АН УРСР.

³ Ідеться про Д. О. Оглоблина та родичку сім'ї Оглоблиних.

№ 11

31/VIII. [1940 p.]

Дорогой Александр Петрович.

Получила вчера Ваше письмо, оно очень тронуло и порадовало нас обоих, порадовал нас самый факт получения письма от Вас, такого сердечного и дружественного. А Вас нам очень жаль. Весь Ваш отпуск сошел на “нет”. Я уже давно жалею, что не поддержала в Вас решимости ехать на Волгу. И очень жаль, что Вы не соблазнились Каневом. Тут удивительно хорошо, я бы сказала – идеально хорошо. Ал[ександр] Мих[айлович] более чем доволен, делает огромные прогулки и наслаждается прогулками “в глубь страны”, а эта “глубь” бесконечно красива и разнообразна. Сегодня мы поднялись на высоты, с которых музей Шевченко и собор в Каневе оказались где-то внизу! Ал[ександр] Мих[айлович] нашел, между прочим, кустарный промысел, неизвестный до сих пор, и образец его привезем в Киев, но его план “реконструкции Канева” проводится не так умеренно, что даже я не протестую против него. А я со своей стороны разнообразяю монотонную жизнь на даче: сначала скрутила себе сердце на 360 ступенях лестницы Шевченковой горы¹ (и кому она нужна, эта лестница?), потом чуть не выбила глаз, а в конце концов отравилась колбасой, но все это не мешает мне наслаждаться Каневом. А пока что – до скорого свидания – 7–8 сентября мы выезжаем из чудесного Канева. Это дело не простое и не всем удастся выехать в тот день, когда они хотят (о часе говорить не приходится). По приезде окунусь в наши институтские дела – видимо, не очень приятные. Я не понимаю – как это вышло, что сданный в издательство курс оказался не готовым²? Меня очень интересует дело с Софией³. Я не жду от него ничего хорошего. Мне пришла в голову аналогия: возьмите храм Петра в Риме: что было бы, если б кто-либо захотел вернуть ему первоначальный вид Браманте⁴, Микель Анджело⁵? А ведь эти строители создали себе репутацию не хуже, чем строители Софии. Какой крик подняли бы в Европе? В Каневе следовало бы обратить внимание на погибающий собор – он ведь тоже хорош⁶.

Шлем Вам оба наш сердечный привет и лучшие пожелания. Не будучи уверена в точности Вашего адреса, я недавно написала Вам и на институт, но т. к. Вы в письме не указали Ваш адрес – я пишу Вам также⁷.

Всего наилучшего и до скорого свидания.

Искренне преданная Н. Полонская-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 125–126 зв. – Автограф.

¹ Ідеться про Тарасову (колишню Чернечу) гору біля м. Канева, де поховано Т. Г. Шевченка.

² Очевидно, має на увазі розділ з підручника для вищих навчальних закладів, який готував Інститут історії України АН УРСР. Н. Полонська-Василенко написала розділ, присвячений XVIII ст.

³ Ідеться про реставрацію Софійського собору в Києві, яку проводила група архітекторів під керівництвом І. В. Моргилевського та В. Г. Кричевського. В листі до відомого юриста-міжнародника академіка В. Є. Грабаря від 30 липня 1940 р. Наталія Дмитрівна гнівно засудила роботу київських архітекторів як таку, що псує первісний вигляд української святині (див.: Старожитності. – 1992. – № 20. – С. 5).

⁴ Браманте Данато (справжнє прізвище – Паскуччо д'Антоніо) (1444–1514) – італійський архітектор та живописець. Один з основоположників стилю Високого Відродження. Працював у Флоренції, Мілані, Римі, де проектував і будував собор св. Петра.

⁵ Мікельанджело Буанаротті, інакше – Мікельаньоло ді Лодовіко ді Ліонардо ді Буонаррото Сімоні (1475–1564) – італійський скульптор, живописець, архітектор і поет, представник Високого і Пізнього Відродження. Продовжував будівництво собору св. Петра у Римі.

⁶ Імовірно, йдеться про пам'ятку XII століття – Юрійвський (Успенський) собор (1144).

⁷ О. П. Оглоблин викладав у Київському університеті курс історії України. Проживав за адресою: Андріївський узвіз, 2, кв. 42.

№ 12

27/VII.1941

Дорогая Наталия Дмитривна!

Позвольте вручить Вашему попечителю мое последнее детище¹. Времена нынче тяжелые, а это произведение очень дорого мне. Если судьба позволит мне, постараюсь опубликовать эту статью. Если нет, очень прошу Вас сделать это вместо меня. Рукопись очень грязная: оригинал. Имеются, кроме того, две машинописные копии: одна у меня – представляет полный, исправленный и несколько дополненный (по сравнению с оригиналом) экземпляр статьи; вторая – неполная и, кажется, не исправленная – сдана мной на хранение в Институт истории Украины. Во всяком случае, рукопись, передаваемая мной Вам, содержит основной текст и, после некоторой редакционной работы (о чем также усердно прошу Вас), вполне может быть опубликована.

Прошу извинить за беспокойство.

Сердечный привет Вам и Александру Михайловичу.

Ваш Оглоблин.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, спр. 343, арк. 1. – Автограф.

¹ Ідеться про працю О. П. Оглоблина “До питання про автора “Истории Русов”. Тоді О. П. Оглоблин висловив припущення, що “История Русов” написана на Новгород-Сіверщині, а її автором був Василь Ханенко. Згодом учений відмовився від своєї гіпотези щодо названого авторства. Робота видана у Києві в 1998 р. (вступна стаття В. А. Смолія, О. І. Путра, І. В. Верби).

№ 13

24.X. 1941р.

Вельмишановний Олександр Петровичу!

П[ан] Приліпко¹ казав мені, що цими днями має бути засідання Президії Академії Наук, тому спішу звернутися до Вас з проханням допомогти мені²: в проєкті організації Інститутів передбачено посаду зам[існика] директора (або вченого секретаря). Я дуже прошу призначити на цю посаду по Інституту Археології Н. Л. Кордиш³. Для цього я маю такі підстави:

- 1) Протягом кількох місяців вона самовіддано виконувала обов'язки директора й те, що залишилося в Інституті, збережено завдяки її енергії;
- 2) Вона добре обізнана зо всіма справами Інституту;
- 3) Я часто хворію, зараз почуваю вже себе не дуже добре, тому дуже бажано, щоб в Інституті була особа, яка цілком захоплена його справами й не сполучає посади з іншими;
- 4) Нарешті – п. Кордиш живе поблизу від мене, що, за браком телефону, кур'єра, пошти та інших засобів сполучення, теж дуже важливо;
- 5) Можна додати ще й те, що кандидатуру її назвав мені п. Штепа, коли просив мене не відмовлятися від мого призначення;
- 6) П. Кордиш прекрасно володіє німецькою мовою, що теж має неабияке значення.

Мені здається, що наведених аргументів задосить. Буду дуже вдячна Вам.

З пошаною.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, стр. 90, арк. 1. – Машинопис.

¹ Приліпко В. М. – учений секретар Історико-філологічного відділу Української академії наук за часів нацистської окупації. Викладав також українську мову в Київському університеті.

² Мається на увазі засідання Української академії наук, де розглядалися кадрові питання. 20 жовтня 1941 р. Н. Д. Полонську-Василенко було призначено директором Археологічного інституту. Пізніше були затверджені й інші посадові особи, в тому числі Н. Л. Кордиш.

³ Кордиш Неоніла Леонівна (1906–1996) – археолог. Була знайома з Н. Д. Полонською-Василенко ще до 1917 року. За радянської влади переслідувалась.

№ 14

[Кінець 1941 р.]*

В[ельми] Ш[ановний] Олександр Петровичу.

Якщо не важко – дайте мені дату призначення К. Т. Штепи на посаді директора КЦАДА¹ від міської Управи (на словах через Ол[ександра] Михайловича).

Привіт. Н. Полонська-Василенко.

ЦДАМЛМ України, ф. 542, оп. 1, стр. 90, арк. 2. – Машинопис.

*Датується за змістом листа.

¹ Київський центральний архів давніх актів.

№ 15

[Початок 1942 р.]*

Вельмишановний Олександр Петровичу.

Після розмови з К[остем] Т[одосьовичем] прохання – майте на увазі мене для В[ашого] архіву чи музею¹.

Чекаю на завтра в [день]**.

ЦДАМЛМ України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 121. – Автограф.

* Датується за змістом листа.

** Варіант прочитання слова.

¹ Ідеться про Музей-архів переходової доби, заснований з ініціативи О. П. Оглоблина на початку 1942 р.

№ 16

23.11.42.

Вельмишановний Олександр Петровичу.

Дуже прошу Вас прийти до мене сьогодні в 3 рівно. Буде дуже цікаво для Вас особа, яка сьогодні рушає з Києва. Справа дуже цікава для Вас. Після 3-ї год[ини] Ви цієї особи вже не застанете¹.

Привіт.

Н. Полонська-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 106. – Машинопис.

¹ Хто саме мається на увазі, встановити не вдалося. Можливо, це К. Паньківський, заступник голови Українського центрального комітету, що діяв на Західній Україні.

№ 17

15/IV[19]42

Вельмишановний Олександр Петровичу.

Сталось непорозуміння: Ви не одержали мого листа, в якому я писала, що п[ан] Приліпко] рекомендує Вам на посади по Музею 2 археологів: п[ана] Середу¹ – на завідуючого та п[ана] Тарануценка² – на лаборанта. Адреси їх знає М. О. Новицька³ (і, гадаю, М. І. Вязмітіна⁴).

Дуже шкодую, що не були вчора: ми чекали на Вас, дуже хотіли побачити. Листа від І[вана] Петров[ича]⁵ я одержала, треба порадитися. Я ще не виходжу, бо в біганині по Києву жорстоко застудилася, але дещо вибігала. Будемо раді бачити Вас сьогодні.

Привіт.

Н. Полонська-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 107. – Машинопис.

¹ Серета Антон Хомич (1890–1961) – український археолог, художник і мистецтвознавець. У 1942 р. – співробітник Музею-архіву переходової доби.

² Тарануценко Стефан Андрійович (1889–1976) – український мистецтвознавець, археолог. Працював у ВУАК та на кафедрі мистецтвознавства ВУАН. 1942 р. – співробітник Музею-архіву переходової доби.

³ Новицька Марія Олександрівна – музеєзнавець. Працювала на кафедрі мистецтвознавства ВУАН. 1942 р. – співробітник Музею-архіву переходової доби.

⁴ Вязмітіна Марія Іванівна – музеєзнавець. Працювала на кафедрі мистецтвознавства ВУАН. 1942 р. – співробітник Музею-архіву переходової доби.

⁵ Ідеться про Крип'якевича Івана Петровича (1886–1967) – українського історика, академіка АН УРСР (з 1958). За часів нацистської окупації очолював у Львові редакційний відділ Українського видавництва. В архіві Н. Д. Полонської-Василенко листів від І. П. Крип'якевича не збереглося.

№ 18

7/VII [19]42

Вельмишановний Олександр Петровичу.

Сьогодні звонила до Вас – відповідь “немає”... Щодо рецензії, то я зроблю, але тільки після засідання, бо лише завтра почну готувати доповідь про Київ¹: було дуже

важко ці дні. Да й по Архіву зараз багато роботи: починаємо описувати Малоросійську Колегію².

Щирий привіт.

Н. Полонська-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 11. – Машинопис.

¹ Має на увазі доповідь Н. Д. Полонської-Василенко “Київ – культурний центр часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого”, яку історик виголосила на науковому пленумі Архіву-музею переходової доби 12 серпня 1942 р. (див.: Держархів Київської області, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 3, арк. 35).

² Малоросійська колегія – центральний орган управління Російської держави у справах Лівобережної України. Малоросійську колегію створено згідно з указом Петра I від 16 травня 1722 р. Колегія розміщувалась у Глухові й діяла у складі президента колегії (бригадира Вельямінова), шести офіцерів з російських полків, розташованих на Україні, та прокурора (всіх призначав цар). Ліквідована 1727 р. Архів Малоросійської колегії зберігався в КЦАДА.

№ 19

26/XI.[19]42

Дорогий Олександр Петровичу.

Велике прохання – № 1 – передати мою заяву п. директорові, № 2 – передати листа В. В. Міяковському¹: там спішно потрібний текст для повідомлення М. С. Грушевської про обрання почесним членом². На усе добре. Надсилаю останні сторінки “відповіді”.

Н. Полонська-Василенко.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 112. – Машинопис.

¹ Міяковський Володимир Варламович (1888–1972) – український літературознавець. У 1941–1943 рр. – директор Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича у м. Києві. Із 1944 р. – на еміграції.

² Грушевська Марія Сильвестрівна (1876–1948) – громадська діячка, перекладач, педагог, вдова академіка М. С. Грушевського.

№ 20

До Пана Голови Історичної Секції
Комітету Взаємодопомоги Вченим
Члена секції Н. Д. Полонської

Заява

Наукова робота яку було поставлено в план I кварталу 1943 р. – Нарис “Київська Межигірська фаянсова фабрика”¹ закінчена. Повідомляючи Вас про це, я прошу вжити належних заходів, щоб нарис, що має коло 100 сторінок, було передруковано.

Н. Д. Полонська-Василенко.

До Пана Директора Будинку Вчених*

З свого боку, стверджуючи подане в заяві проф. Полонської-Василенко, підтримую клопотання її щодо передруку на машинці згаданої вище наукової праці.

Проф. О. Оглоблін.
I/III.1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 335, арк. 113. – Машинопис.

¹ Історію Києво-Межигірської фаянсової фабрики Н. Д. Полонська-Василенко активно розробляла на початку 1930-х років. На жаль, більшість праць цієї тематики не

побачила світ і зберігається в рукописах (див.: ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 7–8; оп. 2, спр. 3).

*Власноручна приписка О. П. Оглоблина.

КОРПУСНА ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА МОВИ (1922–1930)*

1927 рік

Протокол № 1 засідання від 25 січня 1927 р.

2. Ухвалили видати П. В. Одарченку з учбового фонду Кафедри 3 крб. для фотографування рукопису перекладу Лесі України “Ткачів” Гайне.

3. Узяли до відома обіжник НКО УСРР про передплату на 1927 р. журналів на суму 100 крб. Доручили керівникам секцій подати списки необхідних іноземних журналів.

4. Розглянули відношення НКО УСРР за № 3154/зпб від 18.01.1927 р. з розписом зарплати співробітників Кафедри. Ухвалили направити до НКО УСРР додатковий список співробітників, що відсутні в надісланому.

5. Задовольнили прохання І. Д. Миронця про звільнення його з посади аспіранта ННДК через неможливість перебувати і працювати у Ніжині.

6. Заслухали й обговорили (проф. М. М. Бережков) доповідь проф. В. І. Резанова “Венец Димитрию”.

7. Заслухали й обговорили (проф. Є. А. Рихлік) доповідь проф. О. І. Покровського “Шевченко і Кабе”. Доповідач відповів на запитання проф. В. І. Резанова.

Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 106, арк. 2–3.

Протокол № 2 засідання від 8 лютого 1927 р.

1. Заслухали доповідь проф. М. Н. Петровського¹ “Про кількісний склад полків на Україні за Богдана Хмельницького”.

Там само, арк. 3–3 зв.

¹ Починаючи з прот. № 1 від 25.01.1927 р. ім'я М. Н. Петровського вказується в переліку присутніх на засіданні з позначенням: професор Ніжинського ІНО. Вчене звання професора ВУАН було присвоєно М. Н. Петровському за три роки.

Протокол № 3 засідання від 22 лютого 1927 р.

2. Ухвалили перенести доповідь І. Я. Павловського через його хворобу.

3. Розглянули заяву Комісії по відзначенню в Чернігові 100-річчя від дня народження Л. І. Глібова від 3.03.1927 р. Делегували на урочистості до Чернігова

* Закінчення. Початок див.: № 1–3 за 2003 р. Публікацію підготував **Сергій Зозуля**.

проф. Є. А. Рихліка та П. В. Одарченка. Ухвалили провести урочисте засідання ННДК з нагоди цього ювілею, де просили виступити з доповідями проф. Є. А. Рихліка, І. Я. Павловського та П. В. Одарченка.

4. Узяли до відома витяг із прот. № 3 Малої Президії Укрнауки (відношення № 9493/420 від 15.02.1927 р.) про призначення проф. М. Н. Петровського на посаду керівника секції української та російської історії ННДК.

5. Узяли до відома витяг із прот. № 3 Малої Президії Укрнауки (відношення № 9493/420 від 15.02.1927 р.) про затвердження проф. О. С. Грузинського дійсним членом ННДК. Ухвалили звернутися до проф. О. С. Грузинського надіслати звіт про наукову роботу за 1926 р. та установити шлях зв'язку з Кафедрою¹.

6. Розглянули заяву проф. М. Н. Петровського про виділення йому 15 крб. на переписування наукових матеріалів.

7. Доручили керівникам секцій Кафедри оформити списки потрібної іноземної літератури для її замовлення.

8. Узяли до відома інформацію К. Т. Штепи про необхідність придбати "The Social and Economic History of the Roman Empire", що випадково продається зараз у Ніжині².

9. Ухвалили до 5-річчя існування ННДК вмістити у "Записках" повідомлення про працю Кафедри за 5 років.

Там само, арк. 3 зв.–4 зв.

¹ Так у документі. О. С. Грузинський наприкінці 1925 р. переїхав до Харкова, де працював професором (у 1926–1927 рр. – проректором) Харківського ІНО, на відміну від проф. Г. А. Максимовича, якому в 1924 р. Укрнаукою було відмовлено в залишенні його позаштатним дійсним членом ННДК після від'їзду з Ніжина. Аналогічне прохання О. С. Грузинського, як і О. О. Карпека того ж, 1925 р., було вирішено позитивно. Згодом до них у цьому статусі приєдналися ректор Чернігівського ІНО В. К. Щербаков (1928 р.) та співробітник Інституту книгознавства ВУАН Т. П. Алексєєв (1929 р.). Усі інші затвержені НКО УСРР співробітники ННДК починаючи з 1925 р. проживали в Ніжині.

² Так у документі.

Протокол № 4 засідання від 22 березня 1927 р.

1. Розглянули витяг із прот. № 8, п. 5 Великої Президії Укрнауки від 19.02.1927 р. про введення в штат співробітників ННДК проф. М. Н. Петровського замість К. Т. Штепи. Ухвалили просити Укрнауку відновити штатну посаду керівника секції української та російської історії і підвищити зарплатню в. о. її керівника проф. М. Н. Петровському до 55 крб., одночасно просячи залишити К. Т. Штепу в штатному розкладі ННДК¹.

2. Узяли до відома обіжник НКО УСРР за № 14941/жд від 9.03.1927 р. про надіслання облікових матеріалів щодо співробітників та аспірантів ННДК.

3. Узяли до відома лист подяки від проф. Є. В. Петухова за привітання з ювілеєм².

4. Призначили урочисте засідання ННДК 3.04.1927 р. з нагоди 75-ї річниці від смерті М. В. Гоголя. Визначили доповідачами проф. В. І. Резанова та О. С. Пулинця.

5. Затвердили розподіл кредитів по учбовій частині витрат ННДК. Ухвалили виділити педолого-педагогічній секції 50 крб. кредиту на учбові потреби³.

6. Заслухали й обговорили (П. В. Одарченко, О. С. Пулинець, проф. М. Н. Петровський, А. Г. Єршов, В. А. Фесенко, проф. В. І. Резанов) доповідь І. Я. Павловського "В. Г. Чумак – нові дані до біографії і характеристики творчості поета".

Там само, арк. 5–5 зв.

¹ Далі зазначено мотивацію цього рішення: "...бо це відніме у нього можливість працювати надалі так інтенсивно, як і раніше".

² Петухов Є. В. (1853–1948) – професор НІФІ в 1889–1895 р., потім професорував у Юрьєвському (Дерптському) університеті. З 1919 р. працював у Сімферопольському університеті (з 1925 р. – педінститут). Вітальний адрес від ННДК зберігається в його особовій справі, що знаходиться у фондах Держархіву в Автономній Республіці Крим (ф. Р-21, оп. 2, спр. 2). Офіційно на засіданні ННДК рішення про привітання не приймала. Ініціатива привітання могла бути або приватною, або за усним дорученням Кафедри одному з колишніх колег Є. В. Петухова по НІФІ – М. М. Бережкову чи І. Г. Турцевичу. З огляду на те, що М. М. Бережков підтримував епістолярний зв'язок із багатьма колишніми співслужбовцями, його авторство видається найбільш вірогідним.

³ Так у документі.

Протокол № 5 урочистого засідання від 3 квітня 1927 р.

2. Заслухали доповідь О. С. Пулинця “Тоголь в Ніжині”¹.
3. Заслухали доповідь проф. В. І. Резанова “Тоголь и русский народ”.

Там само, арк. 6.

¹ П.1 протоколу – вступне слово керівника ННДК.

Протокол № 6 засідання від 5 квітня 1927 р.

2. Розглянули звернення П. В. Одарченка про передплату “Ars poetica” Петровського¹ та збірки “Родной язык в школе”, 1927, № 1 на суму 4 крб. 80 коп.

3. Заслухали й обговорили (проф. М. Н. Петровський) доповідь А. Г. Єршова “До історії монети й грошової лічби на Лівобережній Україні XVII в.”. Доповідач відповів на запитання проф. В. І. Резанова, проф. М. Н. Петровського та К. Т. Штепи.

Там само, арк. 6 зв.–7.

¹ Ініціали автора збірки не вказано.

Протокол № 7 засідання від 19 квітня 1927 р.

1. Заслухали й обговорили (К. Т. Штепа, Т. П. Алексєєв, проф. М. Н. Петровський, І. Я. Павловський, проф. В. І. Резанов) доповідь проф. О. І. Покровського “До історії торгівельних стосунків скитів та еллінів”.

Там само, арк. 7–7 зв.

Протокол № 8 засідання від 2 травня 1927 р.

2. Заслухали й обговорили (проф. Є. А. Рихлік, проф. О. І. Покровський, проф. В. І. Резанов) доповідь проф. О. С. Грузинського “Байки Сквороди”¹.

Там само, арк. 7 зв.–9.

¹ П. 1 – інформація керівника ННДК про позачерговість цього засідання через приїзд із Харкова для виголошення доповіді проф. О. С. Грузинського. Більш імовірно, що головною метою приїзду О. С. Грузинського до Ніжина на початку травня 1927 р. було клопотання перед ННДК щодо рекомендування його для праці в Українському інституті марксизму (прот. № 8 від 17.05.1927 р.).

Протокол № 9
засідання від 17 травня 1927 р.

1. Ухвалили порушити, на прохання О. С. Грузинського, клопотання перед Українським Інститутом Марксизму про тимчасове прикомандирування¹ його для науково-методичної праці до кафедри соціології цього інституту.

2. Узяли до відома витяг із прот. № 8, § 28 Президії Укрнауки від 10.02.1927 р. про затвердження дійсним членом ННДК проф. Є. А. Рихліка.

3. Заслухали й обговорили (проф. М. М. Бережков, проф. О. І. Покровський) доповідь В. А. Фесенка “З економічно-соціальної історії України XVII ст. – Андрій Маркович”. Доповідач відповів на запитання А. Г. Єршова, проф. О. І. Покровського, проф. М. М. Бережкова та проф. В. І. Резанова.

Там само, арк. 9–9 зв.

¹ Так у документі.

Протокол № 10
засідання від 24 травня 1927 р.

2. Заслухали й обговорили (проф. В. І. Резанов, проф. О. І. Покровський, О. С. Пулинець, П. В. Одарченко) доповідь проф. Є. А. Рихліка “Юлій Словацький: “українська школа” в польському письменстві”.

Там само, арк. 10–10 зв.

Протокол № 11
засідання від 31 травня 1927 р.

1. Заслухали й обговорили (проф. М. М. Бережков, проф. О. І. Покровський, В. А. Фесенко, проф. В. І. Резанов) доповідь А. Г. Єршова “До питання про час написання “Истории Русов”, а почасті й про автора її”. Доповідач відповів на запитання К. Т. Штепи та проф. О. І. Покровського.

Там само, арк. 11–11 зв.

Протокол № 12
засідання від 7 червня 1927 р.

1. Узяли до відома повідомлення проф. О. І. Покровського про хворобу керівника Кафедри, про його доручення головувати на цьому засіданні проф. М. М. Бережкову та про прохання проф. М. М. Бережкова головувати на засіданні проф. О. І. Покровського.

2. Заслухали й обговорили (проф. О. І. Покровський, проф. Є. А. Рихлік, Т. П. Алексеев, В. Р. Фохт) доповідь К. Т. Штепи “Про деякі проблеми староукраїнського та античного релігійного синкретизму (з приводу книжки Reizenstein-Schaeder’a “Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Iriechenland”). Доповідач відповів на запитання проф. Є. А. Рихліка, І. Я. Павловського, Т. П. Алексеева та В. Р. Фохта¹.

Там само, арк. 11 зв. – 12.

¹ Після теми доповіді К. Т. Штепи в документі секретарем Кафедри залишено вільне місце, очевидно – для запису тез доповіді.

Протокол № 13
засідання від 21 червня 1927 р.

1. Заслухали й обговорили (проф. О. І. Покровський, проф. М. М. Бережков, проф. Є. А. Рихлік, В. К. Пухтинський) доповідь К. Т. Штеппи “До українських переказів про створення першої людини”¹.

2. Заслухали й обговорили (проф. О. І. Покровський, проф. М. М. Бережков, проф. Є. А. Рихлік, К. Т. Штеппа) доповідь проф. І. Г. Турцевича².

3. Ухвалили просити ректора Ніжинського ІНО оплатити переплетення протоколів засідань ННДК за 1922–1925 рр. Ухвалили надалі застерегти секретаря ННДК А. Г. Єршова від дій, не узгоджених з адміністрацією інституту³.

Там само, арк. 12 зв. – 13.

¹ Закінчення п. 1 (після вказаної теми доповіді К. Т. Штеппи) та п. 2 в документі не є стенографічними – їх вписано секретарем Кафедри до протоколу пізніше, про що свідчить інший колір чорнил та інша стилістика запису, ніж під час стенографування А. Г. Єршовим.

² Тему доповіді не вказано. Цілком можливо, доповідь стосувалася проблем історії соціальної та політичної боротьби у Візантії XIV ст. – домінуючого наукового інтересу проф. І. Г. Турцевича після його виходу на пенсію у вересні 1926 р.

³ А. Г. Єршов власним коштом організував опрацювання протоколів засідань ННДК за 1922–1925 рр., попередньо домовившись із ректором Ніжинського ІНО про оплату цієї роботи. Але після виконання робіт М. Г. Куїс відмовився виділити кошти (2 крб.). Протоколи було опрацьовано, зі слів А. Г. Єршова, у дві “палітурки”, тобто у дві книги. Книга з протоколами за 1925 р. зберігається у фондах Відділу Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині (ф. Р-6121, оп. 1, спр. 70), книга з протоколами за 1922–1924 рр. – відсутня.

Протокол № 14
засідання від 29 червня 1927 р.

2. Ухвалили надіслати до Укрнауки заслуханий звіт про діяльність педолого-педагогічної секції ННДК за перше півріччя 1927 р.

Там само, арк. 13–13 зв.

Протокол № 15
засідання Бюро від 26 липня 1927 р.

1. Затвердили звіт про роботу ННДК за перше півріччя 1927 р.

2. Розглянули заяву проф. І. Г. Турцевича про його відмову вести будь-яку організаційну роботу з аспірантами¹.

3. Ухвалили, на пропозицію проф. О. І. Покровського, вважати проф. І. Г. Турцевича та проф. М. М. Бережкова дійсними членами Кафедри без матеріального утримання після їх виходу на пенсію.

4. Розглянули подані керівниками секцій Кафедри списки літератури для замовлення з-за кордону.

5. Доручили виконувати, на час відсутності А. Г. Єршова, обов’язки секретаря Кафедри В. А. Фесенку, а в разі його відсутності – О.С.Пулинцю.

Там само, арк. 13 зв. – 14.

¹ Так у документі. Мотивацію свого рішення проф. І. Г. Турцевич не зазначає.

Протокол № 16
засідання від 14 вересня 1927 р.

1. Доручили проф. В. І. Резанову, А. Г. Єршову та проф. К. Т. Штеппі¹ підготувати огляд роботи Кафедри для друку в довіднику “Наука на Україні”, згідно обіжника Укрнауки за № 49618/вн20 від 7.09.1927 р.

2. Ухвалили влаштувати окреме урочисте засідання ННДК до 10-річчя Жовтня за змістом, що має визначити Бюро Кафедри.

3. Доручили проф. М. М. Бережкову скласти план урочистого засідання ННДК до 100-річчя появи збірки українських пісень М. О. Максимовича – події, оголошеної ВУАН як “Свята української науки”, визначили доповідачами проф. М. Н. Петровського та проф. Є. А. Рихліка.

4. Доручили В. А. Фесенку та проф. М. М. Бережкову скласти текст вітальної адреси на честь ювілею акад. Д. І. Багалія.

5. Заслухали доповідь проф. К. Т. Штеппи про призначених нових аспірантів Кафедри та відгуки про них керівників секцій. Затвердили аспірантами ННДК: по педолого-педагогічній секції – М. Ф. Проценка, Г. М. Куїс, по секції історії російської та загальної літератури – Г. Ф. Лозовика, по секції української мови та літератури – М. Є. Ладухина, по секції української та російської історії – П. Т. Климішу².

6. Узяли до відома пропозицію проф. М. Н. Петровського про передплату виданого у Польщі корпусу документів до історії Речі Посполитої та нової польської історичної монографічної літератури.

7. Обрали одноголосно, на пропозицію проф. Є. А. Рихліка, науковим співробітником ННДК ректора Ніжинського ІНО М. Г. Куїса.

8. Обрали одноголосно, на пропозицію проф. К. Т. Штеппи, науковим співробітником ННДК декана робітничого факультету Ніжинського ІНО В. В. Кукаркіна.

Там само, арк. 14–16.

¹ К. Т. Штеппа згадується в переліку присутніх на засіданні Кафедри як декан факультету соціального виховання Ніжинського ІНО, професор. Звання він отримав від початку 1927/1928 навчального року, як і посаду декана, яку обіймав до 1930 р.

² Аспіранти були затверджені Укрнаукою з подання Президії Ніжинського ІНО без попереднього затвердження Кафедрою.

Протокол № 17
урочистого прилюдного засідання кафедри
від 1 жовтня 1927 р.

2. Заслухали доповідь проф. Є. А. Рихліка “В століття “Малороссийских песен, изданных Максимовичем 1827 года”¹.

3. Заслухали доповідь проф. М. Н. Петровського “Максимович як історик України”².

Там само, арк. 16 зв. – 18.

¹ П. 1 протоколу – вступне слово керівника ННДК.

² П. 4 протоколу – виступ ректора Ніжинського ІНО.

Протокол № 18
засідання від 5 жовтня 1927 р.

1. Узяли до відома обіжник Укрнауки про форми участі наукових установ УСРР у святкуванні 10-річчя Великої Жовтневої Революції¹. Доручили виступити з доповідями проф. Я. М. Колубовському, проф. В. І. Резанову, проф. Є. А. Рихліку,

проф. М. Н. Петровському та М. Г. Куїсу на загальноінститутському урочистому засіданні аби не влаштовувати окремого засідання Кафедри.

2. Заслухали доповіді керівника Кафедри і ректора Ніжинського ІНО про персональний склад ННДК. Ухвалили за доцільне зберегти наявну структуру ННДК².

3. Визнали за необхідне аспірантам Кафедри брати участь у роботі семінарів підвищеного типу Ніжинського ІНО не більше, ніж 1 раз на тиждень і затвердили графік проведення таких семінарів: з марксознавства та з української і російської літератури.

Там само, арк. 18 зв. – 19.

¹ Так у документі.

² У документі відбито п'ятирівневу структуру ННДК: керівник Кафедри – керівники секцій Кафедри – дійсні члени Кафедри по секціях – наукові співробітники Кафедри по секціях – аспіранти Кафедри по секціях. Указано також персональний склад усіх рівнів структури ННДК по секціях: історії української та російської історії, історії загальної та російської літератури, української мови та літератури, історії античної культури. Структуру і персональний склад педолого-педагогічної секції не вказано.

Протокол № 19 засідання від 19 жовтня 1927 р.

1. Затвердили план роботи Кафедри, порядок доповідей співробітників і графік та час проведення засідань ННДК на 1927/28 академічний рік¹.

2. Призначили секретарів секцій Кафедри: української і російської історії – В. А. Фесенка, української мови та літератури – І. Я. Павловського, історії російського та загального літератури – Г. О. Костенецького, історії античної культури – Т. П. Алексеєва, педолого-педагогічної – М. Ф. Проценка.

3. Рекомендували Правлінню Ніжинського ІНО призначити керівниками семінарів підвищеного типу для студентів старшого курсу Ніжинського ІНО: з марксизму і лєнінізму – М. Г. Куїса, проф. К. Т. Штеппу, проф. М. Н. Петровського, з української літератури – проф. Є. А. Рихліка, з загальної та російської літератури – проф. В. І. Резанова, педолого-педагогічного – проф. Я. М. Колубовського. Призначили керівником семінару з марксизму для аспірантів ННДК М. Г. Куїса.

Там само, арк. 19 зв. – 20.

¹ Визначали також, що два тижні, за окремим графіком, секційні засідання, крім секції історії античної культури, яка через свою малочисельність (5 осіб – керівник, дійсний член, науковий співробітник та два аспіранти) сама мала призначати свої засідання.

Протокол № 20 засідання від 26 жовтня 1927 р.

1. Заслухали й обговорили (проф. М. М. Бережков, В. В. Кукаркін, проф. В. І. Резанов) доповідь проф. Я. М. Колубовського “О философии на Украине (по поводу труда г. Чижевского)”.

2. Узяли до відома інформацію керівника Кафедри про успішний захист докторської дисертації проф. К. Т. Штеппою.

3. Ухвалили погодитися на передплату літератури згідно прот. № 16 від 14.09.1927 р. за наявності коштів.

Там само, арк. 20 зв.

Протокол № 21
засідання від 9 листопада 1927 р.

2. Узяли до відома інформацію керівника Кафедри про заробітну плату співробітників та стипендії аспірантів ННДК. Відклали розгляд цього питання до одержання вказівок від Укрнауки.

3. Ухвалили просити адміністрацію Ніжинського ІНО про виділення окремого приміщення для ННДК, бажано поближче до книгозбірні інституту.

4. Ухвалили порушити клопотання про звільнення від роботи в агротехнікумі П. В. Одарченка¹.

5. Заслухали² доповідь проф. М. Н. Петровського “Псевдо-діаріуш Самійла Зорки”. Доповідач відповів на запитання проф. В. І. Резанова, В. В. Кукаркіна, проф. Є. А. Рихліка, В. А. Фесенка та проф. К. Т. Штепи.

Там само, арк. 22–22 зв.

¹ Клопотання ННДК перед Правлінням Ніжинського ІНО про звільнення П. В. Одарченка від сумісництва в Ніжинському агротехнікумі, де він викладав українську мову та літературу до вступу до аспірантури, мотивоване потребою приділяти більше часу науковій роботі на Кафедрі.

² Обговорення доповіді проф. М. Н. Петровського за браком часу відклали до наступного засідання Кафедри.

Протокол № 22
засідання від 23 листопада 1927 р.

2. Ухвалили порушити клопотання перед Харківською науково-дослідною кафедрою педагогіки та Укрнаукою про затвердження обраного дійсним членом ННДК на засіданні педолого-педагогічної секції Кафедри проф. М. Ф. Даденкова.

3. Узяли до відома інформацію керівника Кафедри про рішення адміністрації Ніжинського ІНО виділити окрему кімнату для ННДК. Ухвалили просити адміністрацію інституту допомогти перенести майно і літературу Кафедри. Призначили завідувачем кімнати О. С. Пулинця.

4. Завершили розгляд доповіді проф. М. Н. Петровського¹. Доповідач відповів на запитання В. А. Фесенка, А. Г. Єршова, проф. В. І. Резанова та проф. Є. А. Рихліка.

5. Заслухали критичні зауваження А. Г. Єршова з приводу доповіді проф. М. Н. Петровського про псевдо-діаріуш Самійла Зорки та відповіді доповідача на ці зауваження².

Там само, арк. 24–24 зв.

¹ На цьому засіданні відбулось обговорення доповіді, зачитаної на попередньому засіданні (прот. № 21 від 9.11.1927 р.).

² Виступ А. Г. Єршова на його вимогу було занесено до протоколу окремим пунктом.

Протокол № 23
засідання від 7 грудня 1927 р.¹

2. Затвердили текст вітальної адреси на честь ювілею акад. Д. І. Багалія, складений проф. М. М. Бережковим та В. А. Фесенком. Ухвалили делегувати на урочистості з приводу ювілею проф. М. Ф. Даденкова та П. В. Одарченка.

3. Ухвалили передати повідомлення Укрнауки про умови користування архівними матеріалами до секції української та російської історії.

4. Заслухали доповідь проф. Є. А. Рихліка “Про деякі польські переклади українських пісень та дум”.

Там само, арк. 25–25 зв.

¹ Секретарем засідання зазначено В. А. Фесенка, але запис зроблено А. Г. Єршовим.

Протокол № 24 засідання від 21 грудня 1927 р.

2. Узяли до відома інформацію П. В. Одарченка про ювілей акад. Д. І. Багалія. Оголосили подяку обом делегованим від ННДК за участь у ювілейних урочистостях.

3. Узяли до відома відношення Укрнауки за № 50007 від 15.10.1927 р. про дозвіл на передплату літератури згідно прот. № 16 від 14.09.1927 р. та прот. № 20 від 26 жовтня 1927 р.¹ Доручили членам Кафедри подати до 10.01.1928 р. нові списки на придбання літератури.

4. Заслухали й обговорили (проф. М. Н. Петровський, проф. Резанов, проф. І. Г. Турцевич, проф. К. Т. Штеппа, М. Г. Куїс, Г. І. Крестіанполь², М. Г. Куїс³) доповідь проф. О. І. Покровського “Про загальні повинності в старі і нові часи”.

5. Погодилися з пропозицією проф. М. Н. Петровського про перенесення початку засідань Кафедри з нового року на 1 годину раніше (з 13:00 на 12:00), аби збільшити час для обговорення питань.

Там само, арк. 26–26 зв.

¹ Із списку літератури ухвалили передплатити тільки дві із зазначених у протоколі книжок.

² Г. І. Крестіанполь – випускник НІФІ, учень проф. В. Г. Ляскоронського, в 1920-х роках учителював у одній зі шкіл Ніжина, згодом став відомим науковцем. Членом ННДК не був, проте досить часто був присутнім на засіданнях Кафедри. Кілька разів подавав заяви щодо вступу до аспірантури ННДК, які відхилялися Президією Ніжинського ІНО та Укрнаукою.

³ Обговорення стосувалось, як зазначено у протоколі, “змісту і методу”. Ректор Ніжинського ІНО М. Г. Куїс, у свою чергу, тут висловив думку про доцільність постійного обговорення на засіданнях ННДК питань методології.

1928 рік

Протокол № 1 засідання від 18 січня 1928 р.

2. Затвердили подані керівниками секцій Кафедри списки літератури для передплати з-за кордону.

3. Ухвалили порушити клопотання про виділення коштів на відрядження проф. Є. А. Рихліка до Ленінграду з 5.03.1928 р. по 1.05.1928 р.

4. Доручили керівникам секцій та керівникові Термінологічної комісії Кафедри подати матеріали для складання п'ятирічного плану роботи ННДК на вимогу Держплану СРСР.

5. Заслухали й обговорили (проф. К. Т. Штеппа, проф. М. Н. Петровський, О. С. Пулинець, П. В. Одарченко, І. Я. Павловський, М. Г. Куїс, Г. І. Крестіанполь, В. П. Котляров) доповідь проф. В. І. Резанова “Александр Безвестный и его пьеса “Победа жизни”. Доповідач відповів на запитання проф. К. Т. Штеппи, проф. М. Н. Петровського, О. С. Пулинця, П. В. Одарченка, І. Я. Павловського, М. Г. Куїса, Г. І. Крестіанполя та В. П. Котлярова.

Там само, арк. 28–29.

Протокол № 2
засідання від 1 лютого 1928 р.

2. Заслухали звіт керівника Термінологічної комісії ННДК проф. Є. А. Рихліка. Ухвалили ліквідувати цю комісію, передавши її повноваження до секції української мови та літератури.

3. Затвердили звіт керівника секції української мови та літератури проф. Є. А. Рихліка про її роботу за друге півріччя 1927 р. та план роботи секції на перше півріччя 1928 р.

4. Затвердили звіт керівника педолого-педагогічної секції проф. Я. М. Колубовського про її роботу за друге півріччя 1927 р. та план роботи секції на перше півріччя 1928 р.

5. Затвердили звіт керівника секції історії античної культури проф. О. І. Покровського про її роботу за друге півріччя 1927 р. та план роботи секції на перше півріччя 1928 р.

6. Затвердили звіт керівника секції української та російської історії проф. М. Н. Петровського про її роботу за друге півріччя 1927 р. та план роботи секції на перше півріччя 1928 р.

7. Затвердили звіт керівника секції історії загальної та російської літератури проф. В. І. Резанова про її роботу за друге півріччя 1927 р. та план роботи секції на перше півріччя 1928 р.

8. Затвердили список зарубіжної літератури для передплати з-за кордону, поданий керівником секції української та російської історії.

Там само, арк. 29 зв. – 30 зв.

Протокол № 3
засідання від 15 лютого 1928 р.

2. Узяли до відома повідомлення НКО УСРР щодо придбання Кафедрою літератури. Затвердили список замовленої літератури проф. В. І. Резановим та секцією історії античної культури¹.

Там само, арк. 31–31 зв.

¹ Список літератури у протоколі подано.

Протокол № 4
засідання, присвяченого пам'яті
проф. В. Г. Ляскоронського¹, від 29 лютого 1928 р.

1. Вшанували пам'ять колишнього співробітника ННДК проф. В. Г. Ляскоронського.

2. Заслухали доповідь проф. М. М. Бережкова про вчену діяльність проф. В. Г. Ляскоронського².

3. Заслухали доповідь проф. М. Н. Петровського “В. Г. Ляскоронський як історик”.

4.–6. Заслухали спогади В. В. Кукаркіна, проф. М. Н. Петровського та Г. І. Крестіанполя про проф. В. Г. Ляскоронського³.

8. Ухвалили придбати замовлені проф. М. Н. Петровським книги⁴.

9. Доручили проф. М. М. Бережкову, проф. О. І. Покровському, В. В. Кукаркіну, проф. М. Н. Петровському та В. А. Фесенку відібрати літературу з особистої бібліотеки проф. В. Г. Ляскоронського для придбання Кафедрою⁵.

10. Ухвалили організувати окреме засідання ННДК, присвячене ювілею Максима Горького. Доручили підготувати доповіді проф. В. І. Резанову та О. С. Пулинцю.
Там само, арк. 31 зв.–32.

¹ Ляскоронський В. Г. (1859–1928) працював у НІФІ в 1909–1921 рр. Був затверджений дійсним членом ННДК і керівником секції українсько-російської історії від часу її заснування в лютому 1922 р. заочно, тобто після переїзду до Києва, про що дізнався за кілька місяців після затвердження. Відтак, на посаді був до осені того ж року лише номінально. Влітку 1922 р. Кафедра, через певні непорозуміння з В. Г. Ляскоронським, порушила клопотання про звільнення його від співробітництва з ННДК і призначення керівником секції її реального керівника – Г. А. Максимовича. Незважаючи на це, В. Г. Ляскоронський підтримував надалі стосунки з кількома кафедрами, колишніми колегами по НІФІ, – найбільш тісні з М. М. Бережковим, можливо, також із М. Н. Петровським. Кілька разів бував у Ніжині, зокрема в 1923 р., коли керував екскурсією студентів КАІ, професоруючи там у 1923–1924 рр.

² Тему доповіді не названо.

³ П. 7 затверджено протокол попереднього засідання ННДК.

⁴ Список замовлених проф. М. Н. Петровським книг у протоколі вказано.

⁵ Достовірної інформації про придбання Кафедрою книг із особистої бібліотеки В. Г. Ляскоронською немає. Натомість є свідчення, що цю бібліотеку було придбано в його сестри для ВУАН.

Протокол № 5 засідання від 14 березня 1928 р.

1. Узяли до відома витяг із прот. № 45 від 10.02.1928 р. Укрнауки про затвердження М. Г. Куїса та В. В. Кукаркіна позаштатними науковими співробітниками ННДК.

2. Задовольнили прохання М. С. Косенка про продовження його відрядження до 1.04.1928 р.

3. Затвердили запропонований адміністрацією Ніжинського ІНО список для передплати Кафедрою журналів¹.

4. Узяли до відома повідомлення керівника ННДК про виділення 250 крб. Укрнаукою та 500 крб. Правлінням Ніжинського ІНО на видання чергового видання “Записок”². Вирішили просити Укрнауку про виділення на це видання ще 650 крб.

5. Зобов’язали співробітників Кафедри подати свої річні плани роботи не пізніше 17.03.1928 р.

6. Доручили В. В. Кукаркіну очолити роботу Кафедри з організації вивчення і пропагування нової пролетарської культури, літератури, мистецтва, побуту, а також подати план такої роботи до наступного засідання ННДК.

7. Погодилися на пропозицію секції української мови та літератури щодо вшанування пам’яті М. М. Коцюбинського на спільному засіданні ННДК та Ніжинського ІНО та на визначення доповідачами П. В. Одарченка та викладача Ніжинського ІНО М. К. Волинського³.

8. Зобов’язали аспірантів Кафедри більш активніше відвідувати семінар з марксизму⁴.

9. Заслухали доповідь М. А. Рябка “О фазовых явлениях в коре больших полушарий мозга у нормального ребёнка”.

Там само, арк. 32 зв.–34.

¹ Список журналів, на загальну суму 100 крб., у документі зазначено (з них марксистського характеру – на 51 крб.).

² Мова йде про “Записки Ніжинського інституту народньої освіти та Ніжинської науково-дослідної катедри історії культури та мови” (Кн. VIII, Ніжин, 1928). У протоколі

вказано повну назву видання, яку воно мало починаючи з 7-ї книги, що була надрукована в 1927 р.

³ У фондах Відділу Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині збереглося лише кілька протоколів або витягів із протоколів засідань окремих секцій ННДК. У протоколах засідань Кафедри зберігся один – витяг із прот. № 10 засідання секції української мови та письменства від 8.03.1928 р. – як додаток до прот. № 5 засідання ННДК від 14.03.1928 р.: “П. 2. Про святкування ювілею М. М. Коцюбинського (доповідь проф. Є. А. Рихліка). Ухвалили: а) організувати урочисте засідання НДК разом з Ніжинським ІНО пам’яті Коцюбинського; б) доручити підготувати доповідь П. В. Одарченку на тему: “Коцюбинський як новатор української літератури”; в) доручити підготувати доповідь М. Є. Ладухину на тему: “Про творчість Коцюбинського”. З оригіналом згідно. Секретар секції П. В. Одарченко. 18.03.1928 р.” (ф. 6121, оп. 1, спр. 106, арк. 33 а–33 а зв.).

⁴ Цит.: “...пропонувати аспірантам НДК акуратніше відвідувати засідання семінару, звернувши їх увагу на конче потрібну для аспірантури марксістську підготовку і ті негативні наслідки, які можуть бути для т. т., хто неухважно ставиться до вивчення марксизму”.

Протокол № 6 засідання від 28 березня 1928 р.

1. Призначили на 29.03.1928 р. урочисті збори разом із адміністрацією Ніжинського ІНО та профкомом студентів з приводу ювілею Максима Горького.

2. Затвердили текст промови К. К. Шіяна¹ на засіданні 29.03.1928 р.

3. Обговорили (проф. К. Т. Штеппа, Т. П. Алексеев, проф. М. Н. Петровський, О. С. Пулинець, А. Г. Єршов, В. А. Фесенко) і погодилися з текстом доповіді проф. В. І. Резанова “Максим Горький” на засіданні 29.03.1928 р.

4. Погодились на пропозицію М. А. Рябка придбати книги про Максима Горького².

5. Розглянули заяву Т. П. Алексеева про дозвіл працювати на Кафедрі, не зважаючи на його від’їзд до Києва.

6. Передали на розгляд керівника секції української мови та літератури заяву П. В. Одарченка про придбання потрібних йому для навчання книг.

7. Ухвалили просити Правління Ніжинського ІНО вжити заходів щодо впорядкування каталогу Фундаментальної бібліотеки інституту³.

Там само, арк. 35–36.

¹ Шіян К. К. – згодом відомий науковець, випускник Ніжинського ІНО. Співробітником ННДК не був, але досить часто протягом 1927–1929 рр. відвідував її засідання. В 1930–1932 рр. працював викладачем Ніжинського ІСВ на кафедрі економіки, потім переїхав до Харкова, де в 1934 р. був затверджений аспірантом Харківського науково-дослідного інституту історії української культури імені акад. Д. І. Багалія, але аспірантури не закінчив через ліквідацію інституту того ж року.

² Списку книг не подано, вказано лише їхню кількість – 8 томів.

³ Бібліотека інституту в Ніжині складалася з кількох частин. Найбільш цінні, давні видання, наукова література, що не використовувалась у навчальному процесі, становила її наукову частину – т. зв. Фундаментальну бібліотеку, основу якої в 1920-х роках становили бібліотечні фонди НІФІ.

Протокол № 7 урочистого спільного засідання Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови, Ніжинського інституту народної освіти та профкому студентів Ніжинського ІНО від 29 березня 1928 р.

2. Заслухали доповідь проф. В. І. Резанова “Максим Горький”¹.

3. Заслухали доповідь О. С. Пулинця “Максим Горький – пролетарський письменник”.

Там само, арк. 36.

¹ П. 1 протоколу зазначено вступну промову К. К. Шіяна.

Протокол № 8
засідання від 11 квітня 1928 р.

1. Передали, згідно подання Ніжинського окрВНО за № 1304 від 13.03.1928 р., до ННТК анкету Музею українських діячів науки та мистецтва. Доручили проф. М. М. Бережкову та П. В. Одарченку узяти участь у її заповненні.

2. Узяли до відома пропозицію проф. К. Т. Штепи співробітникам ННДК подати наукові доробки до підготовленої до друку збірки на пошану акад. К. Й. Студинського.

3. Узяли до відома інформацію керівника Кафедри про ювілей акад. В. П. Бузескула. Доручили секретарю ННДК оформити вітальну адресу за текстом, складеним проф. В. І. Резановим.

4. Доручили В. А. Фесенку, через хворобу М. К. Волинського, готувати доповідь до урочистого засідання, присвяченого 15-м роковинам смерті М. М. Коцюбинського, “Коцюбинський і революційний рух на Чернігівщині”.

5. Заслухали й обговорили (П. В. Одарченко, проф. М. Н. Петровський, проф. В. І. Резанов, проф. О. І. Покровський) доповідь О. С. Пулинця “М. Г. Чернишевський і українське питання”. Ухвалили надрукувати текст доповіді у “Записках”.

6. Розглянули заяву керівника секції історії античної культури проф. О. І. Покровського про придбання книг¹.

Там само, арк. 36 зв.–37.

¹ Список книг указано.

Протокол № 9
урочистого спільного засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови
та Ніжинського інституту народної освіти
від 25 квітня 1928 р.

2. Заслухали доповідь П. В. Одарченка “Михайло Коцюбинський як новатор українського мистецтва”¹.

3. Заслухали доповідь В. А. Фесенка “Михайло Коцюбинський і селянський рух на Чернігівщині року 1905”.

Там само, арк. 37 зв.

¹ П. 1 протоколу зазначено вступну промову проф. В. І. Резанова про М. М. Коцюбинського, та вшанування пам'яті письменника.

Протокол № 10
засідання від 9 травня 1928 р.

2. Заслухали й обговорили (проф. М. Н. Петровський, проф. Є. А. Рихлік, проф. В. І. Резанов) доповідь А. Г. Єршова “Чи існував “певний руський літопис”, з якого ніби-то користувався С. Лукомський”.

3. Визначили штат наукових співробітників ННДК, згідно відношення Укрнауки, у зв'язку з випуском аспірантів.

4. Узяли до відома лист подяки від акад. В. П. Бузескула за привітання від ННДК з ювілеєм.

5. Затвердили звіт про роботу Кафедри за 1927 р. для друку в “Записках”¹.

6. Розглянули списки від керівників секції історії загальної та російської літератури та секції української та російської історії на придбання літератури².

7. Ухвалили видати проф. М. Н. Петровському 50 крб. на придбання книг для Кафедри в Москві.

Там само, арк. 38–39 зв.

¹ Ухвалили також після звіту надрукувати відомості про матеріальний стан Кафедри.

² Списки літератури в документі вказано.

Протокол № 11 засідання від 24 травня 1928 р.

1. Розглянули обіжник Укрнауки про складення планів. Ухвалили, на зауваження М. Г. Куїса про недостатнє дослідження Кафедрою пролетарської культури та громадської популяризаторської роботи ННДК, утворити Комісію по дослідженню пролетарської культури, план котрої доручили у триденний строк розробити М. Г. Куїсу, В. В. Кукаркіну, проф. В. І. Резанову, проф. Є. А. Рихліку, проф. К. Т. Штеппі, П. Т. Кліміші та проф. Я. М. Колубовському. Вирішили періодично оглядати літературу нових дисциплін і скласти план популяризаторської роботи секцій Кафедри.

2. Ухвалили передати проф. М. Н. Петровському для відгуку про наукову роботу ректора Чернігівського ІНО В. К. Щербакова, згідно його заяви про обрання науковим співробітником ННДК.

3. Перенесли розгляд питання про бібліографічну роботу Кафедри та постанови Правління Ніжинського ІНО щодо доповіді про роботу ННДК за 1927–28 роки.

Там само, арк. 39 зв.–41.

Протокол № 12 засідання від 6 червня 1928 р.

2. Заслухали й обговорили (проф. О. І. Покровський, проф. І. Г. Турцевич, проф. К. Т. Штеппа) доповідь Т. П. Алексеєва “Фрументатії в Греції та Римі”. Доповідач відповів на запитання П. Т. Кліміші, І. Я. Павловського, проф. В. І. Резанова, проф. І. Г. Турцевича та проф. К. Т. Штеппи.

Там само, арк. 41–41 зв.

Протокол № 13 засідання від 21 червня 1928 р.

1. Відклали питання про обрання науковим співробітником ННДК ректора Чернігівського ІНО В. К. Щербакова за відсутності відгуку про його наукову роботу.

2. Відклали розгляд заяви В. А. Фесенка про продовження його аспірантського стажу через відсутність як самого заявника, так і керівника секції української та російської історії.

3. Ухвалили порушити клопотання перед Укрнаукою про продовження терміну аспірантського стажу І. Я. Павловському¹.

4. Розглянули клопотання проф. К. Т. Штеппи про його відрядження до Ленінграду строком на 2 місяці.

5. Розглянули списки книг та журналів від проф. Є. А. Рихліка, В. В. Кукаркіна та проф. В. І. Резанова для придбання Кафедрою.

Там само, арк. 41–43.

¹ Позитивне рішення було прийняте після гострої суперечки, де головним опонентом виступав В. В. Кукаркін, який погодився за умови згоди в цьому питанні керівників усіх секцій ННДК.

Протокол № 14
засідання від 23 червня 1928 р.

1. Заслухали й обговорили (проф. Є. А. Рихлік) доповідь проф. О. С. Грузинського “До питання про польсько-українські літературні взаємовідносини в першій чверті XVIII ст.” Доповідач відповів на запитання проф. В. І. Резанова.

Там само, арк. 43–43 зв.

Протокол № 15
засідання від 28 червня 1928 р.

1. Відклали до осені питання про обрання науковим співробітником ННДК ректора Чернігівського ІНО В. К. Щербакова.

2. Ухвалили порушити клопотання перед Укрнаукою про продовження на 1 рік терміну аспірантського стажу В. А. Фесенка.

3. Узяли до виконання¹ резолюцію Правління Ніжинського ІНО про роботу ННДК².

4. Задовольнили заяву проф. К. Т. Штеппи про придбання книжок³.

Там само, арк. 43 зв.–44 зв.

¹ Так у документі.

² Головними зауваженнями з боку Правління Ніжинського ІНО зазначено недостатню громадську роботу ННДК та діяльність з українізації, на що засідання Кафедри вказало на наявність достатньої як громадської роботи, так і просвітницької, термінологічної й організаторської українознавчої праці і ухвалило посилити їх.

³ Список книг не вказано.

Протокол № 16
засідання від 18 вересня 1928 р.

1. Вшанували пам'ять керівника секції історії античної культури проф. О. І. Покровського, що помер 14.09.1928 р.

2. Ухвалили просити Укрнауку про звільнення з посади керівника педолого-педагогічної секції ННДК проф. Я. М. Колубовського у зв'язку з виходом його на державну пенсію. Обрали в.о. керівника секції проф. М. Ф. Даденкова. Ухвалили просити Укрнауку прискорити затвердження останнього дійсним членом та керівником педолого-педагогічної секції Кафедри.

3. Обрали одногослосно керівником секції історії античної культури проф. К. Т. Штеппу.

4. Ухвалили в жовтні 1928 р. провести урочисте засідання ННДК до 100-річчя від дня народження Л. М. Толстого, до котрого зобов'язали готуватися всіх співробітників Кафедри.

5. Визначили робочий розпорядок, графік, характер роботи та час засідань Кафедри на наступний академічний рік, починаючи з 1.10.1928 р.

Там само, арк. 44 зв.–45.

Протокол № 17
засідання від 8 жовтня 1928 р.

1. Заслухали відгук проф. М. Н. Петровського про наукову роботу В. К. Щербакова і ухвалили порушити клопотання перед Укрнаукою про затвердження його науковим співробітником ННДК по секції української та російської історії¹.

2. Ухвалили розглянути заяву І. Ю. Спаського про аспірантуру по секції історії античної культури на наступному засіданні Кафедри, після заслухання його наукової праці.

3. Ухвалили розглянути заяву Ю. В. Оландера про аспірантуру по історії секції античної культури після його доповіді “Економічні зв’язки Візантії з Хозарією в VI–IX вв.”.

4. Ухвалили розглянути заяву С. Г. Станюка про аспірантуру по секції української та російської історії після його доповіді на одну із запропонованих Кафедрою тем.

5. Відклали розгляд заяви О. П. Єресь про аспірантуру по педолого-педагогічній секції ННДК до приїзду проф. М. Ф. Даденкова.

6. Виключили з плану роботи Кафедри пункти, що стосувались діяльності вибулих членів ННДК.

7. Передали на розгляд проф. М. Н. Петровському відношення (з доданою анкетною) Книжкової Палати УСРР про бажані заходи у справі обміну книжками.

8. Ухвалили перенести день засідань Кафедри на понеділок через завантаженість співробітників ННДК в інші дні.

9. Обрали П. В. Одарченка завідувачем кафедральної кімнати.

Там само, арк. 45 зв.–48.

¹ Обрання В. К. Щербакова науковим співробітником ННДК не тільки затягнулося (з червня по жовтень 1928 р.), але й викликало надзвичайно суперечливе ставлення до його обрання з боку співробітників Кафедри, що вилилося в гостру дискусію на засіданні 8.10.1928 р. Головною претензією, незважаючи на проживання В. К. Щербакова в Чернігові, була цілковита відсутність наукової роботи ректора Чернігівського ІНО як такої – науковий доробок В. К. Щербакова складався на той час із популярних публіцистичних статей з історії революційного і компартійного руху на Чернігівщині у місцевій періодиці та кількох методичок щодо організації навчального процесу у вищому навчальному закладі, про що і зазначено у відгуку проф. М. Н. Петровського.

Протокол № 18
жалобного спільного засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури
та мови та Ніжинського інституту народної освіти
від 20 жовтня 1928 р.

2. Заслухали доповідь проф. К. Т. Штеппи “Проф. О. І. Покровський як історик”¹.

3. Заслухали доповідь проф. М. Н. Петровського “О. І. Покровський і історія України”.

Там само, арк. 48–48 зв.

¹ П. 1 у протоколі зазначено вступну промову в. о. ректора Ніжинського ІНО І. І. Олександровича, формування президії засідання та вшанування пам’яті проф. О. І. Покровського.

Протокол № 19
урочистого засідання від 3 листопада 1928 р.

1. Заслухали доповідь проф. В. І. Резанова “Толстой як митець-письменник поміщицького класу”.

2. Заслухали доповідь проф. М. Ф. Даденкова “Толстой як педагог”.

3. Заслухали доповідь О. С. Пулинця “Толстой та Чернишевський”.

Там само, арк. 48 зв.

Протокол № 20
засідання від 27 листопада 1928 р.

1. Відклали розгляд заяви О. А. Кирилової про аспірантуру по педолого-педагогічній секції ННДК до виявлення в неї знання української мови¹.
2. Задовольнили прохання С. Г. Станюка про продовження йому терміну подання письмової роботи для вступу до аспірантури ННДК².
3. Ухвалили придбати, на прохання групи аспірантів Кафедри, підручники та посібники з іноземних мов. Призначили на червень 1929 р. іспит для аспірантів з іноземної мови.
4. Заслухали й обговорили (проф. Є. А. Рихлік, М. Г. Куїс, П. Т. Климіша, А. Г. Єршов, проф. В. І. Резанов, проф. К. Т. Штеппа, В. В. Кукаркін) доповідь проф. М. Н. Петровського “З історії Руїни. Тимофій Цицюра”.

Там само, арк. 49–50 зв.

¹ Так у документі. Незважаючи на рекомендацію проф. Арямова та схвальний відгук про О. А. Кирилову проф. М. Ф. Даденкова та проф. К. Т. Штеппи; проф. М. Н. Петровським, проф. В. І. Резановим, М. Г. Куїсом визначено кілька формальних причин щодо відмови зарахування її аспірантом, одна з яких – неволодіння українською мовою.

² Проф. К. Т. Штеппа та проф. М. Н. Петровський категорично заперечували проти цього, вважаючи, що правила мають бути однаковими для всіх кандидатів у аспіранти. Проф. М. Н. Петровський наполіг на відбитті в протоколі, що він лишився при своїй думці після рішення Кафедри.

Протокол № 21
прилюдного урочистого спільного засідання Ніжинської
науково-дослідної кафедри історії культури та мови
та Ніжинського Окрполітосу в школі № 1 м. Ніжина
від 8 грудня 1928 р.

1. Заслухали доповідь проф. В. І. Резанова “Чернишевський як публіцист і історик”.
2. Заслухали доповідь В. В. Кукаркіна “Чернишевський і селянське питання”.
3. Заслухали доповідь проф. К. Т. Штеппи “Філософські погляди Чернишевського”.
4. Заслухали доповідь А. Г. Єршова “Чернишевський як історик”.

Там само, арк. 50 зв.–51.

1929 рік

Протокол № 1
засідання від 29 січня 1929 р.

1. Узяли до відома положення про стажування аспірантів та затвердили повідомлення керівника Кафедри про прийом аспірантів до ННДК¹.
2. Узяли до відома повідомлення фінансово-економічного управління НКО УСРР за № ас/2 від 24.12.1928 р. про призначення аспірантських стипендій на 1928–29 р.
3. Доручили Президії Кафедри подати потрібну інформацію, згідно до відношення Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном за № 161 від 7.12.1928 р. про іноземні взаємини ННДК.
4. Узяли до відома інформацію проф. К. Т. Штеппи про закінчення стажу і призначення промоційного диспуту. Ухвалили просити Укрнауку направити на захист

свого представника, а також просити професора Київського ІНО Г. Н. Лозовика взяти участь у диспуті².

5. Призначили на 10.02.1929 р. промоційний диспут М. А. Рябка³.

6. Розглянули заяву О. С. Пулинця про передплату Кафедрою журналів⁴.

7. Заслухали й обговорили (проф. Є. А. Рихлік, проф. К. Т. Штеппа) доповідь проф. В. І. Резанова “Леся Українка і античність”. З нагоди 15-річчя від дня смерті. І. Драматична поема “Касандра”.

Там само, арк. 53–54.

¹ Повідомлення стосується затвердження аспірантів ННДК першого року навчання, але прізвища цих аспірантів у документі не вказано.

² Мова йде про оголошення проф. К. Т. Штеппою як керівником секції історії античної культури закінчення аспірантського стажу і призначення промоційного диспуту аспіранта Т. П. Алексєєва (див. прот. № 4 від 26.03.1929 р.). Запрошений на диспут проф. Г. Н. Лозовик був фахівцем з проблем давньої історії, одним із засновників марксистсько-ленінської методології дослідження проблем візантології в СРСР, на ниві якої всі троє зійшлися пізніше в Комісії ВУАН для дослідження історії Близького Сходу та Візантії (1930–1934), де проф. Г. Н. Лозовик обійняв посаду секретаря, Т. П. Алексєєв – посаду наукового співробітника, а проф. К. Т. Штеппа – заступника керівника цієї комісії (de jure, а de facto – керівника).

³ Прилюдний захист промоційної роботи М. А. Рябка передбачався за участю “радянських партійних та професійних органів м. Ніжина”.

⁴ Список журналів у протоколі вказано.

Протокол № 2 засідання від 12 лютого 1929 р.

3. Заслухали й обговорили (П. В. Одарченко, проф. Є. А. Рихлік, В. В. Кукаркін, проф. К. Т. Штеппа) продовження доповіді проф. В. І. Резанова “Леся Українка і античність”¹.

Там само, арк. 54 зв. – 56.

¹ Початок доповіді – прот. № 1 від 29.01.1929 р.

Протокол № 3 засідання від 26 лютого 1929 р.

1. Заслухали доповідь проф. Є. А. Рихліка “Чеська література в Радянській Україні”.

2. Ухвалили видати керівникові педолого-педагогічної секції проф. М. Ф. Даденкову 30 крб. з учбового фонду ННДК для друку анкет обстеження релігійності учнів.

3. Ухвалили видавати в користування книги з бібліотеки аспірантам ННДК лише через замовлення секцій¹.

Там само, арк. 56–56 зв.

¹ Приводом слугувала заява проф. М. Н. Петровського про несвоєчасне повернення аспірантами книг до бібліотеки, на прикладі В. П. Котлярова, якому оголосили догану (“поставили на вид”).

Протокол № 4 засідання від 26 березня 1929 р.

2. Призначили диспут по захисту промоційної роботи аспіранта Т. П. Алексєєва, за поданням керівника секції історії античної культури ННДК проф. К. Т. Штеппи, на 7.04.1929 р.

3. Узяли до відома повідомлення проф. М.Ф.Даденкова, що Макульський¹ не склав відгуку на роботу Робеса “Про фазові явища”.

4. Заслухали й обговорили (П. Т. Кліміша, А. Г. Єршов, проф. В. І. Резанов) доповідь В. В. Кукаркіна “Культурна революція”. Доповідач відповів на запитання П. Т. Кліміши, проф. В. І. Резанова, М. А. Рябка та А. Г. Єршова².

Там само, арк. 56 зв.–57 зв.

¹ Особу Макульського не встановлено. Можливо, кандидат в аспіранти або наукові співробітники Кафедри по педолого-педагогічній секції.

² Обговорення доповіді В. В. Кукаркіна закінчилися дискусією щодо доцільності повідомлення про роботу Кафедри владних, партійних та профспілкових органів і широких мас населення. Спільне засідання ННДК ухвалило доручити М. Г. Куїсу та В. В. Кукаркіну тримати постійний зв'язок із відповідними органами, організаціями, ННТК та відповідно інформувати їх про роботу Кафедри.

Протокол № 5 засідання від 9 квітня 1929 р.

2. Доручили секретареві ННДК з'ясувати день проведення засідань Кафедри у зв'язку з переходом Ніжинського ІНО на десятиденку.

3. Затвердили придбати за наявності коштів книги, замовлені проф. М.Ф.Даденковим¹.

4. Перенесли заслуховування звітів про діяльність секцій Кафедри на наступне засідання.

5. Заслухали й обговорили (проф. В. І. Резанов, проф. Є. А. Рихлік, проф. М. Ф. Даденков, В. А. Фесенко, П. Т. Кліміша) доповідь проф. К. Т. Штепи “Криза магичної й анімістичної теорій походження релігій (з приводу праць Arbmanna та Beth'a)”.

Там само, арк. 58–58 зв.

¹ Список книг у протоколі вказано.

Протокол № 6 засідання від 23 квітня 1929 р.

2. Затвердили й ухвалили надіслати до Харкова, згідно обіжника Укрнауки, теми аспірантських колоквиумів¹.

Там само, арк. 58 зв.–59 зв.

¹ Колоквиальні теми від кожної секції ННДК у протоколі названо.

Протокол № 7 засідання від 14 травня 1929 р.

1. Затвердили звіт про роботу секції української мови та літератури¹.

2. Затвердили звіт про роботу секції історії загальної та російської літератури.

3. Задовольнили прохання О. С. Пулинця про продовження на 1 рік терміну аспірантського стажу через хворобу.

4. Відклали розгляд заяви про продовження аспірантського стажу П. В. Одарченка до отримання нового положення про аспірантів.

Там само, арк. 59 зв.–60.

¹ У документі – “секція української мови та мовознавства”.

Протокол № 8
засідання від 30 червня 1929 р.

1. Затвердили звіт про роботу секції історії античної культури¹.
2. Відклали до осені розгляд питання про організацію семінарів підвищеного типу.

Там само, арк. 60–61 зв.

¹ В ухвалі керівнику секції проф. К. Т. Штепні рекомендовано готувати секцію “до трансформації в секцію історії європейської культури”.

Протокол № 1
засідання Бюро Ніжинської науково-дослідної кафедри
історії культури та мови
від 11 вересня 1929 р.

1. Призначили, згідно обіжника НКО УСРР за № ас/10 від 11.08.1929 р., колективу для вступників до аспірантури ННДК на 20.09.1929 р.
2. Розподілили аспірантські стипендії на 1929/30 р.

Там само, арк. 61 зв.–62.

Протокол № 9¹
засідання від 23 вересня 1929 р.

1. Призначили на 3.10.1929 р. перше засідання в новому навчальному році, визначили четвер днем засідань Кафедри з періодичністю що два тижні.
2. Заслухали план роботи секцій на поточний академічний рік. Ухвалили кожному співробітнику зачитати на засіданнях ННДК не менше однієї доповіді за рік, аспірантам – не менше двох за термін стажу, а також визначили основні вимоги до доповідей.
3. Затвердили структуру та керівний склад семінарів підвищеного типу Ніжинського ІНО.
4. Ухвалили залучати до роботи Кафедри нових викладачів² Ніжинського ІНО.

Там само, арк. 62–63.

¹ У документі номер відсутній. Нумерується за попереднім протоколом.

² Так у документі. Йдеться про викладачів Ніжинського інституту, що до цього з ННДК не співробітничали.

Протокол № 10
засідання від 3 жовтня 1929 р.

2. Узяли до відома п. 14, к. 3 резолюції Всеукраїнської Партиїної Народи щодо наукової роботи¹.
3. Звернулися до Правління Ніжинського ІНО про організацію семінарів підвищеного типу.
4. Доручили керівникам секцій Кафедри подати теми доповідей з методологічних проблем і визначити термін їх зачитування.
5. Обговорили плани роботи секцій ННДК на поточний академічний рік.
6. Затвердили загальні семінари для аспірантів за поданням проф. М. Ф. Даденкова.

7. Ухвалили скласти списки для придбання закордонної літератури, згідно обіжника НКО УСРР за № 30012/до20 від 10.09.1929 р.

Там само, арк. 63 зв.–64 зв.

¹ Резолюції цієї партнаради опубліковані у “Вістях ВУЦВК” (1929, № 220–221), про що вказано у протоколі.

Протокол № 11 засідання від 17 жовтня 1929 р.

2. Затвердили план роботи секції української мови та літератури.
3. Заслухали звіт про роботу наукового співробітника ННДК проф. О. О. Карпеко¹.
4. Обговорили колективну² роботу Кафедри.
5. Заслухали й обговорили (проф. В. І. Резанов, проф. Є. А. Рихлік, проф. І. Г. Турцевич) доповідь проф. К. Т. Штепи “Головні методологічні течії в сучасній етнологічній науці”.

Там само, арк. 65–66.

¹ Проф. О. О. Карпеко в засіданні Кафедри участі не брав. У 1926 р. він був переведений з посади ректора і політкомісара Ніжинського ІНО до Києва, на посаду ректора Київського ІНО, згодом викладав на Донеччині. За його відсутності звіт, надісланий О. О. Карпеко, зачитав секретар ННДК.

² Мається на увазі громадська робота Кафедри в цілому.

Протокол № 12 засідання від 3 листопада 1929 р.

2. Заслухали й обговорили (проф. В. І. Резанов, А. Г. Єршов) доповідь М. Н. Петровського “Біографія Р. Ракушки, автора Літопису Самовидця”.
3. Розглянули заяви проф. К. Т. Штепи та проф. М. Н. Петровського про виділення коштів на відрядження.
4. Ухвалили купити у В. Р. Фохта за 40 крб. добірку “Biblioteca philologica classica” за 1914–[19]21 роки.

Там само, арк. 66–66 зв.

Протокол № 13 засідання від 29 листопада 1929 р.

1. Доручили секціям обговорити на своїх засіданнях виклик секції історії загальної та російської літератури на соцзмагання секцію української та російської історії і педолого-педагогічну секцію.
2. Заслухали розрахунок Ніжинського ІНО за № 87 зарплати співробітників по ННДК.
3. Узяли до відома витяг із прот. № 13 від 12.11.1929 р. засідання Центральної аспірантської комісії про затвердження аспірантами ННДК П. І. Варенка, Д. Т. Кучеренка, М. О. Калюжки, М. Х. Мізя та М. Я. Морачевського.
4. Заслухали список аспірантів Кафедри на 1929–[19]30 р., затверджений НКО УСРР за № ас2 від 26.11.1929 р.
5. Утворили семінар по вивченню національних меншин (керівник проф. Є. А. Рихлік).
6. Ухвалили при потребі порушити клопотання перед Укрнаукою про дозвіл отримувати повну ставку наукового співробітника М. Г. Куїсу¹.
8. Заслухали й обговорили (проф. В. І. Резанов, проф. К. Т. Штепа, М. Г. Куїс, проф. М. Н. Петровський) доповідь проф. Є. А. Рихліка “Яфетична теорія акад.

Марра". Доповідач відповів на запитання М. Є. Ладухина, викладача Ніжинського ІНО Ф. Д. Великохатко, проф. М. Н. Петровського, проф. К. Т. Штеппи, А. Г. Єршова, М. Я. Морачевського, І. Я. Павловського, П. Й. Кононенка, студента Середи², проф. В. І. Резанова.

Там само, арк. 66 зв.–68.

¹ П. 7 протоколу затверджено протокол попереднього засідання Кафедри.

² Особу студента Середи не встановлено. Очевидно – слухач одного з семінарів підвищеного типу для студентів, що мали наміри щодо подальшої наукової роботи.

Протокол № 14 засідання від 9 грудня 1929 р.

2. Заслухали й обговорили (М. Г. Куїс, проф. Є. А. Рихлік, проф. В. І. Резанов) доповідь проф. М. П. Руткевича¹ "Відношення історичного й логічного в марксівській політичній економії". Доповідач відповів на запитання М. Г. Куїса, А. Г. Єршова та проф. В. І. Резанова.

Там само, арк. 68–68 зв.

¹ Руткевич М. П. (1894–?) – професор Ніжинського ІНО та ІСВ, завідувач кафедри економіки в 1929–1932 рр. Його участь в роботі ННДК не випадкова. Керівництво Кафедри мало певні "види" на нього, пов'язуючи з його майбутньою роботою на Кафедрі започаткування студій з економічних дисциплін.

Протокол № 2 засідання Бюро Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови від 25 грудня 1929 р.

1. Узяли до відома обіжник Укрнауки за № ач5 від 26.11.1929 р. про складення п'ятирічних планів діяльності науково-дослідних установ УСРР.

2.– 4. Затвердили проекти п'ятирічних планів діяльності секцій ННДК та Кафедри в цілому.

Там само, арк. 69.

1930 рік

Протокол № 1 засідання від 8 січня 1930 р.

1. Заслухали і обговорили (проф. Є. А. Рихлік, М. Є. Ладухин, Г. Ф. Лозовик, М. Я. Морачевський) доповідь проф. В. І. Резанова "Проблеми марксівського літературознавства". Доповідач відповів на запитання М. Є. Ладухина, Руденко¹, М. О. Калюжки, проф. Є. А. Рихліка, Ільченка².

Там само, арк. 69 зв.–70.

¹ Особу Руденко не встановлено.

² Особу Ільченка не встановлено.

Протокол № 2
засідання від 8 лютого 1930 р.

1. Узяли до відома обіжник Укрнауки за № ас10 від 30.01.1930 р. про надсилання Кафедрою колоквіальних тем. Заслухали й утвердили колоквіальні теми по секціях загального та російського письменства, української та російської історії, історії античної культури та педолого-педагогічній секції ННДК.

2. Вирішили передплатити один примірник на 1930 р. щомісячника “Архівна справа”, згідно обіжника Укрцентрархіву за № 09-203 від 28.01.1930 р.

3. Виділили з учбового фонду ННДК 30 крб.¹ проф. М. Н. Петровському для передруку наукових матеріалів на друкарській машинці.

4. Заслухали доповідь проф. М. Ф. Даденкова “Питання про предмет педагогіки в радянській та зарубіжній літературі”.

Там само, арк. 70 зв.

¹ М. Н. Петровський подавав прохання щодо виділення 50 крб.

Протокол № 3
засідання від 3 квітня 1930 р.

1. Заслухали й обговорили (проф. М. Н. Петровський, М. Х. Мізь, проф. К. Т. Штеппа, І. Я. Павловський, А. Г. Єршов) доповідь проф. В. І. Резанова “До питання про українську романтичну драму “Савва Чалий” та “Тарасова ніч” Єремії Галки”. Доповідач відповів на запитання проф. М. Н. Петровського, М. Х. Мізя, К. Т. Штеппи, І. Я. Павловського, А. Г. Єршова.

Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 106, арк. 71.

Протокол № 4¹
урочистого засідання від 15 квітня 1930 р.

1. Після вітального слова керівника ННДК проф. В. І. Резанова та вступного слова керівника підсекції² ННДК по вивченню національних меншин в Україні проф. Є. А. Рихліка заслухали доповідь директора Інституту єврейської пролетарської культури проф. І. І. Ліберберга “Єврейська культура й Інститут історії єврейської культури”.

Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 106, арк. 71 зв.

¹ У документі номер відсутній. Нумерується за попереднім протоколом. Цей протокол є останнім за 1930 р. в архівній справі. За звітом про діяльність ННДК у 1929–1930 академічному році встановлено, що протягом квітня–червня відбулися ще два пленарні засідання, де виголосили доповіді М. А. Рябко – “Марксизм у педагогіці” та проф. К. Т. Штеппа – “Соціологічна теорія релігії Еміля Дюркгейма”. Нез’ясованим залишається питання, чи відбулися засідання ННДК у липні–вересні 1930 р., коли Кафедру було ліквідовано. Скоріше за все – так, але документального підтвердження цьому поки що не знайдено.

² Так у документі. Від осені 1929 р. у структурі ННДК діяв семінар з вивчення національних меншин в Україні, яким керував Є. А. Рихлік.

МАТЕРІАЛИ НАРАД ГОЛІВ ДИПЛОМАТИЧНИХ МІСІЙ УНР ЗА КОРДОНОМ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ

Доба Директорії УНР увійшла в історію як період розбудови якнайширшої мережі дипломатичних представництв України в десятках країн світу, активізації боротьби українського народу за свою державність. Завданням української дипломатії в західноєвропейських країнах була нейтралізація, наскільки це було можливим, тих негативних наслідків, які мало для України невизнання її незалежності провідними країнами Антанти. Ставка лідерів держав-аліантів на “єдину й неділиму” Росію у міжнародній політиці фактично спричинила ізоляцію України від зовнішнього світу, у зв’язку з чим набуло актуальності завдання розірвати ланцюг її “ігнорування” і встановити широкі контакти, насамперед із найближчими сусідами. Тогочасна діяльність вітчизняної дипломатії в прилеглих до України регіонах, до того ж – у надзвичайно складній воєнно-політичній обстановці, була спрямована на пошук як окремих партнерів, так і груп країн, що могли б реально сприяти Україні в боротьбі за незалежність.

В умовах військового протистояння, відсутності нормальних умов для дій уряду і оперативного зв’язку з ним посли й голови місій час від часу проводили наради, які мали сприяти розробленню зовнішньополітичного курсу України, координації спільних дій. Перша нарада голів українських посольств і надзвичайних дипломатичних місій за кордоном під керівництвом Міністерства закордонних справ УНР відбулася у Відні 18–22 червня 1919 р. Її ініціатором і головою став міністр закордонних справ УНР В. Темницький.

Відень відігравав дуже важливу роль у координації зусиль українських дипломатів, оскільки тут більшість з них зупинялась перед від’їздом до країни призначення – для одержання закордонних віз, урядових інструкцій тощо. З цієї причини саме його обрали місцем проведення наради. Крім того, у столиці Австрії працювало одне з найбільших за складом українське посольство, яке очолював призначений ще за часів Гетьманату В. Липинський.

Перша нарада не була численною, у ній брали участь посли й голови лише кількох українських репрезентацій: посол УНР у Австрії В. Липинський, голова дипломатичної місії УНР у Швейцарії М. Василько, посол УНР у Німеччині М. Порш, голова дипломатичної місії УНР у Данії Д. Левицький, голова дипломатичної місії ЗУНР в Австрії В. Сингалевич фон Шіллінг та радники С. Томашівський, М. Здерковський, А. Жук. Пізніше, у серпні цього ж року, В. Темницький, інформуючи про згадану нараду голів українських дипломатичних представництв, зазначив, що запрошення на неї було надіслано всім послам і головам місій, крім представництв на Балканах та в Туреччині, з якими не було жодного зв’язку¹.

Приводом для проведення наради стало перебування у Відні міністра закордонних справ В. Темницького та радника делегації ЗО УНР на Паризькій мирній конференції С. Томашівського, який мав можливість поінформувати українські дипломатичні кола про хід цього зібрання. Головним під час проведення наради було питання про розроблення основних засад української зовнішньої політики, що мала узгоджуватись із розвитком тогочасної міжнародної ситуації. Висновки ґрунтувалися на принципах державної соборності та незалежності всіх українських земель. “До підписання миру між Антантою та Центральними державами головними завданнями української міжнародної політики є мирна конференція, – підкреслювалось у резолюціях наради. – Успіхи української делегації на ній матимуть вирішальний вплив на політичну долю України”. Наголошувалось також на необхідності позбавитись будь-якої залежності, у тому числі суто господарської, від Польщі. Окремі положення стосувались взаємовідносин з рядом країн, які мали територіальні претензії до України (Румунія, Польща, Росія). Увага акцентувалась на стосунках з Німеччиною, що розглядалась як “природний союзник” УНР, на можливості укладення українсько-німецького союзу, спрямованого проти Польщі. Такі ж перспективи передбачала українська дипломатія і у взаєминах з іншими близькими сусідами України – Угорщиною й Чехословаччиною².

Окрема резолюція стосувалася східної Галичини. Учасники наради зазначили, зокрема, що для цієї української території необхідно було “за всяку ціну добиватись повного державного відокремлення... від Польщі у формі суверенності або, коли це буде неможливо, хоч би у формі тимчасового нейтралітету”³. В. Липинський – один з ініціаторів цього обговорення, закликав учасників наради “зійти з національного ґрунту на ґрунт територіально-державний”⁴. Його орієнтація фактично й визначила конструктивний характер обговорення проблем, що перебували в центрі уваги Віденської наради.

У спеціальній резолюції висловлювалася позиція України відносно більшовицьких квазідержавних утворень. Зокрема, підкреслювалось, що для української зовнішньої політики “соціально-політичні аспекти стоять на другому плані”, “Україна не може прийняти за будь-яку ціну такого московського уряду, який виступив би в ролі уряду всієї Росії без огляду на його політичний та соціальний характер”. Натомість визнавалася можливість встановлення дипломатичних зв’язків з урядами, “обмеженими самою Москвою”⁵.

Друга нарада, більш численна й триваліша, відбулась у Карлсбаді, чехословацькому курортному місті, 6–14 серпня 1919 р. Як і перша, вона була скликана В. Темницьким. Вітаючи зібрання, він відзначив, що “одірванність рідного краю”, відсутність будь-якого зв’язку між міністерством і дипломатичними представництвами за кордоном унеможлилювали як керівництво діяльністю посольств і місій з центру, так і використання урядом інформації дипломатичних представництв. Між тим, “полишені самі по собі посольства і місії на загал знайшлися одначе на висоті свого призначення і розвинули досить інтенсивну діяльність, особливо в об-

ласті інформаційній”, – констатував міністр. Він підкреслив також: “відчувається велика потреба зв’язку місій і посольств між собою, не менше як потреба зв’язку їх з міністерством, щоб усунути розбіжність в їх діяльності, щоб установити діловий контакт між ними”⁶.

На нараді обговорювались такі питання: міжнародна ситуація; інформація дипломатичних представництв для з’ясування ситуації в країні призначення; внутрішня ситуація УНР; експозитура МЗС за кордоном; організація посольств; літературно-інформаційна і пресова діяльність за кордоном; фінансове забезпечення існування й діяльності посольств і місій та ін.⁷

На відміну від перших зборів послів і голів місій, на нараду в Карлсбаді прибули дипломатичні представники УНР і ЗО УНР. На засіданнях були присутні: міністр В. Темницький, радник при міністрі А. Жук, М. Порш (Німеччина), М. Славінський (ЧСР), А. Яковлів (Голландія, Бельгія), Д. Левицький (Данія), радник місії в Англії Я. Олесницький, радник посольства в Австрії В. Полетика, К. Лоський (Швеція, Норвегія), заст. голови місії у Фінляндії М. Залізник, уповноважений представник державного секретаря ЗО УНР О. Бурачинський, Я. Біберович (Угорщина, ЗО УНР), голова делегації ЗО УНР на Паризькій мирній конференції В. Панейко, В. Сінгалевич (Австрія, ЗО УНР). Відбулося 12 засідань, які проходили в приміщеннях готелів “Тогенбург” та “Пуш”⁸.

Поза порядком денним на нараді було заслухано доповіді міністра закордонних справ про внутрішню ситуацію в країні та міжнародну орієнтацію уряду, реферат радника українського посольства в Берліні Р. Смаль-Стоцького про внутрішню політику УНР, доповідь В. Панейка про перебіг Паризької мирної конференції та діяльність делегацій УНР і ЗО УНР, інформацію С. Мазуренка про хід переговорів з радянською Росією. Ці доповіді були запропоновані для дискусії, яка відбувалася у ході окремого засідання (10.08.1919 р.). Під час обговорення чимало уваги було приділено питанням внутрішньої політики УНР, ішлося про зміну уряду С. Остапенка, персональний склад нового кабінету міністрів, повстання, які охопили Україну, зовнішньополітичні наслідки злуки УНР і ЗУНР, розбіжності у внутрішній політиці обох урядів тощо.

Аналізуючи прорахунки в закордонній політиці УНР, голова української місії в Бельгії та Голландії А. Яковлів пов’язував їх із внутрішнім становищем у країні. Зокрема, він наголошував, що передумовами успіху дипломатичної діяльності є, серед іншого, “коаліція та консолідація національних сил” у самій українській державі, здійснення в УНР аграрних та економічних реформ. За його словами, передусім варто було “аграрну реформу полагодити через розпродаж землі” та забезпечити “приватну власність на землю”, яка мала стати опорою державності. А. Яковлів звертав увагу на зацікавлення західного світу в торговельних зв’язках з Україною та “концесіями на будови і експлуатацію наших багатств”. При цьому він наголошував, що уряд має забезпечити недоторканість приватної власності іноземних громадян в Україні⁹.

У ході дискусії про політичний момент В. Темницький вказав на протиріччя у зовнішній політиці УНР і ЗО УНР. “Різниця психики і уст-

рою, публічного життя, – наголосив він, – витворювали різні непорозуміння між одним і другим правительством. З'єднання відбулось похапцем, маса справ лишилася неясними і неурегульованими”. Він звернув увагу на те, що фактично існували дві окремі зовнішні політики і дві окремі армії і це робилося свідомо, з надією, що “можливо скоріше визнають Галичину” і це можна буде використати для визнання цілої України¹⁰.

Нарада послів і голів місій УНР і ЗО УНР у Карлсбаді мала важливе значення для вироблення зовнішньополітичного курсу України (на жаль, політична ситуація не дала можливості втілити в життя її резолюції). На цьому найбільш представницькому зібранні українських дипломатів було обговорено широке коло питань як зовнішньої, так і внутрішньої політики УНР, послы й голови місій дістали можливість вирішити низку організаційних питань.

Голови дипломатичних представництв у Німеччині (М. Порш) та Празі (М. Славінський) запропонували резюме наради, де урядові пропонувалося в його політичній і економічній діяльності орієнтуватися на країни Антанти. Зокрема, М. Славінський пропонував “робити поправки на Англію та Америку, аби, ідучи по дорозі наших потреб, не перетинати їх доріг”. Одночасно він підкреслював, що за допомогою копіткої праці, “за всяку ціну, чи то силою чи іншою метою треба здобути з ними мирні відносини, аби можна було одбитись од головного ворога – російського большевизму”.

18–20 серпня 1920 р. у Відні відбулася третя нарада послів і голів дипломатичних місій УНР, скликана міністром закордонних справ А. Ніковським. На ній були присутні Х. Барановський – міністр фінансів, Г. Сидоренко – посол у Австрії, Р. Смаль-Стоцький – в.о. голови українського посольства у Німеччині, голови дипломатичних місій УНР за кордоном: М. Василько (Швейцарія), М. Славінський (Чехословаччина), А. Марголін (Великобританія), А. Яковлів (Голландія, Бельгія), М. Левицький (Греція), М. Галаган (Угорщина), члени української делегації на Паризькій мирній конференції С. Шелухін та А. Шульгін, а також колишній посол УНР в Італії Д. Антонович¹¹.

Найголовнішим питанням порядку денного стало обговорення українсько-польського договору, який викликав гостру дискусію серед присутніх.

Більшість учасників наради критично оцінила укладення УНР угоди з Польщею. Так, Д. Антонович, зокрема, наголосив, що слід було насамперед спрямовувати дипломатичні кроки на порозуміння з Німеччиною, Великобританією та Італією¹².

М. Галаган, як і дехто з інших керівників українських дипломатичних представництв, що не погодилися з фактом укладання УНР Варшавської угоди, подав у відставку. Про перебіг обговорення цього питання на нараді він писав у своїх спогадах. За його словами, серед учасників визначилися дві течії. Представники першої вважали угоду значним політико-дипломатичним успіхом і початком нової доби, “коли УНР виступає як самостійний чинник на міжнародному терені”. Їх супротивники досить скеп-

тично оцінювали українські перспективи і наголошували на тому, що польська сторона лише використає скрутне становище, в якому опинився провід УНР, на свою користь і змусить підписати “невигідний для України договір, на підставі значних територіальних та економічних уступок”¹³.

Одночасно дискутувалося питання участі української делегації в Паризькій мирній конференції та її позиції. С. Шелухін підкреслив при цьому, що “через заключення договору з поляками ми знайшли за кордоном багато собі ворогів”. На думку відомого вченого-правника, в угоді були два неприємні для України моменти: “невизначність в обґрунтованості нашої державності” та “відступлення частини нашої території полякам”. Разом з тим С. Шелухін підкреслив, що угода не враховувала інтересів українського населення на зайнятій Польщею території і ніяк не обумовлювала його захисту¹⁴.

Як бачимо, спектр питань, що обговорювалися українськими дипломатами та представниками уряду, охоплював проблеми як міжнародної політики, так і внутрішньополітичного становища в країні. На цих безпрецедентних в українській історії дипломатичних форумах одночасно вирішувались питання зовнішньополітичного курсу УНР і координації дій дипломатичних представництв України за кордоном.

Матеріали першої зі згаданих нарад під назвою “Строго довірочна копія підсумків дипломатичної наради у Відні, 18–22 червня 1919 р.” зберігаються в колекції А. Жука в Публічному архіві Канади¹⁵. Частково перебіг наради та її головні резолюції викладені в публікації Ю. Жука “Спогади про батька”¹⁶. Протоколи другої наради, яка відбулася в Карлсбаді у серпні 1919 р., зберігаються у фонді Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки (ф. 3696) ЦДАВО України. У справах 68–70 вміщено рукописні оригінали, друковані копії та рукописні чернетки, зроблені секретарями нарад, – А. Жуком та М. Залізняка. У цьому ж фонді відклалися машинописні копії протоколів третьої дипломатичної наради (Відень, 18–20 серпня 1920 р.). Нижче вперше публікуються окремі матеріали наради голів українських дипломатичних представництв за кордоном та Міністерства закордонних справ УНР, що відбулася 6–14 серпня 1919 р. у Карлсбаді (ЧСР). Текст подається мовою оригіналу.

Публікацію підготували

Тетяна ОСТАШКО, Вікторія СОЛОВІЙОВА

¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 1.

² *Жук Ю.* Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – № 4. – С. 61–62.

³ Там само. – С. 61.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 66.

⁵ *Жук Ю.* Спогади... – С. 62.

⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 1.

⁷ Там само, арк. 2.

⁸ Там само, арк. 1–38.

⁹ Там само, арк. 36.

¹⁰ Там само, арк. 15.

¹¹ Там само, ф. 3696, оп. 2, спр. 119, арк. 1.

¹² Там само, арк. 10 зв.

¹³ *Галаган М.* З моїх споминів. – Ч. IV. – Львів, 1930. – С. 263.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 119, арк. 6 зв.

¹⁵ Див.: *Павлюк О.* Дипломатія незалежних українських урядів // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 393.

¹⁶ *Жук Ю.* Спогади... – С. 61–62.

№ 1

Із протоколу засідання 7/VIII. 1919 р., готель “Пупп”, дня 1/2 до 5 по пол[удні]

Присутні: міністр В. Темницький, А. Жук, М. Славинський, М. Порш, К. Лоський, М. Залізник, Я. Олесницький, О. Бурачинський, А. Яковлів, В. Полетика.

Проводить міністр В. Темницький. Протоколює радник А. Жук.

Перед дискусією над міжнародним і внутрішнім положенням міністр В. Темницький дає такі висвітлення:

Коли кабінет [українських] с[оціал]-д[емократів] і [українських] с[оціал]-р[еволюціонерів] переймав владу, був повний розвал. Фещенко-Чопівський тримав у своїх руках п'ять міністерських портфельів. Соц.-демократи і соц.-революціонери зажадали уступлення кабінету, щоби перевести санацію. До кабінету запрошено й Галичан для затіснення єдності і переведення реального отримання. Петрушевич жадав тоді одного з важливіших ресортів для [українських] нац[іонал]-дем[емократів], теоретично ніхто проти цього не протестував, тільки, щоби нац. дем. міністр входив не до кабінету, а до Ради міністрів. Нац. дем. не дали кандидата. Куровцеву персонально пропонували портфель міністра здоров'я, він одмовився. До кабінету увійшли з гал[ицьких] соц[іал]-дем[ократів] Темницький і Безпалко, з радикалів Крушельницький. Головною задачею кабінету була санація внутрішніх відносин, реорганізація армії.

Розвій мілітарних подій, вічні евакуації і що раз більше зменшення терену не дали змоги виконати намічений план. Багато тут зашкодив виступ Оскілка. Оскілка був в руках самостійників, які одверто йшли на державний переворот. З аферою Оскілка стоїть в злучі виключення з Директорії Андрієвського. Він весь час перебував поза місцем осідку уряду, коло нього гуртувались саботажники і переворотовці. Повторенням Оскілковщини була спроба Балбачана. Коли переходив з Румунії через Галичину Запорізьський Корпус, самостійники рішили ним опанувати, виїхав туди Балбачан і на підставі призначення Андрієвським – обняв команду над Корпусом. Знайдено у Балбачана письма, з яких виходить, що Балбачан мав зробити переворот.

Що до відносин між Галичиною і Великою Україною то різниця психіки і устрою публічного життя витворювали різні непорозуміння між одним і другим правительствами. З'єднання відбулось похапцем, маса справ лишилась невиясненими і неурегульованими. Хоч в засаді прийнято було, що армія і закордонна політика спільні, проте було дві армії і дві закордонних політики. Дві політики проваджено свідомо в нації, що може скорше визнають Галичину, з чого скористаємо, як етапом до визнання цілої України. У внутрішнім життю міщанські партії зараз же відсунулись від праці і перейшли в заговірницьку опозицію. Соц. фед. скоро завернули з сеї дороги, але інші вели дальше свою лінію. Але кабінет все стояв на принципі коаліції, хоч думки тут поділені. Галичане (Петрушевич) допомагають коаліц[ійному] кабінету без с.-р. Соц.-демократи в кабінеті є за коаліцію виключно з с.-р. (Левицький виразником цього), с.-р. і частина с.-д. (Шадлун) проти коаліції з буржуазними партіями і за утримання при влади с.-р., бо коли б вони відійшли, то правительство відрізало б себе від селянських мас. Мартос не є проти реконструкції, але вважає це завчасним. Досі в кабінеті є внутрішня гармонія, що й уможливує йому працю. Якби прийшли буржуазні елементи, гармонія була б порушена.

Вісті про повстанців не ясні. Одні йдуть за Ревкомом, а він стоїть на радянській платформі, проти Директорії, другі, під кермою об'єднаного комітету, заявляються за Директорією і кабінетом. Представником цієї частини повстанців в кабінеті має бути Черкаський. Для вияснення наших відносин до Польщі варто знати, що одні Поляки хотять з Колчаком і Денікіним повторення Андрусівського договору, отже попирають Росію, другі, поступовіші, бояться відбудови сильної Росії й усміхаються до Українців, підсилають приватних агентів з намовами получитися з ними проти Колчака і Денікіна. Ся частина здається пішла би на загварантовання якогось об'єму державности для Галичини в рамках Польщі, але офіційно про се ніхто не говорить.

Не будемо грати в піжмурки. Становище наше безнадійне. Правительство не має опертя в жодній верстві. Українські партії є ідейними виразниками інтересів селян і робітників, але не репрезентантами реальних сил сих верств. Для того правительство само по собі, а народ сам по собі. Раніш маси були активно проти українського правительства і за большевиками, тепер від большевиків відвернулись, але не привернулись до українського національного правительства і української державности. Ворожого настрою проти чужинців і інородців не можна ідентифікувати з свідомістю національною, бо однаково вороже ставляться і до галицьких Українців. Коли говорять по селах, що нема господаря, се мабуть значить, що царя хочуть. Єдиним опертям правительства – це національно-свідома інтелігенція, але її дуже мало. Українська армія – не є жодною армією, це випадкові групи добровольців. Змобілізовані скоро розлазяться. Причина – недостача офіцерів, отаманія. При виплаті жалування укр. Армія числить дуже багато людей, по одержанню жалування десь ті люди щезають, щоб заявитись до другої получки. При безперестаннім пересуванні фронту ніякої організації внутрішньої адміністрації не можна перевести; так само ніяких реформ не можна здійснити. Правительство мандрує по торах залізничним але власть його на село не сягає. Єдине наше спасіння досі було в тім, що й більшовики не мали проти нас поважніших сил. Війна, яку ведемо – то не війна, тільки форма. Міста жидівські, одна половина Жидів стоять на спекулятивнім становищу, друга виразно за большевиками. Місцеві Поляки на зовні пасивно держаться, але внутрі себе працюють, були навіть відкриті протиукраїнські організації. Чеські кольоністи втікають. Одна група чеських кольоністів зголошувалась до боротьби з большевиками, але щоб землі від них не відбирано.

Положення наше тим тяжче, що грошей не маємо. Правда, паперців грошевих багато друкуємо, але вони не мають жодної вартости. Доходів ніяких, податків жодних. Населення так відвикло від обов'язків для держави, що проба накласти якісь податки могла б викликати бунт. Чим рятуватись? Хиба закордонною позикою? Але хто її дасть? Англійські капіталісти хотіли б щось дати, але мало.

Грізнішим над усе [є] брак амуніції. Стає лячно, бо не маємо нічого. Але може в тім кітлі, в яким ми варимось, витворилася якась нова сила. В усякому разі нас ніщо вже не знищить, як нації. В Європі довший час будуть упорядковані відносини, але щоб в сих відносинах утрималась Україна як держава, треба нам громадити державотворчі сили.

По сім пп. Залізник, Левицький, Яковлів, Славинський ставлять до міністра такі запити:

- 1) Як с.-д. і с.-р. ставляться до большевизму принципіально і практично?
- 2) Для чого с.-р. за трудовими радами?
- 3) Що роблять організації с.-д. і с.-р. в большевії?
- 4) Що роблять там інші українські партії і нац. організації?
- 5) Які відносини між правительством Раковського і українськими большевиками (комуністи і ліві с.-р.)?
- 6) Як сконструювався уряд Раковського під оглядом державно правовим?

7) Які відносини між Петрушевичем і К^о та радик[алами] і с.-д. в Галичині і поза границями Галичини?

8) Які настрої в Галичині під оглядом соціяльним?

9) Чи і в якій мірі російські Українці вмішувались в галицькі справи і які сього були наслідки?

10) Чи і в якій мірі беруть буржуазні елементи взагалі участь в державній роботі в Україні і в яких формах?

11) Чим керувалася Директорія, полишуючи за кордоном дипломатичних представників не с.-р. і не с.-д.?

12) Чи порушувались питання про дві політики – державну і приватну?

13) Яке відношення кабінету до Вітика? До Петрушевича?

14) Як стоять справи в Парижі?

15) Як уряд дивиться на діяльність с.-р. і с.-д. партії за кордоном?

Відповіді на всі запитання протоколює пан Залізник. По відповідях засідання замкнуто о 9-ій годині вечером.

Підписали: В. Темницький в[ласно] р[учно]

А. Жук в[ласно] р[учно]

Відповіді В. Темницького

Щодо взаємних відносин між українцями наддніпрянськими і наддністрянськими, в останніх часах спеціальна нарада у Відні (рештки Нац. Ради) ухвалила завізвати Делегацію в Парижі не вести двох політик, але противно навіть в чисто галицьких справах виступати від цілої України.

Що до відносин соц.-дем і соц.-рев. до большевизму, то на основі реляцій від людей зпоза фронту (відомости з початку мая), які приходять одні від Ревкому, а другі від З'єднаного комітету, то большевизм розкладається, населення на Україні скрізь проти большевиків, не лише селяни, але й міський пролетаріат без різниці національностей, бо всі бачать руїну, яку несе большевицька система, а крім того всі проти політичного режиму большевиків і їх тероризму. Те саме відношення має бути серед робітників у Московщині. Головна сила большевицької армії – чужі наємники, на Україні головно Жиди. Тому ЦК с.-д. виразно проти большевиків і порозуміння з ними. Трохи инакша позиція ЦК с.-р. Серед нього є група (Ів. Лизанівський), яка уважає, що треба зробити останню пробу порозуміння з большевиками. Але решта ЦК проти цього. А. Степаненко проти порозуміння.

Робота с.-д. і с.-р. на Україні. Частина с.-д. незалежних за Раковським, друга проти й є переслідувана. Решта с.-д. бере участь в З'єднаному комітеті. Послано їм гроші від Директорії. – С.-р. ще більше поділена. Група “Боротьба” йде з Раковським; “активісти проти”. В З'єднаному комітеті с.-р. нема.

В повстаннях беруть участь різні укр. партії, не лише соціалістичні. Різні партії є також в З'єднаному комітеті. На Лівобережжю хлібороби-демократи проводять свою активну політику.

Що до заграничної політики кабінет має провадити політику державну, а не соціалістичну і не партійну. Уряд при іменованню послів старається координувати свою політику з характером уряду нашої держави.

(Дописав В. Темницький)

Протокол відповідей не повний. Велику частину відповідей цілком поминено. В. Темницький в[ласно] р[учно]

ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 29–35.

№ 2**Із протоколу 7-го засідання 10/VIII. 1919 р.**

Присутні: міністр В. Темницький, А. Жук, О. Бурачинський, М. Порш, В. Панейко (з Парижу), В. Сінгалевич (з Відня), В. Біберович (з Будапешту), М. Славинський, Д. Левицький, К. Лоський, Залізняк, Порш, Олесницький, С. Мазуренко (з Росії).

Дискусія про внутрішнє і зовнішнє міжнародне положення та витичні лінії нашої політики.

1. Чи маємо ми внутрішні сили, щоби при сприяючій для нас міжнародній [ситуації] могли ми забезпечити повну державну самостійність України при одночаснім об'єднанню всіх українських земель?

2. Чи теперішня міжнародна [ситуація] є сприяюча для зреалізування і міжнародного признання наших державних операцій, а як ні, то чи може вона поправитись?

3. Коли припустити, що досягнення повної державної самостійності з об'єднанням всіх українських земель є неможливим, то що для нас важніше, як практична ціль нашої національної політики для даного моменту:

а) об'єднання всіх (українських земель при одній з сусідніх держав. Зглядно групі держав на основах федерації чи навіть автономії), чи

б) досягнень власної суверенної держави, хоч би на частині території, навіть за ціну витрати деяких частей національної території на користь чужих держав?

4. При якій державі згідно групі держав може бути більше виглядів на об'єднання всіх українських земель:

а) на Сході (при Московщині), чи

б) на Заході (при Польщі?)

5. Чи є вигляди на забезпечення державної суверенності на частині національної території і на якій саме:

а) західні землі (Галичина, Буковина, Угорська Русь)

б) Правобережна Україна

в) Лівобережна Україна

6. Коли припустити, що забезпечити державної самостійності не тільки на цілій, але навіть на частині національної території нема виглядів і наша Вітчизна навалками мала би належати до різних чужих державних організмів на основах федерації, автономії чи в якійсь іншій формі державної приналежності, – то чи не лежить в наших інтересах, щоби при західних державах (Польща, Румунія, Чехія), крім українських земель, які вже знаходяться в сфері їх впливів, належали й інші сусідні землі (до Польщі, крім С. Галичини, Холмщина й Волинь, до Румунії, крім Буковини, – Бесарабія, до Чехо-Словаччини, крім Угорської Русі, – Лемковщина)?

Відповідь на ці питання може послужити вихідною точкою для нашої міжнародної і внутрішньої практичної політики.

Там само, спр. 68, арк. 32–33.

№ 3**Резюме наради, запропоноване М. Славінським**

[14 серпня 1919 р.]

Закордонна політика України, як держави і як народа, мусить мати напрям, що, з одного боку, відповідає сучасній світовій ситуації, з другого, йде по лінії наших потреб.

Світова ситуація зараз дуже складна, як то завше буває в переходові моменти історії. Виявилися виразно нові методи міжнародної політики і ті методи мають дуже мало спільного з т. зв. дипломатією попередньої епохи. Означились нові елементи до утворення нових групіровок держав, союзів і державних комплексів, і ці елементи

мають теж дуже мало спільного з підкладом Союзів та договорів довоєнної епохи, знищилось значіння державного суверенітету, і як колись королі обмежувались на користь народів, так нині можна примітит[и] тенденцію обмежити суверенність окремих держав на користь народів, що живуть в їх межах і на користь народів, що живуть і по за їх межами. Праця найвидатніших державних людей Європи та Америки над уложенням Союзу народів з одного боку, соціалістичні конгреси з другого показують, як і в якому напрямі закладається фундаменти майбутніх міжнародних відносин. Головними світовими чинниками нині є радикальна демократія та соціалістичні круги, і на них мусить бути орієнтована українська закордонна політика. І маючи на увазі те, що чинники ті більш-менш є чинниками цілого світу, треба сказати, що треба орієнтуватись на цілий світ і шукати скрізь підтримку нашим бажанням і нашій державній праці. Але той процес утворення нових форм міжнародних відносин іде при умові політичної гегемонії одної групи держав над другими, держав, що перемогли в цю війну. То не є т. зв. Антанта, хоча це ім'я ще не зникло зі сторінок історії. Гегемонами зараз є Англія з Америкою, що для забезпечення тої гегемонії зовні зложили союз між собою, а для зміцнення цієї гегемонії у себе дома, переводять зараз надзвичайно радикальні соціальні (7 год[ин] роб[очого] дня тощо) і політичні (державна рівноправність доміній) реформи. Економічною підставою тої гегемонії являються колосальні економічні інтереси тих держав в цілій Європі, особливо на сході, в Азії та цілому світі. Наша територія, коли не є об'єктом, то є дорогою до тих інтересів. І тому, прямуючи на означені вище світові чинники, ми мусимо робити поправки на Англію та Америку, аби, ідучи по дорозі наших потреб, не перетинати їх доріг, бо з того буде боротьба з ними, а в тій боротьбі ми не годні перемогти.

Це загальні риси нашої закордонної політики, розрахованої на більше довгий час. І того-б нам вистарчило поки що, коли-б ми були в стані тих держав, що стояли переможницями. Але, на жаль, ми стоїмо серед переможених. Нам потрібні зараз же коли не визнання, то хоч частинна допомога моральна та матеріальна. Моральну допомогу ми можемо мати в малих державах, антантських чи нейтральних, в соціалістичних та радикальних кругах других держав, і почасти ми то маємо. Річ іде про матеріальну допомогу, що нам потрібна зараз-же і що її ми не можемо мати зараз же од тих гегемонів. І от тут нам потрібна дрібна робота з усіма тими державами, де то можливо, особливо з нашими сусідами. Ці сусіди (Румуни, Польща тощо) у своїй політиці керуються старими методами міжнародних відносин і з ними треба користуватись тими самими методами. За всяку ціну, чи то силою чи іншою метою треба здобути з ними мирні відносини, аби можна було добитись од головного врага, російського большевизму, а те, що ми од того втратимо зараз, можна буде направити в свій час, коли політичне життя Європи прийде в норму і твердо стане на нові демократичні і соціалістичні рельси.

У зв'язку з цим стоїть і можлива робота по утворенню шляхів для економічних зв'язків з комплексом держав в середній Європі, що вже зарисовується зараз і іде через Прагу і Бухарест на Україну. Але це спеціальне завдання, що про нього годі тут говорити.

Наприкінці треба зазначити, що необхідно зараз почати роботу по організації зв'язку між всіма республіками, що повстали на території б[увшої] Росії од Балтики до Києва. То надасть нам і їм моральну та матеріальну силу.

Там само, спр. 69, арк. 97–99.

№ 4

Із резюме наради, запропонованого М. Поршем

[14 серпня 1919 р.]

Наша міжнародна політика під впливом досвіду життя мусить зійти з над хмар загальних ліній в долину реальних можливостей. Досвід 8 місяців роботи на полі міжнароднім всіх наших місій і посольств дав підставу для тих висновків:

а) Всі наші пляни були досі направлені на здобуття успіхів у того концерта держав, що зветься Антантою. Ми просили, ми вимагали визнання нашої самостійності, матеріально-технічної допомоги. Життя розбило наші пляни. Нас не визнано, нам допомоги не дано, нас доведено до розпачу і руїни.

Навіть сама Антанта як така майже не існує. На фоні міжнародного життя зарисовується англо-американська диктатура, як військова, так особливо фінансово-економічна. Одже звязувати наші надії і пляни з цілою Антантою є розбита життям утопія. На полі міжнародному можна сказати стоять вже поодинокі держави світу з своїми особними, часто навіть протилежними інтересами.

б) Не може бути й мови після всего вищезазначеного про якісь розрахунки наші і на большевизм. Хоч і сильний покищо мілітарно большевизм є з економічного погляду цілковито зруйнований, а через те мусить впасти і мілітарно. Ще менші вигляди на будучність має комунізм на заході. Одже орієнтація на большевизм, які небудь договори з Совнаркомом, всякі пертракції з ним, все це є не тільки компрометація нашої держави, але й руїна всієї нашої державної роботи і навіть самої держави.

в) Наша міжнародна політика мусить набирати характеру реалізму. Ми мусимо приступити до оцінки ріжних держав, з'ясувати собі можливу заінтересованість декотрих з них в українській політичній самостійності. І тому праця всіх місій наших мусить іти в напрямку зближення України до цих по природі змушених бути приятними до нас держав.

г) З цього погляду перш за все наша міжнародна політика заприятитися мусить і має до цього сильні економічні і політичні причини, з нашими сусідами, близькими і далекими, Румунами, Поляками, Чехами, Італійцями. Румунія і Польща мусять нарешті зрозуміти, що єдина і неділима Росія, це кінець їхньому самостійному політичному життю, їхнім імперіалістичним намірам, а самостійна Україна є захист для них від російського кольоса. Італія, маючи нині в зародку, в майбутности великі суперечки з Югославянами, мусить уважати в великій неділимій Росії, котра як і раніш буде, прикриваючись обороною Славян, проявляти свої імперіалістичні тенденції, свого на більшого в будучнині ворога, а давня торговля з Україною спонукуватиме італійську політику підтримувати змагання українського народу до національно-політичної незалежності. А всі ці держави разом, оскільки демократія на полі економічнім і політичнім набирає і що далі набиратиме ще більше силу в державі з одного боку, а оскільки з другого боку єдину і неділиму Росію творять реакційні і контрреволюційні сили, повинні схилитися і стати рішуче до військово-технічної і дипломатичної підтримки української демократії в її боротьбі за демократичну державність.

д) Під сучасну хвилю ріжні держави, що повстали на ґрунті б[увшої] російської імперії, як от Естонія, Литва, Латвія, Грузія й інші, боронячи свої права державні, стають в добрі стосунки до держав Антанти, особливо до Англії та Америки, користуються їх політичним впливом, їх фінансовою і мілітарно-політичною допомогою. Стоячи в лавах націй, що борються за своє національне визволення в державних формах, ці держави нації, нема сумніву в тому, стануть і нам допомогати, бо міцна реакційна єдина і неділима Росія – лихий кінець їхнім змаганням до національної державности. Отже крайня пора навязати найтісніші стосунки, в першу чергу дипломатичні, з усіма тими державами, щоби зужиткувати їхні зв'язки і вплив на Антанту, власне Англію та Америку, щоби єдиним "інородчеським" фронтом супроти "єдиної" і в обороні спільних інтересів.

е) Замиривши з двома сусідами, як Румуни і Поляки, здобувши в сих двох державах і в Чехах, а може і в Італії підтримку в дипломатичному концерті, скористувавшись звязками і впливом "рандштатен" (серед них також і Фінляндія) ми всі свої зусилля і найліпші сили дипломатичні повинні негайно кинути на здобуття для себе сучасних гегемонів – Англії і Америки.

ж) Тут приходять питання, яке раз-у-раз вириває мало не по всіх державах, в котрих є наші заступництва, це питання федерації в Росії. Безперечним фактом є, що Англія, Америка і Німеччина в “східному”, тоб-то російському питанню, стоять нині на ґрунті федеративної перебудови Росії. Ми засадничо федералісти, бо стоїмо на ґрунті ідеї союзу народів. Але в російському питанню ми не можемо стати на шлях програмового домагання федеративної Росії. Тут федерація є питання тактичне – умова здобуття допомоги від Англії й Америки і спосіб виявлення перед демократією і урядами заходу реакційности і ліцемерря російських “федералістів”. Ми не від федерації народів держав колишньої Росії. Але не військовою силою згодні на федерацію. Демократичний шлях – визнання державности нашої, демократично скликані конститuantи мають вирішити кожна особно се питання – ось одинокий шлях до злуки.

Там само, арк. 106–109.

СТОРИНКИ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ КИЄВА 1920-х років ОЧИМА ЄЛИЗАВЕТИ ПІСКОРСЬКОЇ

Київській художниці-педагогу Єлизаветі Володимирівні Піскорській (19.X.1903 – 4. X.1978) судилося стати свідком багатьох неординарних подій – революції 1917 року, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, пережити важкі роки повоєнного лихоліття, спілкуватися з багатьма цікавими особистостями. Публіковані нижче спогади Є. В. Піскорської стосуються маловивчених 20-х рр. ХХ ст. Вони, як і усні розповіді художниці, що були записані її сучасниками в 1960-х рр., містять багато цікавих фактів з київського мистецького, культурного, освітянського життя.

У 20-х рр. ХХ ст. Є. В. Піскорська навчалася живопису у видатних фахівців. Водночас була незмінним учасником літературних зібрань, співала у славетному хорі Нестора Городовенка. Працювати дівчина почала зовсім юною, – треба було підтримати своїх дещо розгублених за тих часів матір та сестер. Батько Лізи, відомий учений, професор кількох вітчизняних вузів, член-кореспондент Барселонської Королівської Академії наук, член Історичного товариства Франції, трагічно загинув ще зовсім молодим, у 43 роки, коли дівчинці було лише шість. Її мати й сестри згодом почали працювати бібліографами у ВБУ та бібліотеці київського університету. У 19 років Ліза разом із братом, юристом за фахом і оригінальним художником Костянтином Піскорським, змушена була їздити по селах, нерідко навіть на буферах або дахах вагонів, щоб обміняти одяг, прикраси на хліб та картоплю. Ліза гарно малювала, а згодом почала писати вірші. Якось один з київських художників, Чалієнко, побачивши у Совках, на околиці міста, приміщення школи, де викладав Костянтин і які Ліза оздобила орнаментами, порекомендував дівчині йти вчитися до художнього закладу, стати художницею. Ліза ж іще в 1916 р. ходила до школи художника Манка, що на Хрещатику, у дворі нинішнього стереокіно “Орбіта”, до того ж, вчилася й балету в приватній школі, що розміщувалася в будинку на розі Володимирської та Рильського провулку.

© О. Новікова, 2003

Килимок, витканий Є. Піскорською

1918 року дівчина стала слухачкою Інституту кінематографії та Драматичного інституту ім. Лисенка. Одночасно працювала на залізниці, а також у школах – вчителькою малювання. Невдовзі Ліза почала відвідувати Художньо-промислову школу, яка в той час займала приміщення колишнього художнього училища на вул. Воровського, на підвалинах якого виник Художній інститут. У школі викладали С. Колос, І. Падалка, В. Седляр. Ліза навчалася разом із Галиною Ріхард, Варварою Варяницею, Валентиною Ткаченко.

1922 р. Є. Піскорська стала студенткою Академії мистецтв (згодом Інститут пластичних мистецтв, пізніше Київський художній інститут), займалася спочатку в майстерні Федора Кричевського, де навчалися Беклемішева, Лісовський, Хижняк, Найдич. Потім її вчителем став професор, майстер театрального костюма Вадим Григорович Меллер. Але найголовнішим учителем був професор Бойчук. Заняття Інституту пластичних мистецтв відбувалися у триповерховому будинку по вул. Чкалова. А на Татарці, де Михайло Львович Бойчук жив, розміщувалася і його майстерня. Часи були важкі, голодні. Єлизавета згадувала згодом, як дівчата шили собі сукні з мішків. Не кращим було й взуття – з тканини та на дерев'яній підшві. Учні Бойчука – Марія Трубецька, Маруся Юнак, Муся Холодна, Маруся Плісківська, Тося Іванова, Лесь Рубан, Наталя

Є. Піскорська з чоловіком, І. Тригубом, та сином. 1926 р.

Ріхард, Тимко Бойчук, Липківський, Рокитський, та й сама Ліза горнулися до професора, дехто навіть мешкав тут же, біля нього, як було у майстрів і учнів за часів середньовіччя. Не тільки вчилися у професора, а й разом готували їжу. Так було легше прожити.

Невдовзі через “дворянське походження” Лізу було виключено з інституту. Це мотивувалося тим, що її батько “був кріпосником” (одне з його досліджень, дійсно, називалося: “Кріпосне право в Каталонії в середні віки”(!) Але, щоб слухати лекції професорів, дівчина відвідувала інститут таємно, потрапляючи до приміщення через вікно. З часом Єлизавета знову почала навчатися – в майстерні Василя Кричевського разом з І. Киселем, І. Тригубом, Сашком Савченком, Дмитрієвою-Львовою, Олесею Кулик, Валентиною Ткаченко. Свою дипломну роботу Ліза присвятила темі “Джиммі Хіггінс”. Щоправда, захищати її дівчині не довелося, оскільки Василь Кричевський пішов з інституту, студенти порозбрідалися по різних факультетах – архітектурному, поліграфічному, текстильному. Є. Піскорська, провчившись чотири роки на художньому факультеті, закінчила зрештою поліграфічний. Навіть працювала деякий час в Першій київській типолітографії.

У роки навчання Єлизавета пережила трагічну подію – розстріл проф. М. Бойчука (за “формалізм” у мистецтві!). Дівчина, що не хотіла

зрадити пам'яті вчителя та власним творчим принципам, прийняла рішення стати художником-педагогом. 1935 р. за ініціативою Постишева в Києві був відкритий Палац піонерів. Є. Піскорську запросили очолити ізостудію. Вона викладала також в ізостудії Будинку вчених та продовжувала працювати в школах Києва.

У страшні роки сталінського терору Єлизавета Володимирівна опікувалася багатьма дітьми т. зв. “ворогів народу”. Тодішні підлітки залишилися вдячними їй на все життя, вже дорослими приходили до неї або писали листи. У цей час Є. Піскорська поєднувала викладацьку роботу з розробленням теорії педагогіки, працюючи в Центральному будинку художнього виховання та Українському науково-дослідному інституті педагогіки (1935–1940).

Плідну творчу роботу обірвала Велика Вітчизняна війна. Єлизавета Володимирівна виїздила з Києва з дочкою-немовлям і сином-підлітком. Чоловік був у лавах Радянської армії. Їхали на Урал. Позаду залишилися палаючі мости на Дніпрі, отари корів, яких гнали подалі від війни, бомбардування потягів. На станціях біженців зустрічали місцеві жителі – з їжею, одягом, милом. Дітей годували в пунктах “Крапля молока”, але, дивна річ, коли прибули до місця призначення – Златоуста, їх не зустрічали. Тільки провели в порожнє приміщення школи. Заходилися лягати відпочивати на столах. Через деякий час у відчинені вікна полетіли ковдри, подушки. Потім з'явився хтось із самоваром.

Під час війни Є. Піскорська працювала за фахом – спочатку на Уралі, потім у Бухарі, куди перевезла дітей, рятуючися від лютого холоду. Проте тут на них чекав голод. Аби підтримати дітей, мати, крім викладання живопису в Палаці піонерів та школах (1942–1944), працювала прибиральницею в їдальні, щоб залишки їжі забирати для малечі, адже гроші по атестату, як дружині офіцера, приходили із запізненням, та й їжа коштувала “мільйони” папірців.

Коли Є. Піскорська повернулася до Києва, сестри спочатку в цій виснаженій, змученій, в старому одязі жінці з дитиною не впізнали молодшої сестри. Думали – жебрачка... З часом Є. Піскорська повернулася до роботи в Палаці піонерів і Науково-дослідному інституті педагогіки. Радість від приїзду додому, творчої роботи, а невдовзі – повернення з фронту чоловіка та сина з часом затьмарила передчасна смерть сестер, які, щоб урятувати дорогоцінний архів батька – видатного вченого, залишалися в окупації, пережили чимало важких хвилин, жили в злиднях. Важким ударом стала й хвороба сина Андрія, на той час – уже студента історичного факультету Київського університету, від воєнної травми. Три роки він нерухомо пролежав на спині, в гіпсу, але продовжував вчитися. Це був подвиг і сина, і його матері, яка допомогла юнакові повернутися до життя.

Тим часом учні Єлизавети Володимирівни почали брати участь у вітчизняних і закордонних виставках, про викладачку та її студію з'явилися публікації в пресі. Вона стала членом секції Всесоюзної академії педагогічних наук і неодноразово виступала на її читаннях. Учитель виховувала не лише майбутніх художників, архітекторів та скульпторів,

але передусім – гарних, порядних людей. Молода душею, добра, з великим почуттям гумору, і поряд з цим принципова, вимоглива, вона користувалася надзвичайним авторитетом серед студійців.

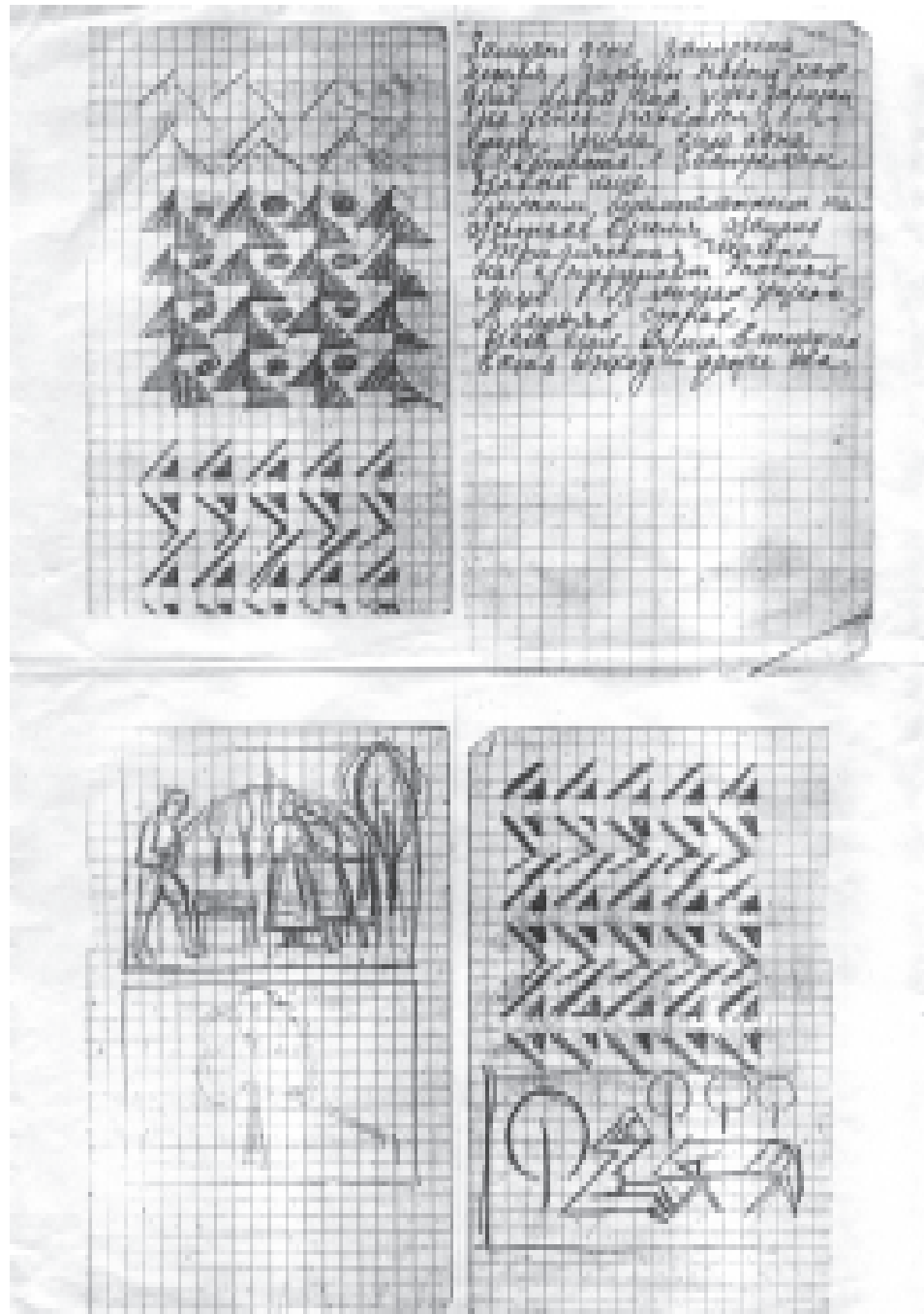
Дисципліна в студії була залізна і водночас творча. Діти в школі мали добре вчитися, інакше не можна було ходити до студії. Навіть бешкетники виправлялися. У кожної дитини був записничок, куди Єлизавета Володимирівна записувала завдання, індивідуальні рекомендації. Вона організувала Клуб юних художників м. Києва, членами якого були студійці, школярі, усі, хто цікавився мистецтвом. Ходили на екскурсії, до музеїв, на “пленер”. Їздили в Єреван, до Палацу піонерів, побували в знаменитому храмі Ечміадзін. Приймали єреванських студійців у Києві. Їздили по Україні. Піскорську ввели до Художньої ради Міністерства культури України, де працювали також художники Трохименко, Дерегус та ін. Її двічі обирали депутатом Печерської районної ради робітники “Арсеналу”, яким вона допомагала з житлом та в інших справах.

Серед учнів Є. В. Піскорської – скульптор П. Мовчун, художниця О. Денисюк, головний архітектор м. Липецька Ю. Серов. Якось відомий київський архітектор, академік, киянин Є. Липанський сказав: “Важливо мати батьків. А, крім того, важливо зустріти... Вчителя, що вкаже шлях у житті. Такою для мене стала Єлизавета Володимирівна”. Як і для багатьох інших...

Колись у стані афекту від сталінських репресій, розстрілу проф. Бойчука, Є. Піскорська знищила майже всі свої роботи. Вцілілі ескізи, поліграфічні відбитки, виткана власноруч ковдра – роботи Є. Піскорської – це важливі, рідкісні зразки майже знищеної школи “бойчукістів”, історії КХІ. Нині вони – в Національному художньому музеї України, Музеї історії м. Києва, ЦДАМЛМ України. В довіднику “Митці України” є стаття про Є. В. Піскорську.

Спогади Є. В. Піскорської зберігаються в родинному архіві й опубліковані лише частково. Між тим, вони становлять винятковий інтерес для дослідників історії української культури 20-х рр. ХХ ст. Уривок зі спогадів, що наводиться нижче, раніше не оприлюднювався. Мову оригіналу максимально збережено.

Публікацію підготувала **Олена НОВІКОВА**

Сторінки щоденника Є. Піскорської

ІЗ СПОГАДІВ Є. ПІСКОРСЬКОЇ

В той час я працювала на залізниці, на 32-й ділянці шляху... Це була моя перша в житті робота. Тоді друкарських машинок ще не було, а й як були, то, може, десь у військових установах або десь в установах державного значення. Я цього не знаю. В мене почерк хороший і я працювала на посаді “переписувача паперів”, тобто заміняла друкарську машинку. Робота не складна, а тому не цікава. Я хотіла вчитися. Пішла до ВІНО¹, але прийом вже закінчився, та мене все ж таки прийняли на літературний факультет як “вільного слухача”... Там я й познайомилася з Тодосем Осьмачкою, Косинкою. Там було ще багато хлопців. Дівчат значно менше.

Заняття у ВІНО були й денні, й вечірні. Робота в мене була з 8 год ранку до 4-х годин. Після роботи я йшла до університету, де й була присутня на лекціях, мала право їх відвідувати, конспектувати, але заліків не мала права складати, доки не була зарахована офіційно з початку нового учбового року. Студенти тоді дуже захоплювалися мистецтвом. Відвідували різні диспути, брали участь в дискусіях і більш всього в стінах ВІНО. Але група студентів писали власні вірші, вступали в спілки письменників... І я бувала в їх компанії.

1919 рік. Гурток молоді. Ми в черзі за квитками на міській залізничній станції, що міститься на Пушкінській вулиці. Лютий. Мороз такий, що щипле безжалісно ніс і щоки. Вії заліплює снігом, що розтає і теплими краплинами збігає з очей, але раптом застигає. Рук, ніг не чую. Витанцюємо невідомі танки, гуляємо у сніжки. Вже за північ, а до ранку далеко. Станцію відчиняють о 8-й годині. Але ще не пускають у приміщення, лише о півдев'ятої можна нарешті зайти і сховатися від надвірняної холоднечі. Всі студенти. Всі роз'їжджаються додому під час зимових канікул. Я мешкаю у Києві. Але хочу відвідати родичів, що у селі. Їхати треба до станції Цвітково. В мене є супутники. Знов-таки поети. Серед них Осьмачка, Косинка й інші. Чоловік з п'ять набереється.

Раптом виникає пропозиція Косинки: “Ходімо до мого товариша, на Стрілецьку, 15². Є й нарубані дошки. Запалимо “буржуйку”, нагріємося. А на світанку повернемося до черги – саме встигнемо до переліку”. Пропозицію прийнято одногласно. І ось біжимо за Косинкою. Сміх, гомін, але холод пронизує до кісток. Вбігаємо у двір, ще у дворик. Ось відчиняються ключем двері й навшпиньки входимо до приміщення, тихенько рушимо по темному коридорові, щоб не розбудити господарку. Нарешті ми у кімнаті. Яке блаженство. Тріщать сухі дрівця. Буржуйка червона від накалу. Сидимо навколо неї. Чайник уютно посвистує. Кожний одержує по кружці кип'ятку, що біжить чудотворним струмочком й зогріває все тіло. І таке блаженне почуття у всьому тілі. Очі поволі закриваються. Я їх прагну розплющити, але даремно. Скрізь сон чую неголосний спів. А що співають, не розберу. Хтось сміється, щось захоплено декламують, але я вже нічого не чую. Лише приємне тепло і тиша – і більш нічого. І раптом хтось штовхає мене у бік: “Да, нумо, просніться, панно Ліза (так тоді зверталася до дівчат українська молодь), пора до черги, вже світанок”.

“А він реготав, як вогнений диявол, цілував зірки, падав на землю. Лоскотав квіти...” Поїзд мчав на шаленій швидкості. Шкла у вікнах нема. Вітер гуляє у вагоні. Вітер скаженіє на дворі. Хуртовина. Поїзд несеться все вперед і вперед. Блискавки з паровозної труби, підхоплені вітром у незрівняному танку, кружляють у повітрі. Разом із хуртовиною – це неповторна сила, що забиває легені, що не дає вільно дихати, що створює картину такої захоплюючої краси, що ніякі фарби не в силах передати її. І лише серце тремтить, як птах крилами, коли він, відриваючись від землі, злітає у височинь.

Лютий 1919 року. Поруч зі мною поет. Його очі блакитні. Він пильно вдивляється у мої. Він шепоче мені солодкі слова про кохання, про життя, про свої мрії. Він читає мені свої улюблені твори Бодлера, Верхарна: “О радость горькая...” Я здивована. В мої 16 років мені здавалося все таким надзвичайним – його слова і ті вірші, що він читав. І сніг, що залітає у вікна і падає навколо на лавку, на одягу й не розтає. І народився мій перший неповторний вірш. Вірш моєї наївної юності, вірш, що не міг не скластися в мої схвильованій отрутою слів, збентеженій вітром, хуртовиною душі. Ось він.

“Ти – поет.

А він реготав, як вогнений диявол, цілував
зірки, падав на землю і лоскотав квіти!
Він співав ніжно і мрійно, він ридав голосно,
ридав безнадійно, шалено зітхав – він
кохав! А зірки сміялися і тоненько співали,
стрибали в озера і там купалися – вони
кохали! Є квіти стрункі і ніжні, чарівно
гарячі. Вони дишуть прямо і відчують
землю – вони кохають! Якій Червоний усміх в ночі,
які чарівні зірки в небі!

Люди, вітер, зірки, і сонце, і темна ніч!
Я кохаю... В перший, блакитний і мрійний раз,
в перший раз я кохаю! Які всі гарні!
Які всі милі, яке все любе!
І ти, мій перший, весняний, зелений!
Ти – поет”³.

Але це ще не було коханням. Це було захоплення всім оточенням, дивовижним, новим, хвилюючим, що раптом, несподівано закружляло мене, підняло в невідому височинь почуттів і роздумів. А справжнє перше, єдине і неповторне кохання прийшло пізніше. І тепер, коли скроні мої білі, а душа переповнена спогадами минулого буремного життя, – все стає на свої місця, а пам’ять розкладає спогади пройденого шляху на полиці часу – від дитячих років до теперішнього мого віку. І можу сказати, що фраза з улюбленого вірша, сказана моїм супутником – “О радость горькая...” – ідентична многогранній стрічці моїх життєвих спогадів...

Одного разу вони, оці двоє, Осьмачка і Косинка, запропонували мені піти з ними до П. Тичини, де бувають дуже цікаві люди, де завжди йдуть

різні жваві розмови, читки творів молодих письменників, і також, звичайно, тоді дуже вже видатних, самого Тичини, Зерова, тощо.

Осьмачка й Косинка... приєднали мене до гурту письменників, де я теж була лише “вільною слухачкою” – але це були неповторні роки мого життя, роки, повні натхнення, “дерзаній”, пошуків свого місця в житті – цікаві роки моєї юності...

“О панно Інно, панно Інно, я вас кохав дитинно, златоцінно...” – читав свої вірші Павло Тичина. Маленька кімнатка на Кузнечній вулиці... Це його кімната. Тісно, багато зібралось народу. Як цікаво і змістовно, скільки нового, неповторного, свіжого в кожному присутньому. В очах натхнення. Кожен хоче висловитися, сказати своє слово, горять очі, линуть думки, одна, друга. Які цікаві люди... Ось Микола Зеров. До чого прекрасна людина. Чемна, поважна й така проста. Скільки мудрих слів чуємо з його вуст. Його забути неможливо. Він читає свої улюблені твори. На жаль, я не пам’ятаю їх. Залишилося лише враження чогось величного, приємного, наче музика. А його образ неповторний, так, як і його твори. А ось чуємо: “Весняні панни сонцем п’яні, я ж п’яний власною любов’ю. На небі зариси багряні, а моє серце квітне кров’ю...” Мій улюблений вірш. Вірш моєї ранньої молодості. Бачу осьмачку, Косинку, Гео Шкурупія. Але найбільше за всіх залишилися в пам’яті Павло Тичина і Зеров. [...] росту він, Тичина, був трохи вище середнього. Волосся, здається, кучеряве. Очі привабливі, дуже добрі й ласкаві. Поводився він з товаришами надзвичайно ласкаво, лагідно, але в суперечках не відступав. Лінію свою завжди доводив. Був принциповим у своїх поглядах, висловлюваннях... Микола Зеров у своїх виступах, висловлюваннях поводився з товаришами дуже чемно. Він був справжнім “інтелігентом”. Ввічливим. В ті часи молодь поводитися між собою дуже свавільно, а коли заходилися дебатовати на ту чи іншу тему, то була часом нестримна, перебивали один одного, голосно вигукували свої думки тощо. Він поводився стримано, ніколи не перебивав співрозмовника. Мова його була дуже літературна, красива, чиста українська мова. Читав він вірші виразно, натхненно. Ось чому і справляв таке враження...

Після жвавих розмов, суперечок, читання нових творів ми переходили до приміщення якогось клубу, що містився десь біля кімнати Тичини. Це було холодне, напівопалюване приміщення, захаращене якимись дошками, ящиками, де блимала електрична лампочка, що ледь-ледь освітлювала його. Але воно здавалось нам просторим й найпрекраснішим, де відразу легко дихалося після тісної маленької кімнати, де ми щойно збиралися. І ось раптом линули чудові українські пісні – “Діду мій, дударіку”, “Вічний революціонер” та інші. Це співала капела “Думка” з її керівником Нестором Городовенком.

Нестор Городовенко в ті часи був дуже популярною людиною як диригент і засновник капели “Думка”. Її концерти відбувались у Колонному залі в колишньому Купецькому зібранні по вул. Кірова, 16. Там відбувались тоді різні концерти, зустрічі, гастрольні виступи. А частіше за все капела “Думка”. Чудово співали. Великий колонний зал. Люстри з хрустала відбиваються в величезних дзеркалах, що були встановлені між

дверима. На підлозі паркет, зроблений з великим смаком, теж виблискує й відбиває на собі світло люстр. Акустика чудова. Коли співала “Думка”, сотні киян заповнювали приміщення зали. Місця були стоячі. Ми, студенти, не пропускали жодного концерту. Наші місця були на балконі. І ось полинули звуки пісень... “Ой, вербо, вербо, де ти зроста”, “На городі верба рясна”, “Їхав козак на війноньку”, “Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше...”, “Ой на горі, та й женці жнуть”, “Пливе човен, води повен”. Ми слухали, як зачаровані. Не можу знайти слів, щоб виразити той підйом, ті почуття, що заповнювали після цих концертів. “Думка” була постійним гостем і невід’ємною частиною гуртка молодих письменників України. Павло Григорович дуже любив “Думку” та запрошував її співаків до себе (звичайно, в обмеженій кількості, тому що приміщення не могло вмістити всіх). Ці зібрання разом зі мною відвідували мої подруги Тамара Боровська і Оля Савич, ми разом працювали на залізниці. А Оля співала в “Думці” й ввела мене до капели, де я деякий час теж співала. Тоді все це було значно простіше. Взагалі Нестор Городовенко був крутого нраву (щодо вибору співаків), брав лише обдарованих людей, але й навчав їх з пристрасстю. Один в один були підібрані люди – тому хор був як тончайшого звучання інструмент. “Думка” розміщувалася на Підвальній вул. № 14, а Городовенко мешкав на Кудрявській вулиці, якраз навпроти того будинку, де я жила після свого одруження з Іваном Тригубом. Проживав він у дворі, у флігелі, на першому поверсі. Був у нього пес, ірландський сеттер, з яким він гуляв. Вулиця вузька, і я з вікна свого 49 номера часто бачила Городовенка. Ще одна знаменитість жила в той час на вулиці Кудрявській – фельдшер Писаренко, якого знав весь район. Він лікував людей краще самого кваліфікованого лікаря, був надзвичайно обізнаною досвідченою людиною.

В той час і я стала захоплюватися поезією й писати вірші...

Мій власний шлях повів мене до образотворчого мистецтва. Я стала студенткою Київського художнього інституту, але “соняшні кларнети” осявали все моє життя. Я почала складати вірші. Кому ж мені показати свої творчі спроби? З ким порадитися? У кого спитати?

І ось я пишу листа у Харків до П. Г. Тичини й прошу його поради. Я надсилаю до нього кілька власних віршів. Павло Григорович відгукнувся на мої листи, зробив свої вказівки, дав поради.

Отримала відповіді:

“Київ. Вознесенський взвіз.

Київський Художній інститут.

Поліграфічний факультет.

Студ [ентці] Л. В. Доленго-Піскорській

В[ельми] шановна Товаришко!

Ну хіба ж можна так хвилюватись! Я просто не встиг ще був прочитати Ваших поезій, бо дуже багато маю з пошти що-дня. Поезії Ваші здалися мені цікавими. Серйозно. В них є внутрішній ритм, ритм думки, і почуття форми немале. Через що Вас мучить суб’єктивність Ваших писань? Пишіть як пишеться, тільки держіть себе в руках, не розпливайтесь. А темперамент поетичний у

Вас великий. При вольових рефлексах суб'єктивність піде на плюс. Посилаю Вам два вірша назад з своїми правками. З т[овариським] пр[ивітом].

П [авло] Т[ичина]

“Київ, вул. Нероновича, б. 9, п. 3

Л. Доленго-Піскорській

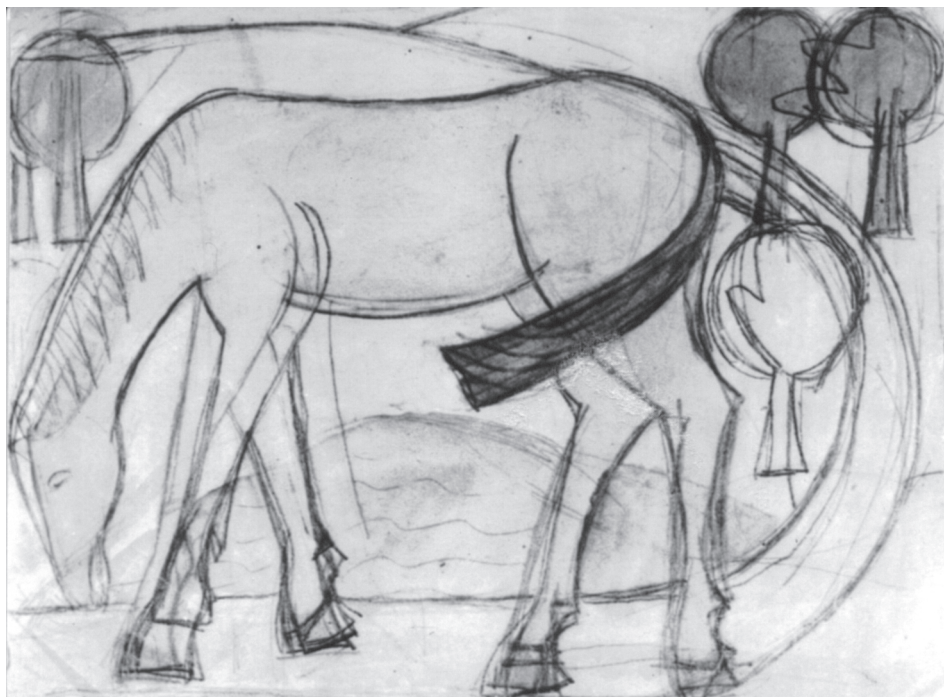
Прошу, присилайте що у Вас є, я з великою охотою прогляну. Адресуйте на Редакцію: мені пересилатимуть якщо я виїду куди. З т[овариським] пр[ивітом].

П [авло] Т[ичина]⁴

Мені довелося зустрітися знову з Павлом Григоровичем Тичиною приблизно років через 30, у 1953–[19]54 рр. Це була неповторна зустріч!

Я депутат районної Ради Печерського району м. Києва. Прийшла в справі Палацу піонерів, де працювала керівником студії образотворчого мистецтва. Він – міністр освіти Української РСР. Коли я зайшла до кабінету, мене охопив такий натовп почуттів, спогадів минулого, таке молоде натхнення, що я забула, чого я, власне, в якій справі прийшла до нього. Я вдивлялась у постаріле обличчя поета, сиве волосся якого білим інеем сребріло на скронях. Постать змінилася теж. Постаріле, стомлене обличчя. Але очі! Очі молоді і свіжі. Де він взяв чудодійного зілля від старіння, що захистило його душу, що відбилося у його погляді. Він запитав мене: “Ви щось хочете мені сказати, в якій справі ви до мене?”. Десь з далеких часів донеслося до моєї свідомості: “Ой, діду, мій дударіку”, “Вічний революціонер” і т. ін. Кузнечна вулиця, захарашений дошками клуб – і молодість, шалена, бурхлива, натхненна... Я сказала йому: “А на Кузнечній, ви пам'ятаєте Кузнечну вулицю, свою маленьку кімнату і гурт нескорених сердець, що гартувався біля вашого вогника? Ви пам'ятаєте години наших бесід, читання віршів, вічні творчі суперечки, дружні критичні сміли висловлювання”. Я бачу його очі. Вони стали великими і теплими. І він сказав: “Пам'ятаю все, ви хто?”. “Я..., я..., хто я? поет без прізвища і слави, я безіменний член вашого гуртка. Я відправляла вам поштою свої незрілі спроби – свої вірші ще до Харкова, куди ви переїхали разом із столицею. Я вчилася тоді в Київському художньому інституті”. “Так, так, – каже він. – Тепер пригадую. Ви ще прислали мені марку, щоб я вам відповів. Я так сміявся з тієї марки. Ну хіба можна було так хвилюватися у чеканні моєї відповіді? А ви тепер чим займаєтесь? У Вас був хист і чому ви покинули те, що гарно у вас виходило?”.

...Дуже короткий час я була у В. Г. Меллера*. Але, зрозумівши свою повну непідготовленість до обраного шляху, вступила на Робітничі підготовчі курси при Академії, що знаходилася тоді на вул. Бульварно-Кудрявській, 2. Там в перший раз я познайомилася з С. Г. Колосом, який викладав на цих курсах. Знайомство з ним підтримувалося з 1921 по 1925 рр. Він запропонував мені крім курсів ще займатися додатково у нього. Мотивував цю пропозицію тим, що бачить мої здібності і бажає найскорішого мого повернення до Академії. Я погодилася, проте тільки за плату. Час був голодний, і ми домовилися про 400 гр. хліба, що я буду сплачувати за урок. Не пам'ятаю вже, 2 рази чи раз на тиждень, ми почали заняття, але з часом не я його, а він мене почав підготовувати, і не тільки

Є. Піскорська. Кінь на пасовиську. Ескіз. 1922 р.

Є. Піскорська. Сільський пейзаж. Ескіз

хлібом, але й салом. В пам'яті чомусь залишився смак чудового білого сала. С. Г. жив тоді на Діонісієвському провулку (нині Бехтеревському), що веде від Артема (Львівської вул.) до воріт Покровського монастиря. Флигельок був одноповерховий, кам'яний, з вікнами на вулицю одразу ж біля входу до монастиря праворуч. Нещодавно його знесли і на цьому місті будують будинок. Тут, в цій кімнаті, я вперше зустрілася з Бойчукізмом, в дусі якого мене почав навчати Колос. Школа Меллера була діаметрально протилежною школі Ф. Кричевського, в повній мірі реалістичній. А Меллера була своєрідною, декоративною і мала в цілому театральний характер. Бойчук же тоді очолив формалістичний напрям і Колос підтримував його.

Сергій Григорович був чарівним красивим чоловіком, котрий міг зачарувати своїм ставленням до жінки, своєю поведінкою. Це прислужилося нашій дружбі протягом 2–3 років. Коли він приходив на заняття на курси, він завжди клав мені на мольберт білі конвалії. Цьому періоду я присвятила 2 своїх вірші, один ліричний нарис і малюнок маслом. Все саме гарне і чарівне в той час було зосереджено для мене в образі мого першого вчителя Г. С. Колоса.

1921 рік. Квітень.

Ти взяв моє серце, яке тремтіло в твоїх долонях. Краплі крові, мов червоні корали, поволі капали крізь твої пальці. Тиша. Чути, як муха б'ється об віконне скло. На дворі сонце. Море сонця. Коли примружити очі, то здається, що за вікном фейерверки з блакитно-золотих блискавок заповнюють простір.

Тоді і ... захопилася я образотворчим мистецтвом. Воно заповнює мозок, свідомість, зір. Травень здається білим від килима конвалій, що зриваю на лузі біля Старосілля, що продають на розі кожної вулиці, що стоять у шклянці на столі. Я вчуся у Художньо-промисловій школі, що міститься на Бульварно-Кудрявській, біля Сінного базару.

В аудиторію входить мій Бог. В його руках конвалії. Він дарує їх мені. Ми, всі дівчата, в білих сукнях. Я притискую квіти до грудей. В моїх очах сльози від щастя.

Білий травень. Неповторний травень. Травень моєї юності. А далі... Далі червень. Рози і маслини. Повітря гаряче. Сонце спалює тіло. Жарко. І народжуються нові вірші, що поросли зараз буйним чебрецем минулого...

“Лікуй, моє серце
Сміється ранок. Блакить прозора і сонечко сяє.
І тільки чути дзвони, і дзвони, і дзвони.
Навкруг тільки дзвони!
Співай, моє серце,
співай, моя думка!
Я вас кохаю, я все кохаю!
Кохаю квітку і сонячний промінь і блакитний струмок.
Схилися на землю і поцілуй квітку,
умийся в росі.
Стань мовчки – і тільки

відчувай землю і сонце...
Сьогодні свято!
Святкують квіти,
святкують первий день весни!
Святкують квіти і лікують дзвони!
І я святкую, і я лікую – я
я все кохаю!”

...Пригадую, як у мене вдома, на вул. Бульварно-Кудрявській, відбулася вечорниця, присвячена вступу молодого покоління (тобто учнів підготовчих курсів) до кола студентів-бойчукістів. Нас було: Валя Ткаченко, Галя Ріхерт*, Аня Сінегуб і я. Серед старих студентів пам'ятаю гостей на чолі з Колосом – Липківського, Седляра, Решетнікова, Рубана, Панасюка Мар'яна, Олену Просяниченко, Леночку Сахновську... Усі ми, яких посвячували в студенти-бойчукісти, були в білих сукнях і перед кожною лежав букетик конвалій. Стіл був убраний Колосом і скромна, “вскладчину” трапеза прикрашалася українськими піснями, бесідами, весіллям, сміхом. Було дуже весело, красиво і молодо...

Цікавим в той період було також колективне відвідування групою студентів-бойчукістів Леся Рубана, який тоді жив на Куренівці, навпроти Кирилівської лікарні. Справа була взимку, на 1-й день Нового року. Їхали до Рубана С. Колос, Іван Липківський, Микола Решетніков (особливо товаришував з Рубаном), Наталя Ріхерт (що невдовзі померла), її сестра Галя, я, Валя Ткаченко, Олена Просяниченко, Марія Панасюк (скульптор-бойчукіст), Тетяна Бауман та ін. Було дуже весело, шумно. Співали німецьку пісеньку по-німецьки “О tanenbaum...”. Навчив цій веселій пісенці С. Колос і заспівував, а ми разом підхоплювали...

Запам'яталася і чудова подорож до Чернігова. 1923 р. Кінець червня, початок липня. Проф. Михайло Львович Бойчук оголосив: “Ось організуємо подорож до Каспировича у Чернігів”. Проф. Каспирович був художником монументального напрямку і працював у Чернігіві. Він охоче відгукнувся на наше прохання бути гідом при огляді всіх художніх пам'ятників у Чернігові. Власне кажучи, такими об'єктами були церкви і музеї... Наша подорож була дуже поетична і живим образом відбилася в моїй пам'яті... Був гарний, погожий літній день, коли чимала екскурсія професорів і студентів Київського художнього інституту вирушила на пароплаві до Чернігова... Серед професорів були проф. Щербаківський (який в ті часи читав нам курс українського мистецтва, що ми його слухали в Музеї українського мистецтва), художник Гронець – теж мистецтвознавець, проф. Бойчук М. Л., дружина його Софія Бойчук, професори Василь Григорович та Федір Григорович Кричевські, проф. Крамаренко, скульптор пр[оф.] Сагайдачний, художник С. Г. Колос і улюблений наш ректор, натхненник всіх самих цікавих начинань Іван Іванович Врона, визначна, благородна, найцікавіша і сміла людина. Серед студентів поїхали Мар'ян Панасюк, Олена Просяниченко, Тося Іванова, Водоп'ян, Леночка Сахновська, Тетяна Бауман, Муся Трубецька (потім стала дружиною скульптора, проф. Гельмана), Наталя Ріхерт, Микола Ракітський, Іван Лепківський, Олесь Рубан, Гандзя Сінегуб, Павло Король

(теоретик та громадський діяч), Настуся Островська, Маруся Плєсківська, Іванченко, Катря Бородіна, Маруся Юнак і Муся Холодна (дружина Сагайдачного), Іван Тригуб, Іван Кісіль, Олеся Кулік, Головченко, Вася й Льоля Кричевські (син В. Г. Кричевського і його дружина)...

Якось студентів послали будувати узкоколіїку в Пущі-Водиці, щоб підвозити топливо в дитячі садки й інтернати... І ми пішли. Не було ні сапог, ні рукавиць, ні теплих ватянок. В шлунках теж було пусто, і завжди нас супроводжувало почуття голоду. В руках несли важкі лопати і топори. Ми пилили, рубали сосни і на санчатах волокли до узкоколіїки. Ми робили і вкладали шпали. Студенти пригвинчували рельси. На небі зажигалися зірки. Ліс стояв мовчазний, величний і було тихо, дуже тихо. Всі стомилися, проте це було здорове втомлення. Було почуття задоволення від зробленої дуже важливої і необхідної праці. І йшли додому стомлені, задоволені і дуже голодні. Але ж це була наша юність, наша молодість. І в цьому – наше щастя, наша радість, наше життя.

¹ Ідеться про інститут народної освіти.

² Через кілька років на цій вулиці, в будинку № 8, Є. Піскорській довелося побувати у свого вчителя – проф. В. Г. Кричевського, в якого вчилася деякий час. Він святкував свій ювілей, на якому були й учні Василя Григоровича. Тоді Л. Піскорська вперше побачила композитора Ревуцького. Він співав: “Бетсі, нам грогу стакан, вип’єм, їй богу, іще...”, Усі підхоплювали, співаючи хором цю “застольну” пісню. Співали й “Гей, наливайте” та ін.

³ Тодось Осьмачка, дійсно, захоплювався Лізою, але не зустрів почуття з її боку. Він, за спогадами Є. Піскорської, жив на Кузнечній, між вул. Лабораторною й Володимиро-Либідською. Тоді весь цей район називався “Новим строєнієм”. Будиночки були одноповерховими, як у передмісті. Шлях ішов до села Совки. Родом Т. Осьмачка був із села Куцовка Таращанського району, мав сина Ігоря, що відвідував садок дітей наукових працівників на Володимирській, біля Золотоворітського саду.

⁴ Оригінали зберігаються у ЦДАМЛМ України.

* Так у спогадах.

Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СИСТЕМИ ПЕРЕЛІКІВ ДОКУМЕНТІВ ІЗ СТРОКАМИ ЗБЕРІГАННЯ

Експертиза цінності документів у діловодстві та архівній справі здійснюється, як правило, на основі нормативно-методичних посібників: номенклатур справ, переліків документів із строками зберігання, класифікаторів видів документів. Найефективнішим інструментом експертизи, за допомогою якого забезпечується надходження на постійне зберігання найбільш цінних документальних комплексів, тобто формування Національного архівного фонду (НАФ), є переліки документів із зазначенням строків їх зберігання. Застосування цих переліків позитивно впливає також на стан збереженості документального фонду, що утворюється в процесі діяльності підприємств, установ, організацій (далі – установ); вони сприяють уніфікації строків зберігання однорідних документів у різних установах, систематичному вивільненню архівних підрозділів установ від документів, строки зберігання яких минули.

Сьогодні для України надзвичайно актуальною є потреба у створенні вітчизняної системи нормативно-методичних посібників з експертизи цінності документів, насамперед відновлення складу відомчих (галузевих) переліків, що були підготовлені за радянських часів, включення до них нових видів документів, а також розроблення переліків для тих сфер діяльності, що виникли в результаті політичних, соціальних та інших змін останнього десятиліття. Мета цієї статті – обґрунтувати необхідність активізації роботи зі створення системи переліків, охарактеризувати сучасний стан їх розроблення, запропонувати раціональну технологію і методику підготовки згаданих посібників.

Створення вітчизняної нормативно-методичної бази з експертизи цінності відбувається поетапно – спочатку було опубліковано Перелік типових документів¹, потім здійснювалась і здійснюється нині підготовка на його основі відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням строків зберігання. На сьогодні підготовлено сім відомчих (галузевих) переліків²; у стадії розроблення – ще три переліки.

Переліки ряду відомчих систем і галузей, розроблені в 1960–1980-ті роки, сьогодні не відображають сучасного складу документів та зв'язків між класами документації, отже – потребують перероблення. Пріоритетним напрямком дослідження проблем експертизи цінності є зараз визначення складу нових видів документів, аналіз процесу трансформації

документів, що існували раніше. Зміна ролі й значення окремих видів документів в організації управлінських процесів зумовлює перегляд строків їх зберігання, вирішення питання про доцільність внесення цих документів до НАФ. Особливо актуальним є розроблення переліків документів із строками зберігання для податкової служби, органів держмайна, служби пенсійного забезпечення, установ системи охорони здоров'я та освіти, а також переліку документів, що утворюються в діяльності фінансових посередників (інвестиційних фондів і компаній).

Недостатня активність процесу підготовки відомчих переліків пояснюється такими причинами:

- відсутністю в установах кваліфікованих фахівців-документознавців, добре обізнаних із документацією відомчої системи, здатних правильно визначити строки зберігання документів, організувати й здійснювати розроблення переліків на належному рівні;

- нестачею у органів державної влади коштів для замовлення наукових тем із розроблення відомчих і галузевих переліків;

- приватизацією й акціонуванням підприємств виробничої сфери, що призвело до ліквідації галузевого управління й зумовило відсутність внутрішньовідомчого контролю за організацією діловодства й підготовкою відомчих переліків, який раніше здійснювався міністерствами, комітетами;

- недостатньою розробленістю теоретичних засад методики їх підготовки.

Зрозуміло, що ні Держкомархів України, ні УНДІАСД найближчим часом не створять нових переліків документів. Однак, щоб їх укладання не затягнулося на десятиліття, задля збереженості цінної галузевої документації слід активізувати роботу й об'єднати зусилля міністерств, інших центральних органів державної влади, що мають мережу підвідомчих підприємств, установ, організацій, з розроблення переліків документів із строками зберігання. З цієї метою видається доцільним сформулювати, обґрунтувати й порушити перед Кабінетом Міністрів України питання про необхідність створення у міністерствах, інших центральних органах державної влади робочих груп для підготовки відомчих (галузевих) переліків документів. Безумовно, ця робота має здійснюватись за методичної допомоги Держкомархіву України, УНДІАСД, особливо на першому (розроблення структури переліку) і останньому (рецензування підготовленого групою фахівців проекту) етапах роботи.

Найпершим завданням є вироблення концепції підготовки вітчизняної системи переліків. На нашу думку, відомчі (галузеві) переліки, разом із Переліком типових документів, складуть цілісну систему нормативно-методичних посібників для визначення складу і строків зберігання сучасних документів установ. Цю систему переліків у майбутньому можна створити як автоматизовану базу нормативних документів з експертизи цінності. Така база матиме блоки типової і галузевої документації. Вже зараз можна заповнити ряд блоків: типова управлінська документація; типова документація, що створюється в науково-технічній та виробничій діяльності; банківська; митна; прокуратури; з питань гідроме-

теорології та контролю природного середовища тощо. Доступ до автоматизованої бази нормативних документів з експертизи цінності дозволить полегшити складний процес експертизи цінності документів, що створюватимуться в процесі діяльності установ певної відомчої системи (галузі), орієнтуватися в строках зберігання будь-якої галузевої документації і спеціальних систем документування.

По-друге, необхідно переглянути існуючу методика розроблення відомчих (галузевих) переліків, яка протягом десяти останніх років практично не змінилася. Методика виконання робіт з підготовки як типового, так і відомчих (галузевих) переліків звичайно включає такі етапи розроблення³: визначення структури переліку; укладання його статей; їх систематизація за розділами, підрозділами та в них самих; визначення строків зберігання документів; підготовка вказівок щодо застосування переліку; оформлення довідкового апарату; редагування та рецензування переліку.

Якщо етапи розроблення відомчих (галузевих) переліків залишаються незмінними, то їхня реалізація потребує нових методичних рішень. Найважливіший етап – визначення структури переліку, під якою розуміється розроблення його класифікаційної схеми, визначення кількості ланок переліку та групування за ними установ відомчої системи (галузі). Оскільки типові переліки включають назви видів документів, що утворюються під час документування однотипних управлінських функцій, виконуваних органами державної влади і місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, то за основу побудови класифікаційних схем цих переліків беруть функціональний принцип. Типовий перелік документів включає “функціональні” розділи, що відбивають основні напрямки діяльності організацій, властиві їм, як правило, незалежно від рівня в системі управління й відомчої (галузеві) приналежності: організація системи управління; прогнозування, планування, ціноутворення; облік та звітність; робота з кадрами; адміністративно-господарське обслуговування тощо. Розділи містять підрозділи з більш вузьких питань.

Під час розроблення відомчого (галузевого) переліку найчастіше використовується змішана класифікаційна схема, що складається як з “функціональних” розділів, універсальних й ідентичних для всіх установ, так і з розділів та підрозділів, які відображають галузеві функції, тобто всі основні напрямки діяльності, характерні тільки для установ певної відомчої системи (галузі). Таким чином, типова документація з єдиними загальними й обов’язковими строками зберігання є складовою всіх відомчих (галузевих) переліків. Як правило, вона “переноситься” з Переліку типових документів. Однак аналіз відомчих (галузевих) переліків документів засвідчує, що типова документація складає 60–80 % від усієї документації, включеної до відомчого (галузевого) переліку. Так, “Перелік документів Національного банку України, установ і організацій його системи, акціонерно-комерційних та комерційних банків України із зазначенням строків зберігання” складається з 19-ти розділів, що відповідають основним питанням і напрямкам діяльності банківських установ,

10 з яких – типова документація, а до трьох розділів (кредитно-фінансові питання; зовнішньоекономічна діяльність, міжнародні розрахунки, валютне регулювання; бухгалтерський облік і звітність) також частково включена типова документація. Перелік включає 1064 статті, з них тільки 385 статей, тобто 36 %, стосуються суто банківської документації. У “Переліку документів, що утворюються в установах Державної митної служби України, із зазначенням строків зберігання” типова документація становить 80 %, у “Переліку документів, що утворюються в діяльності органів прокуратури України, із зазначенням строків зберігання документів” – 74 %. До того ж, при укладанні відомчих (галузевих) переліків типова документація враховується не повністю, і при складанні номенклатур справ установи часто додатково використовують Перелік типових документів. Звідси випливає необхідність перегляду методики визначення класифікаційної структури відомчих (галузевих) переліків. “Функціональні” розділи (організаційна система управління; облік і звітність; робота з кадрами; науково-інформаційна діяльність тощо) можуть не включатися до відомчого (галузевого) переліку. Визначаючи класифікаційну структуру переліку, необхідно виділяти конкретні функції – завдання, основні напрямки і питання діяльності установ відомчої системи (галузі). Ці напрямки мають відповідати цільовому призначенню певної відомчої системи (галузі). Так, для Національного банку України та банківських установ ними будуть: грошовий обіг; емісійно-касові операції, інкасація і перевезення цінностей; операції з цінними паперами тощо. Для Міністерства охорони здоров’я й установ його системи – лікувальна робота, санітарно-епідеміологічний нагляд, санаторно-курортне обслуговування тощо. Такі основні напрямки виробничо-галузевої діяльності установ, розташовані в порядку їхньої ролі й значення для даної відомчої системи (галузі), складуть класифікаційну схему переліку. Класифікаційна схема, що є вищим поділом класифікатора функцій, відображаючи всі основні напрямки діяльності установ галузі, дозволяє структурувати потоки документів, утворюваних в їхній діяльності, забезпечуючи органічну єдність документальних комплексів, що відображають певні напрямки діяльності, з урахуванням їх логічних взаємозв’язків.

Для визначення строків зберігання типової документації, що утворюється в діяльності установ відомчої системи (галузі), має використовуватися Перелік типових документів, який необхідно постійно вдосконалювати, включаючи до нього нові класи типової (міжвідомчої) документації.

Чинний Перелік типових документів, поряд з типовою документацією, включає значну кількість видів документів нетипового характеру. Виходячи з того, що підготовка відомчих (галузевих) переліків відбувається повільно, розробники включили до нього нетипову документацію з метою полегшення роботи щодо визначення строків зберігання деяких нових видів документів. Утім, надалі нетипова документація, вже за наявності сукупності відомчих (галузевих) переліків, має бути вилучена з Переліку типових документів.

Заслуговує на увагу проблема відбору документів із повторюваною інформацією, що має вирішуватися за допомогою переліків. Основні по-

ложення відбору дублетних документів зафіксовано й закріплено в Переліку типових документів. Зокрема, організаційно-розпорядчу документацію (статути, положення, правила, накази тощо) рекомендовано відбирати до складу НАФ переважно у фонді органу, що їх затверджує. Відбір планової документації має здійснюватися з фонду організації – автора документа. Статистична документація установ, яка за встановленим статистичними органами порядком і в певні строки подається незалежно від відомчої належності до органів державної статистики, до складу НАФ має надходити від органів державної статистики, а відомча одноразова статзвітність установ у разі її надходження до однієї державної архівної установи відбирається до складу НАФ у фондах їх вищих органів. Переліком типових документів встановлено також порядок відбору дублетних документів під час експертизи цінності науково-технічної документації⁴.

Задля запобігання надходженню до державних архівів однакових документів від різних установ у відомчих (галузевих) переліках слід передбачити групування установ за ланками управління. Це дозволить відбити різне значення одних і тих же документів залежно від масштабу діяльності установи-фондоутворювача і характеру зносин різних установ, що входять до відомчої системи (галузі).

У відомчих (галузевих) переліках усі установи слід групувати за ланками – відповідно до виконуваних ними функцій або рівня управління. Ланкою переліку є група установ одного рівня управління.

Групування установ за ланками відомчої системи (галузі) допомагає виявити, які документи створюються на кожному рівні управління, у кожній групі установ, які з них підлягають постійному зберіганню, а які можуть знищуватися в усіх видах установ, які документи та як довго мають зберігатися залежно від їхньої приналежності до різних рівнів системи. Диференціація строків зберігання документів за ланками сприяє раціональному вирішенню питання експертизи цінності документів та їх відбору для подальшого зберігання і знищення з урахуванням логічних та інформаційних зв'язків установ у межах галузі. Це, в свою чергу, дозволяє вилучати зі складу документаційних фондів установ галузі дублетні й з поглинаючою інформацією документи вже на стадії їхнього відбору безпосередньо у діловодстві, вирішуючи як питання комплектування, так і встановлення раціонального порядку їх фондування. Однак, ще далеко не всі відомчі (галузеві) переліки вирішують питання дублетності документів.

На сьогодні відомчі (галузеві) переліки можуть включати установи різних форм власності. Зразком цього є “Перелік документів Національного банку України, установ і організацій його системи, акціонерно-комерційних та комерційних банків”. Таке групування установ – за ланками відомчої системи (галузі) – дозволяє встановити, серед іншого, склад установ, у діяльності яких створюються чи не створюються документи НАФ. Раніше прийнятий поділ установ на такі, що є і не є джерелами комплектування державних архівів, у сучасних умовах може застосовуватися не завжди, оскільки, відповідно до архівного законодавства, підприємства, установи, організації недержавної форми власності мають

право зберігати документи НАФ постійно в своїх архівних підрозділах, не передаючи їх до державних архівів, тобто не бути джерелами їх комплектування⁵. Цей момент має бути обов'язково зазначений у вказівках щодо застосування переліку.

Найважливішим етапом укладання відомчого (галузевого) переліку є наповнення його розробленої схеми конкретним змістом. У кожній статті переліку має деталізуватися питання діяльності установ системи (галузі) у поєднанні з назвами видів документів, у яких вона відображається. Необхідно, щоб кожна стаття переліку охоплювала точно встановлену групу документів за змістом і за видами документів, наприклад: “акти про знищення старих та непридатних до обігу грошових білетів і металевої монети”, “листування про гідрометеорологічне обслуговування залізничного транспорту”. Статті мають бути короткими, точними й водночас характеризувати види і зміст документів.

Відповідальним моментом є визначення у переліках строків зберігання певних груп або видів документів. Їх встановлюють за результатами оцінки культурного і практичного значення документів, відповідно до змісту, призначення, виду й інших ознак та з урахуванням ролі й значення установи, у діяльності якої вони створюються.

Як засвідчує аналіз специфічної (галузевої) документації відомчих (галузових) переліків, більша її частина має тимчасове чи тривале практичне значення. Так, лише 24 % банківської та 8 % митної документації мають постійний строк зберігання. Визначення строків практичного зберігання галузевої документації – прерогатива спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у певній сфері діяльності (галузі). Останнім часом у законодавчих актах подеколи (слід зауважити, не завжди вдало) визначаються строки зберігання деяких видів галузевої документації. При цьому не завжди береться до уваги, що строки зберігання документів необхідно встановлювати таким чином, щоб вони не змушували фондоутворювача зберігати значну кількість документів довше тих строків, упродовж яких вони використовуються в практичних, довідкових цілях. Для документів оперативно-облікового характеру варто встановлювати строки зберігання від одного до п'яти років. Для документів довідкового характеру встановлюється більш тривалий строк зберігання – 10–25 років, для документів з особового складу – 75 років.

Строком зберігання по окремих категоріях документів може бути “до ліквідації установи”. Це означає, що в разі ліквідації установи документи даної категорії підлягають експертизі цінності, і деякі з них, що зачіпають права громадян та інтереси держави, мають передаватися до відповідних державних, комунальних, приватних архівів для подальшого зберігання.

Зберігання “доки не мине потреба” передбачається для документів суто практичного значення. Такий строк не може встановлюватися для документів, що мають юридичну чинність протягом певного часу (договори, документи з обліку товарно-матеріальних цінностей тощо). Навпаки, для подібних документів рекомендується встановлювати конкретний мінімальний строк зберігання, подеколи гранична тривалість збері-

гання цієї документації може не встановлюватися. У цих випадках документи пропонується зберігати, наприклад, не менш як три роки. За необхідності у відомчих (галузевих) переліках проставляється позначка “ЕПК”, яка означає, що ці документи, поряд із практичним значенням, мають культурну цінність і не можуть бути знищені без санкції відповідних державних архівів. Однак, при укладанні нових переліків позначку “ЕПК” варто передбачати лише в окремих випадках, тобто коли не можна остаточно визначити характеру змісту документів і конкретні строки їхнього зберігання.

У відомчих (галузевих) переліках має максимально використовуватися система приміток до статей. Для документів, що мають практичне значення, найуживанішими є примітки, що уточнюють час, з якого починається строк зберігання: “після закінчення робіт”, “після здачі в експлуатацію”, “після внесення даних у зведену відомість” тощо.

Перелік повинен мати вказівки щодо застосування, у яких чітко визначають призначення переліку, його структуру, порядок оформлення результатів експертизи цінності документів тощо.

Довідковий апарат, що складають до переліку, допомагає орієнтуватися у ньому, користуватися ним у ході здійснення експертизи цінності документів. Він містить титульний аркуш із назвою переліку і вихідними даними, список скорочень, покажчик видів документів (рекомендовано складати після схвалення ЦЕПК Держкомархіву), зміст. Можуть бути й інші елементи довідкового апарату (типове положення про ЕК установи, форми акта про виділення справ до знищення, номенклатури й описи справ).

Відомчий (галузевий) перелік рецензується фахівцями центрального апарату міністерства чи відомства, надсилається на висновок до підвідомчих установ, при необхідності доопрацьовується відповідно до зауважень та подається на розгляд ЦЕПК Держкомархіву.

Таким чином, передумовами відповідності відомчого (галузевого) переліку сучасним вимогам є:

- охоплення всієї документації, створюваної установами відомчої системи (галузі) з усіх питань виробничо-галузевої діяльності;
- чітка структура, тобто класифікація документів за розділами і підрозділами, яка б відповідала основним функціям-завданням установ відомчої системи (галузі), а також групування установ відповідно до їхньої ролі у виконанні основних завдань відомчої системи (галузі);
- визначення строків зберігання документів (постійне, тимчасове) залежно від їхньої інформаційної цінності, а також значення установи, у діяльності якої вони утворилися, у відповідній відомчій системі (галузі);
- унеможливлення міжфондової дублетності під час надходження документів до однієї архівної установи;
- точні формулювання статей, без різночитань чи неоднозначних тлумачень;
- наявність чітко складених вказівок щодо застосування Переліку.

Однак, переліки документів самі по собі ще не є універсальним засобом вирішення питань експертизи. Успіх тут можливий за умови поєд-

нання переліків із системою принципів і критеріїв експертизи цінності, що складають методологію експертизи цінності документів. Важливу роль у проведенні експертизи цінності відіграють взаємозалежні і взаємодоповнювані методи аналізу: функціональний, джерелознавчий, інформаційний, системний. Необхідне безпосереднє вивчення документів (постійний аналіз еволюції форми і змісту інформації), а також змін у системі документування управлінських процесів. Це дозволить уникнути багатьох помилок, можливих при формальному застосуванні переліків документів.

¹ Про затвердження Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Головархіву України від 20.07.1998 р. № 41 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 38. – Ст. 1764; Про зміни до Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Держкомархіву України від 20.10.2001 р. № 82 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 45. – Ст. 2034; Про доповнення до Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Держкомархіву України від 26.11.2001 р. № 93 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 50. – Ст. 2247.

² Перелік документів Національного банку України, установ і організацій його системи, акціонерно-комерційних та комерційних банків України із зазначенням строків зберігання. – К., 1996. – 208 с.; Перелік документів, що утворюються в установах Державної митної служби України, із зазначенням строків зберігання. – К., 1997. – 166 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності органів внутрішніх справ, навчальних закладів, підприємств, установ, організацій системи Міністерства внутрішніх справ України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2002. – 185 с.; Перелік документів, що утворюються в процесі діяльності внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України із зазначенням строків зберігання. – К., 2002. – 121 с.; Перелік спеціальної документації з питань гідрометеорології та контролю природного середовища, що утворюється в установах Комітету України з питань гідрометеорології, із зазначенням місця та строків зберігання. – К., 2000. – 59 с.; Перелік документів, що утворюються в діяльності Міністерства оборони та Збройних Сил України із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2003 (готується до друку); Перелік документів, що утворюються в діяльності органів прокуратури України, із зазначенням строків зберігання документів. – К., 2003 (готується до друку).

³ Методические указания по составлению ведомственных перечней документальных материалов с указанием сроков хранения материалов. – М., 1961. – 25 с.; Методичні рекомендації щодо складання відомчих (галузевих) переліків документів із зазначенням термінів їхнього зберігання. – К., 1997. – 17 с.

⁴ Про затвердження Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Наказ Головархіву України від 20.07.1998 р. № 41 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 38. – С. 83–84.

⁵ Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – Ст. 43.

Алла КИСЕЛЬОВА

ВЕБ-САЙТ ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ АРХІВІВ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ, РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

24 грудня 2000 р. Державний комітет архівів України повідомив про відкриття свого офіційного веб-сайту в Інтернеті. “Прориву” українських архівів у світове інформаційне середовище передували Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”, а також Розпорядження Президента України від 2 вересня 2000 р. № 273/2000-рп “Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи”.

Враховуючи вкрай обмежені фінансові й технічні можливості Держкомархіву, колектив його Інформаційного центру (далі – ІЦ) виконав величезний обсяг робіт зі створення в дуже короткий термін цього сайту. Навігація починалася з головної сторінки – візитної картки в Інтернеті, де розміщено зображення Державного герба та логотип Державного комітету архівів України. Тут же – меню навігації по розділах сайту, поштова адреса, номер телефону, адреса електронної пошти.

Від перших днів багато уваги приділялося дизайну веб-сайту, було розглянуто всі можливі варіанти його оформлення. Але, оскільки Держкомархів – це державний орган, дизайн сайту має бути строгим, діловим, інформаційним, а сайт – швидко завантажуваним.

Було прийнято рішення відмовитися від Flash-технології, яка створює незручності для користувача та поганий дизайн, стає на перешкоді фундаментальним принципам взаємодії користувача з Web, споживає ресурси, які можуть бути використані задля покращання змісту самого сайту. Відмовилися й від Flash-заставок, які віддаляють користувача від інформації, за якою він прийшов на сайт. А, з другого боку, у більшості Flash-заставок уже існує кнопка “пропустити заставку”. Однак сама наявність заставки погіршує дизайн. Однією з головних переваг Web-вузла є те, що він дозволяє користувачеві самому обирати напрям свого руху. Користувачі сайту рухаються так, як їм цього хочеться, і тоді, коли їм цього хочеться. Саме тому з Web так зручно працювати, попри наявність інших недоліків. Тому й вирішено не обмежувати свободу відвідувачів та не перетворювати сайт на презентацію, що нагадує скоріше телевізійну рекламу, ніж інтерактивну програму. Відвідувач має змогу зосередитися передусім на змісті сайту.

Слід взяти до уваги й те, що Flash-технологія – це безліч невирішених проблем:

□ кнопка “Back / Назад” не працює. Якщо користувач переміщується всередині Flash-ролика, стандартні методи “Назад” відводять його зі сторінки, де знаходиться об’єкт (а не на попередній стан, як очікується);

□ кольори посилань не застосовуються, що перешкоджає швидко визначити, де користувач уже був, а де йому ще треба побувати. Цей недолік призводить до плутанини в навігації;

□ кнопка “збільшити / зменшити текст” теж не працює, відвідувач змушений читати текст такого розміру, яким його визначив дизайнер;

□ Flash ускладнює доступ до документа людям з фізичними недоліками;

□ функція “Пошук по сторінці” не працює;

□ інтернаціоналізація та локалізація сайту є ускладненими.

До того ж, рухомий текст дуже важко читати тим, хто має проблеми із зором.

Велику увагу необхідно приділяти посиланням, що є елементом, на якому будується Web. Те, як користувачі розуміють роботу цих елементів та правильно використовують функції браузера для роботи з ними, – ключ до формування їхнього досвіду роботи у Web.

Посилання, що поводять себе не так, як звичайно, порушують розуміння роботи всієї системи. Ідеться про необхідність простих гіпертекстових посилань, які заміщують поточну сторінку новою. Користувачів дратують несподівано напливаючі “вікна”. Якщо вони бажають, щоб цільова сторінка відкрилася в новому “вікні”, то мають скористатися командою браузера “відкрити в новому вікні”.

Користувачі заслуговують на те, щоб самим керувати зовнішнім виглядом веб-сторінки на своєму комп’ютері. Водночас багато “комп’ютерників” працює з досить маленьким шрифтом (для того, щоб бачити одночасно якомога більше інформації), який для середнього користувача є незвичним. Саме тому працівники ІЦ вирішили подавати розмір шрифту у відсотках, що дає можливість користувачеві змінювати розмір шрифту залежно від параметрів його монітора та власного бажання. Комп’ютери, які у своїй роботі є послідовними та мають ознаки однакових, лише сприяють цьому.

Посилання, які ведуть відвідувача сайту безпосередньо до його внутрішніх сторінок, поліпшують юзабіліті (практичність, зручність) сайту, оскільки, на відміну від простих посилань, спрямовують користувача до визначеної мети. Глибокі посилання найбільшою мірою задовольняють потреби користувачів. Загальні посилання, зокрема на головну сторінку, менш корисні, ніж специфічні, що ведуть користувача до конкретного документа.

За наявності в мережі ефективного пошукового сервера все більше користувачів будуть звертатися до нього, щоб знайти посилання на конкретне, потрібне їм рішення, замість того, щоб починати свій пошук знов-таки з головної сторінки веб-сайту.

Веб-сайт нагадує будинок з багатьма дверима: головний вхід – це лише один із можливих засобів потрапити до середини сайту. Хороший сайт повинен бути таким, щоб користувачі, які прийшли на нього іншим шляхом, почували себе комфортно. Саме таким ми намагалися зробити веб-сайт Держкомархіву. Кожна сторінка даного веб-сайту повідомляє користувачеві, куди саме він потрапив та як він може перейти на інші

сторінки сайту. Для цього до кожної сторінки сайту включено таку інформацію:

- прями посилання на головні розділи сайту;
- керівник проекту та відповідальні за сайт;
- copyright;
- поштова адреса вебмайстера (Рис. 1).

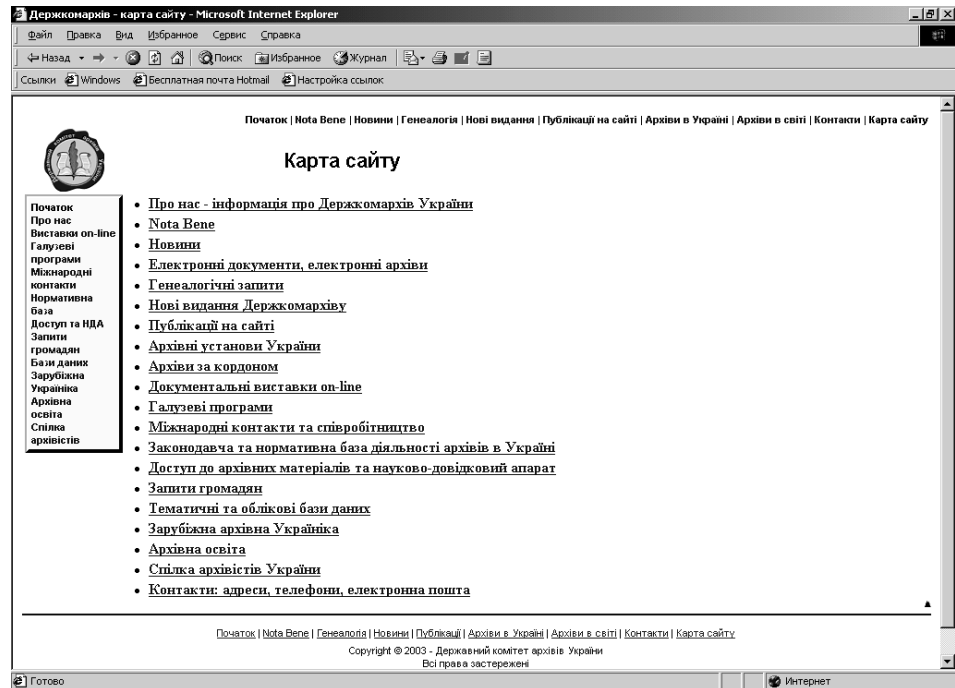

Рис. 1. Карта веб-сайту Державного комітету архівів України

На кожній веб-сторінці зазначено, де зараз знаходиться користувач, адже він не завжди потрапляє на сайт з головної сторінки, і, не виключено, що користувач не бачив тієї інформації, яка міститься на сторінках вищого рівня.

Звернімо увагу й на довжину URL (адреси сторінки веб-сайту). Довгі URL порушують суспільну навігацію, тобто такий URL практично неможливо відправити поштою будь-кому з рекомендацією відвідати ту або іншу сторінку. І, якщо ця адреса буде задовгою, виходить за межі адресного рядка у браузері, багато користувачів не знатимуть, як виділити URL і скопіювати. Якщо URL розміщується на кількох рядках листа, більшість користувачів не розуміють, як правильно поєднати "шматки" цієї адреси. Отже, адреса сторінки веб-сайту має бути якомога коротшою та точною.

Веб-сайт складається з веб-сторінок, які, в свою чергу, складаються з простого тексту, малюнків та посилань на інші сторінки або на інші сайти. Коли сайт Держкомархіву почав розростатися все більше й більше (веб-сторінок на кінець 2002 р. налічувалося близько 600), ми зрозуміли, що для даного веб-сайту простих технологій недостатньо.

Було вирішено не тільки змінити дизайн сайту, а й торкнутися проблеми переходу на каскадні таблиці стилю CSS. Оскільки використовуваний тег `` – у вічках таблиць, переводити файл у нові шаблони доводилося вручну, вічко за вічком, сторінка за сторінкою.

Тому задля оптимізації редагування й стандартизації та оформлення веб-сторінок почали використовуватися каскадні таблиці стилів CSS (Cascading Style Sheets). За допомогою CSS будуються “гнучкі” документи, які однаково добре виглядають на різних пристроях виводу. Списки стилю містять інформацію, що описує, як саме документ виглядає при виведенні на екран, при роздруку або при читанні його браузером, що говорить, з яким працює сліпа людина. Раніше при застосуванні таблиць у кожному вічку використовувався тег

```
<font size="1">Державний комітет архівів України</font>
```

тобто ми зменшували розмір поточного шрифту на 1. Виглядає це таким чином:

```
Державний комітет архівів України
```

Або ж змінювався колір шрифту:

```
<font color="#800040">Електронні публікації</font>
```

При використанні списків стилів задається окремий стиль для цілого ряду елементів:

- заголовків різного рівня (`<H1>`, `<H2>`, `<H3>`, `<H4>`, `<H5>`);
- нумерованого та нелінійного списків (``, ``);
- горизонтальної лінійки (`<HR>`);
- таблиці (тобто заголовка `<TH>`, вічка `<TD>`);
- нотаток (note);
- тексту новин (news);
- лівого меню (menu) та ін.

Одним списком, тобто простим текстовим файлом, в якому записані визначення стилю для HTML-тегів або класів, з розширенням css, можна задавати стиль для багатьох документів.

Це набагато полегшало роботу, тепер немає потреби окремо працювати з кожною табличкою, з кожним текстом, з нотатками, тобто з кожною сторінкою (файлом) окремо, за допомогою лише одного файлу описування стилів ми будемо веб-сторінки даного веб-сайту.

Періодичні видання, такі як “Архіви України” та “Вісник Держкомархіву” (Рис. 2), теж мають свій єдиний шаблон (стандарт) оформлення.

Нормативні документи, які подаються в розділі “Нормативна база” сайту Держкомархіву – Укази та Розпорядження Президента України, Закони України, Постанови Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, накази Державного комітету архівів України – теж мають окремі шаблони оформлення.

У разі потреби з якихось причин змінити розмір основного шрифту або розмір нотаток або взагалі будь-якого параметру, вноситься правка не по всіх цих сторінках, а лише в одному файлі, який описує стилі, тобто тільки в одному файлі і лише один раз, що дуже зручно.

Безумовно, майбутнє – за веб-стандартами. А веб-стандарти – це відокремлення стилю від змісту, уявлення – від структури, дизайну –

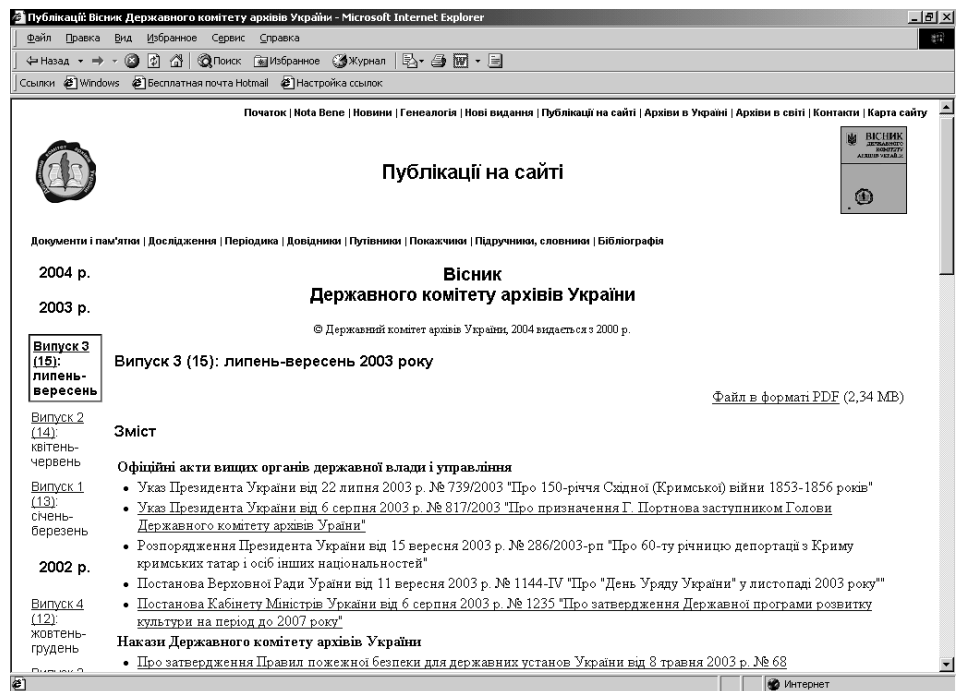
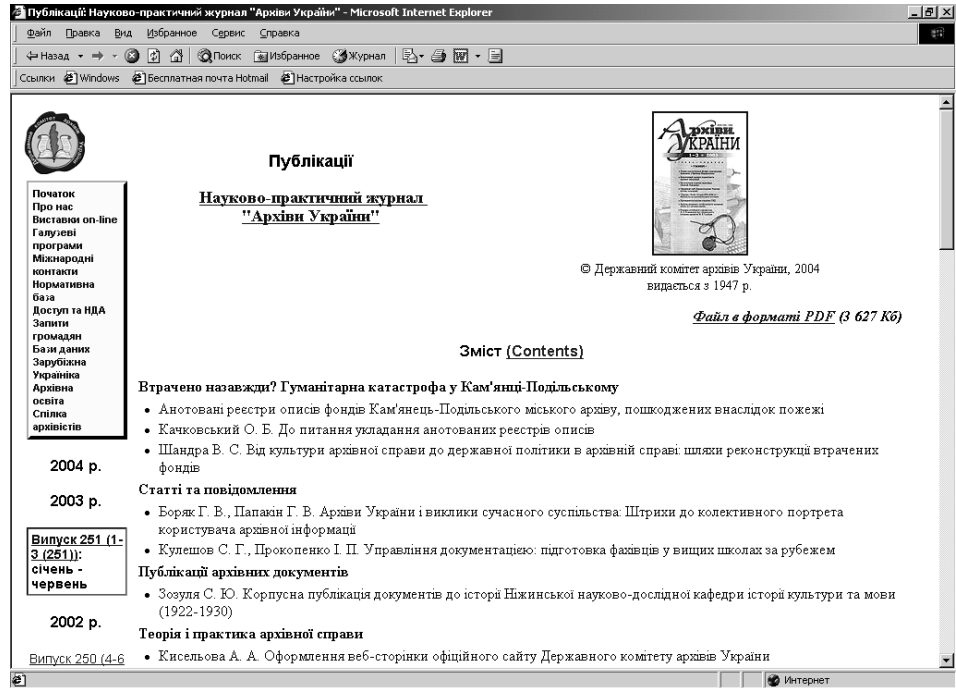

Рис. 2. Періодичні видання Держкомархіву України

Нові браузеры більшою або меншою мірою підтримують веб-стандарты. Internet Explorer 5, Netscape 5 та Opera 5 (більш могутній і водночас більш компактний браузер, що по багатьох параметрах перевищує Internet Explorer та Netscape Navigator, краще підтримує CSS) пропонують підтримувати CSS, HTML та Java, щоб відмовитися від старих методик та визвільнити мережу від табличного HTML-дизайну.

Мільйони користувачів “подорожують” мережею за допомогою браузерів, версія яких – 4 або старше, що не дозволяє нам перейти межу та почати застосовувати методи майбутнього вже сьогодні.

Уже певний час сайт Держкомархіву має два дизайны. Крок за кроком відбувається перехід від старого дизайну до нового. Користувачі мають змогу оцінити новий дизайн, порівняти його з попереднім та відчутти різницю між ними. Новий дизайн сайту Держкомархіву – це, дійсно, досить оригінальний, простий, легкий, швидко завантажуваний. З приводу нових веб-сторінок сайту Держкомархіву отримано чимало приємних відгуків.

Були пропозиції застосувати в новому дизайні “випадаючі” меню (drop-down menu). Користувачам дуже подобається ця ідея, нарешті з’явилася функція, яку взято зі стандартного інтерфейсу користувачів, зрозуміла їм і незмінна на всіх сторінках сайту. Однак, “випадаючими” меню нерідко важко користуватися. Вони або заплутують користувачів, або випадково приводять їх не на ту сторінку, яка їм потрібна.

У згаданому новому дизайні застосовано горизонтальний ряд кнопок-закладок, які вказують на головні розділи сайту, що розташовуються упродовж верхньої частини сторінки.

А в розділі “Архівні установи України”, крім основних кнопок-закладок, що відносяться до всього розділу, застосовано ряд таких кнопок-закладок, які мають відношення безпосередньо до даного розділу (для полегшення користувачеві пересуватися від одного до іншого архіву).

Сайт Держкомархіву – досить інформативний, тобто містить дуже багато інформації. Але не завжди “багато” означає “краще”.

При перегляді звітів нашого сервера викликає подив те, що досить багато відвідувачів сайту користуються “застарілими” версіями браузерів. З цієї причини при розробленні сайту ми не розраховували на те, що користувач працюватиме виключно з новими та “найкрутішими” програмами. При побудові веб-сторінок переслідувалася мета, щоб вони нормально виглядали і в старих браузерах, які не підтримують нової технології.

Але розробити та відкрити сайт – це тільки початок. Сайт буде цікавим лише тоді, якщо постійно поновлюватиметься, а на його головній сторінці “віситиме” останньою не “новина” за позаминулий рік, а буде показано “найсвіжіші” події архівної галузі, і при цьому можна переглянути весь “архів” подій за будь-який період.

На сайті Держкомархіву за розділом “Міжнародні контакти та співробітництво” сьогодні можна простежити міжнародні зв’язки Держкомархіву та архівних установ з моменту створення сайту і до останнього

часу. Тут же дано перелік та повний зміст міжнародних архівних стандартів і рекомендацій та міжнародних програм.

Якщо йдеться про періодичні видання – “Архіви України” (публікується від 242 випуску, 1999 р.) або “Вісник” (публікується з першого випуску 2002 р.), то ми даємо повні тексти всіх номерів. Постійно поповнюється розділ “Нові видання”.

У разі відсутності на сайті чогось, необхідного користувачеві, він отримує необхідні додаткові роз’яснення щодо причини відмови. Тобто, якщо відвідувач приходив на наш сайт за наступним числом “Архівів України”, а його з будь-яких причин ще не встигли виставити, то подається короткий зміст номера та повідомлення, що його повний зміст невдовзі з’явиться. Або, наприклад, у підрозділі “Нові видання” розділу “Публікації” переслідуються мета давати повний текст видань. І якщо ми працюємо над повним змістом того чи іншого видання або плануємо опублікувати його в короткий термін, то повідомляємо, що повний зміст даного видання готується до публікації у файлі PDF (Portable Document Format – формат документів, що переноситься). Програма для читання PDF-документів Adobe Acrobat Reader поширюється безкоштовно. А на той час, доки не опубліковано повного тексту, подаються бібліографічні дані видання, його обкладинка, зміст, передмова або вступне слово та обов’язково – електронна адреса того, з ким можна зв’язатися, щоб отримати відповіді на питання, що цікавлять. Якщо файл публікується у форматі PDF, обов’язково вказується розмір даного файлу, щоб користувач знав, скільки часу йому буде необхідно для “викачки” цього файлу.

Працівники ІЦ намагаються робити максимум для того, щоб сайт Держкомархіву був зручним для користувача, адже кожен незадоволений запит знижує повагу та довіру до сайту.

За протоколами пошуку сайту контролюється кількість звернень за інформацією будь-якої сторінки, наприклад за повним змістом видань. По можливості на сайт додається те, чого відвідувачі шукають. Подібна дія – це основа побудови зручного і корисного веб-сайту.

Якщо з будь-якої причини ми не можемо задовольнити запиту користувача, необхідно все ж спробувати залишити його задоволеним. Один із шляхів цього – дати корисне посилання, хоча б на інший сайт, де користувач знайде потрібне йому. Звичайно, в цьому випадку ми “втратили” користувача, але важливим є інше – наш сайт у свідомості користувача закріпився як відправна точка, на яку він прийде й іншого разу.

Саме задля цього було прийнято рішення щодо кардинальної реконструкції сайту з метою надання йому інтерактивності та більшої зручності навігації для відвідувачів, із збереженням доступу для великої кількості браузерів на різних платформах. Робота з удосконалення сайту триває.

Надалі плануємо не лише дбати про зручність навігації по веб-сайту Держкомархіву, доступність до нього та підтримання його зовнішнього вигляду, а й піклуватися питаннями розумного використання нових технологій. Однією з перспектив є використання статистичного аналізу відвідування веб-сайту, визначення веб-сторінок, з яких здійснювалися

переходи на веб-сайт, а також найбільш відвідуваних веб-сторінок сайту, часу “пік” відвідувань користувачами та отримання інформації про користувачів (операційна система, IP-адреса та ін.)

Наше завдання – зробити Інтернет-ресурс не лише зручним у користуванні, але й функціональним, таким, що відповідатиме меті його створення.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ. БІБЛІОГРАФІЯ

Лідія СУХИХ

СЕРБИ В УКРАЇНІ

(Документи з історії сербських поселень)

250 років тому згідно з рішенням уряду Російської імперії в південній частині України було організовано дві сербські військово-поселенські одиниці: Нова Сербія (1752 р.) і Слов'яно-Сербія (1754 р.). Їх засновниками стали т. зв. серби-граничари, переселенці в Російську імперію з габсбургських володінь в Угорщині Потисько-Поморійської і Посавсько-Подунайської військових границь (Військової Границі та Воєводини) – полковник поморійської міліції Іван Самійлович Хорват фон Куртич (Нова Сербія) і полковники Іван (Живан) Георгійович Шевич і Райко Прерадович [де Прерадович, Депрерадович] (Слов'яно-Сербія). Причини та історія переселення сербів у межі Російської імперії, кількість переселенців досить детально висвітлено у багатьох розвідках російських та українських авторів, які публікувалися (багато з них – у журналі “Киевская старина”), починаючи з ХІХ ст.¹ Цінними й достатньо як для мемуарів об'єктивними є свідчення очевидця подій – сербського офіцера, згодом генерал-майора російської армії С. С. Пишчевича². При цьому, однак, всеосяжного і глибокого видання з цієї теми все ще немає.

Малодослідженим є питання про роль і місце іноземних колоній, зокрема сербських, в українській історії. В більшості публікацій Україна, українська територія слугують ніби фоном, сценою, а українці – статистами у дійстві під назвою “переселення іноземців на українські землі”. Проте не викликає сумніву факт, що прибуття в Україну значних груп колоністів, та ще й військових, пересування їх у межах території і, найголовніше, виділення для них земель і їхнє розселення не могли не зачепити інтересів корінного населення. На нього було покладено обов'язок забезпечити нагальні потреби новоприбулих, зокрема розмістити їх на квартири, надати фураж, випаси, транспорт для переїзду на постійне місце проживання, а також охорону та робочу силу. Перебування основної маси сербських переселенців у Києві, починаючи з кінця 1752 р. і до осені 1754 р., їх переїзд на місця проживання стосувалися всієї Гетьманської України і були в полі діяльності гетьманського уряду. Дуже непрості обставини склалися на землях, виділених під сербські колонії, офіційно оголошених “пустопорожніми”, але насправді значною мірою (насамперед це стосується Нової Сербії) заселених українцями.

© Л. Сухих, 2003

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України, Архів) зберігається велика кількість документів стосовно саме цього, українського аспекту історії колонізації. Крім добре відомого багатьом дослідникам фонду 1413, Слов'яносербська комісія у справах сербських переселенців, документи про дії української центральної та місцевої влади стосовно вирішення проблем, пов'язаних з сербською колонізацією, є у фондах російських імперських установ в Україні (насамперед це ф. 59, Київська губернська канцелярія), гетьманських установ (ф. 51, Генеральна військова канцелярія, ф. 52, Генеральна скарбова канцелярія, ф. 56, Генеральний військовий суд, ф. 127, Київська духовна консисторія, ф. 229, Архів Коша Нової Запорозької Січі, ф. 269, Канцелярія гетьмана Розумовського), у фондах полкових канцелярій, полкових судів, митниць, монастирів, у колекціях тощо. Багато цих документів ще не включено до наукового обігу. Саме на основі документів ЦДІАК України нами вчинено спробу окреслити коло проблем, що виникли в українсько-сербських стосунках у ході заснування на теренах України в середині XVIII ст. сербських поселень.

Але спочатку – невеликий екскурс в історію. Зв'язки між двома слов'янськими народами сягають у глибокі віки. Здавна багато вихідців із Сербії пов'язували своє життя з Україною. Свідченням цього є, зокрема, значне поширення в Україні прізвищ Сербин, Сербиненко та споріднених з ними. Відомо, що ці прізвища походять від прізвиськ, якими називали вихідців з певних країв (цього разу – із Сербії). Зокрема, під такими прізвищами записано кілька осіб до козацького реєстру 1649 р., є там і козаки з сербськими іменами³.

Нового значення зв'язки між двома народами набули за часів Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького та існування Козацької держави – Гетьманської України (2-а пол. XVII ст. – XVIII ст.). Є відомості про зносини гетьмана Богдана Хмельницького з сербами вже 1649 р. Насамперед це були духовні особи, які, прямуючи в певних справах до Москви, часто дорогою відвідували козацьку столицю – Чигирин. У Гетьманській Україні з початку її існування постало питання про створення постійної армії, організаційною формою якої було б наймане військо. При цьому далеко не остання роль відводилась іноземним найманцям, насамперед сербам. На початку вересня 1654 р. до козацького табору поблизу м. Фастова прибув досвідчений вояк серб капітан Іван Юрієвич, який залишився служити у козацькому війську і відомий як Іван Юрієвич Сербин. На початку 1658 р. він став брацлавським полковником, при ньому існував загін сербів-найманців. Він відзначився у боях, побував у російському полоні. Його другою дружиною стала українка; разом із сім'єю деякий час жив у Переяславі. Від кінця 1664 р. осів в Умані, звідки вирушав у військові походи; у квітні 1665 р. загинув в одному з боїв. Його син Іван 1673 р. став лубенським полковником⁴.

Переяславським полковником був Вук (Василій) Сербин. Прибув в Україну, ймовірно, 1665 р. Відомо, що 1672 р. був золотоніським сотником, із 1675 р. – переяславський полковник, станом на 1687 р. – генеральний осавул⁵.

Документи ЦДІАК України висвітлюють різні аспекти українсько-сербських зв'язків. Ось приклад: у фонді 59, Київська губернська канцелярія, зберігається “Справа про видачу пашпорта на проїзд у містечко Топалі Стародубського полку ієромонахові Хіландарського Введенського монастиря Мартирію, направленому в Україну для збору пожертв”⁶. 24 жовтня 1762 р. Мартирію було видано пашпорт для збору пожертв на Хіландарський монастир по тракту Київ – малоросійські міста – Белгород – Запорозька Січ – Нова Сербія і назад до Києва. А 9 листопада того ж року йому видано дозвіл на проїзд у містечко Топалі, до графа Мойсея Владиславовича Рагузинського, сина вихідця з Балкан Владислава Рагузинського, у якого ієромонах зберігав зібрані на монастир гроші й церковне начиння.

У Запорозькій Січі був знаним товмач на ім'я Костянтин Сербин.

У ф. 59 Архіву є чимало справ про прибуття сербів для служби в російській армії у 1723–1725 рр., зокрема про збір їх у Києві, розквартирування, виплату жалування, видачу порцій і рацій жовнірам з команди майора Івана Албанеза, вихідцям із сербської і волоської земель⁷.

Але все ж найбільше документів Архіву містять інформацію про українсько-сербські стосунки середини XVIII ст., часу організації Нової Сербії і Слов'яно-Сербії. На жаль, у багатьох випадках вони зводилися до зіткнення інтересів представників обох народів; причинами таких зіткнень нерідко були недалекоглядні рішення влади. Найяскравіше це виявилось під час організації Нової Сербії. Ще у ході переговорів у Відні з російським послом М. П. Бестужевим-Рюміним І. Хорват звернувся з проханням відвести переселенням землі для поселення поблизу Батурина або ще де-небудь в Україні⁸. Звичайно, прохання про поселення в самому серці досить густо заселеної Гетьманської України не могло бути сприйнятим всерйоз, але сам собою цей факт є симптоматичним. Як відомо, під Нову Сербію було виділено “заднепровские места” – північно-західну частину Запорозжя, що їх було оголошено “порожніми”, а поселення на них – “безуказними”. Питання певною мірою висвітлено в історичній літературі. Однак у багатьох випадках у цих розповідях українське населення виступало в ролі невиразного статиста. Нагадаємо опубліковані факти. З опису поселень на цій території (на річках Вись і Синюха до річки Буг), складеного на 1752 р. за наказом головного командира Новосербського поселення І. Ф. Глебова, відомо, що основну масу – 3170 дворів, становили українці, переселенці з лівобережних і слобідських полків та із Запорозжя (саме їх Сенат уважав порушниками урядових розпоряджень); 643 двори – це т. зв. старожили, тобто ті, хто оголосив про своє поселення у Задніпров'ї ще до розмежування цієї території з Османською імперією у 1740 р., після укладення Белгородського мирного договору 1739 р. (саме вони, а також названа далі група дворів склали основу створеного 1753 р. Новослобідського полку, поселеного на південь від Нової Сербії). Ще 195 дворів припадало на українців – вихідців з Польщі й Молдавії⁹. І ось ця маса людей (4 тис. дворів), яка вже обжилася у Задніпров'ї, мала покинути край що так потребував населення, оскільки українцям і сербам (так само, як іншим іноземним ко-

лоністам), не дозволялося жити поряд. Ось такими “пустопорожніми” були ці землі. Спочатку першій групі населення наказали виселитися через півроку, згодом це виселення було поставлено в залежність від примноження кількості сербів. Залишали на місці ще й так потрібних новим поселенцям ремісників¹⁰.

Гетьман Кирило Розумовський доводив незаконність висилки українців з уже насиджених місць, посилаючись на існування кількох імператорських указів з дозволом на поселення тут. Ці доводи гетьмана наведено в одному з документів Архіву – копії указу з Колегії іноземних справ Розумовському від 12 жовтня 1752 р.¹¹ Він стверджував, що на виділеній для сербів території “многие находятся села, деревни и хуторы, в которых живущие обыватели казачьего и посполитого звания” і що вони, так само як старшина Миргородського і Полтавського полків, володіють тут ґрунтами “по гетманским универсалам и по давним урядовым купчим записям”, а також за правом займанщини. Однак російський уряд ці факти до уваги не брав. Так само заперечувалися навіть попередні укази російського уряду щодо належності частини цих земель Запорозькій Січі. І, після цього, – офіційний висновок: “в самом деле точно изъясняются те земли в границах наших порожними”¹².

Такі дії не могли не спричинити напруження. Відповідні інстанції було завалено скаргами – з “безуказных поселений малороссиян”, а також від сербів. Відомості про скарги українців у значній кількості відклалися у ф. 51, Генеральна військова канцелярія. Зокрема, в документах, датованих листопадом–груднем 1753 р., ідеться про створення спеціальної комісії для розгляду цих скарг і про направлення Генеральною військовою канцелярією до цієї комісії свого депутата¹³.

Неспокійна ситуація в Задніпров’ї призвела до того, що вже на початку квітня 1752 р., одразу після прибуття команди І. Хорвата в Цибулів, постало питання про виділення російських військових загонів для охорони сербських новопоселенців. Так, 6 квітня І. Хорват повідомив, що наступного дня має здійснити огляд території, наданої під Нову Сербію, і просить “по обстоятельству тех мест, для конвоя и закрытия команды” виділити 50 армійських або ландміліцьких драгунів¹⁴.

7 квітня у рапорті на ім’я київського генерал-губернатора М. І. Леонтєва викладено прохання виділити російську команду з 500 чоловік “для упокорения появившихся в тех заднепровских местах гайдамак”¹⁵. Загалом, за опублікованими даними, влітку 1752 р. за Дніпро було стягнуто близько 3 тис. війська для боротьби з “хронічним” гайдамацтвом і захисту сербів. На зиму 1752–1753 рр. ці команди було залишено тут і розміщено на постій не тільки у “старожилів”, але й у сербів. Кількість російського війська, зібраного в Задніпров’ї влітку 1753 р., становила близько 5 тисяч¹⁶. Через значний розвиток гайдамацького руху в Новій Сербії було засновано особливу гайдамацьку комісію, підпорядковану київському генерал-губернаторові¹⁷.

В історичній літературі описано факти використання І. Хорватом гайдамацтва в особистих цілях, коли під виглядом українських месників він налаштовував власні гусарські загони. Тема “Гайдамацький рух і Нова Сербія” потребує глибшого дослідження. Цей рух, що в 50-х рр. XVIII ст.

пережив свій черговий спалах, черпав керівників на Запорожжі, а його базові місця були поблизу або й на території, відведеної під Нову Сербію; у цьому випадку достатньо згадати добре відомий Чорний ліс.

Великий масив документів Архіву стосується прибуття й обставин перебування сербських колоністів у Києві, який було визначено їхнім збірним пунктом. Київському генерал-губернаторові доручалась організація прийому сербів¹⁸. Цій сторінці історії сербських колоній на території України присвячено дві невеликі публікації в журналі “Киевская старина” під назвою “Сербы в Кieve”¹⁹. Згадки про тогочасні події є й у інших розвідках. Однак ними аж ніяк не вичерпується велика за обсягом інформація, наявна в документах ЦДІАК України.

Перебування у Києві впродовж трьох років значної кількості сербів стало великим випробуванням для його жителів. Виникнення взаємного роздратування пояснювалося насамперед економічними факторами, але водночас спричинювалося й демонстрацією переселенцями перед киянами своєї привілейованості, а також свавіллям членів сербських команд, переважно неодружених. На основі архівних матеріалів наведемо кілька епізодів з життя тодішнього міста, розбивши розповідь на дві частини: а) зимівля 1751–1752 рр. у Києві команди І. Хорвата; б) перебування у місті впродовж осені 1752 – серпня 1754 рр. команд І. Шевича й Р. Прерадовича.

Перші сербські поселенці на чолі з І. Хорватом прибули до Києва у жовтні 1751 р. Упродовж зими ця команда поповнювалася²⁰. А перед цим в указі від 3 вересня 1751 р. на ім'я К. Розумовського було дано детальну інструкцію щодо їх прийому. Зокрема, повідомлялося про приїзд цієї (першої) команди з дружинами й дітьми загальною кількістю близько 500 чоловік, з 1,5 тис. коней і худоби. Було наказано забезпечити їх необхідним провіантом і фуражем, а також розмістити на вінтер-квартирах до весни. У цьому документі вказано, що відвести квартири сербам слід у передмістях Києва і найближчих до нього населених пунктах, а решту відправляти на зимове проживання в розкольницькі слободи, розміщені в Чернігівському і Стародубському полках Гетьманської України²¹ (на практиці серби з усіх команд, починаючи з осені 1751 р. і до серпня 1754 р., жили тільки в Києві).

Для забезпечення сербів провіантом було наказано взяти його в обивателів, які мешкали поблизу Києва, за квитанціями та обіцянкою оплатити за реальними цінами з грошей, які ще мали бути асигновані. Населення попереджалося щодо “непослушания и помешательства”²². Надалі було вирішено надавати сербам жалування, тому провіант з населення для них не збирали²³.

У ф. 51, Генеральна військова канцелярія, є цікавий документ про розрахунок з українцями за фураж, наданий команді І. Хорвата. Як повідомив у своїй пропозиції від 16 березня 1753 р. до Генеральної військової канцелярії К. Розумовський, Статс-контора виділила 5916 руб. 54 коп. для повернення українцям по квитанціях за фураж, наданий узимку 1751–1752 рр. команді І. Хорвата, в т.ч. Переяславському полку – 4758 руб. 28 коп. і Київському – 1158 руб. 25 з чвертю копійок²⁴. Детально розпи-

сано порядок повернення грошей. Поки що не вдалося порівняти ціни на фураж, надані за квитанціями, зі “справжніми” (ринковими) цінами.

Документи розповідають про всілякі способи населення уникнути виконання такої повинності. Так, Київський магістрат доводив, що село (“деревня”) Осетщина (тепер у межах Києва) не є населеним пунктом, а сінокісним островом, тому на неї не можуть поширюватися указні податі. Справу розглядали генерал-губернатор, гетьман К. Розумовський, який нагадав магістратові, що в ревізії 1747 р. Осетщину записано “деревнею”, і зобов’язав надати з неї визначену норму фуражу київському полковому комісарові²⁵.

Про інцидент, що мав місце між гусарами І. Хорвата і підданими Києво-Печерської лаври, згадки в літературі зустрічаються, але без посилання на документи. Йдеться про сутичку, що спалахнула без особливої на те причини між гусарами Михайла Хорвата та козаками й обивателями в шинку Либідського монастирського двірця впродовж 1 і 2 квітня 1752 р. Гусари застосували шаблі, поранивши першого дня в голову й праву руку монастирського підданого Юська Колибабу, а другого – завдали удари шаблями мірошникові Антону Савченку та совському війтові Олексію Федорову, інших нещадно побили. Намісник Лаври ієромонах Никифор звернувся зі скаргою до Київської губернської канцелярії. З рапортів М. Хорвата на ім’я генерал-губернатора випливає, що потерпілим було виплачено грошову компенсацію²⁶. Команда І. Хорвата виїхала з Києва у квітні 1752 р.

А вже восени того самого року до міста почали прибувати переселенці на чолі з І. Шевичем і Р. Прерадовичем. У рапорті Київської губернської канцелярії до Статс-контори від 3 жовтня 1753 р. відмічено, що генерал-майор Р. Прерадович та його супровід – капітан і два поручики, одержали в канцелярії 28 вересня жалування та перегінні гроші²⁷. Згідно з рапортом до цієї канцелярії від 18 вересня 1752 р. у Київ прибули серби на чолі з капітаном Ігнатієм Станковичем, разом 77 чоловік²⁸. Ще раніше дісталася Києва команда Живана Міоковича²⁹. Обидві групи належали до команди І. Шевича. У рапорті з Київської губернської канцелярії від 24 жовтня 1752 р. гетьманові К. Розумовському доповідається про переїзд 22 жовтня через Васильківський форпост і прибуття 24 жовтня до Києва команди на чолі з І. Шевичем – разом 178 чоловік, при них 340 коней, та про розміщення їх на квартири “в Києве, нижнем городе на Подоле”³⁰. 10 листопада в місті з’явилися гусари майора Георгія Прерадовича³¹. Найкраще простежується прибуття окремих сербських груп за фінансовими документами, де наводяться конкретні імена й дати, суми виділених коштів. У одному з них ідеться про виділення переселенцям 10 тис. руб. на виплату перегінних і жалування³².

Але чи не найраніше до Києва прибув священик Михайло Ваня (Ваня, Іванов): 7 серпня 1752 р. йому було виділено на харчування 5 руб.³³ У своїй рекомендації священикові російський посол у Відні М. П. Бестужев-Рюмін вказував, що “означенный священник муж zelo доброго жития, ревностной к православной церкви и честных поступков”. Разом з ним прибув сербський капітан Божа (Божко) Михайлов, щодо якого

“ниоткуда ни от кого никакой рекомендации не имеется”. Обидва клопоталися про поїздку в Санкт-Петербург до імператорського двору³⁴. Священик Михайло Ваня часто згадується й у документах ф. 1413, Слов'яно-сербська комісія у справах сербських переселенців; з наведених там фактів його образ значною мірою втрачає свою пасторальність.

Ще одна група документів ЦДІАК України розповідає про складання присяги на вірність Росії сербами-гусарами обох команд. Більшості з них належало присягати в Москві (взимку 1753 р. вони туди й приїхали); до цього міста з аналогічною метою належало прибути й тим сербам, які знаходились у Санкт-Петербурзі. Документи свідчать, що частина сербів з команди Р. Прерадовича присягала ще в листопаді 1752 р. Гусарам І. Шевича, які перебували в Києві, дозволялося скласти присягу на місці: збереглися їхні присяжні листи³⁵.

З приїздом нових груп поселенців перед магістратом і киянами знову постала проблема забезпечення прибульців квартирами, а з настанням зими – ще й дровами. Ця проблема переросла у конфлікт, основою якого стало самовільне вселення сербів в ті квартири, що їм подобалися, а не виділені магістратом. У скаргах киян до магістрату відмічалось, що гусари “сами собой с квартиры на квартиру переходят, и многие хозяевам обиды и озлобления делают, и у камор и с чуланов замки отбивают, и самих хозяев бьют”. У чолобитних з цього приводу Київський магістрат посилався на указ від 10 лютого 1752 р., наданий ще у зв'язку з перебуванням у Києві команди І. Хорвата, дія якого поширювалася й на сербів, які мали приїздити до Києва надалі. В його основу покладено указ від 20 серпня 1742 р. щодо квартирування російського війська в полках Гетьманської і Слобідської України. Суть указу зводилася до такого: а) вояки мали право вселятися лише в ті квартири, які були визначені з цією метою місцевою старшиною або ратушами; б) офіцери мали купувати дрова для опалення за готівку (“без утрудження хозяев”), а унтер-офіцери й рядові, “обще с хозяевами в одних избах живущие”, не потребували окремого надання дров; в) офіцерському складові для своїх коней “на конюшенные и другие строения и по потребности тамошних обывателей лесов безденежно и тем строением людей отнюдь не брать и не требовать”. Влада на папері задовольнила вимоги Київського магістрату, відмічаючи, що “на дворах у них, мещан, а именно у войта, у бургомистров и у всех урядовых людей, ратных людей и казаков ставитъ и никаких кормов и поборов сымать и выбирать и ничем мешать, бесчестить и досадчинить отнюдь не велеть. Оных киевских мещан и гражданство от дачи дров уволнить и чтоб определенных от Киевского магистрата квартирах те сербы стояли, а не сами собою оные квартиры занимають ... О том известному господину Шевичу учтивым образом объявлено”³⁶. З Київської губернської канцелярії переселенцям запропонували виділити свого квартирмейстера “для наилучшего порядка”. Неприязнь між магістратом і сербськими командами набула хронічного характеру й інколи навіть переростала у бійки³⁷. У травні 1753 р., під час перебування депутації від магістрату в Санкт-Петербурзі, було подано скаргу до Колегії іноземних справ з настійним проханням звільнити місто від сербів, “от которых он поносит всякие нужды, разорения, пакости и крайне поругание”³⁸.

Великий масив документів стосується організації забезпечення переселенців з обох команд фуражем (вівсом і сіном), що покладалося на населення найближчих до Києва полків Гетьманської України. Фураж збирали з “малороссийских обывателей по квитанции, во всем противу того, как и высочайшим еѣ императорского величества именным указом первовышедшим того народа з генерал-майором Хорватом людям определено было”³⁹. З прибуттям нових груп переселенців потреба в фуражі різко зростала. У донесенні віце-губернатора І. Костюрина гетьманові К. Розумовському від 5 листопада 1752 р. ішлося про забезпечення вівсом і сіном 523 (згодом 550) коней, належних обом командам; з них 185 табунних були власністю І. Шевича. Вимагалось вівса на 338 коней (крім табунних) 2028 чвертей, сіна на 523 коней – 7070 пудів. Цей фураж доручалося зібрати в Київському полку, негайно звезти його до Києва, на Поділ, і здати спеціально визначеному для цього капітанові місцевого гарнізону Лесіну під квитанції. Повідомлялося, що на перший випадок фураж “взаимобразно” взято в магістрату і київських монастирів⁴⁰.

Зима 1753–1754 рр. була для сербів-переселенців, що мешкали у Києві, третьою в цій місцевості. Гусарам було наказано “быть на тех же распределенных квартирах”, а українцям – знову, крім квартир і дров, надавати їм ще й фураж. Тяжкою була та пора й для сербів. У документі від 28 жовтня 1753 р. повідомлялося, що їхні “лошади в прошедшее лето от недостатку полевых кормов пришли в крайнее изнурение, многие же из оных попадали” і що “ныне же наступает осень и приходит время холодное, в которое надлежит на тех лошадей получать фураж”⁴¹. 23 листопада 1753 р. віце-губернатор вимагав від Генеральної військової канцелярії забезпечення 460 коней, належних команді І. Шевича, сіном і вівсом на майбутню зиму, які слід було без зволікання відправляти до Києва, визначивши для прийому фуражу комісарів. Відмічалось, що секунд-майор Петро Шевич “непрестанно просит, что в сене и овсе имеет крайнюю нужду”. До документа додано іменний список гусарів П. Шевича (72 чоловіка), в якому вказано кількість належних кожному з них коней⁴².

Як свідчать документи, за доставлений фураж взимку 1752–1753 рр. у квитанцію записували ще й вартість його перевезення і використання фуражу. Наступної ж зими за вартість перевезення фуражу “заплаты производить не показано”. Цей факт викликав невдоволення українців і спричинив велике листування з цього приводу. Зрештою, було обіцяно заносити до квитанції всі види робіт⁴³. Місцеве населення наполягало також, аби фураж надавався не за квитанції, а за готівку та за ринковими цінами, однак цього, звичайно, не дозволили.

18 квітня 1754 р., з настанням довгоочікуваної весни, І. Костюрин писав у Генеральну військову канцелярію про необхідність задовольнити прохання сербів щодо виділення угідь для випасу коней “за Днепром, невдальности от Киева”⁴⁴.

Тільки в кінці літа 1754 р. було завершено підготовку до переїзду команд у район їхнього майбутнього проживання. Вже готуючись до виїзду в Бахмут, І. Шевич 31 липня 1754 р. доносив у Київську губернську канцелярію, що залишає в Києві поручика Симеона Раковича з двома

гусарами, якому доручалося й надалі вербувати людей “указных наций веры греческой” у Слов’яно-Сербію⁴⁵. Тобто певна частина сербів перебувала в Києві ще й після від’їзду основного складу в Бахмут; на киян покладався обов’язок забезпечити їх усім необхідним і виділяти підводи для переїзду.

20 липня 1754 р. віце-губернатор І. Костюрин повідомляв до Генеральної військової канцелярії, що “состоящие в Кieve господ генерал-майоров Прерадовича и Шевича команды отправитъ из Кива до Бахмута и до назначенных к поселению мест на обывательских подводех с надлежашей по указу заплаатою без всякого замедления и дабы они всем удовольствованы и в назначенные к поселению места без малейшей им тягости и убытков препровождены были”. Команди мали вирушати з Києва двома трактами: 1. На Гоголів і Прилуки; 2. На Бориспіль і Переяслав (схеми цих маршрутів з розподілом на перегони див. у додатках до тексту статті). З документів видно, що другим трактом – на Переяслав, рухалася команда Р. Прерадовича⁴⁶. Ордери про переїзд сербів було розіслано до усіх полків, що розміщувалися на трактах – Київського, Переяславського, Лубенського, Полтавського, Прилуцького, Миргородського і Гадяцького⁴⁷. Місцеве населення було попереджене “о препровождении от места до места пристойным образом без всякого озлобления и без всякого же удобного к тому времени упущения”, а сербів – аби “и кормов, и питья безденежно у них, обывателей, не вымогать, но везде обходиться добродетельно и ласково, дабы в противном случае каких-либо жалоб на те команды отныне и впредь быть не могло”⁴⁸.

Було підраховано, що для перевезення сербів потрібно 405 підвід. Згідно з довідкою від Київської губернської канцелярії, усталеними для Києва були такі правила: якщо траплялися надзвичайні й екстраординарні відправки, що вимагали до 100 підвід, то їх мав забезпечувати Київський магістрат, а якщо більше 100 – то звертатися за допомогою до київських монастирів. 21 липня 1754 р. І. Костюрин звернувся до Київського митрополита щодо виділення необхідних підвід, водночас надавши йому таку довідку: “за всеми по сю сторону реки Днепра киевскими монастырями, по переписке дворового числа имеется 2491 двор, а з порасположения надлежит с 8 дворов одна подвода, а с 800 дворов – 100 подвод, в том числе: с Киево-Софийского кафедрального монастыря с приписными к нему монастырями с 1923 дворов – 235 подвод, с Киево-Печерской лавры с 479 дворов – 60 подвод, с Киево-Межигорского монастыря с 79 дворов – 10 подвод, а с Киевского магистрата не з дворового числа по силе указов – 100 подвод. Всего вместе быть против вышесписанного 405 подвод. Итого ради вашего преосвященства покорно прошу приказать по силе вышеобъявленного ее императорского величества указа означенные с Софийского и приписных к нему киевских монастырей по приказанному расположению 235 подвод с проводниками и с жителей и с лошадиной упряжью собрав сего месяца к 24 числу для распределения по командам отправитъ ко обретающемуся в Кieve нижнем городе на Подоле Киевского гарнизона капитану Василью Львову немедленно”⁴⁹.

В указі Військової колегії гетьманові К. Розумовському було дано таку вказівку щодо переїзду команд І. Шевича та Р. Прерадовича: “оним генерал-майорам с обретающимися при них в Москве командами для забрания и живущих в Киеве их же команды людей следовать из Москвы в Киев немедленно, а оттуда, забрав их команды, отправиться со всеми оными в Бахмут, при сем и определенному для их поселения инженер-полковнику Бибикову с ними же с Москвы ехать, и до места следовать”⁵⁰. Після прибуття в Бахмут командам наказувалося, “не мешкая”, приступити до відведення – “генерал-майору Прерадовичу с Бахмута, а генерал-майору Шевичу с Лугани как по Донцу и в степь отвесьть каждому по препорции двухтысячному полку поровну, прежде генерально, а потом уже по чинам на генералитет со штабом и на полковые чины разводить”. Водночас гетьманові доручалося, аби він “по порученной вам над Войском Запорожским главной команды, кошевого атамана ис старшиною наикрепчайше ордерами, чтоб от запорожцев и ни де нам в том починании ни малейшего попушательства и новопоселенным людям никаких обид учинено не было, а утверждать им при том, что в случай чинении тому поселению помешательств или же обид виновные предерзкие в том не инако, как противники нашего собственного соизволения и презрители наших именных указов суждены и наказаны будут неотменно”⁵¹.

Питання про виділення такої великої кількості підвід виявилось досить складним. У відповідь на запит з Київської духовної консисторії віце-губернатор 23 липня 1754 р. уточнив, що підводи мають бути надані монастирями тільки до Переяславського полку, а перегонні гроші “изволите требовать от господ генерал-майоров Прерадовича и Шевича, или от тех, кому от них приказано”⁵². З консисторії вимагали нових уточнень: в якому саме населеному пункті Переяславського полку відбудеться зміна підвід; скільки припасу брати провідникам для себе і коней у два кінці і на який час; як саме мають бути сплачені перегінні верстові гроші⁵³. Після прибуття сербських команд у Переяславський полк їхнім переїздом мала опікуватися вже не Київська губернська канцелярія, а Генеральна військова канцелярія з Глухова, про що вона й попередила всі полки⁵⁴. Незважаючи на таку старанну підготовку, все ж виявилось, що для однієї з груп команди Р. Прерадовича не вистачило 12 підвід; ці серби залишалися в Києві ще на початку вересня 1754 р.⁵⁵ Та й у наступні роки в Києві формувалися і звідси відправлялися до місця постійного поселення сербські команди. Так, у лютому 1755 р. поручик Михайло Прерадович клопотався перед Київською губернською канцелярією про виділення підвід і перегінних грошей для переїзду до Слов’яно-Сербії. У справі є список гусарів цієї групи⁵⁶.

Під час переїзду сербських команд з Києва до Бахмута виникало досить багато непорозумінь, зокрема з виплатою перегінних грошей. Про такі факти в Лубенському полку в кількох своїх донесеннях до Генеральної військової канцелярії повідомляв лубенський полковник Петро Апостол. Прибувши в Лубни, команда на чолі з Р. Прерадовичем, яку супроводжував капітан Київського гарнізону І. Улін, взяла в 1-й Лубенській сотні 92 підводи, а в 2-й сотні – 80 підвід для переїзду до Хорола, відстань

до якого від Лубен становила 30 верст. З частиною перевізників серби розраховалися сповна, але командири деяких груп, зокрема майор Аврам Лашкевич, оплатив тільки 19 верст шляху. В інших випадках не було оплачено кілька підвід, або, як це було у Спутинській сотні, в якій виділили 25 підвід, взагалі не розраховалися⁵⁷. Всі ці скарги надходили до Генеральної військової канцелярії, яка вживала заходів, звертаючись у різні інстанції. На один із запитів з цього приводу, віце-губернатора І. Костюрина, Р. Прерадович, зокрема, відповів, що в наданій переселенцям інструкції відстань від Лубен до Хорола визначена не в 30, а в 19 верст, саме на таку відстань виділив гроші інженер-полковник Бібіков. Про всі претензії з приводу оплати гетьман К. Розумовський 29 жовтня 1754 р. повідомив Колегію іноземних справ (відала Слов'яно-Сербією); у січні 1755 р. справа надійшла на розгляд до Військової колегії (їй підпорядковувалася Гетьманська Україна). У кінці літа 1755 р. з цього приводу нарешті було ухвалено рішення, що його довели до відома командування Слов'яно-Сербії: розрахуватися з населенням за надані підводи, винних оштрафувати і під страхом військового суду і штрафів заборонити так чинити надалі⁵⁸.

Про триденне перебування сербів на чолі з генерал-майором Р. Прерадовичем у Переяславі є згадки в історичній літературі⁵⁹. Архівні документи розповідають, що переселенці прибули в це українське місто 14 серпня. У Переяславському полку для них уже приготували 200 підвід. Стосунки між прибульцями й місцевими жителями одразу не склалися. Все почалося з самовільного розселення на квартири. Ось як описав цю ситуацію переяславський полковник Семен Сулима у своєму донесенні від 30 серпня 1754 р. до Генеральної військової канцелярії: “его, господина генерал-майора команды офицеры, несмотря от полковой канцелярии на учиненную им кватер ассигнацию, сами по своей воле, не смотря и старшинских домов, по квартирам ставились и, стоя в квартирах, вместо добродетельного и ласкового обхождения, как им и поступать повелено, оказывали себя недобропорядочно и поступали с хозяевами неучтиво и с явною обидою, и кому в чем обид приключены, поданы в полковую канцелярию прошения”⁶⁰. А Переяславський магістрат у своїй скарзі до полкової канцелярії навів цілий перелік “обид”, в якому називалися самовільне захоплення житла, потрави сіна, “реквізиції” горілки тощо⁶¹. Перед від’їздом сербів магістрат відмовився надати довідку про те, “что та команда никаких обид и налогов обывателям не причинила”. Через це прапорщик Дмитро Маркович учинив сварку, “и то сказал: они-де малороссийцы”. У відповідь на запитання “в чем малороссийцы худы” прапорщик привів у магістрат ще інших гусарів, аби захопити підводи. При зверненні до Р. Прерадовича “никакой и малейшей сатисфакции не получено”, а він сам, прийшовши на місце сутички, “ходил в шапке по магистрату” і всіляко сварився. Підводи було взято самовільно. В документі сказано, що генерал-майор Р. Прерадович так і поїхав з Переяслава, а його жителі “без удовольствия от обид своих остались”⁶².

У Переяславі під час перебування сербських команд сталася сумна й водночас комічна пригода з “польской нации отставным драгуном”

Казимиром Тарасовським. Несподівано для себе він побачив на ринку “свою венчанную жену Агафию Йосифовну” в оточенні сербів. Цей факт набув розголосу, про нього було повідомлено до Генеральної військової канцелярії й гетьманові⁶³.

Від часу прибуття новопоселенців на відведені їм місця розпочався новий етап у стосунках між місцевим населенням і прийшлими, для яких настали реальні будні. Керівництво сербських колоній, найперше І. Хорват та його оточення, маючи значні кошти і зв'язки, досить швидко й успішно обжилися на нових місцях. Цього не скажеш про основну масу тих бідолах, які опинилися на напівосвоєній території без необхідних коштів і наодинці з труднощами, що завжди виникають у новопоселенців. І в цьому разі українці, з діда-прадіда воїни й водночас хлібороби, приходили на допомогу своїм одновірцям. Про це, зокрема, згадується у спогадах С. Пишчевича⁶⁴. Не обходилося й без конфліктів. Дуже тяжкою для українських полків була повинність щодо охорони сербських поселень з півдня, для чого постійно слід було посилати козацькі команди; українців використовували й на спорудженні шанців.

Життя з новими сусідами налагоджувалося. Як і водиться, починалося все зі спільного застілля. Щоправда, документи розповідають тільки про ті з них, що закінчувалися сварками або бійками, бо саме такі випадки фіксувалися в судових документах. Але на основі цього можна припустити, що не всяке спілкування закінчувалося саме так.

Українським жінкам подобалися молоді й запальні серби-гусари, а тим, своєю чергою, місцеві дівчата та молоді вдовиці. Така ситуація послужила однією з тем історичної повісті А. Полницького “Серби в Гетьманщині”⁶⁵. Змішані шлюби стали звичайним явищем, що було однією з причин досить швидкої асиміляції сербів. Загалом сербська тема в українській народній творчості і в художній літературі є досить помітною. Тематами українських пісень слугували спорудження Фортеці св. Єлизавети, шанців, караульна служба; йшлося в них і про стосунки з сербами⁶⁶. “Сербська пісня” – один із творів українського поета і письменника Степана Руданського⁶⁷.

Багато питань української історії, пов'язаних із заснуванням сербських поселень, ще потребує детального дослідження й узагальнення. Це насамперед ті, що стосуються попередньої української колонізації територій, згодом відведених, зокрема, під Нову Сербію; проблеми гайдамацького руху й Нової Сербії; стосунків обох сербських колоній із Запорозькою Січчю й Гетьманською Україною; взаємодії місцевого й сербського населення; причин досить швидкої асиміляції сербів тощо. Не остання роль належить при цьому спільним українсько-сербським, українсько-російським і російсько-українсько-сербським виданням, насамперед документальним.

¹ *Багалеї Д. И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Июль. – С. 110–148; *Бажова А. П.* Из югославских земель – в Россию // Вопросы истории. – 1977. – № 2. – С. 124–137; *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-

исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87–97; Кн. 4. – С. 125–148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85; *Павлюченко О. В.* Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // УІЖ. – 1981. – № 2. – С. 101–108; *Полницкий А.* Сербь в Гетманщине: Историческая повесть // Киевская старина. – 1896. – Июнь. – С. 307–327; Июль. – С. 64–94; Август. – С. 197–228; *Посунько О. М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. – 1884. – Январь. – С. 111–134; Сербь в Кieve (1753–1754) // Киевская старина. – 1885. – Февраль. – С. 381–385; Сербь в Кieve // Киевская старина. – 1885. – Июль. – С. 505–511.

² Известия о походе Симеона Степановича Пишчевича: 1731–1785. – М., 1883.

³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.

⁴ *Крип'якевич І.* Сербь в українському війську 1650–1660 рр. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1920. – Т. 129. – С. 81–93.

⁵ *Стороженко А.* Вук Сербин, полковник переяславський (1675–1682) // Киевская старина. – Т. XLIV. – 1884. – С. 128–134.

⁶ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 4036, арк. 1–7 (оскільки у статті використано документи тільки одного архіву, далі в посиланнях його назву опущено).

⁷ Ф. 59, оп. 1, спр. 86; відомості про цей переїзд у Російську імперію є також у справах 132, 133, 175, 193, 194, 203, 229, 241 та ін.

⁸ *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87–97; Кн. 4. – С. 125–148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85; *Павлюченко О. В.* Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // УІЖ. – 1981. – № 2. – С. 101–108.

⁹ *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 4. – С. 127.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи, 10288.

¹¹ Ф. 1407, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

¹² Там само.

¹³ Ф. 51, оп. 1, спр. 1295, арк. 2 і 3.

¹⁴ Ф. 59, оп. 1, спр. 2191, арк. 3.

¹⁵ Там само, арк. 1–2 зв., 8.

¹⁶ *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 4. – С. 139.

¹⁷ Там само. – С. 65.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи, 9919, 24 грудня 1751 р.

¹⁹ Сербь в Кieve (1753–1754) // Киевская старина. – 1885. – Февраль. – С. 381–385; Сербь в Кieve // Киевская старина. – 1885. – Июль. – С. 505–511.

²⁰ Див., наприклад, ф. 59, оп. 1, спр. 2146, арк. 1.

²¹ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 2–3 зв.

²² Там само.

²³ Там само, арк. 4 і зв.

²⁴ Там само, арк. 31–32.

²⁵ Ф. 59, оп. 1, спр. 2388, арк. 4–5 зв.

²⁶ Там само, спр. 2102, арк. 1–2; спр. 2103, арк. 1–2.

²⁷ Там само, спр. 2353, арк. 1.

²⁸ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 9 і зв.

²⁹ Там само, арк. 17.

³⁰ Там само, арк. 9 і зв.

³¹ Ф. 59, оп. 1, спр. 2186, арк. 42 зв.

³² Там само, арк. 39–44.

³³ Там само, арк. 40.

³⁴ Там само, спр. 2192, арк. 12–13 зв. та ін.

³⁵ Там само, спр. 2387, арк. 1–7.

³⁶ Там само, спр. 2188, арк. 1–4 зв., 10–12 зв.; спр. 2288, арк. 12 і зв.; вся ця справа, арк. 1–12 зв., про самовільне розквартирування сербів.

- ³⁷ Сербы в Киеве // Киевская старина. – 1885. – Июль. – С. 507–509.
³⁸ Там само. – С. 506.
³⁹ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 4 і зв.
⁴⁰ Там само, арк. 12–13, 17.
⁴¹ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 58.
⁴² Там само, арк. 68–69 зв.
⁴³ Там само, арк. 65.
⁴⁴ Там само, арк. 76.
⁴⁵ Ф. 59, оп. 1, спр. 2505, арк. 2.
⁴⁶ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 79–80.
⁴⁷ Там само, арк. 85–86.
⁴⁸ Там само, арк. 79–80.
⁴⁹ Ф. 127, оп. 1020, спр. 2438, арк. 1 і зв., 28.
⁵⁰ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 90.
⁵¹ Там само, арк. 90–91.
⁵² Ф. 127, оп. 1020, спр. 2438, арк. 6.
⁵³ Там само, арк. 8.
⁵⁴ Там само, арк. 11 і зв.
⁵⁵ Там само, арк. 9, 16, 17.
⁵⁶ Ф. 59, оп. 1, спр. 2633, арк. 1–2.
⁵⁷ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 95–96 зв., 108–110 зв.
⁵⁸ Ф. 51, оп. 1, спр. 1315 а, арк. 2–5 зв.; оп. 3, спр. 11380, арк. 113 і зв.
⁵⁹ Сербы в Киеве // Киевская старина. – 1885. – Июль. – С. 505–511.
⁶⁰ Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 99–100.
⁶¹ Там само, арк. 101–102 зв.
⁶² Там само.
⁶³ Там само, арк. 103–104.
⁶⁴ Известия о походе Симеона Степановича Пишчевича: 1731–1785. – М., 1883.
⁶⁵ Полницкий А. Сербы в Гетманщине: Историческая повесть // Киевская старина. – 1896. – Июнь. – С. 307–327; Июль. – С. 64–94; Август. – С. 197–228.
⁶⁶ Историчні пісні. – К., 1961.
⁶⁷ Руданський С. Твори. – К., 1978. – С. 33.

Додаток 1

**Шлях для переїзду з Києва в Бахмут команди І. Шевича,
з визначенням відстані між перегонами**

Тракт от Києва до Бахмута

	Версты
От Києва до Броваров	18
От Броваров до Гоголева	19
От Басани до Макеевки	40
От Макеевки до Прилук	30
От Прилук до Журавки	34
От Журавки до Лохвицы	20
От Лохвицы до Песков	50
От Песков до Лисовки	14
От Лисовки до Лубенки	35
От Лубенки до Опошны	10
От Опошны до Колонтаева	50
От Колонтаева до Красного Кута	27
От Красного Кута до Алексеевки	15

От Алексеевки до Перекопца	20
От Перекопца до Старых Водолаг	15
От Старых Водолаг до Соколов	25
От Соколов до Змеева	11
От Змеева до Андреевки	25
От Андреевки до Беланенки	17
От Беланенки до Садинцов	17
От Садинцов до Царьборисова	35
От Царьборисова до Светогорского м-ря	20
От Светогорского м-ря до Тору	26
От Тору до Бахмута	45
Итого	646

Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 81.

Додаток 2

**Шлях для переїзду з Києва в Бахмут команди Р. Прерадовича,
з визначенням відстані між перегонами**

Тракт от Киева до Бахмута

	Версты
От Киева до Барышполя	33
От Барышполя до Переяславля	36
От Переяславля до села Тосниц	20
От Тосниц до деревни Кропадали	35
От Кропадали до села Яблонов	13
От Яблонов до Лубен	26
От Лубен до деревни Король	19
От деревни Король до деревни Точновки	4
От Точновки до деревни Дениски	6
От Дениски до деревни Федоровки	26
От Федоровки до села Голтвы	12
От Голтвы до села Решитиловки	12
От Решитиловки до Полтавы	26
От Полтавы до села Карловки	35
От села Карловки до Старых Водолаг	52
От Старых Водолаг до Тарановки	23
От Тарановки до села Бишкина	12
От села Бишкина до Андреевки	12
От Андреевки до села Великого	8
От Великого до Белоклея	8
От Белоклея до Бугославки	16
От Бугославки до Изюма	
От Изюма до Бахмута	90
Итого	531

Ф. 51, оп. 3, спр. 11380, арк. 82 і зв.

Тетяна ШЕВЧЕНКО

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЄЗУЇТСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ:
ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVI – СЕРЕДИНА XVII ст.**

Основний масив джерел з історії єзуїтів на українських землях складають рукописи, які зберігаються в Римському архіві Товариства Ісуса (Archivum Romanum Societatis Iesu) та Архіві Товариства Ісуса у Кракові (Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie). Видання друком документів Римського архіву в серії “Monumenta Historica Societatis Iesu” Орден розпочав 1894 р. у Мадриді, а продовжив 1929 р. у Римі.

Джерела, які утворилися в результаті діяльності Товариства Ісуса, можна поділити таким чином: 1) нормативно-регламентаційні, 2) актові й майнові, 3) епістолярні, 4) наративні, 5) спеціальні. Коротко охарактеризуємо інформаційний потенціал кожного із зазначених різновидів джерел.

До **нормативно-регламентаційних джерел** належать насамперед статут Товариства Ісуса – “Конституція”, *постанови Генеральних Конгрегацій, розпорядження генералів* Ордену, шкільний статут “*Ratio studiorum*”, *листи й приписи генералів* єзуїтам Польської провінції. Названі джерела базуються на двох т. зв. “формулах Інституту”. Це булли Павла III 1539 р. “*Regimini militantis Ecclesiae*” та Юлія III 1550 р. “*Exposcit debitum*”.

Уперше головні принципи єзуїтського шкільництва були накреслені в IV частині “Конституції” (“*Constitutiones*”) Товариства Ісуса, опублікованої в 1558–1559 рр. у Римі. Востаннє офіційний латинський текст “Конституції” Лойоли був виданий також у Римі 1995 року¹. “Конституція” визначала порядок організації студій і містила навчальний план єзуїтських шкіл для учнів-єзуїтів (схоластиків), але не виключалось прийняття до них і світських осіб. До постанови єдиної “*Ratio studiorum*” діяльність шкіл спиралась саме на положення “Конституції” і *постанови Генеральних Конгрегацій*. Так, у IV частині “Конституції” щодо основних засад єзуїтського шкільництва зазначено: 1) школа, окрім навчання, мусить виховувати релігійно й морально; мають проводитися лекції з релігії, поміркована релігійна практика, цензурування давніх авторів, моралізаторські вистави й діалоги; 2) тілесні покарання мають бути обмежені; на учнів слід впливати вмовляннями, похвалами і впровадженням змагальності; 3) обов’язковою умовою є систематична підготовка професорів для педагогічної праці; 4) навчання є безкоштовним; 5) в усіх нижчих класах як і в усіх середніх має викладати один учитель, аби предмет навчання складав цілість; 6) для закріплення матеріалу, окрім лекцій, слід використовувати повторення, дискусії, декламації².

Постанови (офіційна назва – *канони*, а з 1594 р. – *декрети*) *Генеральних Конгрегацій*, найвищого органу влади в Товаристві, та *розпорядження генералів* (*ординації*) були видані в “*Institutum Societatis Iesu*”. До цієї

збірки головних документів Товариства ввійшли також папські булли та апостольські листи, які стосуються єзуїтів, привілеї Товариства, перелік іспитів, які складали в Ордені єзуїти, “Конституція”, формула Генеральної Конгрегації (правила її проведення), правила життя окремих орденських спільнот і обов’язки обіймаючих усі можливі посади в Товаристві, “*Ratio studiorum*”. “*Institutum Societatis Iesu*” зазнав шістьох видань. Першим було п’ятнадцятитомне антверпенське видання, надруковане 1635 р., але через війну оприлюднене лише за три роки. Два наступні видання у двох томах вийшли у Празі – в 1705 і 1757 рр. Потім було авіньйонське семитомне видання 1827–1836 рр. і два тритомні видання: римське 1869–1891 рр. і флорентійське 1892–1893 рр.

Серійне видання джерел, які стосувались історії Товариства, розпочалося 1894 р. у Мадриді. Тоді побачив світ перший том збірки “*Monumenta Historica Societatis Iesu*”, яка зараз налічує понад сто тридцять томів документів. У серії “*Monumenta Historica Societatis Iesu*” окремим корпусом – “*Monumenta Paedagogica*” – були видані джерела, які безпосередньо стосувались функціонування й організації шкіл, шкільного персоналу. Попередником “*Monumenta Paedagogica*” було тритомне видання Німецької провінції “*Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Iesu per Germaniam olim vigentes collectae, concinnatae, dilucidatae a G. M. Pachtler SJ*”. Збірка вийшла у Берліні в 1887–1894 рр. і містила формули Інституту, IV частину “Конституції”, декрети Генеральних Конгрегацій 1558–1883 рр. щодо викладання в школах, різні версії “*Ratio studiorum*” (до 1832 р. включно), вказівки, інструкції генералів, переліки авторів і підручників для шкіл, приписи та офіційні документи, які регулювали діяльність колегіумів, конвіктів, семінарій, а також Німецько-угорського колегіуму (*Collegium Germanico-Hungaricum*) на теренах Німецької провінції.

Перше одностомне видання “*Monumenta Paedagogicae*” було підготовлене єзуїтами Мадридського колегіуму й мало назву “*Monumenta Paedagogica Societatis Iesu, quae primam Rationem studiorum anno 1586 editam praecessere*”. Збірка була видана 1901 р. у Мадриді. З 1965 р. у Римі розпочалося перевидання цієї серії у новій редакції – Ладислава Лукаша (з його ж коментарями). Відтоді до 1992 р. побачили світ сім томів, що містять шкільні плани (розклади й способи організації занять), листування вищих достойників Ордену і ректорів шкіл, візитаторів провінцій, провінціалів; вказівки провінціалам і ректорам від генералів; уривки з *актів* провінційних Конгрегацій різних асистенцій, які стосуються питань навчального й виховного процесу, діяльності шкільного персоналу, а також відповіді на них генеральної Конгрегації чи генерала; *декрети* Генеральних Конгрегацій, які регулюють педагогічну діяльність Ордену; матеріали щодо обговорення у провінціях різних версій “*Ratio studiorum*”, критичні зауваження і пропозиції до цього документа; розпорядження генералів провінціалам, огляди діяльності шкіл провінцій тощо.

До п’ятого тому вміщено тексти трьох версій орденського шкільного статуту “*Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*” (“*План і організація шкільних занять Товариства Ісуса*”) – 1586, 1591 і 1599 рр.

“*Ratio studiorum*” 1586 р. було складено впродовж дев’яти місяців у Римі комісією із шести священників головних орденських провінцій. Повна назва надрукованої в квітні 1586 р. “*Ratio studiorum*” – “*Ratio atque institutio studiorum per sex patres ad id iussu R. P. Praepositi Generalis deputatos conscripta*”. Складалася вона із двох частин: “*De opinionum delectu in theologica facultate*” і “*Praxis et ordo studiorum*”. “*Ratio studiorum*” ще не мала характеру статуту, являла собою проект майбутнього шкільного законодавства, по суті – зібрання трактатів, що стосувалися різних дисциплін. При цьому окремим школам надавалася значна свобода. “*Ratio studiorum*” 1586 р. була розіслана по провінціях, аби місцеві комісії фахівців, обміркувавши цей проект, надіслали свої зауваження до Риму.

У результаті обговорення в 1588 р. було створено нову версію “*Ratio studiorum*”, яку не було ані оприлюднено, ані поширено у провінціях у формі рукопису. Вперше ж її було опубліковано лише в п’ятому томі “*Monumenta Paedagogica*”. Версія “*Ratio studiorum*” 1588 р. слугувала основою для складання інструкцій відповідальним за навчання.

Упродовж 1589–1591 рр. у Римі було вироблено чергову версію “*Ratio studiorum*”, яку опублікували восени 1591 р. і надіслали до провінцій для апробації протягом трьох років. За цей час провінції мали скласти свої зауваження і спостереження щодо “*Ratio studiorum*” і надіслати їх генералові як допомогу в опрацюванні остаточної версії. “*Ratio studiorum*” 1591 р. мала вже більш конкретний характер – нормативних приписів. Текст складався з невеликих за об’ємом частин, які називалися правилами для осіб, що мали відношення до навчального процесу. Це були правила провінціала, ректора, префектів вищих і нижчих студій, професорів Св. Письма, схоластичної теології, моральної теології, філософії, моральної філософії, математики, а також окремих класів – граматичних, поетики і риторики. Ця версія “*Ratio studiorum*” містила й правила схоластиків Товариства. Додатки складали спеціальні інструкції для різних орденських провінцій та правила професорів середньої школи.

Остаточна версія “*Ratio studiorum*” була видрукувана в Неаполі 1599 р. і призначалася для осіб, пов’язаних із навчанням. Це правила провінціала, ректора, префекта студій, префекта нижчих студій, спільні правила для професорів вищих курсів – філософії і теології – та нижчих (граматики, поетики і риторики), окремі правила для професорів Св. Письма, гебрійської мови, схоластичної теології, “казусів совісті” (моральної теології), філософії, моральної філософії, математики, риторики, поетики, синтаксису, другого граматичного класу, інфіми, помічників магістрів. Тут же було описано засади складання письмових іспитів, нагородження, а також правила для студентів-єзуїтів (схоластиків), світських учнів і для тих, хто протягом двох років індивідуально повторював теологію. Окреслювала “*Ratio studiorum*” і правила функціонування т. зв. академії та її префектів, зокрема академії філософів і теологів та її префекта, академії риторів і гуманістів та її префекта, а також правила академії граматиків. Генеральна Конгрегація 1615 р. двома декретами додала кілька деталей щодо іспитів з філософії і теології, включивши їх у другому виданні “*Ratio studiorum*” 1616 р. до правил провінціала. “*Ratio atque institutio studiorum*

Societatis Iesu” 1599 р. з додатками 1615 р. була основою шкільного права Товариства Ісуса не тільки до ліквідації Ордену в 1773 р., але й пізніше, у його вцілілих частинах у Пруссії (до 1780 р.) і Російській імперії (до 1820 р.).

Окрім “*Monumenta Paedagogica*”, серія “*Monumenta Historica Societatis Iesu*” містить такі джерельні корпуси: “*Monumenta Ignatiana*” у двадцяти одному томі, “*Monumenta Xaveriana*” у двох томах, “*Monumenta Fabri*” в одному томі, “*Lainii Monumenta*” у восьми томах, “*Epistolae P. Alphonsi Salmeronis*” у двох томах, “*Epistolae P. Paschasii Broeti, Claudii Jaji, Joannis Codurii et Simonis Rodericii*” в одному томі, “*Bobadillae Monumenta*” в одному томі, “*Epistolae P. Hieronimi Nadal*” у п’яти томах, “*Polanci complementa*” і “*Ribadeneira, Confessiones, epistolae aliaque script*” – обидва у двох томах, “*Monumenta S. Fr. Borgiae*” і “*Epistolae mixtae*” – у п’яти томах, “*Litterae quadrimestres*” і “*J. A. Polanco, Vita Ignatii Loyolae et rerum Soc. Iesu historia*” – у шести томах.

Перший том третьої серії (“*Constitutiones et Regulae Societatis Iesu*”) “*Monumentae Ignatianae*” подає перші варіанти “*Конституції*” Товариства, даючи змогу простежити еволюцію ставлення Ордену до педагогічної діяльності. П’ятий том “*Epistolarum P. Hieronimi Nadal*” містить коментарі до головних документів Товариства найкращого коментатора і одного з найближчих співробітників Лойоли, першого організатора єзуїтських шкіл Єроніма Надаля, розкриваючи бачення Товариства та його персональної політики вищими орденськими достойниками.

Листи і притиси генералів єзуїтам Польської провінції зберігаються в Римському архіві Товариства Ісуса у фондах Польської (томи 3 і 5) і Німецької (томи 103–110, 112) провінцій, у Папському секретному архіві у фондах Німецької (том 13) і Польської (томи 15а, 15b, 15с, 17а) нунціатури, а також у Краківському архіві Товариства Ісуса (рукописи 224, 234, 280, 309, 324, 496, 553, 1795), у відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки (рукописи 51, 94, 270, 3289, 5195).

Буллі Павла III 1539 р. “*Regimini militantis Ecclesiae*” та Юлія III 1550 р. “*Exposcit debitum*”, які затверджували “формулу Інституту” Ордену, а також інші буллі й апостольські листи, що стосуються єзуїтів, були опубліковані в першому томі “*Institutum Societatis Iesu*” (Florentiae, 1892).

До **актових і майнових документів** належать: фундаційні документи, листи про надання, листи і привілеї, заповіти, інвентарі, книги прибутків і видатків домів. *Фундаційні документи* надавалися новозасновуваним церквам, домам, школам при них на земельну і матеріальну власність. *Листи про надання* підтверджували право на володіння маєтностями, наданими фундатором, чи передавання у володіння нових маєтностей. *Королівські листи і привілеї* підтверджували право на заснування, власність та інші привілеї. *Заповіти* містять перелік майна, коштів, земель, які передавалися Ордену. Часто в них є згадки про попередні надання, імена духовних. *Інвентарі* подають перелік маєтностей (із зазначенням донаторів) єзуїтських домів, містять відомості про забудову цих маєтностей, опис угідь, ставків, млинів, бортей, рибних ловів тощо. Як і згадані вище документи, інвентарі єзуїтських домів розпоршені по

різних архівах і відділах рукописів бібліотек. Так, інвентарі маєтностей Переяславського і Новгород-Сіверського колегіумів відкриті у “папках Шнайдера” у Воєводському державному архіві в Кракові (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie, dział I na Wawelu).

Там же зберігаються майнові й господарські документи єзуїтських домів у Ярославі, Кросні, Перемишлі, Барі і Луцьку (“папки Шнайдера” № 670, 671, 703, 706, 707, 823, 824, 1305, 1306, 1307.) Майнові документи домів у Переяславі, Кам’янці, Вінниці, Новгороді-Сіверському зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (ф. 1473, оп. 1; ф. 1603, оп. 7). В Архіві Товариства Ісуса в Кракові зберігаються копії й оригінали різних юридичних документів Львівського (рукописи 1176-IX, 1733, 1734, 1735, 1736) та Вінницького домів (рукопис 1367). У відділі рукописів бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві – історія та акти єзуїтських домів і церков у Ярославі (рукопис 9535). Переліки майнових документів домів у Ярославі, Кросні, Перемишлі знаходяться у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ф. 140, оп. 1, спр. 188, 230, 297, 298).

Книги прибутків і видатків містили щомісячні записи про різні статті прибутків і видатків домів, зокрема детально повідомляли про імена донаторів і розміри донацій. На сьогодні виявлено лише книгу Ярославського колегіуму, яка зберігається у відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки (рукопис 270).

Епістолярні документи з історії Товариства Ісуса включають насамперед листування між самими єзуїтами, а також між єзуїтами і світськими особами. 1576 р. Конгрегація Польської провінції впровадила латинську мову як обов’язкову для кореспонденції³. Всі листи єзуїти писали виключно латиною. Частина кореспонденції містить відомості про школи та проблеми, пов’язані з їхнім функціонуванням, про кількість учнів, про фундаторів і благодійників шкіл, про Маріїнські Содалії тощо. Листи такого характеру зберігаються у фондах Польської (томи 77–82) і Німецької провінцій (томи 121–122, 133–181) Римського архіву Товариства Ісуса.

До епістолярних документів можна віднести і дипломатичну кореспонденцію Католицької Церкви. Так, *реляції, звіти, донесення папських нунційів* містять опис подій, характеристику окремих єзуїтів, політики Ордену. Нами були використані “Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690” (Т. I–II, Berlin–Poznań, 1864) і “Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850)” (Vol. I: 1550–1593, Romae, 1959).

Наративні джерела містять більш чи менш повні описи подій, що стосувались історії єзуїтських представництв. Це *історії (historiae)* і *щорічні нотатки (litterae annuae)*.

Історії є щорічним звітом про діяльність певної єзуїтської місії, резиденції чи колегіуму. Написання *історій* було впроваджено генералом Франческо Борджіа в 1568 р. *Історії* склалися суперіором чи ректором даного дому. Вони мусили містити опис початків і розвитку дому із зазначенням найважливіших подій у релігійних і матеріальних справах,

відомості, які могли б знадобитися надалі. *Історії* цензурувалися провінціалом під час візитації дому і записувалися до спеціальної книги. Від 1598 р. копії продовжуваних історій домів висилалися генералові до Риму що три роки. Відтоді на основі історій домів кожна провінція готувала власну історію, складену в повчальній формі й присвячену переважно добрим справам та побожному життю покійних членів Ордену. У 1616 р. генерал Мутіо Вітеллескі уточнив коло проблем, яке мали висвітлювати *історії* домів. Це – інформація про час, обставини і спосіб заснування дому, зміни в його матеріальному становищі, прізвища фундаторів і благодійників, проблеми, які виникли з фундацією й організацією шкіл, кількість осіб, які є в домі і які могли б бути. Польська провінція надсилає до Риму копії *історій* під різними назвами. Кожен дім опрацьовував *Origo et progressus collegii (missionis, residentiae)*. Пізніше ці нотатки були виокремлені в Римському архіві Товариства Ісуса в межах фонду Польської і Литовської провінцій як *історія фундації (Historia foundationum)*. У 1574 р. доми Польської провінції вислали до Риму *Compendium historiae collegii (missionis, residentiae) a prima eius foundationis origine ad a. 1574*. У 1579 р. знову постала *Historia Societatis Iesu*. У 1587 р. склали *Historiam seu succincta narratio de origine et fundatione collegii (missionis, residentiae)*, відновлену 1611 р. У 1616 р. з'явилися *Quo anno, qua occasione, quo auctore Societatis ingressa sit in regnum Poloniae*. Вживалися й традиційні назви: *Historia, Supplementum historiae*. Домів на українських землях стосуються: том 33 фонду Литовської провінції, томи 66, 71, 72, 73, 74 і 75 фонду Польської провінції.

До нашого часу дійшли *історії* колегіумів у Львові, Острозі й Переяславі. *Historia Collegii Leopoliensis Societatis Iesu manu propria R.P. Matthiae Wielewicz pro tunc Rectoris diligentissime collecta et descripta ad annum 1665, iuntum quo anno obdormivit in Domino* у двох томах зберігається у Віденській національній бібліотеці (Österreichische Nationalbibliothek in Wien). Мікрофільм оригіналу – в Архіві Товариства Ісуса в Кракові (Archivum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie) та Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ф. 52, оп. 2, спр. 1113–1117). Друга – *Historia Collegii Ostrogiensis 1626–1731*. Оригінал зберігається в Архіві Товариства Ісуса в Кракові (рукопис 527).

Із тих *історій* колегіумів Польської провінції, які вціліли, була опублікована лише одна – *Dziennik spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie*, написаний Яном Велевіцьким. Перший том *Dziennika* вийшов у Кракові 1881 р., а останній, п'ятий, там же 1999 р. *Dziennik*, який охоплює період від 1579 по 1639 рр., є цінним джерелом не тільки з історії Ордену, але й з політичної, релігійної і культурної історії Речі Посполитої даного періоду. Української історії стосуються, зокрема, опубліковані тут правила поведіння з батьками для учнів-конвертитів. Їх опрацьовували римські богослови, прагнучи убезпечити від конфлікту з батьками студентів-іновірців, які прийняли під час навчання католицтво. Правила були складені 1613 р. на прохання луцького єпископа Павла Волуцького для місцевого єзуїтського колегіуму і стосувалися конвертитів із православ'я. Так, правила радили: "1. Сидам схизматиків, які на-

вернулись у католицизм, аби запобігти їм уникнути перешкод і непорозумінь із батьками, слід причащатися і сповідатися у схизматиків за їх звичаєм, навіть якщо цих дітей не змушують, а тим більше – якщо вони передбачають, що їх змушуватимуть батьки, коли вони самі цього не робитимуть. 2. Якщо батьки питатимуть у дітей, чи не змінили вони віри, то залежно від обставин і загального перебігу розмови, коли діти помітять, що під вірою батьки розуміють обряд і церемонії Східної Церкви (як це часто буває у греків), – можуть прямо відповідати, що не змінили, бо, хоч вони й стали католиками і вже дотримуються латинського обряду, але готові триматися свого обряду принаймні доти, доки живуть під батьківською владою і між русинами. 3. Якщо ж батьки під вірою розуміють віру в догмати, які відрізняють греків від латинян, то католики можуть щиро відповідати, що ніколи не змінять тієї віри, яку перейняла від Святих Отців Василя, Златоуста й інших і зберігає Божа Церква, і нехай анафема буде тому, хто вірить і навчає інакше. 4. Якщо ж у цих дітей схизматиків питатимуть, чи вони не причащалися лише під одним видом за звичаєм латинян, і це наразило б їх на небезпеку, то, оскільки це не стосується заперечення віри, вони можуть відповісти однозначно у тій формі, яку дозволяється вживати у важливих справах, що ми їх можемо приховувати за нашим правом, як-от: “Я не причащався так, аби тут і тепер про це говорити”. 5. Якщо у них конкретно питатимуть про якийсь пункт суперечок між греками і латинянами, наприклад, що вони думають про походження Св. Духа, то вони можуть відповісти, що не досвідчені у теологічних тонкощах, аби висловлювати свої власні думки, як учителі, але вірять і визнають той символ віри, якого у цьому пункті тримається Божа Церква, створена і навчена Святим Духом через Святих Отців Василя та інших. 6. Якщо ж наполягатимуть, щоб вони відповідали на питання точно, то коли вони не зможуть якось ухилитись від розпитувань батьків, – нехай тримаються правдивого визнання віри навіть із небезпекою для життя. 7. Так само якби від них вимагалось що-небудь, дотичне зневаги Католицької Церкви чи схизматського віровизнання, і це б стосувалося чогось такого, що може морально схилити до переоцінки віри або на зневагу Церкві, або на заперечення схизми, то цього їм слід уникати більше, ніж власне схизми і зневаги Церкви”⁴.

Історія Переяславського колегіуму, написана по захопленні міста козацькими військами, зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві (Российский государственный архив древних актов), фонд 1473 “Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель XVI–XIX вв.” (оп. 1, спр. 928).

Щорічні *історії* єзуїтських домів на українських землях, які надсилалися до архіву провінції, а потім до Риму, зберігаються у фонді Польської провінції Римського архіву Товариства Ісуса (томи 50, 51, 52, 66). *Історії* Ярославського колегіуму св. Іоанна зберігаються також у Баварському державному архіві в Мюнхені (Bayerisches Stadtarchiv, München, Abt. I, sygn. “Jesuiten 100”). До такого роду *історій* можна віднести і короткий огляд (*Informatio*) історії Київського колегіуму, написаний єзуїтом Іоанном Зуховичем (Жуховичем) у 1666 р. Документ зберігається у

Центральному державному історичному архіві, м. Львів (ф. 140, оп. 1, спр. 126, арк. 1–3).

Щорічні нотатки (litterae annuae) були впроваджені 1565 р. замість *litterae quadrimestres*, які писалися щотижня і кожні чотири місяці надсилалися до Риму, а в 1564 р. були перетворені на *піврічні нотатки (litterae semestres)*. *Щорічні нотатки*, як і *історії*, складалі під керівництвом настоятеля в кожному домі провінції, але в стількох примірниках, у скількох це було потрібно для провінцій і генеральної курії. При цьому провінції регулярно обмінювалися своїми *щорічними нотатками*⁵. *Нотатки* домів редагувалися курією провінції і надсилалися до Генеральної курії. Від 1581 р. провінції надсилали до Риму тільки один примірник *щорічних нотаток*. У Римі *нотатки* ще раз редагував спеціальний історик і вони надсилалися до інших провінцій. Ще один примірник мав залишатись у домі, який його складав. *Нотатки*, що мали характер звітів, мусили містити дані про кількість єзуїтів-священиків, кліриків, магістрів, братів, новіціїв, а також померлих: їх ім'я і прізвище, територіальне походження, вік, становище в Ордені, функції, особливі чесноти. Мали зачіпати *нотатки* і душпастирську діяльність: проповідництво, викладання Св. Письма, катехези, реколекції, опіку над бідними, хворими, в'язнями тощо. Висвітлювали вони і діяльність шкіл для світських: які класи діяли, успіхи в навчанні й вихованні студентів, репутація школи. Не мусили забувати *щорічні нотатки* і про труднощі, які спіткали доми в їхній діяльності, й про стосунки домів зі світськими особами. Від початку *щорічні нотатки* були доступні для широкого ознайомлення. Різного часу *litterae annuae* Польської провінції мали різні назви. У 1566–1572 рр. – *Annuae litterae*, у 1673–1585 рр. – *Puncta pro annuis*, у 1585–1593 рр. – *Rerum gestarum capita in provincia Poloniae pro Litteris Annualibus Romae conficiendis*, з 1594 р. – *Litterae annuae*. *Щорічні нотатки* не містять повної інформації про діяльність шкіл для світських учнів, їх зміст залежить від зацікавлень і сумлінності автора й редакторів. Найбільшу цінність мають нотатки, складені в домах, і значно меншу – зредаговані в Римі. *Щорічні нотатки* за 1581–1614 і 1650–1654 рр. були опубліковані.

Більшість *щорічних нотаток* зберігається в Римському архіві Товариства Ісуса. Ті з них, які стосуються діяльності на українських землях шкіл для світських учнів у 1575–1648 рр., знаходяться у фондах Германської (том 141) і Польської (томи 50, 51, 52) провінцій, а також у Баварському державному архіві в Мюнхені (відділ I, шифр “Jesuiten 100”).

1960 р. у журналі Інституту історії Товариства Ісуса “Archivum Historicum Societatis Iesu” Анджей Бобер і Мечислав Беднаж опублікували *мартирологічну оповідь* 1665 р. вінницького суперіора Іоанна Зуховича (Жуховича) про єзуїтів, загиблих у 1648–1665 рр., під час повстання Хмельницького і війни зі Швецією⁶.

Спеціальні джерела – це *персональні каталоги, некрологи, книги новіціатів, автобіографії єзуїтів*.

Персональні каталоги були впроваджені Ігнатієм Лойолою, аби генерал мав інформацію про всіх підвладних у всіх краях і міг доручити їм відповідне завдання. *Каталоги* являють собою списки єзуїтів усіх домів

даного часу. Вони склалися ректорами і суперіорами домівок щоквартально (звідси й їхня назва – *catalogi breves trimestres*) і надсилались у двох примірниках до курії провінції. Звідти один примірник надсилали до генеральної курії в Римі. *Каталоги* містили списки єзуїтів, опис рис їхнього характеру і здібностей, а також фіксували зміни в особовому складі порівняно з попереднім кварталом.

У зв'язку зі збільшенням чисельності членів Ордену і розширенням терену його діяльності в 1564 р. генерал Якоб Лайнез впровадив замість щоквартальних каталогів щорічні *catalogi informationi*. Доми кожної провінції мали щороку подавати переліки осіб, які в них знаходились: спочатку професив, потім духовних коадьюторів, кліриків, братів і новіціїв. Біля прізвища єзуїта писалася дата його вступу до Товариств, та складення останньої обітниць, місце народження (батьківщина), кваліфікація, заняття до і після вступу до Ордену. У 1566 р. було впроваджено додатковий каталог – *секретний*. *Catalogus secretus (privatus)* додавався до щорічного *інформаційного* каталога і призначався виключно для генерала. *Секретний каталог* містив таємну інформацію про членів провінції, які виступали в ньому під номерами, що стояли навпроти їхніх прізвищ в *інформаційному каталозі*.

В 1578 р. генерал Еверардо Меркуріан увів до обігу ще один каталог – *трирічний*. Він складався що три роки за зразком попередніх. *Перший трирічний каталог (catalogus triennalis primus)* містив таку інформацію про членів Ордену: порядковий номер; ім'я, прізвище; місце народження (батьківщина); вік; стан здоров'я на даний момент; дата вступу до Ордену; освіта, отримана у світі; освіта, отримана в Товаристві; орденські функції і кількість років, упродовж яких вони виконувались; науковий ступінь; вид і дата останніх обітниць. *Другий трирічний каталог (catalogus triennalis secundus)* був *секретним*. Він містив характеристику осіб за розумовими здібностями (*ingenium*), розсудливістю (*iudicium*), мудрістю (*prudentia*), життєвим досвідом (*experientia rerum*), успіхами в навчанні, рисами характеру (*naturalis complexio*), характером здібностей і здатністю до праці в Ордені. *Третій трирічний каталог (catalogus tertius triennalis)* коротко характеризував майновий стан дому, подаючи суми доходів, видатків, боргів, а подеколи й прибутків. Найбільшу цінність для нашого дослідження становлять *перші трирічні каталоги*, оскільки за браком *коротких каталогів* (див. нижче) вони, принаймні, дають змогу з'ясувати, у якій школі, скільки років і який предмет викладав той чи інший учитель. У фонді Польської провінції Римського архіву Товариства Ісуса *перші трирічні каталоги*, використані нами, зберігаються в томах 6 (1584, 1587), 7 II (1587, 1590, 1593), 7 I (1597, 1599, 1603), 8 (1606, 1611, 1614, 1619, 1622), 9 (1625, 1628, 1633), 10 (1636, 1639), 11 (1642, 1645, 1649), 12 (1651).

Процес еволюції *каталогів* завершили розпорядження 1592 і 1594 рр. наступного генерала – Клаудіо Аквавівіа. Він затвердив форми *каталогів*, які існували без змін до 1773 р. Це вже описані *трирічні перший, другий і третій* та щорічний *короткий каталоги (catalogus brevis, catalogus annuus)*. Як *трирічні*, так і *короткі каталоги* подавали імена й прізвища провінціалів, їхніх секретарів, називали всі доми провінції за роками по-

стання, а від XVII ст. – за абеткою, нотували померлих і тих, хто залишив Товариство. *Короткі каталоги* містили списки осіб за абеткою імен, які знаходились у домах даної провінції, із зазначенням їх тогорічних занять. Спочатку подавались ім'я та прізвище настоятеля, потім – священників (*patres*), кліриків-викладачів (*magistres*), кліриків-студентів (*scholastici*), новіціїв (*novitii*) і братів (*fratres coadiutores*). *Короткі каталоги* є головним джерелом для встановлення списку єзуїтів-викладачів у школах для світських учнів. *Трирічні* й *короткі каталоги* писались у двох примірниках. Обидва надсилалися до архіву провінції, звідки один примірник ішов до Риму. *Особові каталоги*, які зберігались в архіві Польської провінції, за винятком *трирічного каталога* за 1597 р., загинули під час ліквідації Ордену. Другі ж примірники збереглися у Римському архіві Товариства Ісуса. Нами були використані *короткі каталоги* із фонду Польської провінції Товариства Ісуса, які зберігаються в томах 7 I (1602 (1601/02)), 43 (1591/92, 1593/94, 1595/96, 1596/97, 1597/98, 1598/99, 1602/03, 1604/05, 1605/06, 1607/08, 1608/09, 1609/10, 1610/11, 1611/12, 1612/13, 1613/14, 1614/15, 1615/16, 1616/17, 1617/18, 1618/19, 1619/20, 1620/21, 1622/23, 1623/24, 1626/27, 1627/28, 1628/29, 1629/30, 1630/31, 1631/32, 1632/33, 1633/34, 1634/35, 1636/37), 44 (1638/39, 1641/42, 1642/43, 1643/44, 1644/45, 1645/46, 1646/47, 1647/48, 1648/49, 1649/50).

Відсутність у Римському архіві Товариства Ісуса *каталогів, історій і щорічних нотаток* за певні роки пояснюється, очевидно, тим, що вони загинули при перевезенні з архіву Польської провінції до Риму.

Некрологи складались на померлих єзуїтів у кожному домі. Що три роки по примірнику *некрологів* надсилали до провінційного та генерального архівів, а ще одна копія залишалась у домі. За досліджуваний період збереглися *некрологи* Польської провінції в Римському архіві Товариства Ісуса (фонд Польської провінції, томи 68 і 69). Цінність *некрологів* як біографічного джерела є неоднаковою, оскільки більшість з них має надто загальний характер.

Книги новіціатів містять відомості про соціальне й територіальне походження осіб, які розпочинали орденське життя, про їхню освіту, фах, батьків, братів і сестер тощо. Новіціати Польської провінції знаходились у Браунсберзі (1569–1585 рр.) і Кракові (від 1585 р.). Щоправда, збереглася лише *книга Браунсберзького новіціату* (*Examina novitiorum ad novitiatum Braunsbergensem*) за 1569–1575 рр. Її оригінал знаходиться в бібліотеці Уппсальського університету (Швеція) (рукопис Н-167), фотокопія – в Архіві Товариства Ісуса в Кракові.

Збірка (кодекс) автобіографій єзуїтів Польської провінції XVI ст. містить дев'яносто дві автобіографії, автори яких розповідають про свій шлях до Ордену. *Кодекс* був виданий 1966 р. єзуїтом Юзефом Варшавським у Римі⁷.

Згадані джерела дозволяють простежити розвиток єзуїтського шкільництва, його місце та роль у діяльності Товариства Ісуса на Україні. Вони також дають можливість встановити персоналії єзуїтів, що брали участь у викладанні та адмініструванні в колегіумах Ордену; виявити жертводавців єзуїтських домів та їхнє територіальне походження, конфесійну

приналежність, соціальний статус, родинні зв'язки; реконструювати склад учнів єзуїтських шкіл для світських на українських землях Речі Посполитої.

¹ *Constitutiones Societatis Iesu a Congregatione Generali XXXIV annotatae et Normae complementariae ab eadem Congregatione approbatae.* – Roma, 1995.

² *Grzebień L.* Działalność jezuitów na polu szkolnictwa do połowy XVII w. // Nauka z poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego SJ. – Warszawa, 1995. – S. 37–38.

³ *Poplatek J.* Encyklopedia jezuitów polskich w XVI wieku. Maszynopis w Archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. – S. 283.

⁴ Переклад Т. Шевченко. – Т. III. Wielewicki J. Dziennik spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do 1619 (włącznie). – Kraków, 1889. – Vol. 3. – P. 101–102.

⁵ *Poplatek J.* Encyklopedia jezuitów polskich w XVI wieku... S. 285, 313–314; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564–1995 / Oprac. L. Grzebień. – Kraków, 1996. – S. 368.

⁶ *Relatio de caedibus Patrum ac Fratrum S. I. in provincia Poloniae a P. Ioanne Zuchowicz S. I. collecta A. D. 1665 (1648–1665).* / Ed. A. Bober SJ et M. Bednarz SJ // *Archivum Historicum Societatis Iesu.* – Romae, 1960. – Vol. 29. – P. 329–380.

⁷ *Unicus universae Societatis Iesu vocationum liber authobiographicus, Poloniae provinciae proprius (1574–1580) / Cura J. Warszawski SJ.* – Romae, 1966.

Ніна МИРОНЕЦЬ

**РУКОПИСНІ МАТЕРІАЛИ БІБЛІОТЕКИ БАРОНА
Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЯ В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Однією з найбільш видатних і водночас малодосліджених постатей в історії України є барон Федір (Теодор) Рудольфович Штейнгель (26.11.1870–11.02.1946) – яскравий представник прогресивної інтелігенції, громадсько-політичний і культурний діяч України, історик, краєзнавець, музеєзнавець, дипломат. Він народився в сім'ї інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля. Вищу освіту здобув на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету. У 1906 р. входив до складу української фракції I Державної Думи; з 1908 р. – член проводу Товариства українських поступовців; з осені 1915 р. очолював Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, який надавав допомогу пораненим і хворим, санітарну обслугу армії, опікувався питаннями постачання зброї, ремонту шляхів, мостів і т. д. Ф. Штейнгель очолював також Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій м. Києва, входив до першого складу Центральної Ради УНР. У квітні 1917 р. брав участь у роботі Всеукраїнського Національного Конгресу. У серпні того ж року Д. Дорошенко, формуючи новий уряд, запропонував кандидатуру Ф. Штейнгеля на посаду Генерального секретаря (міністра) торгу й промисловості. За часів гетьмана

П. Скоропадського барон був послом Української Держави в Німеччині (з 10 червня 1918 р).

Відомим є ім'я барона Штейнгеля і як добродійника та мецената, сподвижника освіти і науки. Зі студентських років, захопившись краєзнавством Волині, на власні кошти проводив археологічні розкопки та етнографічні експедиції, зокрема досліджував могильники періоду Київської Русі в с. Студниці. Зібравши цінні етнографічні та археологічні матеріали й інші джерела з історії Волині, Ф. Штейнгель за допомогою видатного археолога М. Біляшівського у 1896 р. заснував у с. Городок музей – один з перших музеїв Правобережної України, який став широко відомим в усій Російській імперії. “На Волині, настільки багатій історичним минулим, а також різноманітністю природи і народних звичаїв, давно відчувалася необхідність осередку, де б накопичувалися матеріали, котрі так чи інакше характеризували різні сторони життя краю...” – так оповідала преса кінця ХІХ ст. про створення Городоцького музею¹. Його географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний та природничий відділи зберігали у своїх фондах пам'ятки минувшини регіону. Крім того, при музеї закладалася й бібліотека – як науково-дослідний відділ, що мав створювати музейні колекції рукописної й друкованої книги та збирати наукову літературу для студіювання окремих питань волинезнавства. Відтоді в Городку утворилася своєрідна наукова школа з дослідження Волині, до якої входили історики А. Матвеев, С. Яремич, Б. Толстой, археологи М. Біляшівський, Є. Корнійович, І. Абрамов, етнографи В. Мошков, Н. Фельдман, Х. Боговський та ін.

За часів Першої світової війни барон Ф. Штейнгель евакуював музей частково до Києва, частково на Кубань². Подальша ж доля його колекцій була типовою для приватних зібрань, що сформувалися в попередні століття.

Серед книжково-рукописних колекцій Волині зібрання барона Ф. Штейнгеля – найменш вивчене. Такий стан спричинений багатьма факторами. По-перше, особа Федора Рудольфовича як науковця, його реальний внесок у розвиток волинезнавства не могли бути повною мірою висвітлені в офіційній історичній науці, оскільки діяльність барона на ниві громадсько-політичного життя тогочасного суспільства визначила його статус як “буржуазного націоналіста”. По-друге, після націоналізації майна Федора Рудольфовича його зібрання зазнало розпорошення й опинилося в багатьох сховищах колишнього Радянського Союзу.

Не зупиняючись докладно на всіх моментах “мандрування” бібліотеки Городоцького музею, підсумовую, що в кінцевому результаті в 20–30-х рр. ХХ ст. її фонди потрапили до ВБУ, хоча і не в повному об'ємі. Та частина книжково-рукописного зібрання барона Штейнгеля, що перебувала у складі бібліотеки Київського університету, втратила свою цілісність під час процесів, пов'язаних із переданням до ВБУ. З її складу було виокремлено рукописні матеріали згідно з розпорядженнями Центрального архівного управління. Відмінності в “ідеології” комплектування архіву та рукописного відділу ВБУ були визначені ще за Гетьманату: рукописний відділ бібліотеки мав збирати пам'ятки рукописної книжності

та літературні й “побутові” (особові) архіви представників духовного життя України (Державний вісник. – 1918. – 11 жовт. (№ 57). Державні документи установ та відомств потрапляли до Національного архіву і т. д. Таким чином, з масиву рукописів барона Штейнгеля було виокремлено його епістолярну спадщину та творчі матеріали, що згодом, у 1930 році, склали особовий фонд Ф. Р. Штейнгеля в ІР НБУВ, а інша частина – музейні рукописні збірки й господарські документи, що стосувалися маєтку в с. Городок та належної йому землі, – потрапила до Архіву давніх актів як така, “що хронологічно і по природі свого змісту підлягала розподілу поміж архівними установами”³. Так вирішилася доля вцілілої частини зібрання рукописів бібліотеки Городоцького музею Волинської губернії барона Ф. Штейнгеля.

Отже, першим етапом переміщення рукописних матеріалів як самостійного фонду було його передання під юрисдикцію Архіву давніх актів. Наступне переміщення рукописних збірок Городоцького музею було здійснене в 1941 р. – до Центрального державного історичного архіву в м. Москві. І лише в 1947 р. було проведено облік матеріалів, причому досить загальний і поверховий, – не здійснювалися ні класифікації, ні подокументний облік. Щодо кількості отриманих одиниць, то зазначалося, що розміщені вони в 32-х коробках. Проте саме під час перебування фонду в ЦДІА в м. Москві йому було надано назву: “Штейнгель Федор Рудольфович, барон, помещик Волынской губернии в селе “Городок”, член научных (“Археологическое общество”) и благотворительных обществ, организатор музея в 1896 г. и его хранитель”⁴.

За розпорядженням ГАУ МВС СРСР від 20 листопада 1950 р. № 12/14350 фонд “Штейнгель Федор Рудольфович” у кількості 3 ящики (32 коробки) було передано у відання Житомирського облдержархіву УМВС⁵. Саме цією установою підготовлено більш детальний опис рукописного зібрання барона Штейнгеля (ним, до речі, і донині користуються архівісти та науковці). Проте, він має чимало недоліків. Об’єднані за хронологічним принципом документи утворюють окремі справи, назви яких надто узагальнені й абсолютно не розкривають змісту вміщених матеріалів. Подокументний аналіз фонду дає підстави стверджувати, що в описах ЦДІА в Москві та Житомирського облдержархіву існують певні розбіжності не на користь останнього. Де саме відбулися ймовірні втрати, нам не вдалося з’ясувати, оскільки актову документацію Житомирського облдержархіву, яка могла б пролити світло на цю проблему, утилізовано.

Наступне переміщення відбулося 20 грудня 1952 р. – з Житомирського до Ровенського облдержархіву (присвоєно № 366), де ці матеріали зберігаються донині⁶. Крім короткої інформації, вміщеної в путівнику по фондах Держархіву Рівненської області, відомостей про них в опублікованих джерелах нами не знайдено. Тому варто здійснити аналіз особового фонду Ф. Р. Штейнгеля з метою подальшої реконструкції зібрання, встановлення його складу та змісту, висвітлення ролі та значення.

Як свідчать документи, формуванню рукописних збірок у Городоцькому закладі приділялася величезна увага. В передмові до звіту музею за другий рік діяльності (1897–1898) барон Штейнгель зазначав: “Спо-

собствовал музей и научному изучению края, что выразилось главным образом в собирании естественно-исторических коллекций и производстве археологических исследований, не говоря уже о том, что, благодаря существованию музея, сохранено от гибели много археологического и археографического материала”⁷.

Надходження до музею рукописних матеріалів фіксувалося в “Інвентарній книзі”. Після наукового опрацювання вони розподілялися по відділах. Залежно від виду документів, їх походження та змісту, ними комплектувалися або підвідділ рукописів у відділі “Бібліотека”, або географічний відділ музею. Останній, зокрема, складався переважно зі “Сборников историко-географических материалов по Волынской губернии”. Для кожного населеного пункту чи іншої означеної місцевості заводили окрему папку, куди вкладали різновидові матеріали, які стосувалися даної місцевості. При цьому в “Інвентар” під певним номером записувалася лише назва папки. Подокументний же облік її наповнення в “Інвентарі” не відображався. Разом із тим, кожен збірник мав перелік вміщених у ньому матеріалів⁸. На жаль, у звітах цих описів також не зустрічаємо. Укладачі обмежилися лише наведенням списку місцевостей, для яких було створено за звітний термін збірники. Відсутність джерел ускладнює процес аналізу змістового наповнення “Сборников историко-географических материалов по Волынской губернии”. Наповнення їх планувалося здійснювати такими документами, як давні чи нові акти (або їхні копії), описи, етнографічні спостереження, плани, відомості про населення, пам’ятки старовини, статистичні дані, кореспонденції з газет і т. д. Зазначалося, що, “не останавливаясь в данном случае перед обширностью задачи, нужно будет удовольствоваться тем, что удастся собрать, а материал, собранный таким образом, во всяком случае всегда пригодится”⁹. До збірників включали майже всі невеликі за обсягом документи.

Надзвичайно цікаву інформацію щодо географічного відділу отримуємо з брошури А. Шафранського: “Отдел географический хранится в огромном шкафу, где в 12 ящиках, по числу волынских уездов, расположены негативы и старинные письменные материалы относительно нескольких сотен родных сел и местечек; весьма приятно, скажем по опыту, встретить здесь хотя две-три строчки о своей какой-нибудь Ивановке, или Борщевке”¹⁰.

Цінність та оригінальність такого виду збірників відзначалися багатьма представниками тогочасних наукових кіл: гр. П. Уваровою, Ф. Вовком, В. Мошковим, Я. Яроцьким та ін., а також Архієпископом Волинським Модестом, Волинським губернатором І. Дуніним-Борковським.

Крім рукописних матеріалів, до складу “Сборников...” входили фотознімки. Серед інших колекцій музею цей фонд кількісно був одним з найбільших. Так, протягом восьми років існування закладу в ньому було зосереджено більш як тисячу негативів. Це переважно нові знімки, хоча частково зустрічаємо й старі. Серед останніх особливий інтерес, на думку Ф. Штейнгеля, становили ті, на яких зображено пам’ятки, що згодом були перероблені чи взагалі знищені¹¹.

Великим досягненням засновники музею вважали те, що до збірників увійшли виготовлені ними копії всіх справ Імператорської Археологічної комісії, які стосувалися знахідок минувшини у Волинській губернії. Це значно збагатило змістове насичення історико-географічних матеріалів у плані всебічного висвітлення сторін життя окремих населених пунктів.

Географічний відділ збагачував і картографічний матеріал. Сюди увійшли як рукописні, так і друковані карти, плани, види місцевостей. Найбільший інтерес становили старі плани – матеріал, який безслідно зникав, попри всю свою важливість. Зокрема, йдеться про рукописні карти: “Рукописная карта Волинской губернии 1838 года; на 11 листах: каждый уезд на отдельном листе (недостаёт карты Владимир-Волинского уезда); масштаб 5 верств в английском дюйме; карты составлены волинскими землемерами”, “Carte vom Koenigreich Polen nach seinen chemahligen (1773) und der mahligen Grenzer 1830. Zu haben beg loh. Waleh in Augsburg”. Крім загальних географічних карт, були й спеціалізовані: “Геогностическая карта Волинской губернии по наблюдениям Сташица, Зейшнера, Андреевского, Дюбуа-де-Монтпере, Эйхвальда, Мурчисона и Феофилактова, собственными наблюдениями пополнил и составил Готфрид Оссовский. Житомир, 1866 г.”¹².

Значніші за обсягом документи, які мали загальноісторичне значення, входили до відділу рукописів бібліотеки. За пропозицією засновника, що знайшла відбиття в програмі діяльності, сюди мали входити давні та нові акти, їхні копії, нотатки, спогади, папери, що залишилися після осіб, які працювали на Волині чи для Волині, приватне листування представників різних прошарків суспільства і т. д.

Найбільшу наукову цінність, на наш погляд, становили колекції архівних матеріалів, які потрапляли до музею або відразу в повному об’ємі, або ж збиралися протягом певного часу науковцями осередку, а потім укладалися за провієнц-принципом. Таким, зокрема, був “Чуднівський архів”, який надійшов до рукописного відділу як дар від О. Четиркіної. Цей архів включав у себе кілька тисяч різного виду документів, переважно майнового характеру, які стосувалися Чуднівського маєтку (м. Чуднів Житомирського повіту). Це – духовні заповіти, купчі, договори, документи процесуального характеру, розписки, діловодне листування тощо. Чуднівський маєток у XVI столітті належав князям Острозьким: останній ординатор Острозької ординації князь Януш Сангушко, роздаючи в 1753 р. ординатські маєтки, подарував Чуднів князю Любомирському; від Любомирського Чуднівський маєток перейшов до князя Адама Понинського, потім до графа Потоцького і, зрештою, – до графа Ржевуського. Саме від нащадків останнього Чуднів перейшов до О. Четиркіної. В повному складі архів охоплював період XVI–XVIII ст. і стосувався майна всіх вищеназваних володарів. Про це свідчив опис архіву, рукопис на одинадцяти аркушах – “Seryarz, czyli krotkie zebranie dokumentow ogolnie wszystkich do dobr Hrabstwa Czudnowskiego w Generalnym Archywum Jasnie Oswieconego Xiecia Jmci Adama Łodzi Poninskiego Podskarbiego Wilkiego Koronnego roznych orderow kawalera znajduiacych sie, z wyrażenim pod iakim numerem ktory plik leży, z nad-

mieniem oraz do iakiego interesu y z kim w ktorым pliku dokumenta znajduia sie, prze mie niżej wyrażonego a do tego dzieła umocowanego zapisany”. Проте, потрапив він до Городоцького музею не в повному складі, “с течением времени много документов было утрачено и в теперешнем виде, как это показала разборка архива, он заключает лишь бумаги XVII в. и, главным образом, XVIII в.”¹³.

Повністю завдяки дару Є. Карвасовського до фондів бібліотеки потрапила колекція рукописів римо-католицького костелу з м. Деражно Ровенського повіту. Складалася вона з шести книг. Перша – книга в аркуш, на 57-ми піваркушах, що включала копії фондушевих записів та інвентарів костелу XVII–XVIII ст. латинською та польською мовами; сюди ж приєднано інвентар костелу 1828 р. польською мовою. Інші – це “Указные книги” (“Księga processow”), що містили накази з 1752 по 1772 рр.; з 1799 по 1806 рр.; з 1807 по 1816 рр.; з 1827 по 1831 рр.; з 1837 по 1846 рр. В “Указной книге” за 1752–1772 рр. було вшито багато друкованих наказів латинською, польською і російською мовами¹⁴.

Музей приділяв велику увагу церковним та монастирським архівам. У результаті бурхливих історико-політичних подій у Європі початку XIX ст. католицькі монастирі в даному регіоні здебільшого було скасовано, діяльність чинів – реорганізовано. Внаслідок цих процесів їхня документація значною мірою постраждала. Між тим, протягом тривалого часу названі заклади були центром суспільного та культурного життя регіону, тут зберігалося чимало важливих писемних пам’яток. Зрештою багато їх потрапило до рукописного відділу музею.

Цікавим у цьому відношенні є опис архіву Дерманського монастиря, що має назву “Summaryusz Archiwom Archimandryi Derman. L. S. B. W. Prowincyi Litt. Od. I. I. O. O. Xiezat Ostrogskich Konfirmacyia praw nadaney, za administracyi teyże Archimandriey Nayprzewielebniejszego w Bogu Imc. O. Pankracyusza Pierzeckiego L S I B W, na 95 fascykłow podielony przezemnie przy kacu tego Summariuszu podpisanego przysięgłego Archiwiste tey że prowincyi. Roku 1790-go miesieca Apryla dnia siodnego sporzadzony”. Це рукопис в аркуш на 64-х піваркушах. “Summariusz” складається з детального переліку змісту архіву. Подекуди до нього вміщено “Narratywa”, де коротко описано історію монастиря. Завершує перелік список його архимандритів¹⁵.

Подібним за змістовим забарвленням був і збірник, що мав назву “Praxis”. Він складається з прози, віршів латинською та польською мовами, вітальних листів, порад щодо сеймових справ. У кінці вміщено “Kathalogus absolutarum missorum a susceptis ordinibus per Patrem Hieronymum Kalinowski ordinis sancti Basilij Magni”, що був розпочатий 12 червня 1758 р., де перелічені за роками та місяцями імена поминальників. Серед інших, під 1768 р. там записані 4 особи, яких було вбито 6 червня гайдамаками в Богуславі, та 6 духовних осіб, що загинули в Умані. Записи закінчуються 1791 роком. До колекції музею рукопис потрапив з бібліотеки священника Іларіона Боговського (с. Коростятин Ровенського повіту). Про це свідчить напис, зроблений власником на зворотньому боці титульної сторінки збірника – книжечки в піваркуша у твердій паперовій

коричневій палітурці. Аркуші розграфлено, записи зроблено світлокоричневим чорнилом каліграфічним почерком¹⁶.

Значне місце в рукописному фонді бібліотеки барона Штейнгеля посідали копії “Інвентарів” повітових староств. Хронологічно вони охоплювали період з 1548 по 1781 рр. і переважно стосувалися Кременецького, Ковельського та Острозького повітів.

Чітко усвідомлюючи складність ситуації, в якій опинилася наприкінці ХІХ ст. архівна справа, Ф. Штейнгель зазначав: “При невозможности постановки у нас архивного дела вообще, общим фактом было, по крайней мере до последнего времени, уничтожение даже архивов различных губернских учреждений: без всякой предварительной разборки дела такие архивы продавались на вес и погибали для науки. Нечего поэтому удивляться, что и архивы уездных учреждений подвергались той же участи. Не избежал ее и архив Ровенского Полицейского Управления: в 80-х годах все старые дела его, начиная с конца прошлого столетия, то есть с перехода Волини под власть русского правительства, были проданы и таким образом безвозвратно исчезли”. Далі він з певною долею задоволення констатував, що, завдяки наполегливій праці, до музею все ж потрапили декілька випадково вцілілих “зв’язок” цього архіву, які відносяться до кінця 50-х – початку 60-х років ХІХ ст.¹⁷

Подібних документів, які репрезентують діяльність органів влади чи безпосередньо пов’язані з цими державними структурами, у фондах рукописного відділу бібліотеки Городоцького музею чимало. Серед них – таємні приписи канцелярії Волинського губернатора 1834–1835 рр., квитанції на подимне, акти ХVІІІ ст., що стосуються Житомира, Овруча, різних сіл Овруцького повіту тощо.

У відділі рукописів зберігалися також і родові, сімейні та особові архівні фонди. Цікавими на біографічні й історичні відомості є “Бумаги семейства Поликовских” та “Бумаги семейства Саворовских”. В інвентарній книзі Городоцького музею ці документи зареєстровані під одним інвентарним номером. Найімовірнішим поясненням такого факту, на нашу думку, є те, що змістовно ці матеріали були пов’язані із с. Потаповичі. Нині частина цих документів зберігається в Держархіві Рівненської області. Проте варто зауважити, що при застосуванні працівниками Житомирського облдержархіву хронологічного принципу при опрацюванні особового фонду Ф. Штейнгеля, що потрапив до них у 1950 р. було порушено провенієнц-принцип, за яким були описані ці зразки сімейних архівів у складі рукописного відділу бібліотеки музею. Таким чином, матеріали з сімейних архівів Поліковських та Саворовських ми частково зустрічаємо серед інших документів, об’єднаних у справи, що хронологічно охоплюють період 1785–1861 рр. (ф. 366, спр. 50–71). Це переважно статистичні відомості по маєтку, “посемейные списки”, офіційні документи: свідоцтва, рішення суду, довідки, “формулярные списки”, приватне листування. Надзвичайно цікавими джерелами для дослідження розвитку освіти на Волині є офіційне листування між представниками сім’ї Поліковських та Овруцьким повітовим предводителем дворянства. З нього дізнаємося, наприклад, про документи, необхідні для вступу до

гімназії та інших дворянських училищ Волинської губернії, умови проживання дітей під час навчання, перелік дисциплін для відкритих іспитів тощо¹⁸.

Зразком особового архівного фонду в бібліотеці Городоцького музею були особисті матеріали Я. Волошинського, хранителя Мінц-Кабінету Імператорського університету св. Володимира. У звіті за перший рік діяльності закладу Ф. Штейнгель повідомляв: "... главное содержание бумаг – дневники раскопок, произведенных покойным ученым в 50-х годах в Киевской губернии; но есть также среди бумаг тетрадь, заключающая различные предания, записанные в Овручском уезде в конце 40-х годов одним из местных помещиков"¹⁹. На превеликий жаль, донині у складі документів, зібраних бароном Штейнгелем для музею, що знаходяться в Держархіві Рівненської області, збереглися лише деякі матеріали Я. Волошинського, та й ті зазнали розпорошення, хоч і в межах одного фонду. Епізодично зустрічаємо їх у справах 69, 70, 72, 97. Серед інших документів зберігся щоденник ученого, де зафіксовано його думки з приводу тих чи інших колекцій, листи до правління Імператорського університету св. Володимира, цікаві факти діяльності Мінц-Кабінету, різного характеру відомості, детальний аналіз та описи колекцій монет тощо. Записи були зроблені автором протягом січня–лютого 1843 р., обсяг – 189 сторінок²⁰. Цікавими в науковому плані є й документи 1861 року. Це переважно творчі матеріали Я. Волошинського: чернетки його статей, присвячених різним аспектам нумізматики, праць, що містили описи з аналізом цінності деяких приватних колекцій тощо²¹. Загалом рукописи Я. Волошинського, що нині зберігаються в Рівному, можуть стати значним доповненням до джерельної бази дослідження діяльності Імператорського університету св. Володимира, а також історії становлення нумізматики як науки.

До творчих матеріалів видатних особистостей можна віднести й багато інших документів, які зберегалися колись у рукописному відділі бібліотеки Городоцького музею. Зокрема, це етнографічні матеріали, зібрані Я. Павловським: приказки, казки, пісні, акварельні малюнки народних костюмів у Острозькому, Дубенському і Заславському повітах. І хоча вони були подаровані музею вченим не відразу в повному об'ємі і стосувалися різних місцевостей, все ж у відділі рукописів зберігалися під одним інвентарним номером, тобто склали окрему збірку. Скоріше за все, ці матеріали розглядалися засновниками музею як колекційні, пов'язані з науковою діяльністю Павловського. Нині вони зберігаються в науковому архіві С.-Петербурзького Музею етнографії народів Росії.

У бібліотеці були й "Песни, записанные В. Мошковым в 1891 г. от солдат Варшавского гарнизона, уроженцев Вольнской губернии". На даний момент вони складають окрему справу Держархіву Рівненської області під назвою "Песни, собранные бароном Ф. Р. Штейнгелем в 1891 г. для музея"²². До цієї збірки включено 15 пісень, тринадцять з яких мають записи мелодій і подаються як варіанти пісні "Похищение" ("Викрадення"). Вперше наукове опрацювання цих музичних матеріалів було здійснено 1981 р. дослідником С. Шевчуком. У контексті висвітлення діяль-

ності Валентина Мошкова як музиколога, фольклориста, етнолога автор здійснив і аналіз вказаної збірки. На його думку, мелодії більшості цих пісень близькі за змістом і характером виконання. Розшифрування та нотний запис пісенної поезії здійснені на високому професійному рівні. А наукова паспортизація до кожного зразка свідчить, що В. Мошков прагнув зафіксувати варіанти пісень від солдатів з усієї Волинської губернії і подав їх з Володимир-Волинського, Житомирського, Заславського, Крам'янецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького та Старокостянтинівського повітів²³.

Музичні матеріали були не єдиними рукописними збірками, укладеними Мошковым, що зберігалися у фондах бібліотеки барона Штейнгеля. Ним було подаровано музею й авторські програми для “собирання сведений о народных верованиях по демонологии”, “собирание сведений об обычаях, совершающихся в годовые праздники” та для “указания особенностей местных народных говоров в Южной России”²⁴.

Імовірно, ці програми створювалися вченим з урахуванням досвіду представників духовенства щодо описування цих аспектів життя прихожан. Такі описи містив і відділ рукописів Городоцького музею. Надзвичайно цікавим, змістовно насиченим є “Церковно-историческое и статистическое описание Свято-Покровской церкви и Ходаковского прихода Волынской губернии Овручского уезда”. На сьогодні цей документ зберігається в Рівному, в особовому фонді барона Штейнгеля, й обіймає 22 аркуші. Рукопис містить відомості про “достопримечательности” прихода, коротку історію храму, опис церковного архіву. Крім того, подається інформація про релігійний побут прихожан, народні свята (з текстами календарно-обрядової поезії), традиції та звичаї, про народну медицину, ворожбу тощо. Важливим змістовим елементом опису були дані про церковно-парафіяльні заклади, зокрема про школу, починаючи від кількості учнів і закінчуючи її книжковим забезпеченням. Створено було цей опис парафіяльним священиком Григорієм Красильниковим 28 серпня 1895 р.²⁵

В означеному фонді подібні описи, що стосуються різних церков та приходів, зустрічаємо досить часто. Це дозволяє зробити висновок, що матеріали такого змістового забарвлення займали в рукописному фонді бібліотеки Ф. Штейнгеля значний об'єм.

Загалом склад та зміст рукописного зібрання барона Штейнгеля визначались основними завданнями та цілями створеного ним Городоцького музею. До нього входили різновидові документи, що характеризували історію Волині: акти, описи, етнографічні спостереження, карти, плани, види місцевостей, фото- та фотодокументи, спогади, папери, що залишилися після осіб, які працювали на Волині або ж для Волині, приватне листування представників різних прошарків суспільства і т. д. Особливу цінність становили “Сборники историко-географических материалов Волынской губернии”.

На жаль, внаслідок відомих подій початку ХХ ст. велику кількість рукописів бібліотеки було знищено, а вцілілу частину – розпорошено по різних сховищах. Частково вони опинилися в Інституті рукопису

НБУВ, науковому архіві С.-Петербурзького Музею етнографії народів Росії, Державному архіві Рівненської області.

Матеріали бібліотеки барона Штейнгеля, що нині зберігаються в Держархіві Рівненської області, – неоціненне джерело історико-краєзнавчих досліджень Волині. Як невід’ємна частина книжково-рукописної спадщини видатного громадсько-політичного та культурного діяча України, цей фонд потребує уважного вивчення, детального описування та введення до наукового обігу. Аналіз цих документів у поєднанні з іншими джерелами дає можливість здійснити реконструкцію унікального археографічного матеріалу, який колись складав основу рукописного відділу бібліотеки Городецького музею Волинської губернії.

¹ А. Л. (Лазаревський О. М.) Городецкий музей Волынской губернии // Киевская Старина. – 1898. – № 4.

² ІР НБУВ, ф. XXXI, оп. 1, од. зб. 2196.

³ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 187, арк. 21.

⁴ Держархів Рівненської області, ф. 366, Штейнгель Федір Рудольфович. Справа фонду.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года (составил Н. Беляшевский). – К.: Типография Т. Г. Мейнандер, 1899. – С. 2.

⁸ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года (составил Н. Беляшевский). – Варшава: Типография Ф. Чернака, 1898. – С. 5.

⁹ Штейнгель Ф., Беляшевский Н. Несколько слов об основании и целях Городецкого музея Волынской губернии // Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за первый год... – С. 1.

¹⁰ Шафранский А. Экскурсия в Городец Волынской губернии. Музей барона Ф. Р. Штейнгель (Из уроков отчизноведения). – Кременец, 1907. – С. 5.

¹¹ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год... – С. 4.

¹² Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за второй год... – С. 5.

¹³ Там само. – С. 32.

¹⁴ Там само – С. 32–33.

¹⁵ Держархів Рівненської області, ф. 366, оп. 1, од. зб. 51.

¹⁶ Там само, од. зб. 78.

¹⁷ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за второй год... – С. 32.

¹⁸ Держархів Рівненської області, ф. 366, оп. 1, од. зб. 65, арк. 16–17; од. зб. 66, арк. 23–24; од. зб. 67, арк. 40.

¹⁹ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год... – С. 38–39.

²⁰ Держархів Рівненської області, ф. 366, оп. 1, од. зб. 97.

²¹ Там само, од. зб. 72.

²² Там само, од. зб. 76.

²³ Шевчук С. Жертвенність для утвердження України. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – С. 18–20.

²⁴ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года. – К., 1905. – С. 60–61.

²⁵ Держархів Рівненської області, ф. 366, оп. 1, од. зб. 74.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО

ЛИСТУВАННЯ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Епістолярна спадщина відомого громадсько-політичного діяча, добротинника, видавця, публіциста та мемуариста Євгена Харлампійовича Чикаленка налічує тисячі одиниць кореспонденції, відправленої та отриманої ним протягом усього життя. На її інформативний потенціал звернули увагу ще сучасники Є. Чикаленка. В. Прокопович назвав його листи зразками рідкісного в Україні епістолярного стилю і заповідав: "...Вони повинні знайти своє місце в наших хрестоматіях"¹. Ще 1929 р. він радив у пам'ять про Євгена Харлампійовича скласти бібліографію його творів та зібрати й видати його листи та популярні брошури.

Але спалах інтересу дослідників до цих матеріалів припадає на початок 1990-х рр. і пов'язаний із поверненням імені Є. Чикаленка в українську історію. Літературознавець Ф. Погребенник у статті "Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка" писав: "Листи Є. Чикаленка мають першорядне історично-літературне й громадсько-культурне значення, бо в них "відбита частина культурного розвитку нашого народу, зокрема його журналістики"².

Перші стежки до епістолярію Є. Чикаленка проклали ще в 1960–1980-х рр. автори статей та публікацій "Українського історика": Л. Винар у двох розвідках³ використав лист М. Грушевського до Є. Чикаленка за 1913 р. та його мемуари як об'єктивне джерело для досліджуваного ним сюжету. В. Міяковський виявив, упорядкував, а М. Антонович опублікував під своєю редакцією цінні листи до Є. Чикаленка 1920-х рр. від академіка С. Єфремова⁴. Із передмови до публікації випливає, що архів Є. Чикаленка еміграційного періоду разом із листами та рукописами щоденників зберігається в архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії у Нью-Йорку. Із цього архіву опубліковано листи Є. Чикаленка до В. Липинського⁵ та Є. Лукаевича⁶, з іменного фонду В. Винниченка Колумбійського університету також опубліковано його листи до Є. Чикаленка 1920-х рр.⁷

Листування Є. Чикаленка періоду 1892–1918 рр. та частина його листів періоду еміграції зберігається в державних архівах України: історичних (м.м. Києва та Львова), ЦДАВО України, обласних – Миколаєва й Одеси, а також в інститутах – рукопису та архівознавства – Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, відділах рукописних фондів інститутів НАН України, відділі рукопису Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, відділі рукопису та рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського та Дніпропетровському історичному музеї.

Лише невелика частина згаданої епістолярної спадщини, виявленої у фондах архівів України, опублікована. Це листування із В. Винниченком (до 1912 р. включно)⁸, із П. Стебницьким, В. Винниченком⁹ та А. Ніковським¹⁰ (за 1917 р.), листи до Є. Чикаленка від В. Леонтовича¹¹, П. Саксаганського¹² (за цей же рік), листи Є. Чикаленка до Д. Мордовця¹³ та М. Коцюбинського¹⁴, листування із Д. Яворницьким¹⁵ (майже повністю). Водночас більша частина листів до різних адресатів та від різних кореспондентів ще чекає на свого видавця.

Основний масив виявленого в Україні епістолярію Є. Чикаленка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) – у фондах “Літературні матеріали”, “Листування” (I, III), газети “Рада” (44), а також особових фондах. Усього тут виявлено на сьогодні понад 1600 одиниць зберігання кореспонденції Є. Чикаленка і до нього: 349 од. – у ф. I, 300 од. – у ф. III, 653 од. – у ф. 44, інші – в особових фондах: 16 од. – О. Олеся (ф. XV), 15 од. – С. Шелухіна (ф. XI), 111 од. – В. Винниченка (ф. 293), 63 од. – С. Єфремова (ф. 317), 61 од. – А. Ніковського (ф. 226), та по одному чи кілька листів у фондах А. Кримського (ф. 36), Л. Жебуньова (ф. 82), О. Русова (ф. 159), В. Самійленка (ф. 196), П. Стебницького (ф. 244). Найраніше виявлені листи датовані 1896 р., а останні, до П. Стебницького, від Л. Жебуньова, Ф. Шульги, О. Скорописа-Йолтуховського, за 1918 – 1919 рр.

У фондах ІР НБУВ зберігається взаємне листування Є. Чикаленка із П. Стебницьким, А. Ніковським, С. Єфремовим, листи до Є. Чикаленка від М. Грушевського, М. Аркаса, В. Винниченка, Л. Жебуньова, С. Панасенка, О. Лотоцького, О. Русова, Ф. Матушевського, М. Левицького, В. Леонтовича, Д. Яворницького, взаємне листування за 1907–1915 рр. із О. Олесем, за 1907–1911 рр. із С. Шелухіним, листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка та до десятків інших адресатів. Тут же відклаталося й родинне листування Є. Чикаленка. Всі листи є автографами.

Кількісно масив виявлених листів Є. Чикаленка – це 421 одиниця. Вони зберігаються у фондах I, III, 44, особових фондах А. Ніковського¹⁶, О. Олеся¹⁷, С. Шелухіна¹⁸, Л. Жебуньова¹⁹, М. Богуславського²⁰. Переважна більшість листів та листівок адресована із поштової станції Мардарівка, яка знаходилася поблизу родинного маєтку Перешори. Частина – із Києва, Кононівки, Одеси, місць його короткочасного перебування – Алупки, Кисловодська, Женеви, Петербурга, Москви. Отримував Є. Чикаленко листи із Катеринослава, Житомира, Києва, Петербурга, Єлисаветграда, Вінниці, Одеси, Полтави, Москви, Миколаєва, Катеринодара, Львова та інших міст і сіл України, із фронтової польової пошти від Г. Гасенка²¹, С. Панасенка²², А. Терниченка²³, а також із-за кордону, в основному від В. Винниченка та дітей.

Більшість листів та листівок Є. Чикаленка написані чорним чорнилом, розбірливим почерком, до особливостей написання окремих літер якого можна швидко адаптуватись, тексти не мали суттєвих закреслень та виправлень. Зазначимо лише своєрідне написання кореспондентом окремих літер: літера *ж* у його почерку мала видовжену середню вертикальну паличку та майже злиті до купи бокові заокруглення, нечітко пи-

салася літера з (вона, як правило, не мала верхнього заокруглення), л, д, б, у писалися без нижніх заокруглень, іноді із зигзагоподібними хвостиками. Часто Є. Чикаленко додавав заокруглення до вертикальних паличок у прописних літерах *n, t*, писав деякі літери як прописними, так і друкованими. Зустрічалися випадки використання одного елемента для з'єднання двох літер, наприклад *кр, ер*: вертикальна паличка літери *p* додавала елемент і в попередню літеру. У листах Є. Чикаленка та його кореспондентів часто зустрічалися русизми; це стосується, зокрема, назв місяців. Російськомовні фрази Чикаленко, як правило, брав у лапки. У листах імена чи по батькові людей, що починалися на літеру *O*, часто писалися з літери *A*: “Александр” чи “Александрович”, зафіксовано також вживання дефісів у словах, наприклад “як-би”, “хоч-би”, “визнали-б”, “все-ж” та інших, літери *и* замість *і*, *щ* замість *ш*, наприклад “важніще”, “трудоїще”, *т* в словах “Вістник”, “існування” та ін., замість апострофа вживався *ь*.

Є підстави припускати, що офіційні листи, а також листи до мало-знайомих, але відомих адресатів Є. Чикаленко спочатку писав на чернетках, а потім переписував їх, про що свідчать збережені чернетки листів до І. Репіна²⁴ та редактора газети “Утро России”²⁵.

Переважна більшість поштових відправлень Є. Чикаленка датована, але зустрічаються й недатовані листи. П'ять недатованих листів та одну листівку виявлено серед його кореспонденції до П. Стебницького²⁶. За змістом можна встановити роки написання трьох із них: № 53 072 датуємо 1908 р., 53073 – 1910 р., 3074 – 1906 р. У кореспонденції Є. Чикаленка до С. Єфремова у листі 1 511 також відсутня дата, але за змістом датуємо його 1908 р. За змістом можна встановити й рік написання одного недатованого листа С. Єфремова до Є. Чикаленка²⁷: це липень – початок серпня 1907 р.

Дату у своїх листах Є. Чикаленко проставляв, як правило, перед початком листа, у правому його кутку. Нерідко він поряд із датою вказував і місце написання листа. Такої традиції дотримувалися й окремі кореспонденти Є. Чикаленка: П. Стебницький, Л. Жебуньов, С. Єфремов та ін.

Місце відправлення кореспонденції, як і відсутню в листі дату, можна визначити за поштовими штемпелями про її відправлення чи отримання на конвертах, що збереглися при деяких листах, а також на поштових листівках.

Найбільш неакуратними в датуванні були такі кореспонденти, як В. Винниченко, на листах якого Є. Чикаленко власноруч проставляв дату, – або за штемпелем на конверті, або за датою отримання листа. Траплялися й поштові відправлення з неповними датами, коли кореспонденти зазначали лише місяць та число, не дописуючи року. Такі листи найчастіше зустрічаються серед кореспонденції Л. Жебуньова.

Усі підкреслення, примітки в отриманих листах Є. Чикаленко робив фіолетовим, простим або червоним олівцем. Часто робив дописи зверху, збоку, скрізь, де було вільне місце, донизу, як правило, виносив примітки у своїй і отриманій кореспонденції.

Листи кореспондентів Є. Чикаленка також збереглися в автографах. Заслуговує на увагу передусім листування із П. Стебницьким, А. Ніковським, С. Єфремовим.

За кількістю одиниць взаємної кореспонденції, частотою епістолярних контактів, повнотою інформації, ступенем збереженості вирізняється листування із П. Стебницьким. Кореспонденція Є. Чикаленка П. Стебницькому налічує 193 одиниці, у тому числі 143 листи, 49 листівок та 1 телеграма за 1914 р. Вона зберігається у двох фондах: III (од. зб. 52889–53079) та 244 (од. зб. 347–349) і охоплює період від 1 березня 1904 р. до 20 вересня 1917 р. Тексти загалом мають добрий стан збереженості.

Кореспонденція П. Стебницького Є. Чикаленкові – це 170 одиниць, у тому числі 161 лист та 9 листівок. Вона відклалася у ф. 44 (Газета “Рада” од. зб. 667–836) та один лист у ф. I (од. зб. 35745). Хронологічні межі листів: 4 квітня 1901 р. – 25 червня 1918 р. Уся кореспонденція П. Стебницького також написана чорним чорнилом, дрібним, в основному розбірливим почерком, до читання якого можна швидко призвичаїться. Датував свої листи П. Стебницький по-різному: писав дату або перед початком листа, у правому кутку, або в самому кінці. Один лист, за 14 лютого 1903 р.²⁸, датований невірно, бо за змістом це не 1903, а напевно 1913 р., бо в ньому йдеться про газету “Рада” та проблеми журналу “Украинская жизнь”, які виникли у нього саме 1913 р.

Листи А. Ніковського до Є. Чикаленка виявлені у ф. 44 (од. зб. 490–606), хронологічно вони охоплюють період із вересня 1908 по жовтень 1917 рр. Кореспонденція Є. Чикаленка до А. Ніковського зберігається у особовому фонді останнього – 226 (од. зб. 204–264, січень 1908 – липень 1917 рр.) та у фонді I (од. зб. 35805–35816, 18 вересня 1908 р. – 23 грудня 1912 р.).

Листування загалом має задовільний стан збереженості, істотні механічні пошкодження текстів відсутні. Незначні ж пошкодження не ускладнюють прочитання текстів.

Кореспонденція Є. Чикаленка до С. Єфремова виявлена у двох фондах: С. Єфремова – 64 од. зб. та ф. I – 1 лист. Перше поштове відправлення датовано червнем 1904 р., останнє – березнем 1917 р.

Кореспонденцію С. Єфремова до Є. Чикаленка виявлено у фонді газети “Рада” – 44 (од. зб. 373–434) та один лист – у ф. 317, вона охоплює період від 29 серпня до 9 вересня 1917 р.

Розбірливо написані та добре читаються кореспонденції від В. Винниченка, Ф. Матушевського, М. Левицького, Л. Жебуньова, який часто писав листи великого розміру. Кілька листів та листівок останнього написані червоним чорнилом, у них часто зустрічалися закреслення окремих слів, речень, кореспондент часто вживав русизми, літеру *i* замість *и*.

Ряд особливостей притаманний кореспонденції до Є. Чикаленка від відомого письменника С. Панасенка (С. Васильченка), більшість листів якого надійшло із фронту. Всі вони написані простим або фіолетовим олівцем на аркушиках невеликого розміру білого, іноді синього кольору. Кореспондент часто у датах листів не зазначав року, який можна встановити за штемпелями збережених конвертів. Подібний зовнішній вигляд

мала й кореспонденція з фронту від А. Терниченка; він також писав свої листи та листівки іноді простим, а іноді фіолетовим олівцем. Простим олівцем та нерозбірливо написаний лист від кореспондента Ю. Сайка²⁹

Решта листів написана чорним або синім чорнилом, має добрий стан збереженості, істотні механічні пошкодження, відсутні. Щоправда, один лист Є. Чикаленка до Л. Жебуньова³⁰ та один до А. Ніковського³¹ не мають верхньої частини.

Основна маса листів – україномовні, російською мовою писав Є. Чикаленкові редактор журналу “Хуторянин” П. Дубровський, “ярижкою” – В. Науменко та Д. Мордовець. Є. Чикаленко писав російською мовою листи І. Рєпіну, М. Комарову, до редакції московської газети “Утро России”, а також окремі офіційні листи.

Є. Чикаленко, як і переважна більшість його кореспондентів, дотримувались усталених традицій епістолярного жанру. Як правило, лист починався датою та приятельським звертанням: “Любий...” чи “Дорогий...” “Шановний...”, “Дорогий і шановний...”, “Вельмишановний...”; тепло звертався до Є. Чикаленка Д. Мордовець: “Дорогий синашу”. Іноді у звертаннях вживано скорочення, наприклад “Вп.”, далі йшло ім’я та по батьковій адресата, а вже за ним – повідомлення. Закінчувалося поштове відправлення побажаннями – “Бувайте здорові” чи “Цілую Вас” – та підписом. Є. Чикаленко звичайно підписувався: “Ваш Євген”, “Ваш серцем”, “Весь Ваш Євген”, “Ваш Є. Чикаленко”, інші мають таку кінцівку і “Щиро приятельський до Вас” (підпис) чи “Щиро прихильний до Вас...”, а далі – побажання всього кращого і привіти членам родини. Незвично підписувався П. Саксаганський: “Як і завжди все той же Опанас” або “Той Опанас, що ніколи не міняється!”. З усіх кореспондентів Є. Чикаленка лише П. Саксаганський та приятель із Херсону А. Грабенко зверталися до нього на “ти”.

Деякі кореспонденти підписувалися своїми повними ім’ям та прізвищем, інші – з конспіративних мотивів скорочували чи зашифровували відомості про себе. Так, політемігрант В. Винниченко підписувався: “В. В.”, “В. Старосольський” чи “Ваш В.”

Серед виявлених листів – понад два десятки без зазначення автора чи адресата. За змістом або ж ініціалами в кінці листів вдалося встановити авторів 8-ми листів та імена 6-ти адресатів Є. Чикаленка із фонду І: листи № 35818–35819 адресовані письменникові Г. Коваленку, оскільки мова в них іде про конкурсне оповідання, “Зуби” для газети “Рада”, автором якого був Г. Коваленко. Зміст листів № 35820, 35868 також дав підстави встановити адресата першого й автора другого листів: перший адресовано присяжному повіреному в Москві Давидові Іллічу Шрейдеру, до якого радив звернутися у листі № 35868 відомий публіцист Євген Адольфович Ганейзер. Є. Чикаленко пояснював своєму адресатові, за чією рекомендацією він звертався, і це дало підстави встановити автора листа № 35868.

За змістом листа № 35869 також вдалося встановити його автора – ним був Ф. Немоловський, який публікувався в періодичних виданнях під псевдонімом Ф. Немо. Так само встановлено автора чотирьох листів (№ 35864–35868) із Миргорода – ним був відомий виконавець народних

дум Панас Сластіон, який підписувався в “Раді” та листах псевдонімом “Опішнянський гончар”. Вдалося встановити й автора листів № 35639–35641 – це відомий публіцист, лікар, зять М. Комарова Олисей Волянський, який у листі писав, що публікувався у галицьких виданнях під псевдонімом Лесь Срібний.

Усю виявлену в Інституті рукопису кореспонденцію автор поділив за її зовнішньою формою на кілька груп:

1. Листи, написані на офіційних бланках із відбитками у лівому кутку: “Редакція та головна контора газети “Рада”, “Українська книгарня редакції історичного журналу “Кіевская старина”, “Редакція історичного журналу “Кіевская старина”. На офіційних бланках з іншими відбитками писали листи Ф. Матушевський, Г. Гасенко, О. Скоропис-Йолтуховський, Г. Шульга, А. Терниченко, О. Магомет. Але офіційний бланк не свідчив, що в листі містилась виключно ділова інформація. Найчастіше від цього правила відступали Є. Чикаленко та А. Ніковський, бо поруч із громадськими сюжетами зустрічаються й просопографічні.

На листах, отриманих Є. Чикаленком із в’язниць від своїх приятелів чи знайомих, стояв штамп про перегляд його прокурорським наглядом. Такі штампи мали листи від С. Єфремова поч. 1906 р., Ф. Заїкіна, М. Павловського.

2. Листи на звичайних аркушах паперу, із зошита розміром 13x20,8 см. Часто адресати писали на аркушах паперу великого формату (21x27, 22x28 і навіть 23x29 см). Саме таким, великоформатним аркушам, притаманна найбільша кількість механічних пошкоджень у вигляді надривів знизу, зверху та з боків.

На листах, написаних на аркушах розміром 13x21 см., чітко видно водяні знаки, що свідчать про високу якість паперу; більшість листів такого типу добре збереглася.

3. Поштові листівки у вигляді невеликих жовтих карток від цупкого паперу розміром 9x14 см, що називались “Почтовая карточка” чи Открытое письмо”. Їх, у свою чергу, також можна поділити на чотири різновиди: а) марочні; б) з наклеєними 3- або 1-копійчаними марками; в) з фотографіями місця перебування адресата. Зустрічаються й листівки з фотографіями відомих українських письменників чи громадських діячів; г) листівки з відбитком у лівій частині: “Редакція та контора газети “Рада”, та рекламними заставками про передплату на газету чи агітаційним чотирикутником збоку: “Жертвуйте на пам’ятник Т. Шевченку; д) закриті листівки, які мали вигляд стандартних поштових бланків невеликого розміру із цупкого сіро-блакитного паперу та з фігурними краями (вони перегорталися посередині). Їх називали закритими, або “закритками”.

Отже, у фондах Інституту рукопису НБУВ зберігається переважний масив виявленого в Україні листування Є. Чикаленка доєміграційного періоду, серед якого – кількісно велике корпусне та епізодичне листування, односторонньо збережена кореспонденція та окремі листи. Весь цей масив має вигляд автографів та задовільний стан збереженості. При цьому більшість листів – не традиційне повідомлення новин, а опис усього, що відбувалося навколо – у громадському, культурному, особис-

тому житті. Це листування – цінне історико-культурне джерело для відтворення важливих сюжетів нашої історії та культури.

Листи Є. Чикаленка, виявлені в архівах України, вже готуються до публікації, але все ж бажано було б видрукувати окремими виданнями корпусне листування із П. Стебницьким, А. Ніковським, С. Єфремовим необхідним є вичерпне коментування та археографічний опис виявлених джерел, завдяки чому зрозумілішими стануть події нашого минулого, буде розставлено правдиві акценти в багатьох фактах та життєписах мало-відомих, але заслужених діячів української історії.

¹ Прокопович В. Пам'яті "Пана" // Тризуб. – 1929. – № 29–30. – С. 9.

² Погребеник Ф. Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка // Сучасність. – 1991. – Ч. 7–8. – С. 147.

³ Винар Любомир. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 5–46; Михайло Грушевський і загальні збори НТШ у 1913 році (З архівних матеріалів) // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 64–81.

⁴ Міяковський В. Листи С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка // Український історик. Нью-Йорк – Мюнхен, 1973. – № 3–4. – С. 39–40; 1974. – № 1–3. – С. 187–198; 1975. – № 1–2. – С. 136–143; 1975. – № 3–4. – С. 112–119.

⁵ Українська Вільна Академія Наук у США. Наук. зб. IV / Ред. Марко Антонович. – Нью-Йорк, 1999. – С. 263–346.

⁶ Білокінь С. Роздуми монархіста: з листування Є. Чикаленка // Індо-Європа. – 1991. – № 1. – С. 87–96; 1992. – Кн. 1. – С. 109–125.

⁷ "Яка страшна річ політика..." Несподіванки еміграційного епістолярію В. Винниченка (Передмова, упорядкування, примітки В. Панченка) // Вітчизна. – 2003. – № 3–4. – С. 100–117.

⁸ Українське слово. – 1995. – 12 жовтня. – Ч. 41; 1995. – 25 жовтня. – Ч. 43; 1995. – 9 листопада. – Ч. 45; 1995. – 23 листопада. – Ч. 47; 1995. – 7 грудня. – Ч. 49; 1995. – 12 грудня. – Ч. 51; 1996. – 4 січня. – Ч. 1; 1996. – 18 січня. – Ч. 3; 1996. – 1 лютого. – Ч. 5; 1996. – 15 лютого. – Ч. 7; 1996. – 29 лютого. – Ч. 9; Миронець Н. "Історія наша се.. боротьба за національне існування..." (листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком, травень–грудень 1908 р.) // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33; 2002. – № 1. – С. 6–33; № 5. – С. 2–34; № 6. – С. 115–145.

⁹ Миронець Н. Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6. – С. 103–122.

¹⁰ Ї ж. "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії..." (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 24–43.

¹¹ Ї ж. Чи знайдуться ті, що піднімуть національну справу (Листи В. Леонтовича до Є. Чикаленка) // Українське слово. – 1996. – 19 вересня.

¹² Ї ж. "Буду ждати твоєї твоєї ради і поради". Листи П. Саксаганського до Є. Чикаленка // Народне слово (Кіровоград). – 1997. – 22, 24 квітня.

¹³ Бойко В. З епістолярної спадщини Є. Чикаленка // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 46–67.

¹⁴ Листи Є. Чикаленка до М. Коцюбинського // Листи до М. Коцюбинського. Т. IV / Уп. та коментарі В. Мазного – Ніжин: "Аспект-Поліграф", 2003. – 400 с. – С. 296–336.

¹⁵ Листи Є. Чикаленка до Д. Яворницького // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, "Гамалія", 1997. – Вып. I. Листи вчених до Д. І. Яворницького. – С. 603–616.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. 226, од. зб. 204–263.

¹⁷ Там само, ф. XV, од. зб. 2440–2455.

¹⁸ Там само, ф. XI, од. зб. 1382–1393; 3668–3669; 3770.

- ¹⁹ ІР НБУВ, ф. 82, од. зб. 29.
²⁰ Там само, ф. 93, од. зб. 122.
²¹ Там само, ф. 44, од. зб. 305–318.
²² Там само, ф. I, од. зб. 35659–35678.
²³ Там само, ф. I, од. зб. 35746–35759.
²⁴ Там само, ф. 44, од. зб. 3–4.
²⁵ Там само, ф. I, од. зб. 35803.
²⁶ Там само, ф. III, од. зб. 52889–53079.
²⁷ Там само, ф. 317, од. зб. 121.
²⁸ Там само, ф. 44, од. зб. 670.
²⁹ Там само, ф. I, од. зб. 35 711.
³⁰ Там само, ф. 82, од. зб. 29.
³¹ Там само, ф. 226, од. зб. 208.

ІЗ ФОНДІВ ЦДКФФА УКРАЇНИ імені Г. С. ПШЕНИЧНОГО

Ніна СЛОНЧАК

ФОТОЛІТОПИС: ВСЕРОСІЙСЬКА ВИСТАВКА 1913 року В КИЄВІ

Нинішнього року виповнюється 90 років з часу проведення у м. Києві Всеросійської виставки. Її діяльність відображено у низці фотодокументів, що зберігаються у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного.

Урочисте відкриття виставки відбулося 30 травня 1913 р. Про масштабність експозиції свідчать такі факти: в її рамках діяли 24 головні відділи, що представляли галузі промисловості та сільського господарства, були присвячені науці і спорту. Учасниками виставки стали не лише вітчизняні, а й зарубіжні акціонерні організації і товариства, у т.ч. з Чехії, Швеції, Польщі, Голландії, США, країн Балтії та ін.

Понад 150 павільйонів виставки розміщувалися на схилах Черепанової гори (тепер тут – НСК “Олімпійський”) і були споруджені під керівництвом головного архітектора Ф. Вишинського за участю архітекторів В. Городецького, Н. Шехоніна та ін.

Упродовж першого місяця роботи виставку відвідало більш як 14 тис. чоловік, переважно учнівська молодь. Значна увага приділялася проведенню екскурсій для селян. З метою організації їх проживання на території виставки було виділено окреме приміщення, вони мали змогу харчуватися за невисокими цінами, їм надавалися пільги й при відвідуванні театрів, ілюзіону Шанцера, панорами “Голгофа”, музеїв тощо.

Підготовкою виставки опікувався спеціально створений комітет, який розробив положення про виставку та її програму, правила для учасників. З метою широкої пропаганди ідеї проведення виставки, залучення до участі в ній торговельних і промислових кіл комітет започаткував вихід вісника, випустив поштову марку з написами російською та французькою мовами, встановив нагрудний знак для відзначення найактивніших організаторів виставки, видав каталоги і серію листівок з її видами. Закриття виставки відбулося 15 жовтня 1913 р.

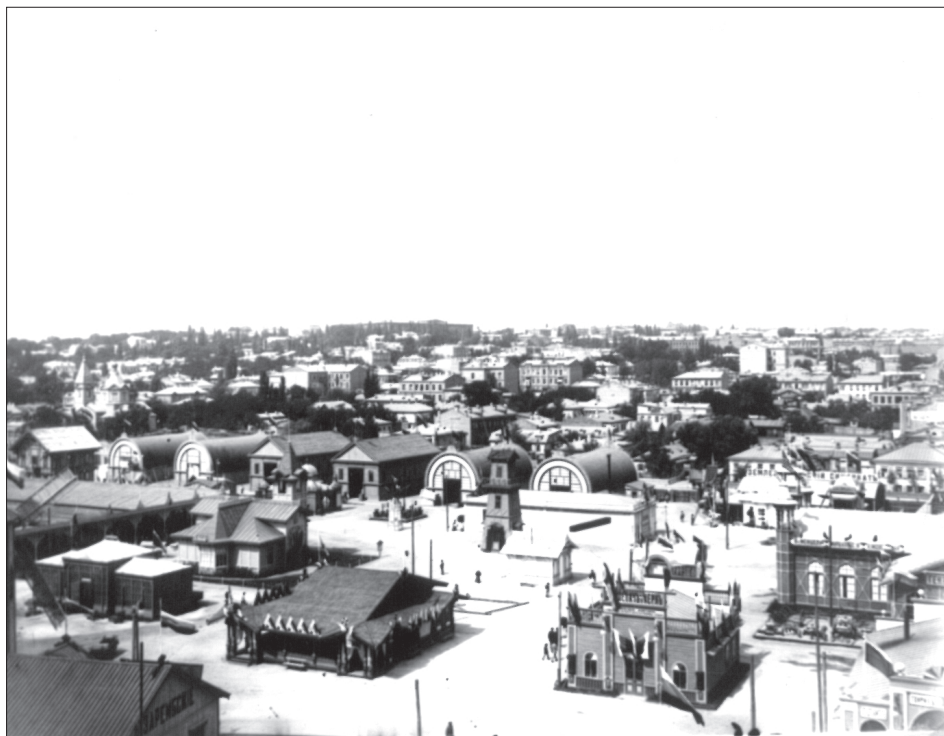
У фотодокументах ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного відображені загальні види виставки, її павільйони, окремі експонати, учасники та відвідувачі. Ці фотодокументи були серед перших надходжень створеного 1932 року Всеукраїнського фотокіноархіву. 145 негативів-оригіналів на склі розміром 13 x 18 см були передані Київською фотофабрикою та інститутом “Київтранспроект”. На жаль, їх спіткала трагічна доля під час тимчасової окупації Києва нацистами. Серед інших архівних

© Н. Слончак, 2003

фотодокументів у березні 1943 р., негативи були вивезені за межі України. Через скляну основу більшість їх у результаті неодноразового переміщення загинула і лише 62 негативи упродовж 1946–1947 рр. повернуто до архіву й узято на облік.

У 1980-х роках працівниками архіву виявлено і скопійовано десять документальних поштових листівок цієї тематики в колекціонера М. С. Тагріна (Ленінград), переважно з видами промислових павільйонів виставки.

Публікована нижче добірка фотознімків дає уявлення про одну з цікавих сторінок історії Києва. Цікаві документи, що стосуються організації та діяльності виставки, зберігаються також у ЦДІАК України.

Всеросійська виставка 1913 р. у Києві (од. зб. 4-2277)

Статуя передь главной лѣстницей.

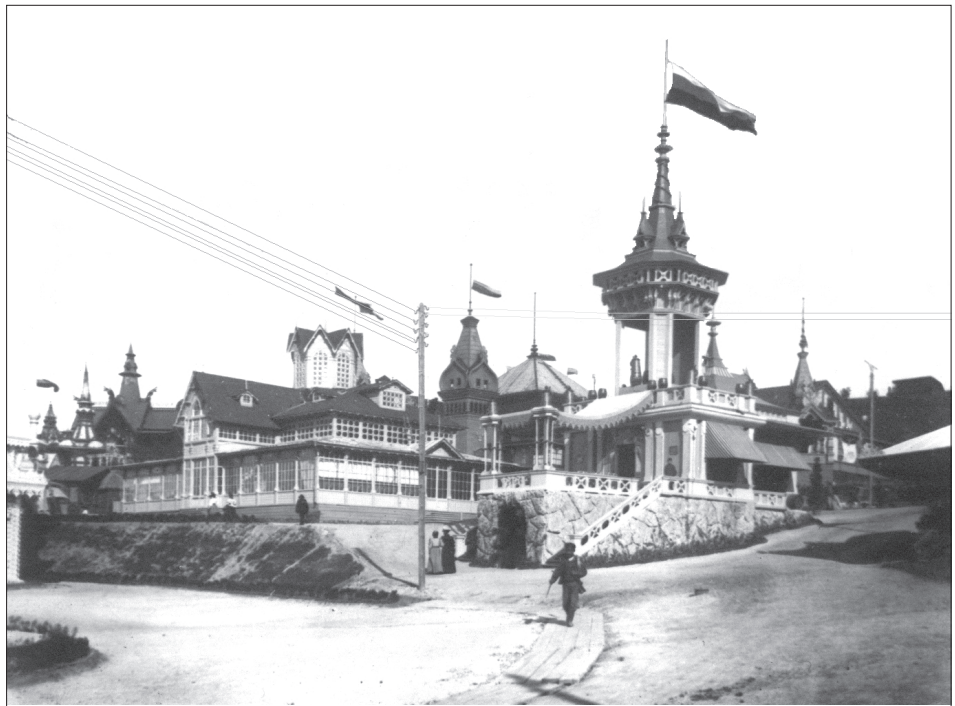
Головний вхід на Всеросійську виставку 1913 р. у Києві
(од. зб. 2-129647)

Загальний вид виставки
(од. зб. 4-2278)

Павільйони виставки (од. зб. 4-2319)

Один з мальовничих куточків експозиції (од. зб. 4-2266)

Сходи до фабрично-заводського павільйону (од. зб. 4-2276)

Група учасників виставки (од. зб. 4-214)

Експонати Катеринославської губерньської земської лікарні (од. зб. 4-234)

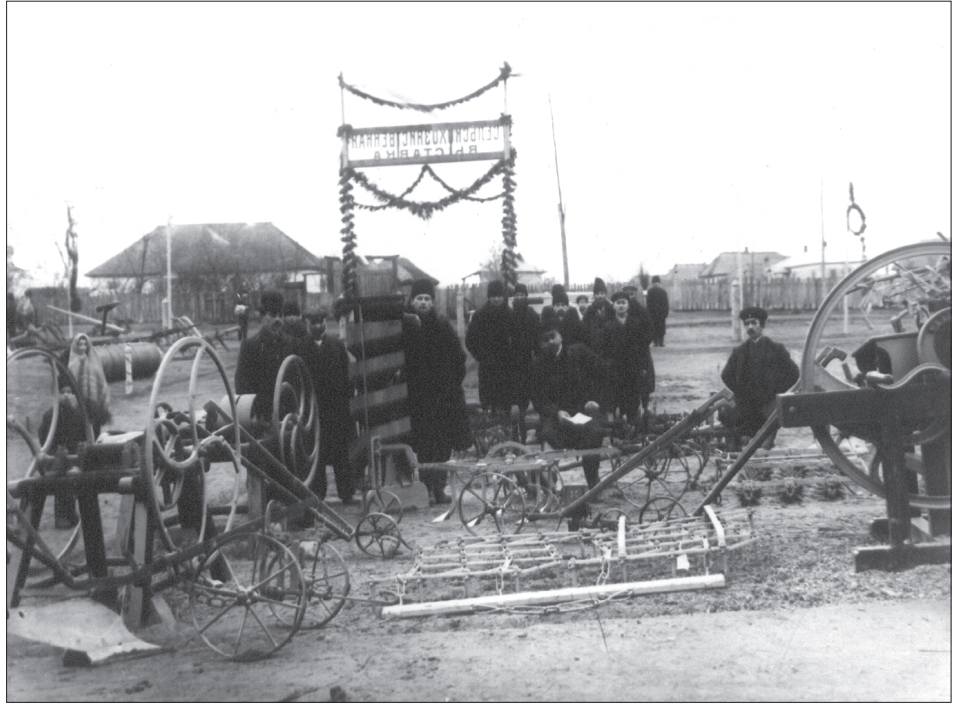
Учасники виставки (од. зб. 4-250)

Гості виставки (од. зб. 4-2279)

Відвідувачі на території сільськогосподарського відділу (од. зб. 4-247)

Сільськогосподарський відділ експозиції (од. зб. 4-268)

“Живі експонати” виставки (од. зб. 4-248)

Ознайомлення з реманентом сільськогосподарського відділу (од. зб. 4-232)

Сільськогосподарські павільйони виставки (од. зб. 221)

Модель американської ферми, представлена на київській виставці
(од. зб. 4-2355)

Моделі господарських будівель та скотного двору американської ферми

Учасники виставки (од. зб. 4-251)

Група селян після повернення із Всеросійської виставки 1913 р. у Києві

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

Тетяна СЕБТА, Наталія ЧЕРКАСЬКА

ФОНДИ МАГНАТСЬКИХ АРХІВІВ ТА СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ УСТАНОВ КЦАДА У КОНТЕКСТІ ВЗАЄМНИХ ПРЕТЕНЗІЙ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНИ ТА ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА ПОЛЬЩІ

Збереження та дослідження Національного архівного фонду України, реконструкція втраченого є одним з важливих завдань архівістів та науковців. Особливих втрат архіви зазнавали під час воєн. Друга світова війна не була винятком.

Тема нашого дослідження – висвітлення архівної політики нацистів на території Рейхскомісаріату України, зокрема розкриття долі фондів колишнього КЦАДА, що стосувалися Волині, як об'єкта претензій Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі. Проаналізовано дані документів про обсяг і склад цих збірок у 1941–1943 рр. порівняно з 1939 р., сучасний стан фондів.

Нами використано українські, німецькі та польські друковані й архівні джерела, насамперед фонди Рейхскомісаріату України, Крайового архівного управління (ЦДАВО України) та фонди магнатів і судово-адміністративних установ (ЦДІАК України).

Результатом дослідження є опрацювання й аналіз вперше опублікованих нами трьох документів німецькою мовою (один з них має три додатки) за 1941–1943 рр., що предметно пов'язані один з одним і стосуються насамперед фондів колишнього Київського центрального архіву давніх актів (КЦАДА), зокрема колекцій актових книг судово-адміністративних установ Волині, родових фондів магнатів і шляхти Правобережної України, а також колекцій і архіву Волинського ліцею у Кременці*, архіву Віленського університету** та колекції книжок і рукописів графів Хрептовичів (останні належали бібліотеці та архіву Університету св. Володимира в Києві).

Провідною темою документів були архівні претензії Генерал-губернаторства Польщі на названі вище збірки. Ми намагалися з'ясувати не питання правомірності цих претензій, а позицію нацистського архівного керівництва щодо зазначених вимог.

Аби зрозуміти історичні обставини виникнення документів, що публікуємо, слід коротко згадати передісторію ревіндикації*** польських

* Волинський ліцей у Кременці (Кременецький ліцей) засновано 1819 р. Діяв до створення 1834 р. університету в Києві, до якого перейшли архів, бібліотека та інші колекції Ліцею.

** Віленський університет засновано 1803 р. Закрито за наказом Миколи I 1832 р. через участь його професури та студентів у Листопадовому повстанні. Відновив діяльність тільки 1919 р. у складі незалежної Польщі.

культурних цінностей, що відбувалася протягом 20-х років минулого століття в рамках виконання умов Ризького мирного договору.

Перша світова війна спричинилася до значних переміщень у 1914–1915 рр. населення, майна, культурних цінностей з Царства Польського та західних губерній колишньої Російської імперії на схід. На українській території евакуація торкнулася, в першу чергу, правобережних губерній – Волинської, Подільської та Київської, де половина маєтків належала землевласникам польського походження¹. У 1914–1915 рр. на схід були евакуйовані, зокрема, архіви адміністративних установ та інших закладів Російської імперії, деякі родові архіви польської знаті з Царства Польського та Правобережної України.

Перемога Лютневої революції у Росії внесла зміни в “польське питання”. Тимчасовий уряд затвердив 15 березня 1917 р. положення про Ліквідаційну комісію “у справах Царства Польського”. Цей документ передбачав “з’ясування місцезнаходження та стану майна державних і громадських установ Царства Польського, визначення умов зберігання та завідування ними аж до передачі їх польській державі”².

В Україні створення Ліквідаційної комісії спричинилося до організації на місцях благочинних громадських організацій, що почали виявляти та брати на облік не лише евакуйовані або вивезені раніше архіви установ і закладів, а й звернулися до власників колекцій з проханням надати інформацію про їх склад, надсилати фотографії не лише приватних колекцій, а й пам’яток архітектури – палаців, костелів, каплиць тощо. Щодо приватних колекцій, евакуйованих з Царства Польського та західних губерній і осілих у місцевих музеях або закладах, то завдання благочинних організацій полягало в їх інвентаризації. Слід було повідомити Ліквідаційну комісію у справах Царства Польського про місцезнаходження колекцій. У Києві таку організацію – “Польське товариство охорони пам’яток старовини на Русі” очолили графи Ф. Потоцький і Л. Грохольський. Товариство об’єднало місцеві польські кола в Бердичеві, Умані, Кам’янці. Крім того, аналогічні організації започатковано було в Житомирі, Харкові, Одесі.

Не маючи на меті докладне висвітлення діяльності київського товариства, зауважимо, що воно провело пошукову роботу, зокрема в київських архівах, бібліотеках і музеях. І саме в цей час польська громадськість звернула увагу на колекції Волинського ліцею, Віленського університету, що зберігалися в бібліотеці Київського університету³. До колекцій, що треба було повернути Польщі, на думку цих кіл, належали актові книги у КЦАДА⁴. Ця діяльність до певної міри підготувала ґрунт для формулювання вимог уряду незалежної з 1918 р. Польщі до уряду УСРР. Вперше проблема повернення польських культурних цінностей сягнула державного рівня з підписанням Ризького мирного договору внаслідок політичної ситуації, що склалася в результаті радянсько-польської війни 1920–1921 рр.

*** *Rewindykacja* (лат. *vindicatio*, від *vindico* – захищаю, заявляю претензію, вимагаю) – 1) повторне одержання чогось у власність примусовим порядком; 2) вимога повернення власності.

Ризький мирний договір та ревіндикація польських архівів (1921–1930)

18 березня 1921 р. у Ризі між Україною, Росією (уряд РСФРР представляв також інтереси уряду Білоруської СРР), з одного боку, та Польщею, з іншого, був укладений мирний договір, за яким визначався кордон між Польщею та трьома радянськими республіками – УСРР, РСФРР та Білоруської СРР, а також розмір компенсацій, що мали сплатити радянські республіки Польщі, та узгоджувалися умови проведення репатріації мирного населення з обох боків, реєвакуації майна польських підприємств і приватних власників та повернення польських культурних цінностей, що перебували на території України, Росії, та Білорусії⁵.

Повернення різноманітних польських культурних цінностей, як-от: військові регалії, архівні, бібліотечні, археологічні, мистецькі зібрання, карти, плани, креслення тощо, регулювалося статтею XI, у якій архівним матеріалам відведено значне місце. Згідно з положеннями статті XI Ризького мирного договору поверненню підлягали документи як приватних архівів, так і офіційних установ. Важливим завданням, що його мав виконати Уряд УСРР стосовно Польщі згідно з пп. 1, 4, 5, 9 статті XI, був розшук і повернення польських архівів, зокрема приватних, конфіскованих та вивезених з території Польщі після 1 січня 1772 р., тобто I поділу Польщі (п. 1); а також архівів офіційних установ Речі Посполитої, що були вивезені з 1 січня 1772 р. (п. 4). У договорі йшлося й про архіви російських офіційних установ, утворених на території колишніх “кресів” (п. 5), та архіви, що були евакуйовані на українську територію в період з 1 серпня 1914 р. по 1 жовтня 1915 р. (п. 9)⁶.

Варто підкреслити, що ревіндикації (поверненню) не підлягали предмети, вивезені з території, розташованої на схід від кордону, встановленого за Ризьким договором. Щодо України, то йшлося про частину території Волині, що відійшла до радянської України. Поверненню також не підлягали “предмети, що потрапили на територію Росії або України шляхом добровільної угоди або спадкування від законного їх власника, або ж були вивезені на території Росії та України самим їх законним власником” (п. 2). Не дозволялося розривати “систематизовані, науково опрацьовані колекції, які являють собою закінчене ціле і є основою скарбниць світового культурного значення”, виняток могли становити лише окремі предмети, що мали виняткове історичне та культурне значення для Польщі (п. 7)⁷.

Для вирішення саме таких спірних питань на підставі статті XI (п. 15) створено т. зв. Спеціальну мішану комісію (далі – Спеціальна комісія) на паритетних засадах, з трьох представників (по одному від кожної сторони) і необхідних експертів з кожної сторони, з місцеперебуванням у Москві. Комісія мала розв’язувати усі проблеми, пов’язані з розшуком та поверненням культурних цінностей Польщі, керуючись “Інструкцією по виконанню статті XI Мирного договору”⁸ (Додаток № 3 до Ризького договору).

За десять років діяльності Спеціальною комісією двічі переглядався остаточний термін подачі документально обґрунтованих вимог з боку

Польщі. Спочатку це був річний термін, потім він був продовжений до 26 серпня 1923 р.⁹, але вимоги надходили і після цієї дати. З підписанням 16 листопада 1927 р. «Генерального соглашения между СССР и Польшей о возвращении Польше культурных ценностей, вывезенных с польской территории в период разделов Польского государства»¹⁰, надходження будь-яких вимог, що спиралися на статтю XI Ризького договору, припинялося. Спеціальна комісія мала лише перевірити та в разі згоди виконати вимоги польської сторони, що надійшли до того часу.

Особливо гостро йшло обговорення в Спеціальній комісії польських претензій до книг Литовської метрики, які зберігалися в Москві, і колекцій КЦАДА. Прийняття цих вимог означало б визнання не наукових інтересів, а давніх політичних претензій польської сторони¹¹.

Під час роботи архівної секції Спеціальної комісії одним із каменів спотикань експертів стали архівні збірки, що походили з Волині, частина території якої згідно з умовами Ризького договору відійшла до Польщі. У зв'язку з цим польська сторона наполягала на поверненні їй архівів установ і приватних осіб, що діяли або мешкали на цій території. У 1922–1923 рр. йшлося про колекції Волинського ліцею в Кременці, зокрема частину архіву Едукаційної комісії^{4*} (у складі бібліотеки колишнього Університету св. Володимира), родовий архів князів Сангушків зі Славути, вивезений власником до Нижнього Новгороду, тощо. Ця вимога стосувалася й колекції актових книг судово-адміністративних установ Волинського воєводства періоду Польсько-Литовської держави, що зберігалися в КЦАДА.

Наукова обґрунтованість польських вимог і прийнятих комісією рішень пояснювалася високим фаховим рівнем експертів як польської, так і української та російської сторін. У діяльності Спеціальної комісії брали участь з польської сторони директор АГАД у Варшаві Й. Семенський, колишній співробітник КЦАДА Л. Бялковський (1918 р. балотувався на посаду помічника директора КЦАДА І. М. Каманіна)¹² та інші; з української сторони – історики та архівісти: Д. І. Багалій, О. П. Оглоблин, В. О. Романовський, А. Е. Крістер; з російської – М. К. Любавський, В. І. Пічета та інші.

Українська сторона рішуче відмовилася поступитися актовими книгами з КЦАДА, мотивуючи відмову неподільністю збірки архіву. Українська делегація виходила також з того, що ці книги не були вивезені з території Польщі й збереглися завдяки збирацькій діяльності Київської археографічної комісії¹³. Не можна не провести тут таку історичну паралель. Коли 1880 р. завідувач КЦАДА звернувся через Міністерство народної освіти до польських колег про передачу в Київ з Головного архіву Царства Польського актових книг Люблінського трибуналу у справах

^{4*} Komisja Edukacji Narodowej (1773–1795) – Комісія національної освіти за часів короля Станіслава Августа Понятовського. У період Торговицької конфедерації (1792) її заступили едукаційні комісії, окремі для Литви та Корони. На Гродненському сеймі 24 листопада 1793 р. поновлена як Єдина едукаційна комісія Обох народів; діяла до третього поділу Польщі.

Волинського, Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, відмову пояснювали, зокрема, тим, що Головний архів Царства Польського так само потребує ці книги, які становлять майже повний архівний матеріал єдиної вищої судової установи¹⁴.

Те, що поляки не могли змиритися з відмовою російсько-української делегації повернути актові книги з КЦАДА, засвідчує, зокрема, стаття експерта комісії Леона Бялковського “Що ми повинні повернути з Києва?”¹⁵, опублікована 1927 р., у якій автор оприлюднив перелік актових книг судових установ колишнього Волинського воєводства (2284 книги). Як зазначив автор, при складанні переліку він спирався на публікацію Е. Станкевича в “Университетских известиях” (1862–1864). Проте перелік актових книг Волинського воєводства, підготовлений Л. Бялковським, містив також книги, що надійшли до КЦАДА пізніше, тобто не могли бути у списку Е. Станкевича. Слід зауважити, що за даними Л. Бялковського, станом на 1912 р. у КЦАДА зберігалось 5920 актових книг і 120 книг, новосформованих з розрізнених документів (на 1917 р. кількість актових книг лишалася без змін – 5920; плюс 173 книги, “заново переплетені, складені з розрізнених документів”)¹⁶.

Серед колекцій, що їхнього повернення вимагала польська сторона, згадувався також архів Віленського університету, колекція книжок і рукописів графів Хрептовичів зі Щорсів, родовий архів магнатів Браницьких з Київщини. Підставою для негативного рішення української делегації стосовно повернення архіву Волинського ліцею та колекції графів Хрептовичів (на підставі п. п. 1, 9) слугували доповідні записки завідувача Історичним кабінетом у ВІНО (тодішня назва Київського університету), професора О. П. Оглоблина на ім'я ректора ВІНО, голови Київської підкомісії^{5*} М. І. Лободи¹⁷, складені наприкінці 1922 р. – на початку 1923 р.¹⁸ (“відповідь на вимоги Уряду Польської Республіки, заявлені польською делегацією Мішаної комісії Урядам РСФРР і УСРР 6 жовтня 1922 р.”)¹⁹. У цих документах професор доводив юридичні права університету як власника колекцій Волинського ліцею та графів Хрептовичів, виклав історію створення й надходження їх до бібліотеки Київського університету.

Вимогу про видачу архіву Едукаційної комісії ухвалено було вважати задоволеною за резолюцією Спеціальної комісії від 30 жовтня 1922 р.²⁰

Вже 1924 р. підсумовано перші результати виконання умов статті XI Ризького мирного договору. За період з 17. 05. 1921 р. по 17. 05. 1924 р. Польщі повернуто архівних матеріалів у кількості 4019 скринь та мішків, для яких знадобилося 31,5 вагона. Це були документи з Коронного архіву, пергаменні документи з Краківського архіву, Варшавський коронний архів, метричні книги Корони, архів останнього польського короля Стані-

^{5*} Київська підкомісія (члени: акад. М. П. Василенко, проф. А. М. Лобода, проф. П. П. Смирнов, проф. А. Е. Крістер) підпорядковувалася т. зв. Підготовчій комісії на чолі з акад. Д. І. Багалієм, створеної для розгляду на місцях запитів польської сторони на підставі ст. XI Ризького мирного договору (*Верба І. В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 81).

слава Августа, численні архіви органів російського управління польськими землями в період з 1. 01. 1772 р. по 9. 11. 1918 р. (2702 скрині та мішка) тощо²¹.

Підсумки повернення Польщі коронних і державних архівів у рамках виконання умов статті XI Ризького договору були підведені 1927 р. у першому номері новоствореного польського архівного журналу “*Archeion*”²². Проте ревідикація польських архівних матеріалів відбувалася до 1930 р. включно. За цей час дещо з заявлених польською стороною документів та інших культурних цінностей було повернуто Україною Польській Республіці (наприклад, документи Волинської казенної палати, метричні книги Волинської губ.²³ тощо). Результати майже десятирічної діяльності архівної секції Спеціальної комісії у царині державних архівів оприлюднені 1931 р. в № 9 журналу “*Archeion*”, станом на кінець 1930 р.²⁴.

За результатами Ризького договору польська сторона не одержала, зокрема з Києва, архів Віленського університету, архів і колекції Волинського ліцею, колекцію книжок і рукописів графів Хрептовичів, а також актові книги судово-адміністративних установ Волинського воєводства часів Польсько-Литовської держави зі КЦАДА.

Друга світова війна та повторне звернення до проблеми ревідикації польських архівів (1939–1941)

Окупація нацистською Німеччиною у 1939 р. Польщі, що поклала початок Другій світовій війні, та війна проти СРСР дали змогу польським архівістам за нових історичних умов знову звернутися до не вирішених у 20-х роках питань ревідикації польських архівів. Самої ж Польщі, як держави, наприкінці 1939 р. вже не існувало. Вона була поділена 25–26 жовтня 1939 р. на три адміністративно-територіальні одиниці – рейхсгау “Данциг”^{6*}-Західна Пруссія” (Reichsgau “Danzig-Westpreußen”), рейхсгау “Познань”^{7*} (Reichsgau “Posen”) та Генерал-губернаторство Польщі²⁵. Рейхсгау “Данциг-Західна Пруссія” та “Познань” були утворені на західних і північно-західних польських землях, що увійшли до складу Третього рейху, а Генерал-губернаторство Польщі (далі Генерал-губернаторство) – на території чотирьох колишніх воєводств – Варшавського, Люблінського, Краківського та Радомського, які стали називатися дистриктами. Окремим п’ятим дистриктом до Генерал-губернаторства 1 серпня 1941 р. була приєднана Галичина²⁶. Резиденцією генерал-губернатора Польщі Ганса Франка (1900–1946) та столицею новоствореного Генерал-губернаторства став Краків²⁷.

Польські архівні інтереси щодо фондів польського походження, які знаходилися в радянських, у тому числі й українських, архівах, обстоювала Дирекція архівів Генерал-губернаторства Польщі (Direktion der Archive des Generalgouvernements Polen). Дирекція архівів об’єднувала під своєю юрисдикцією архівні служби (Archivämter) Варшави, Кракова,

^{6*} Данциг – німецька назва польського міста Гданськ.

^{7*} З 1940 р. рейхсгау “Вартеланд” (Reichsgau “Wartheland”).

Любліна, Радома та Львова, яким, у свою чергу, підпорядковувалися місцеві архіви. На західних і північно-західних польських землях, приєднаних до рейху, було створено один Державний архів у Катовіце та два рейхсархіви – Рейхсархів у Познані та Рейхсархів у Данцигу з філією у Бромберзі (пол. Бидгоща)²⁸. Всі центральні та ключові посади посіли німецькі архівісти.

З розчленуванням Польщі та утворенням внаслідок цього окремих архівних відомств розгорнулися активні пошуки архівів різноманітних польських установ, як от: міністерств, банків, монастирів, навчальних та інших закладів, а також приватних архівів, евакуйованих, як правило, у східні польські області. Це поклато початок улагодженню спірних архівних претензій між польськими землями, що відійшли до рейху, і Генерал-губернаторством, а також Радянським Союзом, до якого у листопаді 1939 р. були приєднані Західна Білорусія та Західна Україна. На території останніх опинилися архіви сучасних польських установ як евакуйованих на схід, так і місцевих відділень. У новостворених рейхсгау питаннями пошуку, розв'язанням спірних проблем та організацією повернення вивезених архівів займався Центр з повернення відомчих архівів у Катовіце (*Zentralstelle für die Rückführung verschleppten behördlichen Schriftguts in Kattowitz*), утворений у січні 1940 р.²⁹, а у Генерал-губернаторстві – Дирекція архівів.

Важко зараз точно сказати, хто саме зніціював повторне звернення до ревіндикації архівних фондів польського походження з архівів Радянського Союзу, що не були з тієї або іншої причини повернуті Польщі у 20-х роках минулого сторіччя, – німецькі чи польські архівісти. Проте однозначно можна стверджувати, що інформаційні матеріали для цього підготували польські фахівці. Одразу ж після заснування у жовтні 1939 р. архівних служб Генерал-губернаторства колишньому керівникові Відділу державних архівів директору В. Суходольському³⁰ було доручено упорядкувати архів свого відомства, що повністю зберігся під час воєнних дій, і виокремити важливі документи Спеціальної комісії щодо ревіндикації польських культурних цінностей за умовами Ризького мирного договору для майбутнього улагодження з Радянським Союзом спірних питань стосовно архівних документів³⁰.

Вже на початку воєнних дій проти СРСР, а саме 14 серпня та 1 вересня 1941 р., керівник Дирекції архівів Генерал-губернаторства д-р Еріх Рандт (*Erich Randt*), колишній директор Державного архіву в Бреслау

³⁰ Суходольський Вітольд (29.01.1887 – 9.02.1967) – польський архівіст. Закінчив Ягеллонський університет. За Першої світової війни мешкав у Харкові, де викладав у польській школі. З 1918 р. працював в Архіві Скарбовому у Варшаві. Член польської делегації у Спеціальній комісії (1921–1930 рр.). У 1921–1924 рр. – співробітник Міністерства віросповідань та суспільної освіти, з 1932 р. директор Відділу державних архівів при Міністерстві віросповідань та суспільної освіти. За часів нацистської окупації Польщі – директор Державного архіву у Кракові (1940), співробітник Архіву Скарбового у Варшаві. Після війни, до 1948 р., знову очолював Відділ державних архівів. (BAB, R-1506 (alt R-146), Ar. 68, S. 78; *Witold Suchodolski* // *Archeion*. – Т. XLVII. – Warszawa, 1967. – S. 283; *Słownik biograficzny archiwistów polskich* / Red. nauk. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa. – Warszawa, Łódź, 1988. – Т. 1: 1918–1984. – S. 209–210).

(пол. Вроцлав), повідомив нацистське архівне керівництво про претензії Генерал-губернаторства Польщі до СРСР стосовно архівних матеріалів польського походження, що зберігалися в радянських архівах і не були повернуті за умовами Ризького мирного договору³¹. Обидва листи були адресовані генеральному директорові державних архівів та директорові Потсдамського рейхсархіву, комісару із захисту архівів д-ру Е. Ціпфелю^{9*}. Не зважаючи на федеративний устрій архівної справи в нацистській Німеччині (окреме архівне відомство для військових архівів з центром у Потсдамі, окремі архівні управління, як правило, у великих землях з підпорядкованими їм архівами, розподіл контролю за архівами між двома міністерствами – Рейхсміністерством внутрішніх справ та Рейхсміністерством науки, виховання та народної освіти), йому вдалося сконцентрувати у своїх руках під юрисдикцією Рейхсміністерства внутрішніх справ велику архівну владу як на території колишнього Третього рейху, так і в усіх окупованих нацистською Німеччиною країнах, обіймаючи одразу три ключові посади: генерального директора державних архівів Пруссії (повна назва), директора Потсдамського рейхсархіву (головного архіву рейху), комісару із захисту архівів³². Остання посада дала змогу Е. Ціпфелю повноправно вирішувати долю архівів в окупованих нацистською Німеччиною країнах, зокрема в тих, що не були приєднані до рейху.

Листи від 14 серпня та 1 вересня 1941 р., як і інші офіційні документи, що надходили до канцелярії Ернста Ціпфеля від Дирекції архівів Генерал-губернаторства та Центру з повернення відомчих архівів у Катовіце стосовно розшуку та повернення архівів польського походження, що мали зберігатися в архівах Радянського Союзу або знаходитися на радянській території, були належним чином опрацьовані і на основі них було складено два однакових за структурою документи, де всі претензії архівних відомств Генерал-губернаторства були перелічені та згруповані по містах і архівних установах Радянського Союзу взагалі та УРСР, зокрема. Це були документи – “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в радянсько-російських архівах і становлять інтерес для

^{9*} Ernst Zipfel (23.03.1891, Dresden – 17.04.1966, Vad Ruytmont) – керівник архівного відомства у Третьому рейху. Розпочав свою кар’єру з військової служби, на якій перебував 10 років. Після листопадової революції 1918 р. у Німеччині у ранзі капітана пішов у відставку і розпочав навчання на архіваріуса, одночасно працюючи в новоствореному Рейхсархіві у Потсдамі. Після навчання захистив докторську дисертацію у Вюрцбурзі і у 1923 р. отримав посаду архівного радника. Темою його професійної діяльності була історія військових з’єднань. Вступ у 1932 р. до Націонал-соціалістичної німецької робочої партії значно посприяв його швидкій кар’єрі на архівній службі. У 1935 р. він одержав посаду вищого державного радника, восени 1936 р. його призначили директором Рейхсархіву у Потсдамі, у жовтні 1938 р. – генеральним директором державних архівів Пруссії, у травні 1940 р. – комісаром із захисту архівів. З січня 1944 р. він очолив новостворений підвідділ архівної справи та документознавства при I-му відділі Рейхсміністерства внутрішніх справ. Після війни повернутися на архівну службу Е. Ціпфелю не вдалося. Для багатьох він був занадто одіозною фігурою. Хоча фахівці вважають, що завдяки його діяльності на посаді комісара із захисту архівів підпорядковані йому німецькі архіви майже повністю зберегли склад своїх фондів. (*Wilhelm Rohr*. Nachruf: Ernst Zipfel // *Der Archivar*. – 20. Jahrgang, Heft 2. – München, 1967. – S. 206–210).

уряду Генерал-губернаторства”³³ та “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах і становлять інтерес для Німецького рейху та уряду Генерал-губернаторства”. Останній документ ми публікуємо за № 1.

Більшість польських претензій стосовно архівних матеріалів – це не виконані або не прийняті претензії польської сторони на основі Ризького мирного договору. У документі “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в радянсько-російських архівах...” перелічено велику кількість архівів та архівних матеріалів польського походження або таких, що мали відношення до історії Польсько-Литовської держави. Хронологічні рамки заявлених архівалій охоплювали період з XV ст. по 1939 р. включно. Це – Литовська та Волинська³⁴ метрики, що зберігалися у Москві, “архів Речі Посполитої до 1795 р., що був евакуйований у 1915 р. у східні області колишньої Російської імперії”, архіви польських монастирів, документи з Коронного архіву, частина реєстратури Варшавського генерал-губернаторства, архіви Варшавського відділення жандармерії та цілого ряду польських банків, що були евакуйовані 1914–1915 рр. вглиб колишньої Російської імперії, тощо³⁵.

Документ, що ми публікуємо, – “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах...” (документ № 1) – повністю дублює інформацію щодо українських архівів, а також структуру та вступ першого документа та містить посилання на цей документ (див. коментар до документа № 1), а отже, був складений після нього. Обидва компілятивних документи відносяться до вересня 1941 р., принаймні вказівку на цю дату для документа № 1 ми знайшли у журналі вихідних документів канцелярії комісара із захисту архівів, у якому за № 129/30 у вересні 1941 р. було зареєстровано цей документ³⁶. З точки зору ідентифікації він є найскладнішим, оскільки не має ні адресата, ні автора, ні дати, лише від руки написано примітку чорною тушшю “Anlage 4” (Додаток 4) та заголовок. Ця примітка дала змогу точно встановити, до якого листа цей документ додавався і кому він призначався. Додаток №4 “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах і становлять інтерес для Німецького рейху та уряду Генерал-губернаторства” відносився до листа від 23 вересня 1941 р.^{10*} генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів, д-ра Ціпфеля³⁷. Лист адресувався досвідченому німецькому архівістові, раднику вищого військового управління (Oberkriegsverwaltungsrat) д-ру Георгу Вінтеру^{11*}, який направ-

^{10*} Див. заголовок документа №2: “Привід: розпорядження від 23 вересня 1941 р. – A.V.R. 1604/41 – додаток 4 = “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах і становлять інтерес для Німецького рейху та уряду Генерал-губернаторства”.

^{11*} Georg Winter (1895, Neurguppin – 1961, Koblenz) – відомий німецький архівіст. До Другої світової війни працював у 1921–1939 рр. в одному з найстаріших архівів Німеччини – Пруському державному таємному архіві. Займав посаду держархівдиректора. У 1939 р. був призваний на військову службу. Під час війни у 1941–1944 рр. працював в Україні – з листопада по грудень 1941 р. як вищий радник військового управління при

лявся в окуповані області України для роботи в архівній царині. Для ознайомлення д-ра Вінтера зі станом справ на сході д-р Ціпфель додав до свого листа низку документів, серед яких був “Додаток № 4” (документ № 1).

Архівна політика нацистів та розбудова архівного управління в Рейхскомісаріаті України: Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв, Крайовий архів у Києві (1941–1943)

Архівна політика нацистської Німеччини торкалася не всієї території України, яка в роки Другої світової війни була поділена між державами-союзниками нацистського рейху – Угорщиною, Румунією, самою Німеччиною і Генерал-губернаторством Польщі. До Угорщини ще з весни 1939 р. відійшло Закарпаття. Внаслідок розпочатої 22 червня 1941 р. війни проти Радянського Союзу Румунія отримала південні та південно-західні області України^{12*}, Генерал-губернаторство Польщі – Галичину, а центральні, східні та південні області України поділено на дві частини: області цивільного управління та військового.

Для нацистського керівництва поняття “Україна” став уособлювати Рейхскомісаріат України (1941–1944), утворений 20 серпня 1941 р.³⁸. Місцеперебуванням рейхскомісара України – ним було призначено Еріха Коха^{13*}, стало місто Рівне. Офіційно перші області були передані Рейхскомісаріату України військовою владою 1 вересня 1941 р. (Кам’янець-

штабі командуючого тилу групи армій “Південь”; з травня по серпень 1942 р. – як держархівдиректор при Головній робочій групі України Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга; з другої половини серпня 1942 р. – у Рейхскомісаріаті України, де з 7 грудня 1942 р. до березня 1944 р. очолював Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв. Після війни був організатором і першим директором (1952–1960 рр.) новоствореного Федерального архіву (Бундесархів) ФРН у Кобленці. (Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 2. – К., 1997. – С. 538–539; Rohr W. Georg Winter // Der Archivar. – 14. Jahrgang. – Heft 3. – München, 1961. – S. 179–190. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 205, 223).

^{12*} До Румунії відійшли Чернівецька область (до губернаторства Буковини), Ізмаїльська область (до губернаторства Бессарабії), Одеська область, південні райони Вінницької та західні райони Миколаївської областей утворили губернаторство “Трансністрію”. (Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 221).

^{13*} Erich Koch (1896, Elberfeld/Wuppertal – 1986, Barczewo) – ставленик Гітлера на посаду рейхскомісара України, активний провідник нацистської політики гноблення та експлуатації українського народу. Трудову діяльність у 10-х роках минулого сторіччя розпочав як торговий службовець. У 1920 р. вступив до нацистської партії, з 1928 р. гауляйтер партії у Східній Пруссії, з 1933 р. верховний президент Східної Пруссії. У 1941–1944 рр. рейхскомісар України, у 1944 р. керівник цивільного управління округу Цеханув–Білосток. Наприкінці війни втік до Західної Німеччини, де переховувався до свого викриття у 1949 р. Того ж року керівництво Британської зони окупації Німеччини передало його Польщі. У 1958–1959 рр. у Польщі відбувся судовий процес над Е. Кохом, на якому він був засуджений до страти, але смертний вирок було замінено на постійне ув’язнення. Помер Е. Кох у Польщі. Brockhaus Enzyklopädie. – Bd. 12. – Mannheim, 1990. – S. 131.

Подільський, Брест та район Пінська); 20 жовтня 1941 р. – місто Первомайськ та області: Вінницька, Черкаська, Київська і Житомирська; 15 листопада 1941 р. – південні області України: Херсонська, Нікопольська, Дніпропетровська та частина Миколаївської області³⁹.

Територія Рейхскомісаріату України була поділена на генеральні округи^{14*} (Generalbezirke), які, в свою чергу, склалися з округ (Gebiete), а останні – з районів (Rayons). Одна округа, як правило, охоплювала 3 колишніх райони радянського адміністративного поділу⁴⁰. У цілому за весь час свого існування Рейхскомісаріат України налічував шість генеральних округ: *Волині та Поділля* з центром у Луцьку, *Житомира, Києва, Миколаєва, Дніпропетровська та Криму*^{15*} з центром у Мелітополі. Проте, Крим до Рейхскомісаріату України не входив, він залишився під владою військового управління. До складу Рейхскомісаріату України була включена також частина двох білоруських областей: Брестської та Пінської. Донбас, Чернігівська та Харківська області, як і Крим, залишилися під владою військового управління⁴¹.

Тема нацистської архівної політики та управління в Рейхскомісаріаті України не є новою в сучасній історіографії. В останнє десятиріччя вона знайшла досить докладне висвітлення в публікаціях П. К. Грімстед та Г. Боряка⁴², М. Дубик⁴³, Д. Мешкова⁴⁴. Колективна монографія В. Андрейцева, В. Ульяновського, В. Короткого⁴⁵ містить документи про підготовку до публікації у 1942–1944 рр. збірки магдебурзьких грамот українським містам та вивезення і переміщення у 1943–1945 рр. архівних фондів колишнього КЦАДА. І. В. Верба у своїй монографії, присвяченій Н. Д. Полонській-Василенко, висвітлює, зокрема, її діяльність на посаді директора КЦАДА під час нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.)⁴⁶. До праць названих авторів слід ще додати публікацію так званої “Картотеки “Z” Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга^{16*}, співробітники якого протягом 1942–1943 рр. склали картотеку на оглянуті ними му-

^{14*} Генеральні округи часто в історіографічній літературі та навіть у тогочасних німецьких документах називаються ще *генерал-комісаріатами* (див., наприклад, документ № 2), оскільки на чолі кожної генеральної округи стояв генерал-комісар.

^{15*} В історіографічній літературі Генеральна округа Криму називається також Генеральною округою “Таврія” або Генеральною округою “Мелітополь”, оскільки “Таврія” – це попередня запланована назва (див: *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.*: Зб. документів. – С. 34–36), а “Мелітополь” – це назва за місцем перебування управління генеральної округи у місті Мелітополі (див.: *Amtliche Mitteilungen des Generalkommissars für die Krim.* – 1. Jahrgang. – Nr.1, 2. – Melitopol, 24. 02. 1943; карту Рейхскомісаріату України, опубліковану в тижневій газеті: *Das Reich: Wochenzeitung.* – Nr. 3. – Berlin, den 17. 01. 1943).

^{16*} Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – одна з нацистських організацій, яка діяла на території Рейхскомісаріату України та в українських областях військового управління, досліджуючи заклади культури і науки на предмет політичних та ідеологічних матеріалів (див.: *Севта Т.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга // *Арх. України.* – 1997. – № 1–6. – С. 53–73, *Севта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000).

зеї, бібліотеки, архіви, пам'ятники архітектури, навчальні та науково-дослідні заклади в Україні, Росії та Білорусі, де зазначали стан об'єкту, склад його фондів та умови їх зберігання⁴⁷. Для українських дослідників це одне з необхідних джерел при дослідженні долі закладів культури та їх збірок під час Другої світової війни.

Хочемо нагадати основні віхи розвитку нацистського управління архівною галуззю та архівної політики в Рейхскомісаріаті України і дещо по-новому висвітлити вже відомі факти.

Слід розуміти, що за таким широко вживаним поняттям, як “архівна політика нацистів”, завжди стоять певні автори та провідники цієї політики, тобто конкретні відомства та організації нацистської Німеччини, які не лише розробляли її засади, а й втілювали їх у життя. Як правило, це були фахівці – досвідчені архівісти, які добре розумілися в своїй справі. В українських областях, окупованих нацистською Німеччиною, в архівній галузі залишили слід такі організації, як Керівництво військових архівів, Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та відомство комісара із захисту архівів.

У компетенції Керівництва військових архівів^{17*}, як випливає з назви, перебували архіви або фонди лише військового профілю. У разі виявлення їх на окупованих територіях вони підлягали збереженню, а при знаходженні в них оперативної інформації – вивезенню до одного зі сховищ цього відомства. Зі східних окупованих областей вони, як правило, вивозилися до філіалу у Данцигу. Уповноваженим Керівництва військових архівів при штабі командуючого тилу групи армій “Південь”, що діяли в Україні, був полковник фон Гьодль (von Höhdle).

До інтересів оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга належали ідеологічні, політичні матеріали та юдаїка. Архіви його цікавили лише з цієї точки зору, тобто архівні документи радянського періоду і, в першу чергу, партійні архіви⁴⁸. Проте Оперативний штаб намагався взяти під свій нагляд і управління всі архіви на території Рейхскомісаріату України, а також бібліотеки й музеї. В окупованій Україні (як у рейхскомісаріаті, так і в областях військового управління) діяла Головна робоча група України (Hauptarbeitsgruppe Ukraine) Оперативного штабу.

Найбільшу роль у долі українських архівів відіграло відомство комісара із захисту архівів на чолі з генеральним директором державних архівів та директором Потсдамського рейхсархіву д-ром Е. Ціпфелем. Якщо згадані вище організації керувалися вузькими відомчими інтересами, що спиралися на оперативні або ідеологічні цілі, то Е. Ціпфель як

^{17*} Керівництво військових архівів (der Chef der Heeresarchive), яке очолював Фрідріх фон Рабенау, виокремилася у 1936 р. разом з часткою військових архівних документів з Державного таємного архіву Пруссії та Рейхсархіву у Потсдамі. Місцеперебуванням Керівництва військових архівів став Потсдам, йому підпорядковувалися військові архіви у Потсдамі, Мюнхені, Дрездені та Штуттгарті, філіали у Відні, Празі та Данцигу. (*Karl Heinz Roth*. Krios rabiante Hilfstruppen: Archivare und Archivpolitik im deutschen Faschismus // Archivmitteilungen. – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 1–10; *Torsten Musial*. Das staatliche Archivwesen in Deutschland 1933–1945 // Archivmitteilungen. – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 10–13).

комісар із захисту архівів вбачав завдання свого відомства в створенні системи адміністративного управління, контролю і обліку архівів та архівних фондів в окупованих країнах Європи і, в тому числі, новоствореному Рейхскомісаріаті України⁴⁹.

Проте жодне відомство та організація нацистської Німеччини не могли бути вільними від ідеологічних завдань, оскільки Друга світова війна була також війною ідеологій. Усі наукові та творчі сили Третього рейху були спрямовані на дослідження та опрацювання тем, збирання матеріалів, яких вимагала нацистська пропаганда та хід історичних подій. Тому відомство Ціпфеля, крім першочергових адміністративних функцій, мало виконувати роль посередника між нацистськими інституціями, які потребували в своїх цілях (оперативних, ідеологічних, пропагандистських, наукових тощо) певні архівні матеріали і документи, та архівними установами, які потребували захисту та збереження своїх фондів та збірок. Ці завдання вже за своїм змістом суперечили один одному.

Яскравим прикладом такого двозначного становища відомства Е. Ціпфеля є офіційне інструктування своїх працівників щодо стосунків з іншими відомствами в площині користування архівними матеріалами. Якщо, наприклад, Імперському генеалогічному відомству (Reichssippenamt) потрібні були деякі архівні матеріали (як правило, метричні книги), то видавати їх можна було лише на певний термін під розписку з зазначенням дати обов'язкового повернення. А от Служба безпеки (Sicherheitsdienst – SD) вилучала з архівів потрібні їй документи, і архівне відомство Е. Ціпфеля не було в стані будь-як запобігти цьому, тому архівним працівникам рекомендувалося в дії СД не втручатися⁵⁰.

У 1941–1942 рр. Е. Ціпфелю вдалося закріпити своїх працівників в Рейхскомісаріаті України, витіснити з архівної галузі Оперативний штаб і, таким чином, взяти на цій території під свій повний контроль архівну галузь, за винятком військових архівів, оскільки сфери інтересів з Керівництвом військових архівів були поділені ще у 1936 р.

Проте, відомство Е. Ціпфеля діяло не само по собі, його діяльність перебувала під контролем рейхсміністра внутрішніх справ^{18*}. Саме після узгодження з ним⁵¹ було вирішено відправити в окуповані області України для роботи в архівній галузі співробітника відомства Е. Ціпфеля, який 1940 р. працював у групі захисту архівів у Франції, д-ра Георга Вінтера⁵².

Про своє призначення радником вищого військового управління при штабі командуючого тилу групи армій “Південь” (Oberkriegsverwaltungsrat im Stab des Befehlshabers rückwärtigen Heeresgebiets Süd) Г. Вінтер дізнався з листа Е. Ціпфеля від 23 вересня 1941 р.⁵³. У цьому листі, крім іншого, сповіщалося про низку документів, які додавалися для ознайомлення Вінтера зі станом справ в окупованих східних областях. Оскільки нам вдалося ідентифікувати “Додаток № 4” (документ № 1) до цього листа, то можна сказати, що лист Е. Ціпфеля від 23 вересня 1941 р. до Г. Він-

^{18*} Посаду рейхсміністра внутрішніх справ у 1933–1943 рр. займав Вільгельм Фрік (1877–1946), а з 25 серпня 1943 р. – Генріх Гімmlер (1900–1945). Енциклопедія Третього рейха / Сост. С. Воропаев. – М., 1996. – С. 156–158, 481–482, 572.

тера мав щонайменше 4 додатки. Нам вдалося також знайти документ з поміткою “Додаток 1”. Цей додаток є чорновою машинописною копією, оскільки в декількох місцях трапляються закреслення. Він, як і додаток № 4, не має безпосередньої вказівки на лист від 23 вересня 1941 р., а лише дату та місце складання: “Берлін, вересень 1941 р.” і назву “Додаток 1: Завдання захисту архівів в окупованих українських областях”⁵⁴. На нашу думку, це була чернетка одного з тих документів, що їх отримав Г. Вінтер як додаток до листа Е. Ціпфеля від 23 вересня 1941 р.

Одним з інших додатків до цього листа мав бути, на нашу думку, перелік архівів Української РСР з їхніми адресами. Відомо, що ще у серпні–вересні 1941 р. під керівництвом Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі архівною службою Львова був складений (на підставі останнього за часом публікації путівника по Україні) перелік архівів УРСР з повною їх адресою, який призначався для генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів д-ра Е. Ціпфеля⁵⁵. Принагідно зауважимо, що перелік лише київських архівів з адресами був відправлений до Берліна ще 16 серпня 1941 р.⁵⁶

Засади архівної політики в Україні, що розробило відомство Комісара із захисту архівів, викладено в “Додатку 1: Завдання захисту архівів в окупованих українських областях”. Якщо сказати коротко, то це була політика, спрямована, з одного боку, на збереження цілісності архівних фондів, з іншого, – на використання їх у інтересах нацистської Німеччини. Перше, на що націлював цей документ виконавців (у нашому випадку Г. Вінтера), – тісне співробітництво з найвищими інстанціями нацистського управління окупованих областей та уникнення підпорядкування архівів інстанціям, які відали управлінням культури або у справах релігії, “оскільки вони ... не відповідають завданням архівного управління, що виходить за рамки чисто культурного [управління]”⁵⁷.

Сформульовано як першочергові практичні завдання, так і завдання на перспективу. До практичних завдань належало збереження архівних фондів, тобто заборона доступу до них не стільки представникам місцевого управління або керівництва, скільки німецьким військовим та представникам інших організацій нацистської Німеччини. За висловом Е. Ціпфеля: “Особливу небезпеку для архівів в окупованих областях становить розміщення німецьких військових частин у архівних приміщеннях”⁵⁸.

У разі необхідності (пошкодження будівлі архіву, архівосховища або зайняття її німецькими частинами тощо) слід було організувати перевезення в інше надійно захищене місце архівних документів, проведення ремонтних робіт пошкоджених архівних будівель. До першочергових завдань належала також організація нагляду та охорони архівів, попереднє ознайомлення з фондами та персоналом. У характеристиці персоналу на перше місце ставилося походження та політична благонадійність. При огляді та оцінці архівних фондів велика увага мала приділятися, насамперед, виявленню документації вищих органів влади УРСР: Верховної Ради, Президії Верховної Ради, Ради народних комісарів, народних комісаріатів, а також архівних фондів, що були вивезені на схід. Потрібно було встановити характер документів, їх обсяг і напрямок вивезення⁵⁹.

Були накреслені завдання на перспективу: *створення постійного контролю за архівами* (малося на увазі започаткування відповідного архівного управління), *підготовка архівів для їх службового використання* (обслуговування запитів, видача довідок), *виявлення матеріалів, важливих для політичних і наукових інтересів Німеччини, інвентаризація та фотокопіювання цих матеріалів, урегулювання архівних претензій: виявлення та повернення архівних матеріалів, які належать рейху*^{19*}, *Генерал-губернаторству, Румунії та Білорусі*⁶⁰.

Слід віддати належне архівному відомству Е. Ціпфеля: майже усі сформульовані завдання були ним виконані. Архіви в Рейхскомісаріаті України було взято під контроль його відомства, складено картотеку найбільших архівів України (центральної, обласної та історичної архівів)⁶¹, створено спеціальне архівне управління при Рейхскомісаріаті України, улагоджено архівні претензії з Генерал-губернаторством та двома рейхсгау, чий інтерес обстоював Центр з повернення відомчих архівів у Катовіце.

Загалом, розвиток нацистської архівної системи в Рейхскомісаріаті України – це поступове, все більш жорстке підпорядкування архівів німецькому управлінню та поступове укорінення відомства Е. Ціпфеля в Рейхскомісаріаті України. Після ознайомлювальної поїздки Г. Вінтера у листопаді–грудні 1941 р. в Україну, де він оглянув та ознайомився зі станом справ у архівах Києва, Харкова, Полтави, Кременчука, Кіровограда⁶², архіви надалі перебували в безладному адміністративному підпорядкуванні – Керівництва військових архівів, міських управ, гебітскомісаріатів, генерал-комісаріатів, Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга. Це добре бачимо на прикладі київських архівів.

Усі київські архіви та архівосховища були ще у вересні 1941 р. опечатані представником Керівництва військових архівів полковником фон Гьодлем, який перекрив таким чином доступ до них, у першу чергу, підрозділам Вермахту та іншим нацистським організаціям. Вже 23 вересня 1941 р. він телеграфував своєму керівництву перелік архівів у Києві, які він опечатав, – КЦАДА, Київський обласний історичний архів, Міський архів та всі архіви і архівосховища на території Києво-Печерської лаври, серед них Військово-історичний архів⁶³. Останній залишався під контролем Керівництва військових архівів майже до кінця окупації Києва⁶⁴.

18 жовтня прибули до Києва представники Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга⁶⁵. Вони взяли під контроль усі найбільші бібліотеки Києва (Бібліотека АН УРСР, Університетська бібліотека, Центральна бібліотека ім. ВКП(б) тощо), Центральний архів давніх актів, усі музеї, бібліотеки, архіви та архівосховища на території Києво-Печерської лаври, у тому числі Центральний фото-кіноархів^{20*} (далі Фото-кіноархів),

^{19*} Під “рейхом” малися на увазі окуповані області Польщі, що відійшли до нацистського рейху, тобто новоутворені рейхсгау “Познань” та “Данциг-Західна Пруссія”. На території України розшукувалися окремі архіви, що були евакуйовані звідти у 1939 р.

^{20*} Фото-кіноархів знаходився на території Києво-Печерської лаври у корпусі № 26. При попередньому огляді Фото-кіноархіву у 1941 р. співробітниками Оперативного штабу було виявлено більше 70 000 негативів на склі та декілька тисяч негативів на плівці.

який вони тримали під своїм управлінням весь період окупації Києва та незадовго до визволення міста вивезли до Ратібора (пол. Racibórz)⁶⁶.

Київський обласний історичний архів^{21*} (далі – Обласний архів) знаходився у віданні міської управи. У жовтні 1941 р. головний будинок архіву по вул. Короленка 22-а (сучасна вул. Володимирська) розпечатав та передав місцевому управлінню уповноважений Керівництва військових архівів полковник фон Гьодль⁶⁷. Вже 7 жовтня 1941 р. міська управа призначила директором Обласного архіву Володимира Міяковського⁶⁸, а 21 жовтня того ж року Обласний архів було перейменовано в Український головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича (далі – Головний історичний архів)⁶⁹. У листопаді 1941 р., з приїздом д-ра Вінтера, усі інші опечатані полковником фон Гьодлем архіви та архівосховища у місті, крім розташованих у Лаврі, були передані у розпорядження Головного історичного архіву⁷⁰. Таким чином, до його складу увійшов Міський архів та ряд відомчих архівів, що залишилися без нагляду або були знайдені в зруйнованих будинках.

КЦАДА в цей період (жовтень–листопад 1941 р.) перебував під контролем Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга і був опечатаний його співробітниками. Після того як КЦАДА оглянув у листопаді та грудні 1941 р. д-р Вінтер⁷¹, він був переданий 15 грудня 1941 р. університету, що знаходився у віданні міської управи. Директором КЦАДА було призначено Н. Д. Полонську-Василенко, яка мала у своєму підпорядкуванні лише одну співробітницю – лаборантку Г. Т. Подоляку⁷². Для порівняння – Головний історичний архів у грудні 1941 р. мав у своєму складі 31 співробітника⁷³.

Новий 1942 рік приніс зміни в управлінні київськими архівами та іншими установами культури. Куратором усіх київських архівів з відїздом у грудні 1941 р. д-ра Вінтера до Берліну став співробітник Оперативного штабу, архівіст, д-р Мартін Гранцін^{22*}. Офіційне доручення про

Крім того, у фондах Музейного містечка “Києво-Печерська лавра” також було виявлено близько 10 000 скляних негативів “церковно-історичного” змісту (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 68). Огляд, проведений у травні 1942 р., дав таку картину: “Около 80 000–90 000 пластинок (негативи на склі – *Авт.*), представляющих примерный срез советских будней. По большей части любительские снимки. Долю битых пластинок можно оценить примерно в 5%” (*Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”: Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии. 1941-1942 // Труды исторического факультета МГУ. – № 5. – М., 1998. – (Сер. I “Исторические источники”; № 1). – С. 300*).

^{21*} Таку назву 1932 р. одержав Київський центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича, що був утворений на основі Всеукраїнського головного архіву у травні 1922 р. Першим директором Київського центрального історичного архіву (з 1923 р. ім. В. Б. Антоновича) був призначений В. Міяковський (*Матяш І. Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: Особи, події, здобутки // Пам’ятки / ГАУ УНДІАСД. – К., 1998. – Т. 1. – С. 4–10; Московченко Н. З історії створення центральних та місцевих архівів України // Студії з архівної справи та документознавства / Держ. Ком. архівів України, УНДІАСД. – К., 2003. – Т. 9. – С. 7–11*).

^{22*} Martin Granzin (19.05.1905, Torgau – ?) – німецький архівіст, доктор філософії. З 1936 р. працював міським архіваріусом у місті Штаде. У жовтні 1939 р. був призначений до Вермахту, звідки у листопаді 1941 р. перейшов на службу до Оперативного штабу

це він отримав від комісара із захисту архівів Е. Ціпфеля лише наприкінці лютого 1942 р.⁷⁴ М. Гранцін володів російською мовою і завдяки йому в усі німецькі звіти та повідомлення про КЦАДА потрапили дані про кількість актових книг, що їх він запозичив у В. О. Романовського⁷⁵ – 5883 актові книги. Звичайно, ця цифра не відображала дійсну кількість наявних актових книг у КЦАДА на той час.

Центральний архів давніх актів, як окремий I відділ, у квітні 1942 р. було приєднано до Головного історичного архіву⁷⁶. Цією подією завершилася концентрація архівів Києва, яка через зруйновані архівні будівлі, відсутність кваліфікованих кадрів та мізерне фінансування архівних установ була вимушеною. Отже, наприкінці квітня 1942 р. у Києві працювали три архіви – Військово-історичний архів, конфіскований Керівництвом військових архівів, Фото-кіноархів, конфіскований Оперативним штабом⁷⁷, та Головний історичний архів, що підпорядковувався міській управі та містив фонди Обласного архіву, КЦАДА, Міського архіву та деяких врятованих відомчих архівів. З 1 травня 1942 р. Головний історичний архів разом з 18 сховищами, що були розкидані по всьому місту, перейшов у відання генерал-комісаріату⁷⁸.

Головний історичний архів став найбільшим у Києві. Він мав у своєму складі 5 відділів: *I відділ – колишній КЦАДА* (зав. відділом Н. Д. Полонська-Василенко); *II відділ – адміністративні, громадські та освітні установ* (зав. відділом К. М. Остроградська); *III відділ – фінансово-економічні, судові, церковні та монастирські установи* (зав. відділом проф. М. Т. Яновський, з 1. 05. 1943 – М. Ф. Тищенко); *IV відділ – установи, які виникли після 1917 р.* (зав. відділом О. М. Барабашев); *V відділ – друкованих видань* (зав. відділом – В. В. Шпилевич). Останній V відділ налічував 7 підвідділів: 1) науково-довідкова бібліотека, 2) газетний архів, 3) плакати та листівки, 4) рукописний (позафондові рукописи та копії архівних документів), 5) позафондові географічні карти, плани, проекти, схеми і діаграми, 6) речові пам'ятки до Музею архівознавства, фото, негативи, 7) архів друку⁷⁹. Така структура архіву збереглася до кінця окупації Києва.

Наступний етап у розвитку німецького архівного управління в Рейхс-комісаріаті України – це співпраця відомства Е. Ціпфеля, комісара із захисту архівів, і Оперативного штабу. Його патрон, рейхслайтер А. Розенберг^{23*}, був з 17.07.1941 рейхсміністром окупованих східних об-

рейхслайтера Розенберга. Одразу ж був відправлений у розпорядження Головної робочої групи України до Києва, куди прибув 8. 12. 1941 р. Контролював архівну галузь у Головній робочій групі України, зокрема київські архіви. 13 травня 1943 р. був відкликаний з Києва до Берліну, у розпорядження Управління Оперативного штабу. (ІЦАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 22, арк. 2, 9, 22, 29).

^{23*} Alfred Rosenberg (1893, Tallinn – 1946, Nürnberg) – один з найвищих керівників Третього рейху, рейхслайтер. Прибалтійський німець, закінчив Вищу технічну школу у Москві і отримав спеціальність архітектора, у 1918 приїхав до Німеччини, на початку 20-х років примкнув до націонал-соціалістичного руху, з 1923 р. головний редактор центрального органу нацистської партії “Фолькішер Беобахтер” (Völkischer Beobachter), з 1933 р. керівник зовнішньополітичного відділу Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини; з 24. 01. 1934 Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним

ластей^{24*}, а Оперативний штаб, очолюваний штабсфюрером Герхардом Утікалем, діяв майже в усіх окупованих нацистською Німеччиною країнах^{25*}. Крім того, Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга керувався низкою наказів вищого командування Вермахту, сухопутних військ, вищих керівників рейху⁸⁰ і самого фюрера⁸¹, які давали йому право діяти в окупованих областях як цивільного, так і військового управління, брати під контроль усі заклади культури (музеї, архіви, бібліотеки) та наукові установи з метою дослідження і використання їхніх збірок і матеріалів, з правом їх конфіскації, для боротьби проти ідейних противників націонал-соціалізму – “більшовиків, євреїв, масонів”.

Усі ці обставини, безперечно, були враховані керівником архівного відомства рейху Е. Ціпфелем перед тим, як прийняти рішення про співробітництво з Оперативним штабом в архівній галузі на території Рейхскомісаріату України. Тим більше, що в окупованих нацистською Німеччиною областях України Оперативний штаб мав досить розгалужену систему груп. У рамках Головної робочої групи України у 1942 р. діяли п'ять робочих груп у Києві, Дніпропетровську, Харкові, Сімферополі та Херсоні, загальна чисельність яких на кінець квітня 1942 р. становила 53 співробітники⁸², та декілька мобільних зондеркоманд, що працювали в різних містах України⁸³.

Після низки переговорів, що їх провів Е. Ціпфель з керівником Оперативного штабу Г. Утікалем, було ухвалено відправити у розпорядження Головної робочої групи України Оперативного штабу держархівдиректора д-ра Г. Вінтера, з метою організації архівного управління в Рейхскомісаріаті України, вжиття заходів щодо збереження архівів в українських областях військового підпорядкування, а також виявлення матеріалів, цінних для німецької науки, управління та політики. Дисциплінарно Г. Вінтер мав підпорядковуватися керівництву робочої групи у Києві, фінансування його роботи в Рейхскомісаріаті України брав на себе Оперативний штаб, а в професійній діяльності він підпорядковувався Е. Ціпфелю⁸⁴.

духовним і ідейним навчанням та вихованням у партії. За висловом Гітлера вважався “головним ідеологом” нацистської партії, 17. 07. 1941 був призначений рейхсміністром окупованих східних областей. (*Molau A.* Alfred Rosenberg – der Ideolog des Nationalsozialismus. Eine politische Biographie. – Koblenz, 1993; *Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischem Herrschaftssystem. – Stuttgart, 1970.)

^{24*} Рейхсміністерство окупованих східних областей (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) утворено 17 липня 1941 р. для цивільного управління окупованими областями Радянського Союзу. Мало у складі два рейхскомісаріати – Рейхскомісаріат Остланду та Рейхскомісаріат України (*Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. документів.* – К., 1963. – С. 14–16).

^{25*} Загалом в окупованих країнах Європи діяло 7 головних робочих груп Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, три з яких перебували в окупованих областях Радянського Союзу, а саме: головні робочі групи Остланду (країни Прибалтики), Центру (Білорусь), України. Оперативний штаб не діяв лише в Генерал-губернаторстві Польщі та Протектораті Чехії та Моравії.

Г. Вінтер прибув до Києва наприкінці травня 1942 р.⁸⁵ До його завдань належали не лише поїздки по Україні з метою огляду архівів⁸⁶, а й переговори з представниками генерал-комісаріатів, гебітскомісаріатів та рейхскомісаріату щодо створення майбутнього архівного управління. До розв'язання цієї проблеми було залучено навіть рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга.

Під тиском д-ра Е. Ціпфеля, генерального директора державних архівів, директора рейхсархіву у Потсдамі, комісара із захисту архівів, рейхсміністр А. Розенберг звернувся до рейхскомісара Е. Коха з листом про організацію архівної справи в Рейхскомісаріаті України⁸⁷. Оскільки численні українські архіви потребували належного професійного догляду та управління, а Оперативний штаб не міг його забезпечити за відсутності необхідної кількості спеціалістів, рейхскомісару України доручалося сприяти організації архівного управління при рейхскомісаріаті та надати підтримку його майбутньому керівникові д-ру Г. Вінтеру⁸⁸.

Архівне управління при Рейхскомісаріаті України планувалося створити восени 1942 р.⁸⁹, а фактично було створене інше управління, з більш широкими повноваженнями, яке об'єднало бібліотеки, архіви та музеї. 7 грудня 1942 р. за наказом рейхскомісара Е. Коха при Рейхскомісаріаті України було засновано Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв (далі – Крайове управління) на чолі з Г. Вінтером⁹⁰. До завдань Крайового управління належало збереження, впорядкування та облік архівних, бібліотечних і музейних цінностей, що є важливими для історії “східного простору”, “історичного німецького управління” (магдебурзького права – *Авт.*), “краєзнавства” та сучасного “німецького управління”. Для цього було створено архів Рейхскомісаріату України, де мали концентруватися документи сучасного німецького цивільного управління, а також започатковано систему крайових архівів, бібліотек і музеїв⁹¹.

Проте ця структура була створена не одразу. В архіві Крайового управління (тепер – ЦДАВО України, ф. 3206: Рейхскомісаріат України, оп. 5) зберігся проект розбудови архівної системи в Рейхскомісаріаті України, а саме окружних архівів⁹². Він був складений у Крайовому управлінні і згідно з супровідним листом від 15. 03. 1943 р. направлявся рейхскомісару України для затвердження. Проект містив наказ про створення в Рейхскомісаріаті України окружних архівів⁹³, положення про окружні архіви (додаток А)⁹⁴ та порівняльну таблицю двох архівних систем – колишньої радянської та майбутньої німецької (додаток В)⁹⁵. Оскільки зберігся рукопис Г. Вінтера, в якому викладені положення про окружні архіви⁹⁶, можна стверджувати, що авторство цього проекту належить йому або, принаймні, він був одним із авторів.

Значний інтерес викликає Додаток В цього проекту – “Колишня та майбутня структура архівної системи”⁹⁷. Він однозначно свідчить про наміри керівництва Крайового управління використати, наскільки це було можливим, створену раніше радянську структуру архівного управління і архівів, не ламати її, а навпаки, на її основі побудувати власну. Аркуш документа поділено навпіл вертикальною рисою. Зліва виписано радянську структуру архівного управління в УРСР, а справа – німецьку

структуру, що її планувалося побудувати. У одному рядку з Центральним архівним управлінням УРСР стояло Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв; поряд з центральними архівами у Києві та Харкові – крайові архіви у Києві та Харкові; роль колишніх обласних архівних управлінь УРСР мали виконувати генерал-комісаріати; державні обласні архіви змінювалися на окружні архіви; колишні державні історичні архіви – на філіали окружних архівів, державні міські архіви – на міські філіали окружних архівів або з ними об'єднувалися; нарешті, колишні державні районні архіви об'єднувалися з окружними архівами або їх філіалами.

Проект розбудови німецького архівного управління є яскравим свідченням професійного рівня д-ра Г. Вінтера. Як фахівець він добре знав і розумів один з головних принципів архівної справи – “не порушити”. Не порушити системи існуючих архівів, структури фонду тощо. Можливо, тому в розробленому ним проекті відчувається бажання зберегти існуючу систему архівів на території Рейхскомісаріату України.

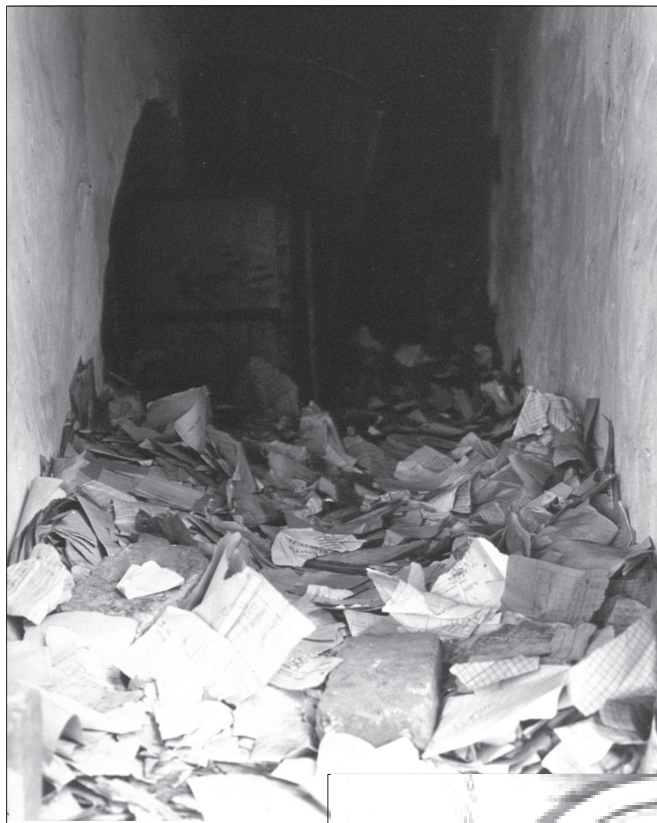
З двох запланованих ще у грудні 1942 р. крайових архівів у Києві та Харкові 1 березня 1943 р. було створено лише один – Крайовий архів у Києві⁹⁸. Він був заснований на базі Українського головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича, а якщо бути точним, то відбулася лише зміна назви. Головний історичний архів, перетворившись 1 березня 1943 р. на Крайовий архів, структури своїх відділів не змінив. Він остаточно перейшов під німецьке керівництво. Очолив Крайовий архів державний архівний радник д-р Ернст Байнс^{26*}.

Проект розбудови окружних архівів, підготовлений в середині березня 1943 р., був ухвалений рейхскомісаром України, внаслідок чого колишні обласні архіви були перетворені на окружні⁹⁹.

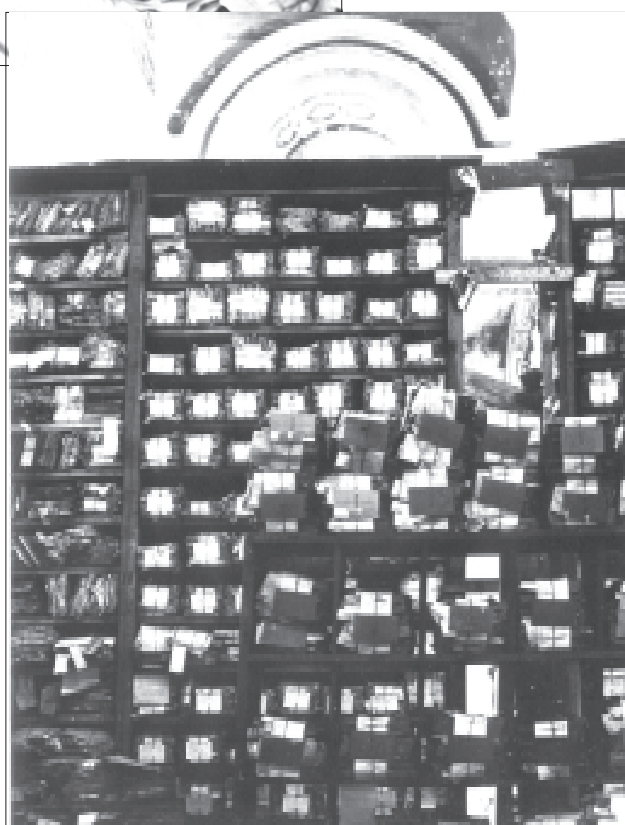
Урегулювання спірних архівних питань з Генерал-губернаторством Польщі (1943–1944)

Запити Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі та Центру з повернення відомчих архівів у Катовіце щодо розшуку архівних і бібліотечних збірок польського походження в архівах України, викладені у Додатку № 4 (документ № 1) до листа Е. Ціпфеля від 23. 09. 1941 р., займали одне з перших місць серед проблем, які повинно було негайно розв'язати архівне керівництво Рейхскомісаріату України – Крайове управління та його керівник Г. Вінтер.

^{26*} Beins, Ernst August Iohan (7.01.1903, Bremen – 17.12.1944, Bremen) – німецький архівіст, державний архівний радник. З 1939 р. працював у Оснабрюку, з 1943 р. – у Крайовому управлінні архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України, очолював Крайовий архів у Києві. (Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 2. – К., 1997. – С. 540).

Вхід до архівосховища
Статистичного
управління УРСР,
Київ, Короленка, 24
(стан на червень/
липень 1942 р.).
Фотознімок: Краус,
Управління
Оперативного штабу
рейхсляйтера
Розенберга, фотоархів
(ЦДАВО України,
ф. 3206, оп. 5, спр. 1.
арк. 214)

Архівосховище київського
Головного архіву. Київ –
Поділ, Покровська церква.
Фотознімок: Краус,
Управління Оперативного
штабу рейхсляйтера
Розенберга, фотоархів
(ЦДАВО України,
ф. 3206, оп. 5, спр. 1.
арк. 213)

Генерал-губернаторство Польщі претендувало на актові книги адміністративно-судових установ колишнього Волинського воєводства Польсько-Литовської держави та Волинської губернії часів інкорпорації до Російської губернії з КЦАДА. У Додатку № 4 повіти Волинського воєводства (з 1797 р. – Волинської губернії): Луцький, Володимирський, Кременецький, Дубнівський, Ковельський, Звягельський, Острозький, Рівненський, звідки походили розшукувані актові книги, названі як “райони Волині та Поділля”. Мається на увазі чинний на час складання Додатка № 4 (вересень, 1941 р.) територіально-адміністративний поділ новоутвореного Рейхскомісаріату України, до якого належала генеральна округа Волині та Поділля. Проте у запиті йшлося про актові книги судово-адміністративних установ лише повітів колишнього Волинського воєводства (губернії). До того ж, лише тієї частини Волині, що відійшла 1921 р. за Ризьким мирним договором до Польщі.

На нашу думку, в основу запиту Генерал-губернаторства покладено перелік актових книг з відомої статті Л. Бялковського “Що ми повинні повернути з Києва?”, надрукованої 1927 р. у журналі “Archeion”¹⁰⁰. Як у Л. Бялковського, актові книги у запиті згруповано за повітовими судовими установами, звідки у ХІХ ст. вони надійшли до КЦАДА. Проте вже у 1930-х роках книги було поділено за фондами установ, з яких вони історично походили (доби Польсько-Литовської держави і Російської імперії), причому старі номери книг лишилися без змін (докладніше див. коментар до документа № 2/1).

Генерал-губернаторство Польщі висунуло також претензії щодо архівів Волинського ліцею у Кременці, Віленського університету, бібліотеки та архіву родини Хрептовичів, які гадано мали зберігатися в архіві та бібліотеці Університету св. Володимира у Києві. Це були застарілі дані. Як відомо, архів і бібліотеку Університету у 1925–1927 рр. поділили між Всенародною бібліотекою України в Києві (книгозбірня, колекція рукописів) та Головним історичним архівом ім. В. Б. Антоновича. На час нацистської окупації фонд Університету перебував на зберіганні в освітньому відділі Головного історичного архіву.

З позначкою “невідоме місце зберігання” згадуються у запиті Генерал-губернаторства Польщі родові архіви польських магнатів з Волині без їхньої персоніфікації. Інформацію про можливість знаходження магнатських архівів з Волині на території Рейхскомісаріату України надав В. Суходольський, на той час (1940 р.) директор Краківського державного архіву.

До Додатку № 4 також увійшли архіви та матеріали, що, на думку Генерал-губернаторства, могли знаходитися у Києві або взагалі в Україні. Це – частина архіву Едукаційної комісії (місцем його гаданого зберігання називалися одразу три міста: Київ, Москва та Петербург); архів графів Комеровських¹⁰¹, евакуйований власниками на початку Другої світової війни на схід; плани топографічної зйомки річки Сан, що були завершені незадовго до війни, потім вивезені до Львова, а звідти за не перевіреними даними потрапили до Києва.

Таким був перелік вимог Генерал-губернаторства Польщі до Рейхскомісаріату України, на які мав дати відповідь д-р Г. Вінтер. Перед ним

було поставлено велике і складне завдання – не лише знайти архіви, а й вирішити подальшу долю цих збірок. Вже у листопаді 1941 р. він впевнився у наявності актових книг, що зберігались у КЦАДА, а в грудні того ж року, на одній з нарад у Е. Ціпфеля з приводу запитів Дирекції архівів Генерал-губернаторства виклав попередні відомості, отримані у Києві. Посилаючись на В. В. Міяковського, Г. Вінтер сповістив, що розшукувані “польські архівалії” у Києві не знаходяться. Стосовно претензій Генерал-губернаторства щодо фондів судово-адміністративних установ Волині, то Г. Вінтер не поспішав робити остаточні висновки про їх правомірність, а лише наголосив на необхідності встановлення провінції^{27*} (походження) цих фондів¹⁰².

Більше ніж через рік в одному зі звітів Г. Вінтер повернувся до претензій Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі до Рейхскомісаріату України. На цей раз його позиція у цьому питанні була чіткою: “Велика частина цих претензій, між тим, необґрунтована, оскільки Волинь та Поділля залишилися у складі рейхскомісаріату і не були приєднані до Генерал-губернаторства. В усьому іншому розшуки, про закінчення яких буде так чи інакше повідомлено, на сьогодні мають лише негативний результат”¹⁰³.

Зі створенням у березні 1943 р. Крайового архіву у Києві був складений та затверджений план роботи на квітень 1943 р.¹⁰⁴ Серед численних завдань планувалося завершити складання оглядів наявних фондів у всіх чотирьох відділах, де зберігалися архівні документи (V відділ відповідав за друковані видання). Відповідальною за написання огляду фондів I відділу (КЦАДА) була Н. Д. Полонська-Василенко. Також вона мала скласти перелік документів кінця XVIII ст., що зберігалися в різних фондах I відділу. Зокрема, йшлося про фонди судових установ правобережних губерній часів інкорпорації до Російської імперії, у тому числі Волинської губернії¹⁰⁵. Зазначимо, що робота над оглядами наявних фондів розпочалася задовго до створення Крайового архіву, ще 1942 р. Облікова документація велася за однією схемою. З серпня 1942 р. за розпорядженням Г. Вінтера до списків фондів слід було додавати відомості про обсяг – кількість одиниць зберігання (в’язок, справ, документів)¹⁰⁶.

Окремим пунктом у плані була підготовка історичних довідок про окремі збірки документів II відділу (*адміністративні, громадські та освітні установи*). Саме у цьому відділі зберігалися архіви Віленського університету та Волинського лицю у Кременці, що згадувалися серед вимог Генерал-губернаторства. Відповідальними за підготовку довідок були призначені К. Остроградська та В. Міяковський¹⁰⁷.

^{27*} *Провіненція* (лат.) – *proveniens* – народження, виникнення, походження. Один з двох принципів фондоутворення в архівній справі. За принципом *провіненції* (*походження*) фонди створювалися на основі вже сформованих архівів установ, закладів, приватних осіб тощо, не змінюючи при цьому структури цих архівів. Першим, більш раннім принципом фондоутворення був принцип *пертіненції* (*відношення, приналежність*) від *pertineo* (лат. – стосуватися, відноситися), за яким фонди формувалися як за територіальною, так і предметною приналежністю (ознакою).

Результатом копіткої праці київських архівістів стали переліки фондів та інша облікова документація чотирьох відділів Крайового архіву, які підготували згідно з планом керівники відділів. Серед цих документів необхідно виділити зведену таблицю актових книг Київського, Брацлавського, Подільського та Волинського воєводств, поділених за судово-адміністративними установами¹⁰⁸; список фондів особового походження, в тому числі родових архівів магнатів і шляхти¹⁰⁹, підготовлені Н. Д. Полонською-Василенко як завідувачкою I відділу (КЦАДА) Крайового архіву, а також “Список архівних фондів освітніх установ та організацій”, складений німецькою мовою у II відділі¹¹⁰. Історичні довідки з історії архіву Волинського ліцею у Кременці¹¹¹, колекції книжок і рукописів графів Хрептовичів¹¹², архіву Віленського університету¹¹³ склав наприкінці березня 1943 р. В. В. Міяковський. Довідки, написані російською мовою, були перекладені на німецьку.

Проаналізувавши підготовлені українськими архівістами довідки, списки фондів I (КЦАДА) та II відділів Крайового архіву, Г. Вінтер дійшов висновку про неправомірність претензій Генерал-губернаторства на ці фонди, “оскільки вони сформувалися на території Рейхскомісаріату України”, а окремі з них походили з Рейхскомісаріату Остланду^{28*}, про що Г. Вінтер повідомив Е. Ціпфеля у листі від 29. 04. 1943 р. (документ № 2). На підтвердження висновку, він відправив разом з листом списки наявних у I відділі (КЦАДА) Крайового архіву фондів – судово-адміністративних установ колишнього Волинського воєводства (губернії) (документ № 2/1), магнатів і шляхти Правобережної України (документ № 2/3) та довідки щодо історії архівів Волинського ліцею, Віленського університету і колекції графів Хрептовичів (документ № 2/2).

Не виходячи за рамки запиту, перелік актових книг (документ № 2/1), складений за такими самими групами фондів судово-адміністративних установ, містив дані про наявність актових книг і уточнення щодо крайніх дат (докладніше див. коментар до документа № 2/1).

Список родових фондів магнатів і шляхти (разом зі списком актових книг, документ № 2/1) привернув нашу увагу під час роботи з документами фондів ЦДАВО України для статті про “магнатські” фонди до 150-річчя КЦАДА¹¹⁴. У списку (документ № 2/3) згадується 42 фонди особового походження та маєтки (або ключі), якими володіли зазначені роди. Більшість маєтків була розташована на Волині, а також Київщині та Поділлі. Деякі з них належали до Полісся, території теперішньої Білорусі, за польського панування – Мінського, Новогрудського воєводств. Перелічені в документі назви маєтків доповнюють інформацію, що міс-

^{28*} Рейхскомісаріат Остланду (Reichskommissariat Ostland) – адміністративно-територіальна одиниця у складі Рейхсміністерства окупованих східних областей, утворена на території країн Балтії та Білорусі. Перші окуповані області (Литва та частково Латвія) були передані йому військовою владою 25. 07. 1941 р. Мав у складі 4 генерал-комісаріати: Литви, Латвії, Естонії та Білорусії. Очолював рейхскомісар Гінріх Лозе (Hinrich Lohse) (*Christine Blum-Minkel*. Alfred Rosenberg als Reichsminister für die besetzten Ostgebiete: Wissenschaftliche Hausarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magister Artium der Universität Hamburg. – Hamburg, 1995. – S. 61).

тять списки фондів особового походження Крайового архіву 1942–1943 рр., які зберігаються в чорновому варіанті в ЦДАВО України.

Особливістю списку фондів родових архівів представників польської аристократії – магнатів та шляхти (документ № 2/3), є те, що він, як і список фондів актових книг, містить дані, котрі надавали нацистам місцеві архівісти (це стає зрозумілим, якщо порівняти список фондів родових архівів представників польської аристократії I відділу Крайового архіву – колишнього КЦАДА, що публікуємо, – і документ, вже опублікований нами¹¹⁵). На нашу думку, список фондів актових книг (документ № 2/1), обидва списки фондів особового походження (документ № 2/3, що публікуємо, і документ вже опублікований) були складені завідувачкою I відділу (КЦАДА) Крайового архіву Н. Д. Полонською-Василенко та Г. Т. Подолякою.

Відмінністю документа № 2/3 є насамперед назви маєтків, що перебували у власності конкретного роду або його окремих представників. Вони були розташовані на Волині, Поділлі та Київщині, а також на території теперішньої Білорусі. Обидва списки фондів особового походження відбивають зміни, що сталися в нумерації фондів КЦАДА після 1939 р. З надходженням фондів протягом 1939–1940 рр. з Київського обласного історичного архіву, зокрема з колишнього польського відділу, загальне число фондів збільшилося з 398 (станом на 20 лютого 1939 р.) до 456 (станом на 1 квітня 1941 р.)¹¹⁶. У коментарях (як додаткову інформацію) наводимо колишні назви фондів згідно зі списком 1939 р.¹¹⁷ Цікаво, що на той час це були здебільшого номери фондів судових установ періоду входження Правобережної України до складу Російської імперії.

Порівняно з вже опублікованим списком фондів, у документі № 2/3 відсутні дані про такі шляхетські родинні фонди: Вишерських (ф. 317), Лапицьких (ф. 341), Сарнецьких (ф. 325), Сорочинських (ф. 346), Степковських (ф. 311), Чорторійських (ф. 315), Шембека (ф. ..6), ф. Швандера (ф. ..8)¹¹⁸. Дані про обсяг великих “магнатських” фондів є неповними. Це дає підставу розглядати список, підготовлений для нацистського архівного керівництва у зв’язку з запитом Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі, як такий, що передував списку фондів, вже опублікованому.

Польські архівісти не знали про місцезнаходження родових архівів магнатських родів Волині. Тому обсяг роботи, що її здійснили на вимогу нацистів архівісти КЦАДА щодо з’ясування стану збереженості магнатських і шляхетських фондів, за відсутності належного довідкового апарату, вражає. Особливо, враховуючи стан, у якому перебував КЦАДА після відступу радянських військ, на початку нацистської окупації Києва (про це йдеться в звіті за жовтень 1941 р. – жовтень 1942 р. Н. Д. Полонської-Василенко)¹¹⁹.

За розпорядженням Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі список родових фондів магнатів і шляхти, складений у Крайовому архіві, був переданий колишньому директору АГАД у Варшаві Адаму Стебель-

ському^{29*} для вирішення питання про місце їх майбутнього зберігання. Доповідну записку А. Стебельського від 30 жовтня 1943 р. (документ № 3) надіслано було наприкінці листопада 1943 р. Г. Вінтеру для ознайомлення з Берліна¹²⁰, коли він разом з Крайовим управлінням вже перебував у Кам'янці-Подільському. Наукова характеристика, надана відомим польським архівістом А. Стебельським більшості родових магнатських фондів КЦАДА, є цінним доповненням до списку фондів родових архівів магнатів та шляхти Правобережної України, що публікуємо.

Взаємини в царині архівів між Рейхскомісаріатом України та Генерал-губернаторством Польщі не були однобічними. Архівне керівництво Рейхскомісаріату України, в особі Г. Вінтера, також висловило побажання отримати фонди з Генерал-губернаторства Польщі, які за своїм походженням мають зберігатися в архівах рейхскомісаріату. Такими фондами Г. Вінтер вважав документи “Цивільного управління східних земель” і “Цивільного управління Волині та Подільського фронту”¹²¹ (див. документ № 2). У листі він просив уточнити їх походження.

Збереглися написані рукою Г. Вінтера численні нотатки з позначкою *Extradenden*^{30*}, з посиланнями на праці польських науковців (Е. Хвалевік, Б. Горчак та ін.) про місцезнаходження магнатських родових архівів Волині на території Генерал-губернаторства. Йшлося, зокрема про вивезений 1918 р. до Краківського Музею Народового архів Мечислава Ходкевича з Млинова в Дубнівському пов. і архів Сангушків зі Славути, перевезений власником до маєтку Гумніска в Краківському воєводстві¹²². Можна припустити, що він хотів згодом повернути ці архіви до Рейхскомісаріату України, звідки вони походили.

Власну позицію щодо відмови архівного керівництва Рейхскомісаріату України повернути Генерал-губернаторству актові книги, родові архіви польської аристократії з колишнього КЦАДА та інші київські збірки, висловило нацистське керівництво архівної служби Любліна. Німецькі керівники люблінської архівної служби були приємно вражені ґрунтовною відповіддю д-ра Г. Вінтера на претензії Дирекції архівів Генерал-

^{29*} Стебельський Адам (1894–1969) – польський архівіст, історик, видавець джерел. Закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Розпочав трудову діяльність 1923 р. як архівіст-асистент у Головному архіві актів давніх (АГАД) у Варшаві. Весною 1939 р. його призначено директором АГАД. У жовтні того самого року за наказом нацистів передав посаду Антонію Рибарському, проте залишився працювати в архіві. Наприкінці січня 1945 р. знову очолив АГАД і перебував на цій посаді до 1953 р. Після війни був відряджений до англійської зони окупації Німеччини з метою ревіндикації польських архівів. (*Słownik biograficzny archiwistów polskich* / Red. nauk. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa. – Warszawa, Łódź, 1988. – Т. 1: 1918–1984. – S. 204–207; *Bańkowski P.* Adam Stebelski (10. VII. 1894–6. VII. 1969): Wspomnienia pośmiertne // *Archeion*. – Warszawa, 1970. – LIII. – S. 299–302).

^{30*} *Екстраденнт* (нім. *Extradende*) – віддієслівний іменник латинського походження. Точного перекладу не знайдено. Походить від прийменника *ex* (лат.) – з, із, від, та дієслова *trādo* (лат.) – *передавати, віддавати, видавати, здавати*. Близьким за значенням до нього є сучасний юридичний термін *Extradition* (нім., англ.) – *видача злочинця іншій державі*. Виходячи з цього, *екстраденнт* має перекладатися, як *те, що підлягає видачі (передачі) іншій державі*.

губернаторства. Вони запропонували у жовтні 1943 р. для обміну ряд фондів з Державного архіву Любліна, що походили з Волині, а саме: архіви чоловічої та жіночої гімназій, реального училища (XIX – початок XX ст.) з Рівного, майнові документи князя Любомирського з маєтку в Дубно (XVIII–XIX ст.), акти ревізії 1795 р. Кременецького повіту тощо¹²³. Їх пропонували обміняти на архів Холмської консисторії, який зберігався в Крайовому архіві у Києві, та окремі фонди з Окружного архіву в Луцьку, що за своїм походженням належали Генерал-губернаторству. Проте намірам архівної служби Любліна не судилося збутися. Історичний хід подій поклав кінець усім взаємним претензіям Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі.

Офіційну крапку в історії претензій Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі до Рейхскомісаріату України поставив у січні 1944 р. Е. Ціпфель. Посилаючись на загальне становище на фронті, він висловився проти передачі Генерал-губернаторству Польщі документальних збірок з українських архівів¹²⁴, що були вивезені з Києва.

Під час роботи над даною публікацією вийшла в світ стаття Патриції Кеннеді Грімстед “Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди”¹²⁵, де авторка посилається на документи, що ми публікуємо, але, на жаль, помилково їх трактує. Мова йде про документи № 1, № 2, № 2/1, № 2/3. На цих документах дослідниця будує теорію “евакуаційних пріоритетів”¹²⁶ нацистів, сприйнявши урегулювання архівних претензій Генерал-губернаторства на окремі збірки з київських архівів за план вивезення нацистами архівних документів до рейху.

Переліки актових книг окремих повітів лише Волинського воєводства (sic!), родових фондів лише магнатів і шляхти Правобережної України (авторка називає їх “евакуаційними пріоритетами”), як додатки до листа Г. Вінтера від 29. 04. 1943 р. (документ № 2), свідчать тільки про ґрунтовну підготовку відповіді (яка була негативною – sic!) щодо претензій Генерал-губернаторства Польщі на окремі збірки з київських архівів і не більше. Проте для нас німецькі документи є цінним свідченням про склад частини збірки актових книг та родових фондів, які перебували у КЦАДА 1941–1943 рр.

Неправильно також дослідниця приписала авторство документа № 1 Георгу Вінтеру, як додаток № 4 до його донесення від 23. 09. 1941, “направленого нацистському архівному директорату в Берліні”¹²⁷. Насправді це був додаток № 4 до листа від 23. 09. 1941 р. Е. Ціпфеля до Г. Вінтера. Хибно вказано авторкою й належність Волині під час Другої світової війни до Генерал-губернаторства Польщі¹²⁸, насправді ж Волинь входила до Рейхскомісаріату України.

Лист та списки фондів КЦАДА, переслані Г. Вінтером до Берліна, свідчили лише про його негативне ставлення до претензій архівного керівництва Генерал-губернаторства Польщі щодо цих фондів. Питання про вивезення архівів на той час не порушувалося. У квітні 1943 р. йшлося про *адміністративну належність і необхідність їх зберігання та опрацювання на території Рейхскомісаріату України*.

Більшість фондів особового походження залишилися в Києві (нацисти, як відомо, вивезли фонди Сапег, Потоцьких, Замойських, Гіжицьких). Доля інших фондів невідома, оскільки після визволення Києва вони перетворилися на розсип і їх довелося заново описувати. З існуючих у КЦАДА станом на 1943 р. 50 фондів магнатів і шляхти (у нацистському списку їх 42) на сьогодні у ЦДІАК України уціліли 22 фонди магнатів і шляхти, зменшені за обсягом (з них 12 належать польським магнатським родам).

Щодо актових книг, то з 2283 актових книг, названих у запиті Генерал-губернаторства Польщі, станом на 1943 р. були наявними 2275 книг. У 2004 р. у ЦДІАК України, за нашими підрахунками, бракує 1336 книг (разом з кременецькими книгами).

* * *

До уваги дослідників пропонуємо такі документи:

- **№ 1.** *“Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах ...”*: Додаток № 4 до листа генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів д-ра Е. Ціпфеля до д-ра Г. Вінтера. 23 вересня 1941 р.
- **№ 2.** Лист д-ра Г. Вінтера до генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів д-ра Е. Ціпфеля про фонди в архівах Рейхскомісаріату України, на які претендувало Генерал-губернаторство Польщі. 29 квітня 1943 р.:
 - № 2/1. Додаток “А”: Перелік актових книг судово-адміністративних установ Волині з I відділу (колишній КЦАДА) Крайового архіву у Києві;
 - № 2/2. Додаток “В”: Історичні довідки щодо архіву “Кременецького ліцею”, родинного архіву та бібліотеки Хрептовичів і архіву Віленського університету;
 - № 2/3. Додаток “С”: Перелік фондів родових архівів магнатів і шляхти Правобережної України з I відділу (колишній КЦАДА) Крайового архіву в Києві.
- **№ 3.** Доповідна записка колишнього директора Головного архіву давніх актів у Варшаві А. Стебельського про магнатські родові архіви, що зберігалися у I відділі (колишній КЦАДА) Крайового архіву в Києві. 30 жовтня 1943 р.

Документи, що публікуємо, зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, у фонді 3206 (Рейхскомісаріат України), опис 5 (архів Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв), справи 1 та 2. Документи надруковано на цигарковому папері (за винятком документа № 3) і є машинописними копіями. Археографічні примітки подаються за текстом й у коментарях. Очевидні помилки виправлено та взято у квадратні дужки [].

Оригінали написано німецькою мовою. Географічні назви Волині та Поділля, прізвища магнатів і шляхти та посилання на польські видання

передано польською мовою. Оскільки польські назви були надруковані на машинці з німецьким шрифтом, то польські літери: *a, ł, ó, ś* – передані в оригіналах відповідно латинськими літерами: *a, l, n, o, s*. В документах № № 2, 2/2 та 3, там де це потрібно, латинські літери замінені у квадратних дужках [] на польські.

Виняток становлять документи №№ 2/1 та 2/3, в яких польські географічні назви написані як польською мовою, так і німецькою. Наприклад, місто Володимир написано польською мовою *Włodzimierz*, а місто Луцьк – німецькою *Luzk* і т.п. До того ж, у документі № 2/3 прізвища магнатів та шляхти, що написані польською мовою, містять багато помилок. Тому було вирішено не замінювати латинські літери на польські та максимально зберегти оригінальне написання прізвищ та географічних назв. виправлено та взято в квадратні дужки [] лише грубі механічні помилки.

У документі № 3 (довідна записка А. Стебельського) латинську літеру *l* в польських назвах перекреслено косою рисою від руки. В публікації вона передана польською літерою *ł* курсивом.

Через те що в друкарській машинці не функціонувала велика літера “*T*”, в оригінальному тексті її замінено на велику літеру “*J*” (цей недолік виявлено у документах № 1 та № 2/3). У таких випадках велика літера “*J*” була виправлена нами у квадратних дужках [] на велику літеру “*T*”.

У німецьких оригіналах при послідовному повторі однакових термінів використовується знак подвійного апострофа – «*“*», як знак тотожності, що його при перекладі передано без застереження словом за змістом. Скорочення, що трапляються в оригінальних документах, у перекладі розкрито повністю і взято в квадратні дужки [].

Для публікації документа № 2 (лист д-ра Г. Вінтера до д-ра Е. Ціпфеля від 29. 04. 1943 р.) було вибрано машинописну копію, яка мала оригінальний авторський підпис Г. Вінтера. На першій сторінці цієї копії вгорі надпис німецькою мовою, що складається з одного слова, написаного простим олівцем та викресленого. На жаль, прочитати це слово не вдалося.

Документи публікуються за дипломатичним методом – максимально збережено правопис та графічні особливості оригіналу.

Крім документів, до уваги читачів пропонуємо також публікацію двох фотографій, що зберігаються в ЦДАВО України, фонд 3206. Це фотознімки двох київських архівосховищ, розташованих у Покровській церкві на Подолі, де зберігалися 265 фондів Подільської казенної палати (перевезені сюди 1932 р. з Десятинної церкви)¹²⁹, та в будинку по вул. Короленко 24, в якому було виявлено архів Статистичного управління УРСР. Фотознімки були зроблені фотографом Оперативного штабу Краусом у червні-липні 1942 р. Їх надіслав д-ру Г. Вінтеру в своєму листі від 24 вересня 1942 р. д-р М. Гранцін¹³⁰.

На зворотному боці фотографії мають підписи (німецькою мовою):

1. Архівосховище київського Головного архіву. Київ-Поділ, Покровська церква. Фотознімок: Краус, Управління Оперативного штабу р[ейхсляйтера] Р[озенберга], фотоархів¹³¹.

2. Вхід до архівосховища радян[ського] Статистичного управління УРСР, Київ, Короленко 24 (стан на червень/липень 1942 р.). Фотознімок: Краус, Управління Оперативного штабу р[ейхслайтера] Р[озенберга], фотоархів¹³².

Публікація документів супроводжується науковими коментарями, в яких простежено динаміку комплектування, воєнні втрати і сучасний стан родових фондів магнатів і шляхти, судово-адміністративних установ Волині у КЦАДА–ЦДІАК України та інших київських збірок, а саме фондів Віленського університету, Волинського ліцею та колекції родини Хрептовичів. До родових фондів магнатів і шляхти подано короткі відомості з історії роду (походження, генеалогічні зв'язки) та маєтку, згаданого у списку, що публікуємо.

Автори висловлюють щире подяку *Г. В. Боряку, Голові Державного комітету архівів України*, за сприяння та поради при підготовці публікації до друку.

Окрема подяка – *співробітникам ЦДІАК України* за підтримку і надання інформації щодо сучасного стану фондів магнатів і шляхти, а також актових книг: *директору О. В. Музичук*, заступнику директора *Л. Я. Демченко*, працівникам відділу давніх актів *Л. А. Сухих, В. В. Страшку, В. Л. Бабкіній*, зав. групи обліку *Н. О. Градецькій*, головному охоронцю фондів *Г. І. Кулебі*, а також *співробітникові Інституту української археографії та джерелознавства В. М. Кравченку* за консультації.

Слова вдячності – *директору ЦДАВО України Н. В. Маковській* за допомогу у роботі.

¹ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 305.

² Цит. за ст.: *Старостин Е.* Рижский мирный договор 1921 г.: Проблемы «архивной реституции» // Студії з арх. справи та документознавства. – 2003. – Т. 9. – С. 163.

³ Muzeum Polskie. – Kijów, 1917. – S. 72, 87.

⁴ *Białkowski L.* Archiwum Centralne w Kijowie // Muzeum Polskie. – S. 33–37.

⁵ Текст Ризького мирного договору див.: *Завада І.* Ризький договір і Україна: Іст. нарис. – К., 2000. – С. 143–192; додатки до нього див.: Там само. – С. 179–196. Див. також: *Документи и материалы по истории советско-польских отношений.* – М., 1965. – Т.3. – С. 520–552; *Ольшанский П. Н.* Рижский договор и развитие советско-польских отношений: 1921–1924. – М., 1974.

⁶ *Завада І.* Ризький договір і Україна. – С. 158–161.

⁷ Там само. – С. 159–160.

⁸ Там само. – С. 163, 179–182.

⁹ *Ольшанский П. Н.* Рижский договор и развитие советско-польских отношений: 1921–1924. – М., 1974. – С.192.

¹⁰ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1967. – Т. 5. – С. 223–226.

¹¹ *Старостин Е.* Рижский мирный договор 1921 г.: Проблемы «архивной реституции». – С. 165.

¹² Див. про нього: *Київський Центральний архів давніх актів. 1852–1943:* Зб. документів: У 2 т. / Керівн. проекту О. В. Музичук; Упор.: Л. М. Муравцева, В. В. Страшко, Л. А. Сухих. – К., 2002. – Т. 1. – С. 388; *Fr. Ciesliak Białkowski Leon* // Słownik biograficzny

archiwistów polskich / Red. nauk. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa. – Warszawa, Łódź, 1988. – Т. 1: 1918–1984. – С. 37–38.

¹³ Звіт проф. А. Е. Крістера про відрядження разом з директором КЦАДА В. О. Романовським від Наркомосу УСРР до Москви на засідання Спеціальної мішаної російсько-українсько-польської комісії. 20 вересня 1923 р. див.: НБУВ, ІР, ф. І, спр. 26289, арк. 6–17 (інформація Л. А. Сухих).

¹⁴ Див.: *Київський Центральний архів давніх актів. 1852–1943*: 36 документів: У 2 т. / Керівн. проекту О. В. Музичук; Упор.: Л. М. Муравцева, В. В. Страшко, Л. А. Сухих. – К., 2002. – Т. 1. – С. 163.

¹⁵ *Białkowski L.* Co powinnismy rewindykować z Kijowa? // *Archeion.* – 1927. – S. 61–65.

¹⁶ Пор.: *Київський Центральний архів давніх актів. 1852–1943*: 36 документів. – Т. 1. – С. 341, 343.

¹⁷ Див.: *Верба І. В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – С. 82–83.

¹⁸ Про бібліотеку Волинського ліцею див.: ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 262, арк. 1–36; про бібліотеку Хрептовичів див.: Там само, арк. 37–51. Доповідну записку О. П. Оглоблина “Бібліотека Волинського ліцею” опубл.: *Верба І. В.* Одна з ранніх праць О. Оглоблина: (О. Оглоблин про бібліотеку Волинського ліцею) // *Бібліотечний вісник.* – 1995. – № 6. – С. 11–14.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 262, арк. 1.

²⁰ Див.: НБУВ, ІР, ф. І, спр. 26289, арк. 10.

²¹ *Из отчета о деятельности польских делегаций в смешанных польско-советских комиссиях – Специальной и Реввакуационной за период с 17 мая 1921 г. по 17 мая 1924 г. по приему культурных ценностей, возвращенных Польше Советским Союзом* // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1966. – Т. 4. – С. 305–306.

²² *Siemieński J.* Rewindykacja archiwów koronnych. Przygotowanie naukowe i wyniki // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – С. 33–60; *Suchodolski W.* Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych // *Ibidem.* – S. 66–78.

²³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 899, 901.

²⁴ *Wareżak J.* Wykaz materiałów archiwalnych, otrzymanych przez Wydział archiwów państwowych z Rosji od r. 1922 do końca 1930 r. // *Archeion.* – 1931. – Т. IX. – S. 16–27.

²⁵ *Werner Hilgemann.* Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. – München, 1984. – S. 104–105.

²⁶ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.:* 36 документів. – К., 1963. – С. 25–27.

²⁷ *Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации: Сентябрь 1939 – январь 1945.* – М., 1968. – С. 32; *Werner Hilgemann.* Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. – München, 1984. – S. 104–105.

²⁸ *Torsten Musial.* Das staatliche Archivwesen in Deutschland 1933–1945 // *Archivmitteilungen.* – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 11.

²⁹ Haupttätigkeitsbericht des Archivamtes / Gruppe Archivwesens beim Chef des Distrikts Warschau/ für die Zeit vom 23. 10. 1939 bis 30. 11. 1940 (Головний звіт про діяльність архівної служби / Група архівної служби при Шефі дистрикту Варшави/ за час з 23. 10. 1939 по 30. 11. 1940 рр.). (Bundesarchiv Berlin (далі – ВАВ), R-1506 (alt R-146), Ar. 68, S. 155.)

³⁰ *Ibidem,* s. 78.

³¹ Лист Дирекції архівів Генерал-губернаторства від 14. 08. 1941 р. до генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів, № 3009/41. (ЦДІАЛ України, ф.755, оп.1, спр.250, арк.1–5).

Лист Дирекції архівів Генерал-губернаторства від 1. 09. 1941 р. до генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів за № 3382/41 цитує документ № 1.

³² *Karl Heinz Roth.* Klios rabiate Hilfstruppen: Archivare und Archivpolitik im deutschen Faschismus // *Archivmitteilungen.* – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 1–10; *Torsten Musial.* Das

staatliche Archivwesen in Deutschland 1933–1945 // Archivmitteilungen. – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 10–13.

³³ Übersicht der in sowjetrussischen Archiven befindlichen Archivalien ehemals polnischer Herkunft, an denen die Regierung des Generalgouvernements Interesse hat. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 523–527зв.

³⁴ Див.: *Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673* / Держ. комітет архівів України, Центральний держ. історичний архів України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2002.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 523–527 зв.

³⁶ Огляд колишніх польських архівалій в українських архівах, якими цікавиться Рейх та Генерал-губернаторство (Übersicht ehemals polnischen Archivalien in ukrainischen Archiven, an den Reich und General-Gouvernement interessiert). (ВАН, R-1506 (alt R-146), Ar. 24, S. 29).

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 2–2 зв.

³⁸ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.*: Зб. документів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 30–31.

³⁹ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация. 1941–1944. – М.: Воен. изд. Мин. обороны СССР, 1974. – С. 102.

⁴⁰ Огляд адміністративного поділу Рейхскомісаріату України станом на 1. 01. 1943 р. (Übersicht über die Verwaltungseinteilung des Reichskommissariats Ukraine nach dem Stand vom 1. 01. 1943). Див.: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 1а–4.

⁴¹ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.*: Зб. документів. – С. 34–36; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 175.

⁴² *Грімстед Патриція К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Боряка Г. – 2-е вид. – Львів: Фенікс, 1992. Див. скорочену версію: *Грімстед Патриція К.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / За участю Боряка Г. // Пам'ятки України. – Київ, 1994. – № 3-6. – С. 92–105; англійську версію: *Grimsted P. K.* The Fate of Ukrainian Treasures During World War II: The Plunder of Archives, Libraries and Museums under the Third Reich // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Stuttgart, 1991. – Bd. 39. – Heft 1. – S. 53–80.

Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute, State Committee on Archives of Ukraine, State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge: MA, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies); *Грімстед Патриція К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // *Арх. України.* – № 4–6. – 2002. – С. 46–76.

⁴³ *Дубик М.* Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // *Арх. України.* – 1995. – № 1–3. – С. 35–41; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // *Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.* – Т. 2. – К., 1997. – С. 519–542; *Дубик М.* Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997.

⁴⁴ *Мешков Д.* Нові господарі: Дніпропетровські архіви за німецької окупації // *Пам'ятки України.* – 1994. – № 3–6. – С. 106–108.

⁴⁵ *Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань. 20-х–40-х років ХХ століття* / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: "Прайм", 2000.

⁴⁶ *Верба І. В.* Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 160–185.

⁴⁷ *Картотека "Z" Оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг": Цінности культури на окупированих территориях России, Украины и Белоруссии. 1941–1942* / *Бойцов М.,*

Васильєва Т. // Тр. Истор. фак-та МГУ. – № 5. – 1998. – (Сер. I: “Исторические источники”, № 1).

⁴⁸ Оперативним штабом у 1943 р. спочатку до Кракова, а потім до Ратібору (пол. Racibórz) була вивезена частина (приблизно 2/3) Дніпропетровського партархіву, яка становила 29 ящиків, 64 коробки, 343 пакети (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 296). З Ратібору Дніпропетровський партархів потрапив у 1946 р. до Центрального архіву Жовтневої революції Білоруської РСР у Мінську, звідки ці матеріали були згодом передані у розпорядження Архівного управління МВС УРСР. (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 123, арк. 40.) Про вивіз Оперативним штабом Смоленського партархіву див.: *Grimsted P. K. The Odyssey of the Smolensk Archive.* – Pittsburgh: Carl Beck Papers, 1995.

⁴⁹ “Протокол засідання працівників захисту архівів в окупованих східних областях 22.12.1941 р.” (Niederschrift über die Besprechung mit den Beamten des Archivschutzes in den besetzten Ostgebieten am 22. Dezember 1941). ЦДАВО України, ф. 3205, оп. 5, спр. 25, арк. 32–40.

⁵⁰ *Ibidem*, – С. 38–38 зв.

⁵¹ Див., наприклад, лист від 15. 08. 1941 р. Е. Ціпфеля до рейхсміністра внутрішніх справ з приводу “Заходів в архівній галузі в окупованих російських областях” (Archivmaßnahmen in den besetzten russischen Gebieten) та відповідь рейхсміністра від 4.09.1941 р. “Збереження архівів в окупованих російських областях” (Sicherung der Archive in den besetzten russischen Gebieten). ВАР, R-1506 (alt R-146), Ар. 53, Bl. 49–50 RS та Bl. 105–106 RS.

⁵² *Rohr W. Georg Winter // Der Archivar.* – 14. Jahrgang. – Heft 3. – München, 1961. – S. 186.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 2–2 зв.

⁵⁴ “Anl[age] 1: Aufgaben des Archivschutzes im besetzten ukrainischen Gebiet”. ВАР, R-1506 (alt R-146), Ар. 54, Bl. 4–7.

⁵⁵ Лист Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі до шефа архівної служби Львова, державного архівного радника д-ра Браніґа (Branig), 31. 08. 1941. (ЦДІА України, м. Львів, ф. 755, оп. 1, спр. 98, арк. 3).

Див.: Перелік архівів України німецькою мовою. (Там само, арк. 4–11.)

⁵⁶ Там само, арк. 3. Див. також: Перелік архівів у Києві. (Там само, арк. 13.)

⁵⁷ “...weil sie ... den Aufgaben der Archivverwaltung, die über das rein Kulturelle hinausgehen, nicht gerechnet werden”. (ВАР, R-1506 (alt R-146), Ар. 54, Bl. 4).

⁵⁸ Eine besondere Gefahrquelle für die Archive in den besetzten Gebieten ist die Belegung der Archivgebäude mit deutschen Truppeneinheiten (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 39 зв.).

⁵⁹ ВАР, R-1506 (alt R-146), Ар. 54, Bl. 4–6.

⁶⁰ *Ibidem*, Bl. 7.

⁶¹ Картотека (1941–1943 рр.) архівів Рейхскомісаріату України та Харкова. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 613–706.

⁶² Див. картки з вище згаданої Картотеки архівів (там само, арк. 638, 639, 646, 652, 675).

⁶³ ЦДІА України. м. Львів, ф. 755, оп. 1, спр. 98, арк. 12.

⁶⁴ Див. Протокол про передачу 9. 09. 1943 р. Військово-історичного архіву у кількості 7.097 в’язок представником Керівництва військових архівів полковником фон Гьодлем керівникові Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України Г. Вінтеру (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 176).

⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 54.

⁶⁶ Фото-кіноархів був вивезений до Ратібору двома транспортами. “Декілька ящиків” з негативами та позитивами з Фото-кіноархіву було відправлено залізницею 27 вересня 1943 р. у напрямку Ратібора, а те, що залишилося, було вивезено у тому самому напрямку у жовтні 1943 р. (Там само, спр. 171, арк. 272, 255).

Після війни велика частина культурних цінностей, що була вивезена Оперативним штабом з різних країн до Ратібора, опинилася в американській зоні окупації у так званому Мюнхенському центральному збірному пункті (Central Collecting Point in Munich), звідки культурні цінності поверталися своїм колишнім власникам. В одному з транспор-

тів, що вирушив 22 липня 1947 р. до Москви, знаходилося “2 ящики з фотонегативами з Києва” (Bundesarchiv Koblenz, Bestand В-323, Аг. 727, Nr. Nr. 15270, 15349).

⁶⁷ Див.: Звіт Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича про роботу за півріччя (жовтень 1941 – березень 1942 рр.). ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 2.

⁶⁸ *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 2. – К., 1997. – С. 521.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Див.: Звіт Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича про роботу за півріччя (жовтень 1941 – березень 1942 рр.) (ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 2).

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 638.

⁷² Річний звіт про роботу I відділу Головного історичного архіву (колишній КЦАДА). 1. 10. 1941-1. 10. 1942 рр. ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 30 зв.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 639.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 225.

⁷⁵ Пор.: *Романовський В. О.* Центральний архів давніх актів у Києві // Центральний архів стародавніх актів у Києві: Зб. статей. – К., 1929. – С. 17; Звіт про архіви у Києві на 20. 07. 1942 р. (Bericht über die Archive in Kiew. Stand vom 20. 07. 1941). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 248–250.

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 31. Див. також: *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943). – С. 523.

⁷⁷ На початку травня 1942 р. фонди Фото-кіноархіву були перевезені з Лаври до сховища Оперативного штабу, що розташовувалося в приміщенні школи по вул. Дарвіна, 2 (див. Звіт за травень місяць 1942 р. керівника зондерштабу науки Ланге (Lange), 10. 05. 1942. Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, Dokumentensammlung über geraubte Kunstschätze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten, Аг. IIIд, Nr. 24).

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 3.

⁷⁹ Там само, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 6 зв., 7 зв. – 8, 20 зв., 29, 30 зв.; спр. 178, арк. 82–82 зв.

⁸⁰ Перелік цих наказів з коротким викладенням їх змісту див.: *Себта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – С. 195–197.

⁸¹ Див. наказ фюрера від 1. 03. 1942 про необхідність дослідження та використання в боротьбі проти ідейних противників націонал-соціалізму – євреїв, масонів та більшовиків – їх духовної спадщини та доручення цього завдання Оперативному штабу рейхс-ляйтера Розенберга з правом дослідження всіх культурних установ та конфіскації предметів культури (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 49; Опубл.: *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. документів.* – К., 1963. – С. 94).

⁸² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 60, 83, 89, 103.

⁸³ Кількість зондеркоманд була невелика – 2-3, але оскільки вони були мобільними підрозділами, тому в залежності від міста, в якому працювали, отримували відповідну назву. В Україні зондеркоманди працювали в містах: Одесі, Мелітополі, Маріуполі, Миколаєві, Кіровограді та Чернігові (Схема розміщення документації архіву Головної робочої групи України Оперативного штабу. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 53, арк. 1).

⁸⁴ Див. запис про переговори 10. 04. 1942 р. представників комісара із захисту архівів д-ра Рора та д-ра Вінтера з Управлінням Оперативного штабу (Aktenvermerk). (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 45–46.

⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 205.

⁸⁶ Про результати огляду д-ром Г. Вінтером українських архівів у 1942 р. див. Картоотеку архівів. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 613–706.)

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 213.

⁸⁸ Там само, арк. 213–214.

- ⁸⁹ Там само, спр. 221, арк. 214.
- ⁹⁰ Там само, ф. 3206, оп.5, спр.8, арк. 74 зв.–75.
- ⁹¹ Там само, арк. 74 зв.–75.
- ⁹² Richtlinien für den Dienstbetrieb der unter Fachaufsicht der Landesverwaltung stehenden Bezirksarchive. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 82–86).
- ⁹³ Ibidem, арк. 83–83 зв.
- ⁹⁴ Ibidem, арк. 84–85 зв.
- ⁹⁵ Ibidem, арк. 86.
- ⁹⁶ Ibidem, арк. 91–92.
- ⁹⁷ Früherer Aufbau – künftiger Aufbau des Archivwesens. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 86.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 367.
- ⁹⁹ Проект наказу щодо створення окружних архівів. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 86).
- ¹⁰⁰ *Biatkowski L.* Co powinniśmy rewindykować z Kijowa? // *Archeion.* – 1927. – Т. 1. – S. 61–65. Перелік актових книг надруковано на с. 65.
- ¹⁰¹ *Графи Комеровські* гербу “Помян” мали родовід з XII ст. Їхній родовий маєток Комерово розташований був у Познанському воєводстві Речі Посполитої (до війни – Злотовський пов. Бидгощського воєв.; тепер – пов. Семпольно того ж воєводства).
- ¹⁰² Стенограма наради співробітників відомства захисту архівів в окупованих східних областях 22. 12. 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 38.)
- ¹⁰³ “Ein Grossteil dieser Ansprüche ist inzwischen hinfällig geworden, weil Wolhynien und Podolien beim RK verblieben und nich dem GG zugeschlagen sind. Im übrigen hatten die bisherigen Nachforschungen nur negatives Ergebnis; über den Abschluss derselben wird ebenfalls berichtet werden” (Звіт д-ра Вінтера від 13 лютого 1943 р. – № 66/43. Див.: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 485).
- ¹⁰⁴ Arbeitsplan des Landesarchivs Kiew für April 1943. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 183–185.)
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 71.
- ¹⁰⁶ Там само, спр. 45, арк. 20.
- ¹⁰⁷ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 184.
- ¹⁰⁸ Там само, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 83. За нашими підрахунками по Волині – 2472 кн.
- ¹⁰⁹ Там само, арк. 63–68. Опубліковано під назвою: “Фрагмент чорнових списків фондів КЦАДА – I відділу Крайового архіву (1942-1943). III група фондів: Архіви приватних осіб” у додатках до статті: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). // *Арх. України.* – 2002. – № 4/6. – С. 110–112.
- ¹¹⁰ Verzeichnis von Archivfonds der aufklärenden Behörden und Anstalten, б/д. (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 94–96 зв.)
- ¹¹¹ “Об архиве Вольнского лицея в Кременце”, 29. 03. 1943 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 16–16 зв.). Німецький переклад (там само, арк. 13–13 зв.).
- ¹¹² “О рукописных материалах из библиотеки Хрептовичей”, б/д. (Там само, 19–19 зв.; арк. 17–18 зв., німецький переклад).
- ¹¹³ “Об архивных материалах Виленского учебного округа и Виленского университета в составе архива Киевского университета”, 24. 03. 1943 (Там само, арк. 23–23 зв.; арк. 20–21 зв., німецький переклад).
- ¹¹⁴ *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві // *Арх. України.* – 2002. – № 4/6. – С. 77–119.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 110–112.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2496, арк. 5. (Див.: *Гісцова Л. З.* Київський Центральный архів давніх актів (1917–1941) // *Арх. України.* – 2002. – № 4/6. – С. 38, 45, прим. 197.)
- ¹¹⁷ ЦДАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70.

¹¹⁸ *Номери фондів вишито до корінця справи, тому встановити можна лише останню цифру (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 63–68).*

¹¹⁹ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві. – С. 92–93.

¹²⁰ Лист від 22. 11. 1943 Е. Ціпфеля до Г. Вінтера з доповідною запискою А. Стебельського у додатку. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 6–11).

¹²¹ Front Podolski – Подільський фронт Війська Польського на чолі з ген. В. Івашкевичем утворено за наказом Пілсудського (1919) у січні 1920 р. з Галицького (колишній Галицько-Волинський, V–VII. 1919), для боротьби з українськими збройними силами “за незалежність Польщі та відтворення національних кордонів”. У березні 1920 р. всі фронти були розпущені. У серпні 1920 р. проти Червоної армії знову діяв Подільський фронт (ген. В. Івашкевич).

¹²² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 432–433.

¹²³ Там само, арк. 448–449.

¹²⁴ Лист Е. Ціпфеля до Крайового управління, 5. 01. 1944. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 403–403 зв.).

¹²⁵ *Кеннеді Грімстед П.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // *Архіви України.* – № 4–6. – Київ, 2002. – С. 46–76.

¹²⁶ Там само. – С. 52, 54.

¹²⁷ Там само. – С. 52, 70 (прим. 23).

¹²⁸ Там само. – С. 52.

¹²⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 253, 257.

¹³⁰ Там само, арк. 198.

¹³¹ Archivmagazin des Kiewer Hauptarchivs. Kiew-Podol, Prokowskaја (так в оригіналі – авт.) Kirche. Aufn.: Krauß, Stabsführung R R, Bildstelle (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 213).

¹³² Aufgang zum Archivmagazin des sowjet. Statistischen Amtes USSR, Kiew, Korolenko, 24 (Befund v. Juni/Juli 1942). Aufn.: Krauß, Stabsführung R R, Bildstelle (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 214).

№ 1

“Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах ...”:

**Додаток №4 до листа генерального директора державних архівів та
директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів,
д-ра Е. Ціпфеля до д-ра Г. Вінтера. 23 вересня 1941 р.**

*Anlage 4**

Übersicht

der in ukrainischen Archiven befindlichen Archivalien ehemals polnischer Herkunft,
an denen das Deutsche Reich und die Regierung des Generalgouvernements
[I]nteresse** haben

Die Übersicht der in ukrainischen Archiven befindlichen Archivalien ehemals polnischer Herkunft ist nach Archiven gegliedert, um die Nachforschungen zu erleichtern. Als Unterlagen dienen die Berichte des Direktors der Archive des Generalgouvernements vom 14. August und 1. September 1941 – 3009 und 3382/41 – und ergänzende Einzelanforderungen anderer Stellen.

Die Einzelangaben sind gezwungenermaßen teilweise ziemlich unbestimmt. Die Aufstellung gibt daher nur Suchlisten, die durch die Nachforschung an Ort und Stelle erhebliche Ergänzungen und Berichtigungen werden erfahren müssen.

Der Wert der gesuchten Archivalien ist ein erheblicher, z.T. für die Zwecke der Verwaltung des Generalgouvernements, z.T. aber auch geschichtlicher Natur als historische Quelle der

Nachbarländer des deutschen Reiches, besonders die litauische und wolhynische Metrik und die Pergamenturkunden.

Die Angaben sind in folgender Reihenfolge gegliedert:

- Archiv mit Anschrift,
 a) gesuchter Bestand,
 b) Zeitpunkt der Verschleppung,
 c) Archivbezeichnung,
 d) Quelle
 e) wohin gehörig.

K i e w

I. Zentralarchiv (Historisches Archiv, "Archiv Alter Akten").

1. a) Land-, Grod- und Stadtarchive der wolhynischen und podolischen Kreise, insbesondere Luck, Wlodzimierz, Krzemieniec, Dubno, Kowel, Zwiahel, Ostrog, Rowne:

Kreisgericht Wlodzimierz,	1566–1799	340 Bde.
Stadtmagistrat “	1794–1798	17 “
Kreisgericht Kowel,	1795–1799	12 “
Magistrat “	1646–1662	37 “
Stadt Wyz[w]a*** Kr. “	1629–1689	6 “
“ Ratno “	1632–1655	5 “
“ Milanowicza “		1 “
Kreisgericht Dubno,	1774–1799	32 “
Magistrat “	1651–1795	66 “
Kreisgericht Krzemieniec,	1542–1782	487 “
Magistrat “	1563–1792	70 “
Kreisgericht Luck,	1561–1782	1162 “
Magistrat “	1638, 1725, 1790/7	8 “
Lustrationen der Starostei Luck,	1629	1 “
Kreisgericht Zwiahel,	1779–1799	6 “
Magistrat Olyka,	1586–1794	16 “
Kreisgericht Ostrog,	1796–1799	9 “
“ Rowne,	1797–1799	6 “
Lustrationen der Wojewodschaft Wolhynien	1660–1663	1 “
Beschreibung der ukrainischen, podolischen und wolhynischen Burgen	1545	1 “

d) AVR. 1334, e) Staatsarchiv Luck u. a.

2. a) Archiv des "Lyceum Krzemienieckie", 1803-32, 1832 nach Kiew gebracht. Ebenda Bibliothek und Sammlungen, ferner Akten des neubegründeten Lyzeums von 1920–1939,

d) AVR. 1334 und 1452.

3. a) Archiv der Familie Chrep[t]owicz^{4*} aus Szczerse bei Nowogrodek,

d) AVR. 1334.

K i e w

II. Universitätsarchiv.

Gebäude der Wladimir-Universität.

1. a) Teile des Bestandes "Komisja Edukacji Narodowej", Kommission für nationale Erziehung, im ganzen 400 Aktenbände,

d) AVR.1452; vgl. Moskau II 3, Petersburg II 1 und III 2.

2. a) Archiv der Universität Wilna,

b) nach Schließung^{5*} im Jahre 1831 nach Kiew gebracht, d) AVR. 1452; vgl. Petersburg IV 1.

K i e w

III. Sonstige Archive und Behörden.

1. Hydrometeorologisches Institut, Korolenko 21:

a) Pläne der Aufnahme des San-Flusses, 1939 von der ehem. poln. Wasserbauverwaltung abgeschlossen, b) 1941 Mai vom Leiter des Lemberger hydrologischen Dienstes, [I]ng. Peter Krasicki, Lemberg Czeresniowa, mit anderem Aktengut (Luftbilddaufnahmen usw.) vom Wasserbauamt Przemysl abgeholt und nach Kiew geschickt.

d) AVR.1450.

Verschiedene Orte.

A. Ukraine

1. Shitomir, Staatsarchiv (Oblastnyj archiw)

a) Verwaltungsakten des polnischen Teiles von Wolhynien vor 1918,

d) AVR. 1452 nach Angabe von Dir. Suchodolski.

2. Unbekannter Aufbewahrungsort.

a) Polnische Adelsarchive aus Wolhynien,

d) wie zu 1.

3. a) Archiv der Grafen Komierowski auf Komierowo, b) zunächst nach Rozanka Kr. Wlodawa gebracht, von Russen angeblich weiter verschleppt, d) AVR.1563, e) Zweigstelle Bromberg.

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 521–522зв.

Машинопис, копія.

И́нша машинописна ко́пія документа зберігається в Федеральному архіві Німеччини в Берліні: Bundesarchiv Berlin, R-1506 (alt R-146), Akte 54. Bl. 8–9 RS.

* *В оригіналі Anlage 4 написано чорною тушию від руки.*

** *Оскільки в друкованій машинці велика літера І не функціонувала, в оригіналі, тут і далі у тексті, вона замінена великою літерою J. Це стосується також всіх інших документів, де велика літера І взята у квадратні дужки.*

*** *В оригіналі помилково написано: Wyza.*

^{4*} *В оригінальному тексті помилково написано Chreplowicz.*

^{5*} *Літера В написана від руки.*

№ 2

Лист д-ра Г. Вінтера до генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів, д-ра Е. Ціффеля про фонди в архівах Рейхскомісаріату України, на які претендувало Генерал-губернаторство Польщі. 29 квітня 1943 р.

29. April [194]3.

Korolenka 22a.

Fernspr. Anschl.: Gen.Kom. 253

Tgb. Nr. 303/43.

Sachb.: StAR. Dr. Beins.

An den

Herrn Generaldirektor der Staatsarchive
und Direktor des Reichsarchivs Potsdam,
Kommissar für den Archivschutz,

B e r l i n N W 7

Dorotheenstr. 21.

Betr.: Archivalienbereinigung mit dem General-Gouvernement.Bezug: Verfügung vom 23. September 1941 – A.V.R. 1604/41 – Anlage 4 = “Übersicht der in ukrainischen Archiven befindlichen Archivalien ehemals polnischer Herkunft, an denen das Deutsche Reich und die Regierung des General-Gouvernements Interesse haben”.

Wie ich schon im Schlußabsatz meines Berichts vom 13. Februar 1943 – Nr. 66/43 – äußerte, kommt die Abgabe der meisten von der Direktion der Archive des General-Gouvernements in obenerwähnter Liste namhaft gemachten Archivalien nicht in Frage, da diese im Bereich des Reichskommissariats Ukraine erwachsen sind. So stammt das unter Kiew I 1 und 2 und unter Verschiedene Orte A 1 und 2 angeführte Schriftgut aus Wolhynien (General-kommissariate Luzk bzw. Shitomir), das unter Kiew I 3 und II 2 bezeichnete aber aus dem Reichskommissariat Ostland. Nur die Forderung auf Ausfolgung der Akten der “Komisja Eduk[a]cji Narodowej” (Kiew II 1) und des San – Kartenwerkes (Kiew III 1) würde sich aufrechterhalten lassen.

Beide Extradenden ließen sich indes in Kiew nicht feststellen. Das vom Landesarchiv Kiew übernommene Archiv der Universität Kiew verwahrt keine Teile des Bestandes genannter Kommission, wie sich auf Grund eingehender Ermittlungen ergab. Dieser negative Befund entspricht im übrigen den Angaben von Jos. Siemienski auf S. 98/99 seines “Guide des Archives de Pologne” vol. I (Warschau 1933), die als außerpolnischen Aufbewahrungsort der Akten nur auf Petersburg und Moskau verweisen; auch T. Wierzbowski kann in seiner Monographie “Komisja Eduk[a]cji Narodowej 1772–1794, vol. I” (Warschau 1911) kein Schriftgut der Kommission aus Kiew anführen. Die Vermessung des Sanflusses befindet sich im Hydrometeorologischen Institut (Kiew, Korolenka 21) nach einer am 10.2.1943 eingeholten Auskunft seines Leiters gleichfalls nicht: ihre Verbringung nach Charkow oder anderen östlicher gelegenen Orten durch die Sowjets wurde dabei als möglich bezeichnet.

A-C In den drei Anlagen überreiche ich eine Zusammenstellung von Notizen, die eine genauere Bestimmung der in angezogener Übersicht aufgeführten Archivaliengruppen und Ergänzungen bezw. Berichtigungen zu dieser liefert. Dabei mußten die unter “Verschiedene Orte A 1-a” genannten Verwaltungsakten des polnischen Teiles von Wolhynien unberücksichtigt bleiben, da die Bestände des Bezirksarchivs Shitomir von mir noch nicht überprüft werden konnten.

Ich werde aber nach wie vor meine Aufmerksamkeit auf die Feststellung von Schriftgut richten, das nach dem Herkunftsgrundsatz in die Archive des General-Gouvernements gehört:

bisher wurden indes nur einige Akten des Konsistoriums Cholm entdeckt. Auf die Nummern 7 und 39 der Anlage C kann ich nur mit Vorbehalt hinweisen, da verlässliche Angaben über diese wie auch die weiteren angeführten Archive polnischer Familien eine gründliche Bearbeitung des nur summarisch geordneten und unverzeichneten Gesamtbestandes voraussetzen würden, diese kann erst zu späterem Zeitpunkt durchgeführt werden. Ich gebe mich dabei der Erwartung hin, daß auch die Direktion der Archive des General-Gouvernements von sich aus Ermittlungen über die in ihrem Dienstbereich befindlichen Archivalien durchführt, die provenienzmäßig ihren Platz in den mir unterstellten Archiven finden müssen. In diesem Zusammenhang würde mich u.a. zunächst die Herkunft der in der polnischen Archivzeitschrift "Archeion" Jg.I (1927), S. 32 unter Nr. 4 und 5 verzeichneten und nachstehend benannten Archivkörper des "Magazyny Wydziału Archiw[ó]w Pa[ń]stwowych" in Warschau (Dlugastr. 13) interessieren:

Nr.4 Akta b. Zarz[ą]du Cywilnego Ziem Wschodnich
 " 5 " " " " " Wolhynia i Frontu Podolskiego.

Anlagen.

*Winter**

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 472-472 зв., 473.

Машинопис, копія.

Рукопис листа з авторськими правками, написаний Вінтером. 28.04.1943:

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 468-468 зв.

Інші машинописні копії:

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 463-463 зв., 464

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 154-154 зв., 155

ЦДІА України, м. Львів, ф. 755, оп. 1, спр. 219, арк. 1-2

* Оригінальний підпис Вінтера темносиніми чорнилами.

№ 2/1

Додаток "А": Перелік актових книг судово-адміністративних установ Волині з I відділу (колишній КЦАДА) Крайового архіву в Києві

Anlage A

Zu "Kiew I 1" der Übersicht der in ukrainischen Archiven befindlichen Archivalien ehemals polnischer Herkunft: Land-, Grod- und Stadtbücher der wolhynischen und podolischen Kreise (Landesarchiv Kiew, Abt. I).

Betreff	Jahreszahlen	Band-Zahlen	Aktenzeichen des Landesarchivs Abt.I	Bemerkungen
Kreisgericht Wlodzimierz	1566-1799	340	Nr. 919-1256, 5840-41	
Magistrat "	1794-1803	17	" 1257-1273	
Kreisgericht Kowel	1795-1799	12	" 1429-1440	
Magistrat "	1646-1805	37	" 1441-1477	

Betreff	Jahreszahlen	Band-Zahlen	Aktenzeichen des Landesarchivs Abt.I	Bemerkungen
Stadt Wyswa	1601–1754, 1[7]63*, 1769/70	6	“ 1292–97	
Stadt Ratno	1599–1633, 1665/66, 1792/99	5	“ 1298–1302	
Stadt Milanowicz	1586–1735	1	“ 5858	
Kreisgericht Dubno	1774–1799	33	“ 1303–1335	
Magistrat “	1648–1802	64	“ 1336–1401	Die Nr. 1367 und 1388 sind z.Z. nicht zu ermitteln
Kreisgericht Krzemieniec	1542–1800	487	“ 1478–1964	
Magistrat “	1711–1810	66	“ 1965–2034	Die Nrn. 1965, 1966, 2010 u. 2026 sind z.Z. nicht zu ermitteln
Kreisgericht Luzk	1558–1825	1157	“ 2035–3196	Unter den Nummern 2571, 2638, 2640, 2829 u. 2846 verzeichnete Bände z.Z. nicht feststellbar
Magistrat “	1600–1738, 1790–1799	8	“ 3197–3201, “ 5857, 5859, 5866	
Lustrationen der Starostei Luzk	1497–1700	1	in Nr. 5870	Abschriften
Kreisgericht Zwiahel	1717–1799	6	Nr. 3202–3207	
Magistrat Olyka	1586–1794	14	“ 3346–3357, “ 5861–5865	Die Nrn. 3347, 3349, 3350 sind z.Z. nicht feststellbar
Kreisgericht Ostrog	1796–1799	13	“ 3358–3366 “ 5832–5835	
“ Rowno	1797–1799	6	“ 3367–3372	
Lustrationen der Woyewodschaft Wolhynien	1660–1663	2	in “ 2183, 5870	

Betreff	Jahreszahlen	Band-Zahlen	Aktenzeichen des Landesarchivs Abt.I	Bemerkungen
Beschreibung der ukrainischen, podolischen und wohynischen Burgen	1545	1	“ “ 5831	Abschrift

*ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 465–465 зв.
Машинопис, копія.*

Машинописна копія документа з авторськими правками Вінтера:

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 469-469 зв.

Інші машинописні копії:

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 474-474 зв.,

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 156-156 зв.

ЦДІА України, м. Львів, ф. 755, оп. 1, спр. 219, арк. 3–3зв.

** У документі, що публікується, – 1663. У чорновому варіанті цього документа (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 469) проставлено іншу дату – 1763, що відповідає спискам КЦАДА за 1939 р. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр.72, арк. 44). Див. також коментар до документа №2/1.*

№ 2/2

Додаток “В”: Історичні довідки щодо архіву “Кременецького ліцею”, родинного архіву та бібліотеки Хрептовичів і архіву Віленського університету

Anlage B

Zu “Kiew I 2” der Übersicht der in ukrainischen Archiven befindlichen
Archivalien ehemals polnischer Herkunft: Archiv des “Lyceum Krzemienieckie”

Das Lyzeum zu Krzemieniez in Wolhynien wurde 1819 begründet; es hatte sich über das 1805 errichtete Gymnasium aus der Akademischen Schule (Szko[ł]y Wydzia[ł]owe) zu Krzemieniez entwickelt, die seit 1781 nachweisbar ist. Im Jahre 1834 ging das Lyzeum in der neu gegründeten Universität Kiew auf; sein Archiv, seine Bibliothek und Sammlungen wurden nach Kiew überführt. Die Akten des Lyzeums sind demgemäß im Bestand des Universitätsarchivs, das sich jetzt im Landesarchiv befindet, überliefert (Fonds Nr. 1291); sie wurden derzeit als Vorakten betrachtet und zum Teil in der Kanzlei der Universität bis 1838 fortgeführt. Der Gesamtumfang der Krzemieniecker Schulakten aus dem Zeitraum von 1781 - 1834 zeigt 11,5 qm Ansichtsfläche.

Akten des neubegründeten Lyzeums von 1920-39 sind im Landesarchiv Kiew nicht festgestellt werden.

Zu “Kiew I 3”: Archiv der Familie Chreptowicz

Die Archivalien der Grafen Chreptowicz auf Szsorsie bei Nowogrodek befinden sich nicht im Landesarchiv Kiew, sondern in der Öffentlichen (Publitschnaja) Bibliothek zu Petersburg. Die Bibliothek der Familie mit einem wertvollen Handschriftenbestand war durch Schenkung eines der Nachkommen 1914 zunächst an die Universitätsbibliothek Kiew und

später an die Bibliothek der hiesigen Akademie der Wissenschaften gelangt (vgl. Ed. Chwalewik, *Zbi[ó]ry Polskie* Band II, 1927, S. 225–28). Jedoch sind sämtliche Manuskripte – wie alles inventarisierte Schriftgut der Bibliothek – von den Bolschewiken 1941 aus Kiew an einen unbekanntem Ort verschleppt worden.

Zu “Kiew II 2”: Archiv der Universität Wilna

Akten der Universität Wilna liegen in der II. Abteilung des Landesarchivs Kiew (Fonds Nr. 1292). Sie entstammen der Registratur des Wilnaer Universitäts-Kurators, zu dessen Aufgabenkreis in den Jahren 1802–18 die Oberaufsicht über die Schulen der ukrainischen Gouvernements Kiew, Wolhynien und Podolien zählte. Das aus dieser Tätigkeit erwachsene Schriftgut gelangte im Jahre 1818, als diese Schulaufsichtsfunktion von der Universität Wilna auf die Universität Charkow übergang, nach Charkow und von dort 1834, nachdem die oberste Schulbehörde für die Ukraine nach Kiew verlegt worden war, in die ukrainische Hauptstadt. Die Wilnaer Akten sind als Vorakten an die erste Nachfolgebehörde in Charkow und dann zusammen mit bei dieser Dienststelle in den Jahren 1818–34 gebildeten Registratur an die zweite Nachfolgebehörde in Kiew übergeben worden. Sie haben damit nicht nur wegen ihres Betreffs, sondern auch nach dem Herkunftsgrundsatz ihren rechtmäßigen Platz im hiesigen Landesarchiv.

Der Bestand umfaßt mit 4 qm Ansichtsfläche die Jahre 1802 - 18. Er ist nur z. T. geordnet und verzeichnet.

*ЦДАВО України, ф. 3206, он. 5, стр. 2, арк. 466–466 зв.
Машинопис, копія.*

:

, . 3206, . 5, . 2, . 470–470 .

:

, . 3206, . 5, . 2, . 475–475 ..

, . 3206, . 5, . 25, . 157–157 .

, . .755, . 1, . 219, . 4–4 .

№ 2/3

**Додаток “С”: Перелік фондів родових архівів магнатів і шляхти
Правобережної України з I відділу (колишній КЦАДА)
Крайового архіву в Києві**

Anlage C

Zu “Verschiedene Orte A 2” der Übersicht der in ukrainischen Archiven befindlichen
Archivalien ehemals polnischer Herkunft: Verzeichnis der im Landesarchiv Kiew
befindlichen Archive von Familien polnischer Volkszugehörigkeit

Lfd. Nr.	Fonds-Nr.	Name	Wohnsitz	Jahre	Umfang
1	384	Andruszewicz	Wolkowicz, Korinna	1742–1888	5 Einheiten
2	316	Bninski, Grafen	Dshurin (Podol.)	1865–1914	20 “
3	314	Bojarski	Wasielkowec (Podol.)	1792–1853	66 “

Lfd. Nr.	Fonds-Nr.	Name	Wohnsitz	Jahre	Umfang
4	381	Branicki, Grafen	Biela Zerkwa (Kiew)	1487–1910	5460 “
5	343	Broel-Plater, Grafen	Worobin		
6	386	Chojecki	Dziedowsiecki Klucz	1646–1856	13 “
7	383	Choloniewski	Dubienka (Gen. Gouv.)	1773–1782	1 Bündel
8	39	Dunin-Borkowski, Grafen	Wel. Skschyni	1613–1912	29 Einheiten
9	345	Dzieduschicki	Jariszewo (Wolh.)		1 Bündel
10	357	Gadebski	Bronnice, Pinsk		
11	494	Gishicki	[K]r o ol*, Moloczk (Wolhy e)		15 Fach
12	91	Godski			1 Bündel
13	378	Grocholski	Noshin, Czerwonski, Piatniczanski (Podol.)	1519–1917	678 Einheiten
14	387	Hanski	Harnostajpolski Klucz	1561–1812	25 Einheiten
15	310	[I]gnatowski	Vorwerk Poderty	1792–1824	5 “
16	317	[I]wanicki	Bolechow	1718–1740	6 “
17	318	Jelowicki	Jalowiez (Podol.)	1577–1910	118 “
18	350	Kassakowski			1 Bündel
19	340	Krasicki, Grafen	Siergutowschitzna	1758	2 Einheiten
20	81	Kudelski	Kudelsczine	1703- [17]86	89 “
21	342	Kumanowski	Kumanowce (Podol.)		4 Fach
22	390	Ledochowski	Tetiewskii Klucz (Kiew)	1781–1805	1 Einheit
23	371	Lubomirski, Grafen	Dubno, Smiela (Wolhynien)	1781–1802	600 Einheiten

Lfd. Nr.	Fonds-Nr.	Name	Wohnsitz	Jahre	Umfang
24	358	Miączynski**, Grafen	Kupiel, Lipa (Wolhynien)		7 Fach
25	395	Mniszech, Grafen	Wisniowiec (Wolhynien)		6 Fach
26	313	Narkewicz	Czarnecze (Podol.)	1780–1886	79 Einheiten
27	379	Oskierko	Zamoste, Bialowice (Weißrußland)	1508–1802	641 “
28	79	Ossolinski	Latyczow (Podol.)	1721–1839	61 “
29	385	Poniatowski	Dzikowecz (Wolh.)	1519–1824	27 “
30	378	Poraj-Modelski	Beresani (Kiew)	1725–1832	13 “
31	389	Potocki, Grafen	Uman (Kiew), Niemirow (Pod.)		160 Fach
32	306	Pronski	Beresteczko (Wolh.)	1512–1740	12 Einheiten
33	380	Przedzie[c]ki***, Grafen	Czarny Ostrow (Podol.)	1903–1916	28 “
34		Rzewuski, Grafen	Stor (Pod.), Konstantinow (Wolh.)		1 Fach
35	90	Sapieha	Dorohosta[je] ^{4*} (Wolh.)	1402–1813	1034 Einheiten
36	352	Skirmunt	Pinsk		1 Bündel
37	377	Sobanski, Grafen	Trostianczyk (Podol.)	1729–1918	27 Einheiten
38	80	Szaskiewicz	Pedynki (Kiew)	1897–1898	170 Briefe
39	307	Tarlo, Grafen	Lublin, Sandomierz (Gen. Gouv.)	1551–1812	50 Fach
40	396	Tarnowski, Grafen	Jablonec (Wolh.)		
41	397	Woronicz	bei Shitomir (Wolh.)	1579–1778	200 Einheiten
42	351	Zamojski, Grafen	Grodek (Pod.)		54 Fach

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 467–467 зв.
Машинопис, копія.

, . 3206, . 5, . 2, . 471–471 .
:
, . 3206, . 5, . 2, . 476–476 .,
, . 3206, . 5, . 25, . 158–158 .
, . , . 755, . 1, . 219, . 5–5 .

* В документі, що ми публікуємо, помилково написано *Grasporol*. В іншій машинописній копії цього документу написано вірно – *Krasporol* (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 471).

** Польська літера *ą* передана в оригіналі за допомогою звичайної літери *a* та коми.

*** В оригінальному тексті помилково написано: *Przezdzierki*

4* В оригінальному тексті помилково написано: *Dorohostag*

№ 3

Доповідна записка колишнього директора Головного архіву давніх актів у Варшаві А. Стебельського про магнатські родові архіви, що зберігалися у I відділі (колишній КЦАДА) Крайового архіву в Києві. 30 жовтня 1943 р.

Bericht über die in Kijow befindlichen polnischen Privatarchive

Die Übersicht der gegenwärtig im Landesarchiv Kijow befindlichen polnischen Privatarchive (Anlage C) enthält eine Reihe von unstreitig wertvollen Nachrichten. Da sie aber notwendigerweise nur in allgemeinen Umrissen dargestellt ist, läßt sie nicht entschieden feststellen, welches der Staatsarchive zur Aufbewahrung dieser Privatarchive zuständig wäre. Einzig und allein ist nur außer allen Zweifel, daß

das Archiv der Familie Choloniewski aus Dubienka (Lfd. Nr. 7, Fonds Nr. 383) und das Archiv der Grafen *Tarło** aus Lublin und *Sando[m]jierz*** (Lfd. Nr. 39, Fonds Nr. 307) sich dem Provenienz- und Pertinenzprinzip gemäß im Staatsarchiv in Lublin finden sollen. Dasselbe bezieht sich wahrscheinlich auch auf

das Archiv der Fürsten *Poniatowski* aus *Dzikowiec* (Lfd. Nr. 29, Fonds Nr. 385).

Es ist mir leider nicht gelungen, einen gleichnamigen Ort in Wolhynien zu finden (wie es in der Übersicht angegeben wird). Dagegen tritt dieser Ort sowohl in dem auf Grund der Steuerregister aus dem 17. Jahrhundert (Manuskript des Hauptarchivs) angefertigten Ortsverzeichnis auf als auch in den gedruckten Ortsverzeichnissen des 19. und 20. Jh. (*S[ł]ownik**** *Geograficzny, Skorowidz miejscowo[śc]i Rzeczypospolitej Polskiej* u.a.) in der Wojewodschaft und im Kreis *Sandomierz* zur Zeit der alten Republik Polen und in der Wojewodschaft *Lwow* im Kreis *Kolbuszowa* in letzter Zeit.

Was die anderen Archive anbelangt, so darf ich mich nur bedingungsweise aussprechen, da die Möglichkeit nicht besteht, in sie Einsicht zu nehmen. Mein Bericht fußt auf Nachrichten aus der Literatur und wo die entsprechende Literatur fehlte, mußte ich mich in jedem einzelnen Falle auf die Durchforschung der Geschichte der Güter und Residenzen, woher die Privatarchive herkommen, beschränken. Auch die politische oder im weiten Sinne öffentliche Rolle, die ihre aufeinanderfolgenden Besitzer spielten, mußte in Erwägung gezogen werden, um den vermeintlichen Inhalt der Archive und ihren Charakter bestimmen zu können. Von diesem Grundsatz ausgehend, erlaube ich mir, nachstehende Bemerkungen und Vorschläge zu machen:

- 1) Das Archiv der Grafen *Branicki* aus *Biała Cerkiew* (Lfd. Nr.4, Fonds Nr. 381) kann zahlreiches Material betr. den Grafen *Franciszek Ksawery Branicki*, Großkronfeldherr

am Ende des 18. Jh. enthalten. Seine politische und militärische Tätigkeit hatte den allgemein staatlichen Charakter, demzufolge mich sein Privatarchiv Merkmale eines allgemeinen Archivs tragen und mit den Zentralarchiven der Republik eng verbunden sein muß. Deshalb wäre seine Überführung nach Warschau vollkommen begründet. Hier muß auch bemerkt werden, daß die Grafen Branicki einen Teil ihres Familienarchivs in Wilanow besitzen, der ohne Zweifel mit jenem Teile ihres Archivs verbunden ist, den sie bis zur russischen Revolution in Biała Cerkiew besaßen und der sich gegenwärtig in Kijow befindet.

- 2) Das Archiv der Fürsten Lubomirski aus Dubno und Smiła (Lfd. Nr. 23, Fonds Nr. 371) rührt nicht aus dieser Linie der Familie Lubomirski her, die seinerzeit eine größere öffentliche Rolle gespielt hätte, und aus diesem Grund ist es nicht zu erwarten, daß in diesem Archiv zahlreichere Akten allgemein-staatlichen Charakters aufbewahrt werden. Jedoch sind in der Literatur unzweifelhafte Angaben vorhanden, daß sich in dem Schloß zu Dubno befindlichem Archiv noch in zweiter Hälfte des 19. Jh. viele Papiere, die im Kronarchiv aufbewahrt werden sollten, befanden. Es wäre höchst wünschenswert, die Sache durchzuforschen und wenn das der Wirklichkeit entspricht, das in Rede stehende Archiv nach Warschau überzuführen und es den Aktenbeständen der Zentralbehörden der Republik einzureihen.
- 3) Das Archiv der Grafen Mniszech aus Wisni[o]wiec^{4*} (Lfd. Nr.25 – Fonds – und – 395)[,] worüber die aus Kijow übersandte Übersicht nichts näheres angibt, kann manche Akten oder Aktenbestände enthalten, die den allgemein-staatlichen Charakter tragen und eine Ergänzung der Archive der Zentralbehörden bilden können. Unter den aufeinanderfolgenden Besitzern von Wisniowiec waren nämlich mehrere Würdenträger, die höhere Ämter innehatten und deren Akten oder Archive eine allgemein-staatliche Bedeutung haben, wie z.B. Akten des Fürsten Michal Serwacy Wisniowiecki, Großfeldherr von Litauen (in der ersten Hälfte des 18. Jh.) oder des Grafen Michał Jerzy Mniszech – Großkronmarschall (im letzten Viertel desselben Jh.)
- 4) Das Archiv der Grafen Broel Plater aus Worobin (Lfd. Nr.5, Fonds – Nr.343) soll in Verbindung mit dem Archiv der Grafen Mniszech betrachtet werden, da – wie bekanntlich – der zeitweilige (1857–1876) Besitzer von Wisniowiec, Graf Włodzimierz Plater, von der Versteigerung des Guts Wisniowiec den wertvollsten Teil der dortigen Archive von hier aus in sein Familiengut Worobin übergeführt hat.
- 5) Das Archiv der Grafen Ossolinski aus Latyczow (Lfd. Nr. 28, Fonds – Nr. 79) kann Akten der vorherigen Gutsbesitzer enthalten, deren Manche wie Graf Jan Tarło, der Woiwode von Sandomierz oder Fürst Adam Czartoryski, General von Podolien, sowohl wegen ihrer amtlichen Stellung als auch wegen ihres öffentlichen Dienstes eine weite allgemein-staatliche Tätigkeit entfalteteten. Im Zusammenhang damit ist nicht ausgeschlossen, daß das obige Archiv mit den anderen Sammlungen in Verbindung steht, wo sich Akten über die Tätigkeit der erwähnten Persönlichkeiten befinden. Aus diesem Grunde wäre für dieses Archiv entweder das Staatsarchiv in Lublin (ebenso wie für das bereits erwähnte Archiv des Grafen Tarło aus Lublin und Sandomierz) oder das Czartoryski-Museum in Krakau zuständig.
- 6) Das Archiv der Grafen Potocki aus Human und Niemirow (Lfd. Nr. 31, Fonds Nr. 389) enthält ohne Zweifel eine Reihe von Akten allgemein-staatlichen Charakters, insbesondere die Akten über die Tätigkeit des Stanislaw Szczesny Potocki, die in den letzten Jahren der Republik einen ganz allgemein-politischen Charakter trug. Da nähere Angaben über dieses Archiv fehlen, läßt sich nicht sagen, ob es auch Akten aus früherer Zeit enthält. Gegebenenfalls wäre sein allgemein-politischer Charakter desto mehr begründet, da sich Human im Laufe des 17. Jh. der Reihe nach im Besitz der beiden Großkronfeldherren Stanislaw Rewera und Feliks Kazimierz Potocki befand. Ihre Feldherrnarchive – wenn auch nur in Bruchteilen – würden eine wertvolle Ergänzung der Akten der Zentralbehörden aus jener Zeit bilden.

- 7) Das Archiv der Grafen Rzewuski aus Stary Konstantynow (Lfd. Nr.34, Fonds Nr. fehlt) kann Akten der früheren Besitzer dieser Güter enthalten. Insbesondere die Akten des Fürsten August Czartoryski, des Fürsten Stanislaw Lubomirski, Großkronmarschalls und des Grafen Seweryn Rzewuski, Kronfeldherr. Ihre politische und öffentliche Tätigkeit im 18. Jh. hatte einen vollkommen allgemeinen Charakter, demzufolge ihre Archive im Ganzen oder teilweise mit den Akten der Zentralbehörden eng verbunden sind. Man müßte feststellen, ob sich solche Akten im obigen Archiv befinden und nur dann bestimmen, wo sie aufbewahrt werden sollen.
- 8) Das Archiv der Familie Hanski aus Hornostajpol (Lfd. Nr.14, Fonds Nr.387) enthält – um nach den Grenzdaten zu urteilen – Akten der Familien: Hornostaj, Drohojowski, Szczuka, K[a]jtski und Potocki, also einen Bestand in dem sich Archivalien allgemeinen Charakters finden können, die in Verbindung mit den in den Warschauer Archiven beruhenden Akten der Zentralbehörden stehen. Ich darf hier bemerken, daß der andere nicht geringe Teil dieses Archivs sich in Wilanower Archiv befindet. Dem Prinzip der Vereinigung der Archive folgend, sollten die beiden Teile – ohne Rücksicht auf den Charakter der Akten selbst – vereinigt werden.
- 9) Das Archiv der Fürsten Pronski aus Beresteczko (Lfd. Nr. 35, Fonds Nr. 306).
- 10) Das Archiv der Fürsten Sapieha aus Dorohostaje (Lfd. Nr. 35, Fonds Nr. 90) und
- 11) Das Archiv der Grafen Zamojski aus Grodek (Lfd. Nr. 42, Fonds Nr. 351) erfordern Durchsicht an Ort und Stelle, um ihren Charakter feststellen zu können. Es ist zu vermuten, daß sie auch Archivalien allgemeinen Charakters enthalten, obgleich die von ihren Besitzern innegehabten Würden und Ämter keine hinreichende Gewähr dafür geben.

Auch über die anderen in der Übersicht verzeichneten Archive läßt sich ohne vorherige unmittelbare Durchsicht deren nichts näheres sagen. Die vorhandenen Nachrichten über ihre letzten oder früheren Besitzer genügen nicht, um daraus Folgerungen nach den Erfordernissen der Wissenschaft zu ziehen. Dem Provenienz- und Pertinenzprinzip aber gemäß, müssen jedenfalls nachstehende Archive dem Staatsarchiv in Wilno zur Aufbewahrung übergeben werden:

der Familie Godebski aus Bronnice (Lfd. Nr. 10, Fonds Nr. 357,

der “ Oskierko aus Zamoste und Białowice (Lfd. Nr. 27, Fonds Nr. 379),

der “ Skirmunt aus Pinsk (Lfd. Nr. 36, Fonds Nr. 352).

Zum Schluß muß ich noch hinzufügen, daß ich die in diesem Bericht von mir gebrauchte Nomenklatur einzelner Archive nach der genannten Übersicht wiederhole, so daß ich für ihre Genauigkeit und Richtigkeit der Verantwortung nicht übernehmen kann.

30.10.43

Adam Stebelski

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 7–11.

Машинопис, копія.

Інші машинописні копії:

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 414–418.

* *В оригіналі, тут і далі по тексту, польську літеру ł передано латинською l, яку перекреслено косою рискою чорнилом. У публікації польську літеру ł передано курсивом.*

** *В оригінальному тексті помилково написано: Sandonierz*

*** *В оригіналі літера ł пропущена.*

4* *В оригіналі помилково написано: Wisniewiec*

Переклад Т. М. Себти

№1

**“Огляд архівалій колишнього польського походження,
що зберігаються в українських архівах ...”:****Додаток № 4 до листа генерального директора державних архівів та
директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів
д-ра Е. Ціпфеля до д-ра Г. Вінтера. 23 вересня 1941 р.**

Додаток 4 *

Огляд

архівалій колишнього польського походження, що зберігаються
в українських архівах і становлять інтерес для Німецького рейху
та уряду Генерал-губернаторства

Для полегшення пошуків огляд архівалій колишнього польського походження,
що зберігаються в українських архівах, складено за архівними установами. Даними
служують повідомлення директора архівів Генерал-губернаторства від 14 серпня та
1 вересня 1941 р. – 3009 та 3382/41 – та окремі додаткові вимоги з інших місць.

Деякі дані, частково несамохіть, виявлено недостатньо. Тому огляд містить лише
пошукові переліки, що при вивченні на місці мають зазнати суттєвих доповнень і
поправок.

Розшукувані документи становлять значну цінність, з одного боку, для цілей
управління Генерал-губернаторства, а з іншого боку – [цінність]** також історичного
характеру, як джерело з історії сусідніх держав Німецького рейху, насамперед це
стосується Литовської і Волинської метрик та пергаменних грамот.

Відомості подано в такій послідовності:

- архівна установа з адресою,
- а) розшукуваний фонд,
- б) час, коли фонд був вивезений,
- с) назва архіву,
- д) джерело,
- е) де слід зберігати.

Київ

I. Центральний архів (Історичний архів, “Архів давніх актів”)

1. а) земські, городські та міські архіви районів Волині та Поділля, зокрема Луцького, Володимирського, Кременецького, Дубнівського, Ковельського, Звягельського, Острозького, Рівненського***:

Володимирський повітовий суд	1566–1799	340 книг
Володимирський міський магістрат	1794–1798	17 книг
Ковельський повітовий суд	1795–1799	12 книг
Ковельський магістрат	1646–1662	37 книг
Місто Виж[в]а Ковельського повіту	1629–1689	6 книг
Місто Ратне Ковельського повіту	1632–1655	5 книг
Місто Миляновичі Ковельського повіту		1 книга
Дубнівський повітовий суд	1774–1799	32 книги
Дубнівський магістрат	1651–1795	66 книг
Кременецький повітовий суд	1542–1782	487 книг
Кременецький магістрат	1563–1792	70 книг
Луцький повітовий суд	1561–1782	1162 книги
Луцький магістрат	1638, 1725, 1790–[179]7	8 книг

Люстрації Луцького староства	1629	1 книга
Звягельський повітовий суд	1779–1799	6 книг
Олицький магістрат	1586–1794	16 книг
Острозький повітовий суд	1796–1799	9 книг
Рівненський повітовий суд	1797–1799	6 книг
Люстрації Волинського воєводства	1660–1663	1 книга
Опис українських, подільських та волинських замків	1545	1 книга

d) AVR. 1334, e) Державний архів Луцька і т.д.

2. а) архів Кременецького ліцею, 1803–[18]32, перевезений у 1832 р. до Києва. Там само – бібліотека та зібрання, крім того документи новоствореного ліцею за 1920–1939 рр., d) AVR. 1334 та 1452.

3. а) архів родини Хрептовичів зі Щорсів біля Новоградка, d) AVR. 1334.

Київ

II. Архів університету,

будинок Університету св. Володимира

1. а) частина фонду “Едукаційна комісія” (Комісія національної освіти) в цілому 400 книг,

d) AVR. 1452; порівняй: Москва II, 3; Петербург II, 1 та III, 2.

2. а) архів Віленського університету, б) після закриття у 1831 р. перевезено до Києва,

d) AVR. 1452; порівняй: Петербург IV, 1.

Київ

III. Інші архіви та установи

1. Гідрометеорологічний інститут, Короленка, 21:

а) плани зйомки річки Сан, зроблені у 1939 р. колишнім польським Управлінням водного господарства, б) у травні 1941 р. забрані керівником Львівської гідрологічної служби інженером Петром Красицьким, Львів, Черешнева^{4*}, та відправлені разом з іншою документацією (аерофотознімки та ін.) Перемишльського управління гідро-технічних споруд до Києва.

d) AVR. 1450.

Різні місця

A. Україна

1. Житомир, Державний архів (Обласний архів).

а) адміністративні документи польської частини Волині до 1918 р.

d) AVR. 1452, за повідомленням дир[ектора] Суходольського.

2. Невідоме місцезнаходження.

а) архіви польських магнатів з Волині,

d) як у 1.

3. а) архів графів Комеровських з Комерово,

б) спочатку перевезено до Рожанки Влодавського повіту, далі, очевидно, вивезені росіянами, d) AVR. 1563, e) філія у Бромберзі.

* Див. коментар до документа, с. 245–247.

** Слово “цінність” (Wert) у німецькому оригіналі відсутнє, але воно доміслюється за контекстом.

*** Зміст цього переліку розкрито в коментарях до документа № 2/1. Це зауваження стосується також усіх інших рубрик документа № 1. Виняток становлять дані про архів Комеровських, оскільки про нього згадується лише в цьому документі.

* Назва вулиці у Львові, яка збереглася до сьогодні.

№ 2

Лист д-ра Г. Вінтера до генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара із захисту архівів д-ра Е. Ціпфеля про фонди в архівах Рейхскомісаріату України, на які претендувало Генерал-губернаторство Польщі. 29 квітня 1943 р.

29 квітня [194]3 [р.]
Короленка, 22 а
телефон: ген.-ком. 253

В реєстраційній книзі № 303/43
записав: державний архівний радник д-р. Байнс

Генеральному директорові державних архівів та директору Потсдамського рейхсархіву,
комісару з захисту архівів

Б е р л і н NW 7
Доротеєнштр., 21

Стосовно: улагодження архівного питання з Генерал-губернаторством

На підставі: розпорядження від 23 вересня 1941 р. – А.V.R. 1604/41 – додаток 4 “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах і становлять інтерес для Німецького рейху та уряду Генерал-губернаторства”

Як я вже казав у заключному абзаці мого звіту від 13 лютого 1943 р. – № 66/43, про передачу більшості фондів, зазначених Дирекцією архівів Генерал-губернаторства у згаданому вище переліку, – не може бути і мови, оскільки вони сформувалися на території Рейхскомісаріату України. Так, у переліках *Київ I, 1 та 2, Різні місця А, 1 і А, 2* зазначені фонди походять з Волині (генерал-комісаріати Луцька та, відповідно, Житомира), а фонди, зазначені у переліках *Київ I, 3 та II, 2*, – з Рейхскомісаріату Остланду*. Лише вимогу про передачу документів Едукаційної комісії (*Київ II, 1*) та атласу Сан (*Київ III, 1*) можна вважати правомірною.

Обидва екстраденти** не було виявлено у Києві. Архів Київського університету, що перейшов у відання Крайового архіву Києва, за моїми даними, не має жодної частини фонду названої комісії. Цей негативний висновок відповідає в цілому даним Юз[ефа] Семенського на с. 98/99 його “Guide des Archives de Pologne”***, т. 1 (Варшава, 1933), який місцем зберігання актів за межами Польщі називає лише Петербург і Москву; так само Т. Вежбовський у своїй монографії “Komisja Edukacji Narodowej. 1772–1794, t. I”**** (Варшава, 1911) не може навести жодного документа комісії з Києва. Згідно з довідкою, отриманою 10. 2. 1943 р. від керівника Гідрометеорологічного інституту (Київ, Короленка, 21), на сьогодні топографічна зйомка річки Сан також не знаходиться у вказаному інституті, проте зазначається можливість вивезення її советами до Харкова або в інше розташоване на Сході місце.

А-С У трьох додатках я передаю Вам добірку зауважень, що точніше визначають групи архівалій згаданого вище огляду, а також містять доповнення, тобто поправки

до нього. При цьому не слід брати до уваги названі в розділі *Різні місця А 1а* документи управління польської частини Волині, оскільки я не зміг ще перевірити фонди Окружного архіву Житомира.

Проте, як і раніше, я приділятиму увагу виявленню документів, що за походженням належать до архівів Генерал-губернаторства; між іншим, досі були виявлені лише деякі справи Холмської консисторії^{5*}. Про номери 7 та 39 додатка С^{6*} я можу говорити з обережністю, оскільки надійні дані про ці, як і про інші наведені архіви польських родин, могло б дати ґрунтовне опрацювання фондів, поки що лише сумарно взятих на облік, але не описаних. Це можна буде виконати тільки пізніше. Причому я чекаю, що Дирекція архівів Генерал-губернаторства проведе, зі свого боку, розслідування щодо архівних фондів, котрі перебувають у їхньому розпорядженні, але за своїм походженням мають зберігатися в підпорядкованих мені архівах. У зв'язку з цим спочатку мене б зацікавило походження згаданих під №№ 4 та 5 у польському архівному часопису "Archeion", № 1 (1927), с. 32 архівних фондів зі "Сховищ Відділу державних архівів" у Варшаві (Длугаштрассе, 13):

№ 4 Акти колишнього Цивільного управління східних земель,

[№] 5 [Акти колишнього Цивільного управління] Волині та Подільського фронту.

Додатки.

Вінтер

* Див. прим. ^{28*}, с. 207.

** *Екстрадект* (нім. Extradende) – віддієслівний іменник латинського походження. Точного перекладу не знайдено. Походить від прийменника *ex* (лат.) – з, із, від, та дієслова *trado* (лат.) – передавати, віддавати, видавати, здавати. Близьким за значенням до нього є сучасний юридичний термін *Extradition* (нім., англ.) – видача злочинця іншій державі. Виходячи з цього, *екстрадект* має перекладатися, як *те, що підлягає видачі (передачі) іншій державі*.

*** Siemiński J. *Guide des archives de Pologne*. – Varsovie, 1933. – Vol. 1: Ancienne archives de la Pologne.

^{4*} Wierzbowski T. *Komisja Edukacji Narodowej. 1773–1794: Monografia historyczna*. – Warszawa, 1911. – Vol. 1: A. Opracowania i źródła drukowane; B. Źródła archiwalne.

^{5*} Див. коментар до документа, с. 248.

^{6*} Див. документ № 2/3.

№ 2/1

Додаток "А": Перелік актових книг судово-адміністративних установ Волині з I відділу (колишній КЦАДА) Крайового архіву у Києві

Додаток А*

До "Київ I, 1" Огляду архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в українських архівах:
земські, городські та міські актові книги з районів Волині та Поділля
(Крайовий архів Києва, відділ I)

Стосується	Роки	Кількість книг	Номери справ Крайового архіву, відділ I	Примітки
Володимирський повітовий суд	1566–1799	340	№№ 919–1256, 5840–[58]41**	

Стосується	Роки	Кількість книг	Номери справ Крайового архіву, відділ І	Примітки
Володимирський магістрат	1794–1803	17	№№ 1257–1273	
Ковельський повітовий суд	1795–1799	12	№№ 1429–1440	
Ковельський магістрат	1646–1805	37	№№ 1441–1477	
Місто Вижва	1601–1754, 1[7]63, 1769–[17]70	6	№№ 1292–[12]97	
Місто Ратне	1599–1633, 1665–[16]66, 1792–[17]99	5	№№ 1298–1302	
Місто Миляновичі	1586–1735	1	№№ 5858	
Дубнівський повітовий суд	1774–1799	33	№№ 1303–1335	
Дубнівський магістрат	1648–1802	64	№№ 1336–1401	№№ 1367 та 1388 на цей час не знай- дено
Кременецький повітовий суд	1542–1800	487	№№ 1478–1964	
Кременецький магістрат	1711–1810	66	№№ 1965–2034	№№ 1965, 1966, 2010 і 2026 на цей час не знай- дено
Луцький повітовий суд	1558–1825	1157	№№ 2035–3196	Книги, за- значені під номерами 2571, 2638, 2640, 2829 та 2846, на цей час не вияв- лено

Стосується	Роки	Кількість книг	Номери справ Крайового архіву, відділ I	Примітки
Луцький магістрат	1600–1738, 1790–1799	8	№№ 3197–3201, 5857, 5859, 5866	
Люстрації Луцького староства	1497–1700	1	у № 5870	копії
Звягельський повітовий суд	1717–1799	6	№№ 3202–3207	
Олицький магістрат	1586–1794	14	№№ 3346–3357, 5861–5865	№№ 3347, 3349, 3350 на цей час не виявлено
Острозький повітовий суд	1796–1799	13	№№ 3358–3366 5832–5835	
Рівненський повітовий суд	1797–1799	6	№№ 3367–3372	
Люстрації Волинського воєводства	1660–1663	2	у № 2183, 5870	
Опис українських, подільських і волинських замків	1545	1	у № 5831	копія

* Див. коментар до документа, с. 248–261.

** У оригіналі знак №№ замінено далі на “. Аби уникнути переобтяження тексту квадратними дужками [], відновлюємо знак без застереження.

№ 2/2

Додаток “В”: Історичні довідки щодо архіву “Кременецького ліцею”, родинного архіву та бібліотеки Хрептовичів і архіву Віленського університету

Додаток В*

До “Київ I, 2” Огляду архівалій колишнього польського походження,
що зберігаються в українських архівах:
архів “Кременецького ліцею”

Кременецький ліцей на Волині був заснований у 1819 р. Витоком його стала створена у 1805 році гімназія на основі Академічної школи (Szkoły Wydziałowe) у Кременці, відомої з 1781 року. У 1834 р. ліцей увійшов до складу новоствореного

Київського університету; його архів, бібліотека та зібрання були перевезені до Києва. Через це документи ліцею (фонд № 1291) збереглися до наших днів у фонді університету, який зараз знаходиться у Крайовому архіві. Вони розглядалися свого часу як первинні документи і їх продовжували частково вести у канцелярії Університету до 1838 р. Загальний обсяг кременецької шкільної документації періоду 1781–1834 рр. становить 11,5 м² оглядової площі.

Документи новоствореного ліцею за 1920–[19]39 рр. у Крайовому архіві Києва не виявлено.

До “Київ I, 3”: архів родини Хрептовичів

Документи графів Хрептовичів зі Щорсів біля Новоградка знаходяться не в Крайовому архіві у Києві, а в Публічній бібліотеці в Петербурзі. Родова бібліотека з безцінним зібранням рукописів була подарована одним з нащадків 1914 р. спочатку університетській бібліотеці у Києві, а пізніше потрапила до бібліотеки тутешньої Академії наук (порівняй видання: Ed[ward] Chwalewik, “Zbiory Polskie”, т. II, 1927, с. 225–[2]28**). Проте всі рукописи, як і всі інвентарні книги бібліотеки, були вивезені більшовиками з Києва 1941 р. до невідомого місця.

До “Київ II, 2”: архів Віленського університету

Документи Віленського університету розташовані у II відділі Крайового архіву Києва (фонд № 1292). Вони походять з реєстратури куратора Віленського університету, до завдань якого у 1802–[18]18 рр. належав нагляд за школами в українських губерніях: Київській, Волинській та Подільській. Документація, що виникла внаслідок цієї діяльності, потрапила 1818 р. до Харкова, коли справа нагляду за школами перейшла від Віленського університету до Університету в Харкові, а звідти у 1834 р. – до української столиці, після того як вище шкільне управління по Україні було переведено до Києва. Віленські документи як первинні документи були передані спочатку до першої установи-наступниці у Харкові, а згодом разом з реєстратурою, створеною в 1818–[18]34 рр., – до другої установи-наступниці у Києві. Таким чином, внаслідок не лише свого відношення, а й за принципом походження вони посідають у місцевому Крайовому архіві правомірне місце.

Фонд охоплює період 1802–[18]18 рр. та має обсяг 4 м² оглядової площі. Його лише частково упорядковано та описано.

* Див. коментар до документа, с. 262–264.

** Chwalewik E. *Szczorse // Zbiory polskie*. – Warszawa; Kraków, 1927. – Т. 2. – С. 225–228.

№ 2/3

**Додаток “С”: Перелік фондів родових архівів магнатів
і шляхти Правобережної України з I відділу
(колишній КЦАДА) Крайового архіву в Києві**

Додаток С*

До “Різні місця А, 2” Огляду архівалій колишнього польського походження,
що зберігаються в українських архівах: перелік архівів родин польського
походження, які зберігаються у Крайовому архіві в Києві

№ п/п	Номер фонду	Прізвище	Маєток	Роки	Обсяг
1	384	Андрушевич	Волкович, Корінна	1742–1888	5 одиниць**
2	316	Бнінські, графи	Джурин (Поділ[ля])	1865–1914	20 одиниць
3	314	Боярські	Васильковець (Поділ[ля])	1792–1853	66 одиниць
4	381	Браницькі, графи	Біла Церква (Київ)	1487–1910	5460 одиниць
5	343	Броель- Плятери, графи	Воробин		
6	386	Хоєцькі	Дідовсецький ключ	1646–1856	13 одиниць
7	383	Холоневські	Дубенка (Ген[ерал]-гу- б[ернаторство])	1773–1782	1 в'язка
8	39	Дуніни- Борковські, графи	Вел. Скшині	1613–1912	29 одиниць
9	345	Дзедушицькі	Яришево (Вол[инь])		1 в'язка
10	357	Гадебські	Бронниці (Пінськ)		
11	394	Ґіжицькі	[К]раснопіль, Молочки (Волинь)		15 скринь***
12	91	Ґодські			1 в'язка

№ п/п	Номер фонду	Прізвище	Маєток	Роки	Обсяг
13	378	Ґрохольські	Ножин, Червонський, П'ятничанський (Поділ[ля])	1519–1917	678 одиниць
14	387	Ганські	Горностайпільський ключ	1561–1812	25 одиниць
15	310	Ігнатовські	Фільварок Подертій	1792–1824	5 одиниць
16	317	Іваницькі	Болехів	1718–1740	6 одиниць
17	318	Єловицькі	Яловець (Поділ[ля])	1577–1910	118 одиниць
18	350	Коссаковські			1 в'язка
19	340	Красицькі, графи	Сергутівщина	1758	2 одиниці
20	81	Кудельські	Кудельчине	1703– [17]86	89 одиниць
21	342	Кумановські	Куманівці (Поділ[ля])		4 скрині
22	390	Ледоховські	Тегіївський ключ (Київ)	1781–1805	1 одиниця
23	371	Любомирські, графи	Дубно, Сміла (Волинь)	1781–1802	600 одиниць
24	358	Мйончинські, графи	Купель, Липа (Волинь)		7 скринь
25	395	Мнішки, графи	Вишнівець (Волинь)		6 скринь
26	313	Наркевич	Чернече (Поділ[ля])	1780–1886	79 одиниць
27	379	Оскерко	Замостя, Біловичі (Білорусь)	1508–1802	641 одиниця
28	79	Оссолінські	Летичів (Поділ[ля])	1721–1839	61 одиниця
29	385	Понятовські	Диковичі (Вол[инь])	1519–1824	27 одиниць

№ п/п	Номер фонду	Прізвище	Місто	Роки	Обсяг
30	378	Порай-Модельські	Березань (Київ)	1725–1832	13 одиниць
31	389	Потоцькі, графи	Умань (Київ), Немирів (Поділ[ля])		160 скринь
32	306	Пронські	Берестечко (Вол[инь])	1512–1740	12 одиниць
33	380	Пшездзецькі, графи	Чорний Острів (Поділ[ля])	1903–1916	28 одиниць
34		Жевуські, графи	Стор (Поділ[ля]), Костянтинів (Вол[инь])		1 скриня
35	90	Сапєги	Дорогоста[ї] (Вол[инь])	1402–1813	1034 одиниць
36	352	Скірмунт	Пінськ		1 в'язка
37	377	Собанські, графи	Тростянич (Поділ[ля])	1729–1918	27 одиниць
38	80	Шашкевичі	Пединки (Київ)	1897–1898	170 листів
39	307	Тарло, графи	Люблін, Сандомир (Ген[ерал]-Губ[ернаторство])	1551–1812	50 скринь
40	396	Тарновські, графи	Яблуніці (Вол[инь])		
41	397	Вороничі	біля Житомира (Вол[инь])	1579–1778	200 одиниць
42	351	Замойські, графи	Городок (Под[ілья])		54 скрині

* Див. коментар до документа, с. 265–312.

** Термін одиниця (нім.: Einheit) тут заступає термін документ, що відповідає чорновому списку фондів особового походження КЦАДА, який склала у 1942–1943 рр. Н. Д. Полонська-Василенко. (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 63–68. Опубл.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) // Арх. України. – 2002. – № 4–6. – С. 110–112).

*** Тут: спеціальна картонна скринька для зберігання документів або справ (“картонка”; у згаданому вже списку фондів Н. Д. Полонської-Василенко – ящик).

№ 3

**Доповідна записка колишнього директора
Головного архіву давніх актів у Варшаві
А. Стебельського про магнатські родові архіви,
що зберігалися у I відділі (колишній КЦАДА)
Крайового архіву в Києві.
30 жовтня 1943 р.**

Доповідна записка про приватні архіви польського походження,
що зберігаються в Києві

Огляд польських приватних архівів, що на цей час зберігаються в Крайовому архіві Києва (додаток С), містить, безперечно, цілу низку цінних повідомлень. Оскільки архіви, у зв'язку з необхідністю, були описані лише в загальних рисах, не можна однозначно визначити, в якому державному архіві повинні були б зберігатися ці приватні архіви. Єдине лише, що

архів роду Холоневських з Дубенки (п/№ 7, фонд № 383) та архів графів Тарло з Любліна та Сандомира (п/№ 39, фонд № 307) повинні були за принципами провінції та пертіненції*, без сумніву, знаходитися в Державному архіві у Любліні. Те саме стосується, очевидно, й

архіву князя Понятовського з Диковичів (п/№ 29, фонд № 385).

На жаль, мені не вдалося знайти однойменну місцевість на Волині (як подає огляд). Проте ця місцевість зустрічається як у списку місцевостей, складеного на основі податкового реєстру XVII століття (рукопис Головного архіву), так і в надрукованих списках місцевостей XIX та XX ст. (Słownik Geograficzny**, Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*** тощо) у Сандомирському воєводстві та повіті за часів старої Польської республіки та в останній час у Колбушовському повіті Львівського воєводства⁴.

Що стосується інших архівів, то про них я можу говорити лише з обережністю, оскільки не маю можливості з ними ознайомитися. Мій звіт спирається на повідомлення в літературі, а там, де відповідна література відсутня, я повинен був у кожному окремому випадку обмежуватися дослідженням історії маєтків та резиденцій, звідки приватні архіви походили. Для того, щоб можна було визначити гаданий зміст і характер архівів, до уваги слід брати також політичну або, в більш широкому розумінні, суспільну роль, яку грали власники, котрі змінювали один одного. Виходячи з цього принципу, я дозволю собі зробити наведені нижче зауваження та пропозиції:

1. Архів графів Браницьких з Білої Церкви (п/№ 4, фонд № 381) може містити численні матеріали стосовно графа Францишека Ксаверія Браницького, великого коронного гетьмана кінця XVIII ст. Його політична та військова діяльність мали взагалі державний характер, внаслідок чого, на мою думку, його приватний архів має ознаки архіву, який містить документи загального характеру, і повинен бути тісно пов'язаним з центральними архівами республіки. Тому перевезення його до Варшави було б повністю обгрунтованим. При цьому слід також зазначити, що графи Браницькі частину свого родового архіву зберігали у Вілянові, яка, без сумніву, пов'язана з тією частиною архіву, яку вони до російської революції зберігали у Білій Церкві і яка сьогодні знаходиться у Києві.
2. Архів князів Любомирських з Дубна та Сміли (п/№ 23, фонд № 371) не походить з тієї гілки роду Любомирських, яка свого часу могла б зіграти більш значну роль у суспільстві, і на цій підставі не слід чекати, що в цьому архіві зберігається багато документів загальнодержавного характеру. Проте, в літературі містяться безперечні дані, що в архіві, який перебував у замку

- в Дубно, ще у другій половині XIX ст. знаходилося багато документів, що мали б зберігатися в Коронному архіві. Було б надзвичайно бажано дослідити ці речі і, якщо це відповідає дійсності, перевезти названий архів до Варшави і поповнити фонди центральних установ Республіки.
3. Архів графів Мнішків з Вишнівця (п/№ 25, фонд № 395), що про нього огляд, надісланий з Києва, більше нічого не подає, може містити велику кількість документів або збірок документів, які мають загальнодержавний характер і могли б доповнити архівні фонди центральних установ. Серед власників Вишнівця було чимало урядовців, які займали вищі посади, чиї документи або архіви мали загальнодержавне значення, як, наприклад, документи князя Міхала Сервація Вишневецького, великого гетьмана литовського (в першій половині XVIII ст.) або графа Міхала Єжи Мнішека – великого коронного маршалка (в останній чверті того самого століття).
 4. Архів графів Броель-Плятерів з Воробина (п/№ 5, фонд № 343) слід розглядати разом з архівом графів Мнішків, оскільки, як відомо, тимчасовий (1857–1876) володар Вишнівця, граф Володимир Плятер, внаслідок продажу з молотка маєтку Вишнівець перевіз звідти найціннішу частину його архіву до свого родового маєтку Воробин.
 5. Архів графів Оссолінських з Летичева (п/№ 28, фонд № 79) може містити документи колишніх власників маєтку, більшість з яких, як граф Ян Тарло, воєвода сандомирський, або князь Адам Чарторизький, генерал Поділля, проводили різноманітну загальнодержавну діяльність як за своїм службовим, так і суспільним становищем. У зв'язку з цим не виключено, що названий вище архів пов'язаний з іншими збірками, де зберігаються документи щодо діяльності згадуваних осіб. На підставі цього архів міг би бути віднесений до компетенції або Державного архіву в Любліні (однаково стосується вже згаданого архіву графів Тарло з Любліна та Сандомиру), або Музею Чарторизьких у Кракові.
 6. Архів графів Потоцьких з Умані та Немирова (п/№ 31, фонд № 389) містить, поза сумнівом, цілий ряд документів загальнодержавного характеру, особливо документи щодо діяльності Станіслава Щенсного Потоцького, яка в останні роки республіки мала цілком загальнополітичний характер. Оскільки більш докладні відомості про цей архів відсутні, тому не можна сказати, чи містить цей архів також документи більш раннього часу. У будь-якому випадку його загальнополітичний характер був би ще більш обґрунтованим, оскільки Умань протягом XVII ст. перебувала за порядком спадкування у власності обох великих коронних гетьманів – Станіслава Ревери та Фелікса Казимира Потоцьких. Їхні гетьманські архіви – навіть і вцілілі частини – стали б цінним доповненням до документальних збірок тогочасних центральних установ.
 7. Архів графів Жевуських зі Старокостянтинова (п/№ 34, номер фонду відсутній) може містити документи ранніх власників цього маєтку. Особливо – документи князя Августа Чарторизького, князя Станіслава Любомирського, великого коронного маршалка, та графа Северина Жевуського, гетьмана коронного. Їхня політична та громадська діяльність у XVIII ст. мала виключно загальний характер, внаслідок чого їхні архіви цілком або частково пов'язані з документами центральних установ. Потрібно було б встановити, чи такі документи у згаданому вище архіві знаходяться, і лише тоді визначити, де вони повинні зберігатися.
 8. Архів сім'ї Ганських з Горностайполя (п/№ 14, фонд № 387) містить, якщо брати до уваги крайні дати, документи родин: Горностаї, Дрогойовські, Щука, Контські та Потоцькі, одним словом, – фонд, в якому можуть знахо-

дитися документи загального характеру, які пов'язані з документами центральних установ, що зберігаються у варшавських архівах. Дозволю собі зазначити, що інша, не менша частина цього архіву зберігається у Віляновському архіві. Згідно з принципом об'єднання архівів, потрібно було б обидві частини, незважаючи на характер самих документів, об'єднати.

9. Архів князів Пронських з Берестечка (п/№ 35, фонд № 306).
10. Архів князів Сапег з Дорогостаїв (п/№ 14, фонд № 90) та
11. Архів графів Замойських з Городка (п/№ 42, фонд № 351) потребують огляду на місці, для того щоб можна було встановити їх характер. Слід припустити, що вони також містять документи загального характеру, хоча становище та посади, котрі посідали власники цих архівів, не дають цілковитої гарантії щодо цього.

Також про інші архіви, зазначені у переліку, не можна нічого стверджувати без попереднього їх перегляду. Відомості про їхніх останніх або попередніх власників недостатні, щоб зробити висновки, як того потребує наука. Проте згідно з принципами провінції та пертіненції наведені нижче архіви, в будь-якому випадку, мають бути переданими на збереження до Державного архіву у Вільно:

- роду Гудебських з Бронниць (п/№ 10, фонд № 357);
- роду Оскерко з Замостя та Біловичів (п/№ 27, фонд № 379);
- роду Скірмунтів з Пінська (п/№ 36, фонд № 352).

На закінчення мушу також додати, що у цій доповідній записці я використовував номенклатуру окремих архівів за названим оглядом і, таким чином, не відповідаю за їх точність і відповідність.

30. 10. 1943

Адам Стебельський

* *Провіненція* (лат.) – *proveniens* – народження, виникнення, походження, *пертіненція* від *pertineo* (лат. – стосуватися, відноситися). Два принципи фондоутворення в архівній справі. Першим, більш раннім принципом фондоутворення був принцип *пертіненції* (*відношення, приналежність*), за яким фонди формувалися як за територіальною, так і предметною приналежністю (ознакою). Принцип *провіненції* – *походження*, за яким фонди створювалися на основі вже сформованих архівів установ, закладів, приватних осіб тощо, не змінюючи при цьому структури цих архівів.

** *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. – Warszawa, 1880–1902. – Т. 1–15.

*** *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* / Główny Urząd Statyst. Rzeczyp. Polskiej. – Warszawa, 1923–1926. – Т. 1–16.

⁴ *Див. коментар до документа № 2/3, п. 29, с. 287–288.*

КОМЕНТАРІ

До документа № 1

AVR

Абревіатура AVR (у деяких документах A.V.R.) належала канцелярії генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіва, комісара з захисту архівів, д-ра Е. Ціпфеля¹. Таку абревіатуру разом з номером отримували всі вхідні та вихідні документи.

Компілятивний документ № 1 згідно змісту складено на підставі чотирьох документів з абревіатурою AVR – AVR 1334, AVR 1450, AVR 1452, AVR 1563, що є вхідними номерами.

AVR 1334 – земські, городські та міські архіви районів Волині та Поділля (Київ I, 1), архів Кременецького ліцею (Київ I, 2), архів та бібліотека родини Хрептовичів (Київ I, 3)

Вимоги про розшук та повернення цих збірок викладено у повідомленні директора архівів Генерал-губернаторства Польщі від 14 серпня 1941 р. за номером 3009/41². Отже, AVR 1334 – вхідний номер цього повідомлення.

AVR 1450 – плани топографічної зйомки річки Сан (Київ III, 1)

Відомо, що в основі листа за вхідним номером AVR 1450 лежить запит Управління гідротехнічних споруд Краківського дистрикту (№ 3230/41) від 20. 8. 1941 р. за підписом Блунка (Blunck), який був адресований Дирекції архівів Генерал-губернаторства³. У ньому повідомлялося, що незадовго до розв'язання війни польське Управління гідротехнічних споруд завершило топографічну зйомку річки Сан, плани якої керівник Львівської гідрологічної служби інженер Петро Красицький надіслав до Києва, у Гідрометеорологічний інститут. Дирекція архівів Генерал-губернаторства відправила запит після 20 серпня 1941 р. (напевно, копію) на ім'я генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара з захисту архівів, д-ра Ціпфеля, у канцелярії якого цей документ отримав вхідний номер AVR 1450.

AVR 1452 – документи новоствореного Кременецького ліцею 1920–1939 рр. (Київ I, 2); частина фонду Едукаційної комісії (Київ II, 1); архів Віленського університету (Київ II, 2); адміністративні документи польської частини Волині до 1918 р. (Різні місяця, А 1); архіви польських магнатів з Волині (Різні місяця, А 2)

Вважаємо, що ці вимоги містив лист директора архівів Генерал-губернаторства Польщі від 1 вересня 1941 р. за номером 3382/41, оскільки на нього є посилання у вступній частині документа № 1.

AVR 1563 – архів графів Комеровських з Комерово (Різні місяця, А 3)

Стосовно цього листа можемо припустити, що він надійшов від Центру з повернення відомчих архівів у Катовіце, оскільки графи Комеровські мали родовий маєток у тодішньому Злотовському повіті Бидгощського воєводства (колишнє Познанське воєводство Речі По-

сполитої; тепер – пов. Семпольно Бидгощського воєводства), територія якого відійшла до рейху. До канцелярії д-ра Ціпфеля цей лист надійшов, очевидно, десь у середині вересня 1941 р., оскільки два перші листи різнилися в даті відправлення майже на два тижні (14 серпня та 1 вересня), а їхні вхідні номери – на сотню. Так само розрізняються вхідні номери листів AVR 1452 (відправлено 1 вересня) та AVR 1563.

Москва II, 3, Петербург II, 1 та III, 2

Перелічено назви рубрик, що є посиланням на перший компілятивний документ “Огляд архівалій колишнього польського походження, що зберігаються в радянсько-російських архівах і становлять інтерес для уряду Генерал-губернаторства”⁴. Під цими рубриками згадується та сама розшукувана частина фонду *Едукаційної комісії з 400 справ*, що і в рубриці *Київ II, 1*, оскільки не було відомо, в якому архіві цей фонд зберігається. Під рубрикою “*Москва II, 3*” йдеться про Архів зовнішніх справ, 1802-1917 рр. (його фонди зберігаються тепер в Російському державному архіві давніх актів, Москва); під рубрикою “*Петербург II, 1*” – Історичний центральний архів, відділ народного господарства, 1702–1917 рр. (тепер – Російський державний історичний архів, Петербург), “*Петербург III, 2*” – Публічна центральна бібліотека⁵ (тепер – Російська національна бібліотека, Петербург).

Петербург IV, 1

У рубриці *Петербург IV, 1* згадується *архів Віленського університету*, як і в рубриці *Київ II, 2*, що згодом мав зберігатися в архіві Міністерства освіти у Петербурзі⁶ (його фонди зберігаються тепер в Російському державному історичному архіві у Петербурзі).

Київ I, 1 – земські, гродські та міські архіви районів Волині та Поділля...

Підставою для запиту був перелік актових книг судово-адміністративних установ Волинського воєводства, надрукований у статті Леона Бялковського “Що ми повинні повернути з Києва?” в журналі “*Archeion*” у 1927 р.⁷, де висувалися вимоги щодо повернення актових книг судово-адміністративних установ Волинського воєводства Речі Посполитої, які зберігалися у КЦАДА. Між цим переліком і переліком Л. Бялковського, котрий підготував його на основі опублікованого Е. Станкевичем каталогу актових книг в “*Университетских известиях*” у 1862–1864 рр., є невеликі розбіжності у крайніх датах і в послідовності викладу. Крім того, Бялковський вказав номери книг, які до запиту не увійшли. Деякі фактичні помилки Л. Бялковського були виправлені у відповіді Г. Вінтера (документ № 2/1).

Різни місця, А 3 – архів графів Комеровських з Комерова

На час складання запиту місцеперебування архіву було не відомо, лише скупі дані, що він був вивезений спочатку до Рожанки Влодавського пов. Люблінського воєв., а звідти росіянами.

Оскільки родовий маєток Комерово розташований був на території, що відійшла наприкінці 1939 р. до рейху, а саме у Бидгощському воєводстві, нацистське архівне керівництво рейхсгау “Данциг-Західна Пруссія” вважало, що архів мав зберігатися у них, а саме у філії рейхс-архіву Данцига в Бромберзі (пол. Бидгоща). Архів графів Комеровських вдалося розшукати. Під час війни він змінив декілька місць

зберігання – Рожанка, Влодава, Адамполь, Державний архів у Любліні, з якого 1943 р. був перевезений, як і передбачалося, до філії Рейхс-архіву Данцига в Бромберзі.

Після війни, у 1947 році вцілілий фрагмент архіву Комеровських було придбано польським архівним керівництвом у власників і поділено між Державним архівом у Бидгощі та Головним архівом давніх актів (AGAD) у Варшаві. У Бидгощі лишилися господарські та родинні документи, що стосувалися історії родини і мали регіональний характер (zesp. 815: Archiwum Komierowskich z Komierowa, pow. Sępólno, 127 j. a.; 1647–1931). AGAD одержав на зберігання публічні акти переважно загального характеру (zesp. 364: Archiwum Komierowskich, 44 j. a.; 1531–1895⁸). У тому числі – документи з канцелярії великого коронного маршалка Ф. Белінського, що потрапили до Комеровських через маршалківського уповноваженого Адама Кемпського, тестя чашника іновроцлавського Юзефа Комеровського (1726–?) з першої лінії роду. Маєток Комерово посідав молодший брат Юзефа – ловчий бидгощський Станіслав та спадкоємці з другої лінії. У Варшаві зберігаються родинні документи представників першої лінії роду – Юзефа та його нащадків. Становлять також інтерес нечисленні документи до історії листопадового повстання, в якому брав участь Флоріан Комеровський⁹.

¹ Див., наприклад: “Стенограма засідання працівників захисту архівів в окупованих східних областях 22. 12. 1941 р. AVR 100” (Niederschrift über die Besprechung mit den Beamten des Archivschutzes in den besetzten Ostgebieten am 22. Dezember 41. AVR 100.) (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 25, арк. 32).

² Лист Дирекції архівів Генерал-губернаторства до генерального директора державних архівів та директора Потсдамського рейхсархіву, комісара з захисту архівів Е. Ціпфеля від 14. 08. 1941 р., № 3009/41 (копія). (ЦДІАЛ України, ф. 755, оп. 1, спр. 250, арк. 1–5).

³ Машинописна копія (1-й примірник), передрукована з оригінального документа (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 520), а також ще одна машинописна копія (там само, арк. 486) з дописом д-ра Байнса від 10. 02. 1943, що ці плани в Гідрометеорологічному інституті не знаходяться.

⁴ Übersicht der in sowjetrussischen Archiven befindlichen Archivalien ehemals polnischer Herkunft, an denen die Regierung des Generalgouvernements Interesse hat. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 523–527зв.).

⁵ Там само, арк. 523 зв., 524 зв., 525.

⁶ Там само, арк. 525.

⁷ Białkowski L. *Co powinniśmy rewindykować z Kijowa?* // Archeion. – 1927. – № 1. – S. 61–65.

⁸ Крайні дати фонду подано за даними в Інтернеті (див.: <http://www.archiwa.gov.pl/sezam/index.eng.html>). Б. Смоленська та Т. Зелінська подають інші роки – 1456–1838. (Див.: Smoleńska B., Zielińska T. *Archiwalia prywatne w AGAD* // Archeion. – Warszawa, 1963. – Т. XXXIX. – S. 89.)

⁹ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. X. – S. 369–373; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – S. 309; Stażewski M. *Poszukiwania ewakuowanych akt polskich, prowadzone przez niemieckie władze okupacyjne w czasie II wojny światowej* // Archeion. – Warszawa, 1984. – Т. LXXVIII. – S. 227; *Torsten Musial. Das staatliche Archivwesen in Deutschland 1933–1945* // Archivmitteilungen. – Potsdam, 1991. – Heft 1. – S. 11; Smoleńska B., Zielińska T. *Archiwalia prywatne w AGAD* // Archeion. – Warszawa, 1963. – Т. XXXIX. – S. 89; <http://www.archiwa.gov.pl/sezam/index.eng.html>

До документа № 2

Документи Холмської консисторії були виявлені у фонді Київської консисторії, які займали приблизно 2 м² площі¹.

Звіт д-ра Вінтера від 13 лютого 1943 р. – № 66/43, який згадується у документі № 2, був адресований також д-ру Ціпфелю². У ньому д-р Вінтер розглядає ряд питань, серед яких повідомлення про створення 7. 12. 1942 р. Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв з зазначенням, що крайові установи, тобто Крайовий архів, Крайовий музей та Крайова бібліотека, почнуть діяти з 1. 03. 1943 р.; про пошуки приміщення для Крайового управління, про нестачу німецького персоналу, про відносини з Оперативним штабом тощо.

Крім цього, значну увагу в своєму звіті д-р Вінтер приділяє польським архівним претензіям. З приводу розшуків документів польських установ, які провадив Центр з повернення відомчих архівів у Катовіце, Г. Вінтер зазначає, що пошуки продовжуються. Відносно запиту Дирекції архівів Генерал-губернаторства Польщі, яка претендувала на історичні фонди, відомі з документа № 1, Г. Вінтер обіцяв підготувати окремий звіт.

¹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 365–365 зв.

² Там само, спр. 2, арк. 479–485.

До документа № 2/1

Авторські коментарі містять узагальнену інформацію щодо фондів судово-адміністративних установ колишнього Волинського воєводства Польсько-Литовської держави та Волинської губернії Російської імперії.

У КЦАДА зберігалися актові книги замкових, городських, земських, підкоморських, каптурових судів та муніципальних установ – магістратів і ратуш Волинського воєв., а також земських повітових судів Волинської губ. У складі Великого князівства Литовського діяли замкові суди (тут йдеться про суд замкового уряду), що їх було запроваджено на Волині з 1529 р. З 1566 р. їх заступили городські суди. На українській території городські, земські суди утворилися в ході судової реформи 1564–1566 рр. Законодавчо затвердилися за Другим Литовським статутом (1566). У Польщі підкоморські суди були відомі з другої половини XIV ст. У Західній Волині їх введено в другій половині XV ст., на решті української території – 1566 р., згідно з Другим Литовським статутом. Каптурові суди як тимчасова надзвичайна установа в Речі Посполитій, вперше було започатковано 1572 р., зі смертю короля Зигмунда Августа, до обрання його наступника. Діяльність згаданих судів офіційно завершилася 1793 р., за другим поділом Речі Посполитої. Проте у складі Російської імперії вони припинили фактичне існування з 1796 р. (реформа Павла I). У результаті реформи Павла I у Волинській губ. почали функціонувати, зокрема, земські повітові суди.

У коментарях подано рік надання магдебурзького права або локаційного привілею волинським містам і містечкам, фонди чиїх магістратів

або ратуш зберігалися в КЦАДА. Магдебурзьке право було скасоване на Правобережній Україні фактично вже на початку ХІХ ст. (1831 р., в останню чергу – в Києві, з 1 січня 1835 р.).

Наведені у документі дані нами перевірено за списком та картотекою фондів КЦАДА (*ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, 72*) та окремим “Списком фондів актових книг” 1939 р., до якого внесено було відомості про результати звірки наявності по фондах судово-адміністративних установ колишнього КЦАДА станом на березень 1946 р. та червень 1947 р. (*ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69*), а також за звітом Н. Д. Полонської-Василенко, завідувачки 1-го відділу (колишнього КЦАДА, жовтень 1942 р.) Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича (з 1943 р. – Крайового архіву) в Києві, та укладеними нею списками фондів книг судових установ Волинської губернії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. (згодом – не раніше квітня 1943 р., див.: *ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 34–35; спр. 178, арк. 71*¹) та списку фондів ЦДІАК УРСР на грудень 1947 р. (*ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281*).

У списку фондів ЦДІАК УРСР 1947 р. збережено нумерацію фондів КЦАДА 1939 р. Відсутні були фонди за № 41, №№ 302–320, 322–331 (за списком 1939 р. – фонди установ Волинської губ., а за списком фондів особового походження КЦАДА, укладеного Н. Д. Полонською-Василенко у 1942–1943 рр. – шляхетські родові фонди). Стосовно окремих книг внесено додаткові дані на підставі списку актових книг, опублікованого Е. Станкевичем у 1863–1864 рр., виправленого у КЦАДА згодом у 1870-х роках і доповненого у зв’язку з надходженням книг з Київської археографічної комісії у 1870, 1872 рр., а в 1920-х роках – співробітниками першого відділу КЦАДА².

Список актових книг КЦАДА, що зберігався в діловодстві архіву, складався з 3 частин: 1) друкарський відбиток списку актових книг Е. Станкевича в “Университетских известиях” за 1864–1866 рр. російською мовою (арк. 8 зв. – 111 зв.; книги №№ 1–5838), з правками від руки невстановленого автора; у цьому ж відбитку дописано № 5839 (Проскурівська ратуша, 1786–1799); 2) додатки до списку російською мовою (арк. 112–115; книги №№ 5840–5885), де перелічено книги, що надійшли з Київської археографічної комісії у 1870, 1872 рр. (арк. 113–115; книги №№ 5855–5885); 3) перелік книг КЦАДА (книги №№ 5886–5938), машинопис українською мовою. Зважаючи, що станом на 1917 р. зберігалось 5920 актових книг і 173 книги, “заново переплетені, складені з розрізнених документів”³, а також мову, якою укладено документ, перелік датуємо 1920-ми роками.

Стан на 2004 р. уточнено за перевідною таблицею старих номерів актових книг і описами сучасних фондів судово-адміністративних установ Волинського воєв. (з 1797 р. – Волинської губ.).

Роки функціонування на Волині деяких судово-адміністративних установ Речі Посполитої даємо у примітках за картотекою фондів КЦАДА (*ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72*).

Володимирський повітовий суд, 1566–1799 рр., 340 книг, №№ 919–1256, 5840–[58]41⁴:

Ф. 37: Володимирський земський суд, 1567, 1569–1571, 1577–1584, 1590, 1592–1632, 1634–1644, 1646–1647, 1650, 1651, 1663, 1664, 1673, 1680–1682, 1739–1749, 1766–1796 рр., 80 книг, №№ 924–931, 933, 954, 955, 1184–1250, 5840, 5841.

Станом на 1946 р. не було виявлено 34 книги; за списком наявними були 46 книг, крайні дати не зазначено⁵.

Книга № 1209 (1640 р.) надійшла з Мінського обласного архіву 1963 р. Одна актова книга б/№ (1795–1796 рр.) надійшла 1956 р.

На сьогодні відсутні 33 книги фонду за списком 1939 р. (старі №№ 1220–1250, 5840, 5841).

У 2004 р. – ф. 27: Володимирський земський суд, 1567–1796 рр., 48 книг (одна книга – б/№).

Ф. 38: Володимирський замковий суд. Володимирський городський суд Волинського воєв., 1566–1575, 1577–1793 рр., 254 книги, №№ 919–923, 932, 934–953, 956–1183⁶.

Станом на 1947 р. не було 84 книги; за списком фондів 1947 р. збереглося 170 книг⁷.

На сьогодні не виявлено 80 книг (старі №№ 957, 1077, 1078, 1083–1095, 1097, 1102, 1105, 1111, 1112, 1115, 1124, 1126, 1127, 1129–1183).

У 2004 р. – ф. 28: Володимирський городський суд, 1566–1756 рр., 174 книги.

Ф. 317: Володимирський земський повітовий суд Волинської губ., 1797–1799, 6 книг, №№ 1251–1256.

У списку 1947 р. фонд не зафіксовано⁸. Не виявлено книги фонду й станом на 2004 р.

Отже, на сьогодні не виявлено 119 з 340 книг, про які йдеться в документі. Вони становили 3 фонди судово-адміністративних установ Володимирського пов.

До цієї групи належали ще дві актові книги – з ф. 40: Зем'янський суд Володимирського і Новоградського повітів Чернігівського (?) воєв. (1792 р., 2 книги, №№ 3193, 3194). Суд функціонував у 1782–1792 рр. Оскільки книги згідно зі списком Е. Станкевича надійшли з Луцького повітового суду, нацисти віднесли їх до групи фондів “Луцький повітовий суд” (див. відповідний коментар)⁹. На сьогодні книги не знайдено і з урахуванням цих книг загальна кількість втрат у цій групі фондів – 121 з 342.

Володимирський магістрат, 1794–1803 рр., 17 книг, №№ 1257–1273:

Ф. 39: Володимирський городовий магістрат¹⁰, 1794–1803¹¹ рр., 17 книг, №№ 1257–1273.

За списком фондів 1947 р. книги збереглися. Проте крайні дати фонду – 1797–1798 рр., що є помилкою¹².

На 2004 р. – ф. 29: Володимирський магістрат, 1794–1806 рр., 17 книг.

Ковельський повітовий суд, 1795–1799 рр., 12 книг, №№ 1429–1440:

Ф. 326: Ковельський земський повітовий суд Волинської губ., 1795–1799 рр., 12 книг, №№ 1429–1440.

У списку фондів 1947 р. фонд не виявлено¹³.

Станом на 2004 р. книги відсутні.

Ковельський магістрат, 1646–1805 рр., 37 книг, №№ 1441–1477:

Ф. 48: Ковельський магістрат¹⁴, 1646, 1660–1796, 1799–1805 рр., 37 книг, №№ 1441–1477.

Станом на 1947 р. не було виявлено № 1470 (1791–1796 рр.), № 1477 (1646–1770 рр.), що містили привілеї польських королів, надані Ковелю, інвентар міста, постанови магістрату тощо. У списку фондів наявними були 35 книг, крайні дати – 1665–1799 рр. Проте за списком Е. Станкевича книга № 1474 містить акти за 1799–1805 рр. Отже, верхня хронологічна межа фонду залишилася без змін – 1805 р.¹⁵

На сьогодні виявлено всі книги фонду за описом 1939 р. До того ж, справа 36 (1798 р., 23 арк.) не має номера.

Станом на 2004 р. – ф. 35: Ковельський магістрат, 1646–1805 рр., 38 книг.

Місто Вижва, 1601–1754, 1[7]63, 1769–[17]70 рр., 6 книг, №№ 1292–[12]97:

Ф. 44: Ратуша м. Вижва¹⁶ Волинського воєв. Володимирського пов., 1601–1754, 1763, 1769, 1770 рр., 6 книг, №№ 1292–1297.

За списком фондів 1947 р. – 5 книг, крайні дати – 1601–1770 рр. Не було книги № 1292¹⁷.

На сьогодні виявлено всі книги фонду за списком КЦАДА 1939 р. До того ж, додано дві книги б/№ (спр. 6, 7).

У 2004 р. – ф.32: Ратуша м. Вижва, 1601–1789 рр., 8 книг.

Місто Ратне, 1599–1633, 1665–[16]66, 1792–[17]99 рр., 5 книг, №№ 1298–1302:

Ф. 43: Ратуша м. Ратне¹⁸ Волинського воєв., Володимирського пов., 1599–1602, 1632, 1633, 1665, 1666, 1676, 1792–1796, 5 книг, №№ 1298–1302¹⁹.

Отже, верхня хронологічна межа фонду – 1796 р. (а не 1799 р.).

За списком фондів 1947 р. збереглися всі книги, але дата фонду чомусь 1599 р.²⁰ (мало б бути 1599–1796 рр.).

У 2004 р. – ф. 31: Ратуша м. Ратне, 1599–1796 рр., 5 кн.

Місто Миляновичі, 1586–1735 рр., 1 книга, № 5858:

Ф. 41: Миланівський магістрат²¹ Волинського воєв. Володимирського пов., з урядженням Волинської губ. Ковельського пов.²², 1586–1735 рр., 1 книга, № 5858.

Книга надійшла до КЦАДА з Київської археографічної комісії 1872 р. Фонду не було в списку фондів ЦДІАК УРСР 1947 р.²³ Згодом книгу було знайдено.

Станом на 2004 р. – ф. 1401: Миляновецький магістрат, 1586–1735 рр., 1 кн.

Дубнівський повітовий суд, 1774–1799 рр., 33 книги, №№ 1303–1335:

Ф. 46: Дубнівські контракти²⁴, 1774–1797 рр., 27 книг, №№ 1303–1329.

Станом на 1947 р. не було 20 книг (№№ 1303–1313, 1321–1329); у списку фондів ЦДІАК УРСР зафіксовано було 7 книг: №№ 1314–1320, 1774–1797 рр.²⁵ (згідно зі списком Е. Станкевича крайні дати мали б бути 1785–1791 рр.)²⁶.

На сьогодні знайдено всі книги фонду, що має іншу назву та номер.

У 2004 р. – ф. 34: Дубнівський гродський суд, 1774–1795 рр., 26 книг. Книгу № 1325, що надійшла 1974 р. зі ЦДІА БРСР у Мінську, віднесено до ф. 33: Дубнівський магістрат, оп. 1, спр. 35.

Ф. 327: Дубнівський земський повітовий суд Волинської губ., 1797–1799 рр., 6 книг, №№ 1330–1335.

За списками фондів актових книг Н. Д. Полонської-Василенко номери книг і крайні дати фонду збігаються зі списком фондів КЦАДА 1939 р., а отже книги були в наявності 1943 р.²⁷

У списку фондів ЦДІАК УРСР 1947 р. фонд відсутній²⁸.

Книги фонду досі не виявлено.

Дубнівський магістрат, 1648–1802 рр., 64²⁹ книги, №№ 1336–1401. Примітка: №№ 1367 та 1388 на цей час не знайдено:

Ф. 45: Магістрат м. Дубно³⁰, 1648–1761, 1765–1796, 1798–1802 рр., 66 книг, №№ 1336–1401.

Примітку про невиявлені книги у документі подано станом на жовтень 1942 р. (див. звіт Н. Д. Полонської-Василенко)³¹.

У 1947 р. книга № 1388 була наявною; загалом у фонді бракувало 63 книги. За списком фондів 1947 р. лишилося 3 книги (№№ 1338, 1361, 1367); крайні дати – 1670–1695 рр. Згідно зі списком Е. Станкевича фонд у такому складі мав інші хронологічні межі – 1669–1792 рр. (наявні були книги відповідно за 1695, 1789–1792, 1669–1670 рр.)³².

На сьогодні відсутні 27 книг (старі №№ 1341, 1343, 1347, 1350, 1355, 1356, 1360, 1364, 1369, 1371–1374, 1376, 1377–1379, 1383–1387, 1389–1391, 1400, 1401). Одну книгу (старий № 1325) приєднано з колишнього ф. 46: Дубнівські контракти (див. вище коментар до того фонду).

У 2004 р. – ф. 33: Дубнівський магістрат, 1648–1801 рр., 38 кн.

Кременецький повітовий суд, 1542–1800 рр., 487 книг, №№ 1478–1964:

Ф. 26: Зем'янський суд Кременецького і Надслучького пов.³³, 1792³⁴–1793 рр., 5 книг, №№ 1820, 1934–1937.

Немає у списку фондів 1947 р.³⁵

Ф. 27: Конфедерація Кременецького пов., 1792–1793, 3 книги, №№ 1819, 1821, 1822.

Немає у списку фондів 1947 р.

Ф. 29: Кременецький замковий суд. Кременецький гродський суд, 1543, 1544, 1549–1555, 1560–1563, 1567, 1569–1577, 1581–1585, 1588–1589, 1593–1597, 1599–1602, 1604–1610, 1612–1626, 1628–1636, 1638–1647, 1649–1793 рр., 329 книг, №№ 1478–1577, 1607–1782, 1835–1843, 1845–1858, 1861–1865, 1867–1884, 1886–1888, 1891, 1894, 1897, 1961.

Станом на 1947 р. – 58 скринь розсипу.

Ф. 30: Цивільно-військова порядкова комісія Кременецького пов.³⁶, 1790–1792 рр., 2 книги, №№ 1929, 1930.

Немає в списку фондів 1947 р.

Ф. 31: Кременецький земський суд, 1568–1571, 1577–1579, 1583–1585, 1592–1598, 1601–1604, 1607–1610, 1612–1614, 1616–1622, 1624, 1625, 1627, 1628, 1630, 1631, 1633, 1634, 1636–1639, 1641, 1644, 1645, 1647, 1651, 1663, 1670, 1671, 1673, 1722–1730, 1765–1796 рр., 134 книги, №№ 1578–1606, 1783–1818, 1823–1829, 1844, 1859, 1860, 1866, 1885, 1889, 1892, 1893, 1895, 1896, 1898–1928, 1931–1933, 1938–1951, 1962–1964, 5872.

Станом на 1947 р. – 18 скринь розсипу.

Ф. 318: Кременецький земський повітовий суд Волинської губ., 1796–1800 рр., 15 книг, №№ 1830–1834, 1890, 1952–1960.

За списком Н. Д. Полонської-Василенко – актові книги “№№ 1831, 1890, 1796–1797 рр. 2 кн.”³⁷

Фонду не було у списку ЦДІАК УРСР 1947 р.³⁸

У цій групі фондів нацисти не врахували книгу № 5872 (1781 р., 119 арк.; інвентар м-ка Полонне та с. Новоселиця) з ф. 31: Кременецький земський суд (надійшла з Київської археографічної комісії 1872 р.)³⁹. На сьогодні книгу не виявлено.

Загалом було 488 книг за 1543–1800 рр. з 6 фондів судово-адміністративних установ, що стосувалися Кременецького пов.

Усі книги перелічених вище фондів після Другої світової війни перетворилися на розсип. З'ясувати дійсні військові втрати в цій групі фондів неможливо. Сформовані після війни книги Кременецького земського суду (по роках)⁴⁰ не відповідають втраченим оригіналам.

Кременецький магістрат, 1711–1810 рр., 66 книг⁴¹, №№ 1965–2034.

Примітка: №№ 1965, 1966, 2010 і 2026 на цей час не знайдено:

Ф. 28: Кременецький магістрат⁴², 1563, 1686, 1711, 1715, 1717, 1725–1734, 1739, 1743–1800, 1802, 1803, 1805–1807, 1809, 1810 рр., 72 книги, №№ 1965–2034, 3208, 5871.

Нацисти не врахували № 3208 (1792 р., 58 арк.), № 5871 (“Опис українських, подільських і волинських замків”, 1545 р., копія 1793 р., 325 арк.)⁴³.

Нижня хронологічна межа фонду була іншою – 1563 р. (замість 1710 р. у документі).

У звіті Н. Д. Полонської-Василенко так характеризує не знайдені на той час книги: “№ 2026, книга Кременецького магістрату, 1795 р., 64 л.; № 2010, книга Кременецької міської ради, 1788 р., 145 л.”⁴⁴ За її даними не виявлені книги містили такі матеріали: № 1965 – “Описання Кременця, 1563 р. – середина XVIII ст.”; № 1966 – “Копії асесорських декретів м. Кременця, 1686–1781 рр., 590 л.”⁴⁵

Станом на 1947 р. з перелічених Н. Д. Полонською-Василенко 4 книг не було таких: №№ 1965, 1966, 2010. Загалом не знайдено було 59 з 72 книг цього фонду. За списком 1947 р. фонд містив 13 книг, дати не вказано⁴⁶.

Станом на 2004 р. – ф. 20: Кременецький городовий магістрат, 1563–1816 рр., 60 кн. З них не мають номера 10 книг (спр. 27, 49–56, 58).

На сьогодні бракує 20 книг за списком 1939 р. (старі №№ 1968, 1977, 1990–1992, 2000–2009, 2012, 2017, 2030, 2032, 2033).

Луцький повітовий суд, 1558–1825 рр., 1157⁴⁷ книг, №№ 2035–3196⁴⁸. Примітка: книги, зазначені під номерами 2571, 2638, 2640, 2829 та 2846, на цей час не виявлено:

Ф.23: Головний каптуровий суд Волинського воєводства, 1632, 1668, 1669, 1674, 1675, 1696, 1697, 1764 рр., 9 книг, №№ 2230, 2571, 2829, 2846, 2848, 2853, 2854, 3060, 3090.

Станом на 1942 р. бракувало таких книг фонду: № 2571 (1696 р., 490 арк.), № 2829 (1632 р., 539 арк.), № 2846 (1668–1669 рр., 1417 арк.)⁴⁹.

1947 року не було виявлено №№ 2846, 3090; за списком фонд містив 7 книг; крайні дати не вказано⁵⁰. Відсутні книги (за списком Е. Станкевича) містили акти за 1668–1669, 1764–1766 рр.⁵¹

Сьогодні немає № 3090 (1764–1766 рр., 517 арк.)⁵².

У 2004 р. – ф. 17: Головний каптуровий фонд Волинського воєв., 1632–1697 рр., 8 кн.

Ф. 24: Конфедератський суд Волинського воєв., 1673, 1792, 1793 рр., 14 книг, №№ 2851, 2902, 2905–2910, 2912–2915, 3156, 3157.

Згідно зі списком 1947 р. фонд містив лише 2 книги, крайні дати не зазначено⁵³.

На сьогодні відсутні 13 книг за списком 1939 р. (старі №№ 2902, 2905–2910, 2912–2915, 3156, 3157).

У 2004 р. – ф. 18: Конфедератський суд Волинського воєв., 1673–1793 рр., 2 кн. (старий № 2851 і б/№).

Ф. 25: Головний трибунальський суд скарбових справ Волинського воєв., 1660–1663, 1683, 1684, 1706 рр., 3 книги, №№ 2857, 3030, 3066.

Станом на 1947 р. не виявлено № 3066 (1706 р., 191 арк.). За списком 1947 р. фонд нараховував 2 книги; крайні дати не вказано. Згідно зі списком Е. Станкевича наявні книги містили акти за 1660–1684 рр.⁵⁴

У 2004 р. – ф. 19: Головний трибунальський суд скарбових справ Волинського воєв., 1660–1684 рр., 2 кн. (старі №№ 3030, 2857).

Ф. 32: З'їздовий суд Луцького гродського, земського і підкоморського судів, 1782–1786 рр., 1 книга, № 3192.

Станом на 1947 р. фонд відсутній⁵⁵. Книгу не виявлено дотепер.

Ф. 34: Підкоморський суд Луцького пов., 1585, 1586, 1588–1617, 1619–1622, 1624–1631, 1635–1637, 1643–1648, 1778–1780 рр., 7 книг, №№ 2969–2974, 3128.

За списком 1947 р. фонд становив 6 книг; дати не вказано. Не було виявлено книгу № 3128 (1778–1780 рр., 408 арк.). Згідно зі списком актових книг Е. Станкевича фонд у такому складі матиме такі крайні дати – 1585–1648 рр.⁵⁶

У 2004 р. – ф. 24: Підкоморський суд Луцького пов., 1585–1648 рр., 6 кн.

На сьогодні книгу за старим № 3128 також не виявлено.

Ф. 35: Луцький замковий суд. Луцький гродський суд, 1558–1792 рр., 937⁵⁷ книг, №№ 2035–2066, 2068–2070, 2072, 2073, 2075–2077, 2080, 2081, 2083, 2084, 2087, 2088, 2090–2092, 2096, 2098, 2101–2229⁵⁸, 2231–2570,

2572–2805, 2941–2968, 2975–3029, 3031–3059, 3061–3065, 3067–3089, 3091–3094, 3096, 3098–3110, 3122, 3143, 3166–3186, 3191, 5869.

Станом на 1942 р. бракувало трьох книг цього фонду – №№ 2638⁵⁹, 2640, 5869⁶⁰. 1947 року не було виявлено 488 книг фонду, в тому числі № 2640, відсутній за документом, що публікуємо. За списком 1947 р. фонд складався з 449 книг; крайні дати не зазначено⁶¹.

У 1963 р. надійшло 5 актових книг (старі №№ 2045, 2048, 2063, 2960, 2962) з Мінського обласного архіву та 1972 р. – одна, б/№ (1663 р.), з ЦДІА БРСР у Мінську. У цілому у фонді бракує 483 книги за списком фондів 1939 р. (старі №№ 2235–2414, 2577–2637, 2639–2805, 2961, 2964–2968, 2982, 3062–3065, 3067–3089, 3091–3094, 3096, 3098–3110, 3122, 3166–3186, 5869).

У 2004 р. – ф. 25: Луцький гродський суд, 1558–1790 рр., 458 кн. (серед них – 4 книги не мають номерів).

Ф. 36: Луцький земський суд, 1565–1571, 1574–1580, 1583–1590, 1593–1599, 1605–1610, 1612, 1613, 1618–1625, 1629–1631, 1633, 1634, 1636–1642, 1644, 1646–1648, 1651, 1662–1665, 1667, 1668, 1670, 1671, 1673, 1677, 1755, 1765–1796 рр., 173⁶² книги, №№ 2067, 2071, 2074, 2078, 2079, 2082, 2085, 2086, 2089, 2093–2095⁶³, 2097, 2099, 2100, 2806–2828, 2830–2845, 2847, 2849, 2850, 2852, 2855, 2856, 2858–2901, 2903, 2904, 2911, 2916–2932, 3095, 3097, 3111–3121, 3123–3127, 3129–3142, 3144–3155, 3158, 3159, 3187, 3189, 3190.

Станом на 1942 р. не було однієї книги цього фонду (№ не зазначено)⁶⁴. 1947 року за списком фондів наявними були 92 книги; крайні дати не вказано⁶⁵. Книги за старими №№ 2100, 2079 надійшли 1963 р. з Мінського обласного архіву.

На сьогодні не виявлено 111 книг за списком 1939 р. (старі №№ 2858–2901, 2903, 2904, 2911, 2916–2932, 3095, 3097, 3111–3121, 3123–3127, 3129–3142, 3144–3155, 3158, 3159, 3187).

У 2004 р. – ф. 26: Луцький земський суд, 1565–1784 рр., 62 кн.

Ф. 319: Луцький земський повітовий суд Волинської губ., 1797–1799 рр., 16⁶⁶ книг, №№ 2933–2940, 3160–3165, 3188, 3195.

У списку 1947 р. фонд не виявлено⁶⁷. Немає його й тепер.

Загальна картина цієї групи фондів (виходячи з поданої нацистами нумерації книг) насправді мала такий вигляд: *Луцький повітовий суд, 1558–1799 рр., 1160 книг, №№ 2035–3192, 3195, 5869*, з 8 фондів установ, що належали до Луцького пов. Волинського воєв. (Волинської губ.). Нацисти не врахували № 5869 (ф. 35: Луцький гродський суд). Актові книги №№ 3193, 3194, хоча надійшли з Луцького повітового суду, проте за змістом мали бути у групі фондів судово-адміністративних установ Володимирського пов. (див. відповідний коментар). Книга № 3196 належала до фонду 33: Луцький магістрат.

Станом на 2004 р. бракує 629 з 1162 книг з 9 фондів судово-адміністративних установ Луцького пов. Волинського воєв. (Волинської губ.), наявних до війни за списками фондів КЦАДА 1939 р. (у загальній цифрі враховано невиявлених дотепер книг №№ 3093, 3094, що в дійсності належали тільки за місцем зберігання до цієї групи фондів).

Луцький магістрат, 1600–1738, 1790–1799 рр., 8 книг, №№ 3197–3201, 5857, 5859, 5866.

Ф. 33: Луцький магістрат⁶⁸, 1600, 1638–1640, 1725–1738, 1782–1799 рр., 9 книг, №№ 3196–3201, 5857, 5859, 5866⁶⁹.

Отже, в цій рубриці не враховано було книгу № 3196 (1782–1789 рр., 601 арк.). У списку Е. Станкевича її віднесено до книг Луцького повітового суду, тому нацисти також віднесли її до попередньої групи фондів⁷⁰.

Станом на 1947 р. залишилася книга, номер якої не було встановлено; у списку ЦДІА УРСР фонд був відсутній⁷¹.

На сьогодні бракує 5 книг за списками КЦАДА 1939 р. (старі №№ 3196, 3200, 3201, 5857, 5866).

У 2004 р. – ф. 23: Луцький магістрат, 1638–1794, 6 кн. (з них сьогодні 2 книги – спр. 5 (б/д), 6 (1725 р.) – не мають №№).

Люстрації Луцького староства, 1497–1700 рр., 1 книга, у № 5870⁷².
Примітка: копії.

Станом на 1939 р. у ф. 35: Луцький гродський суд, а саме у книзі № 5869 містився опис Луцького староства (випис XVIII ст. з книг 1629 р.)⁷³. За звітом Н. Д. Полонської-Василенко 1942 р. цієї книги не було⁷⁴. Її не виявлено також 1947 р. і пізніше⁷⁵.

Звягельський⁷⁶ повітовий суд, 1717⁷⁷–1799 рр., 6 книг, №№ 3202–3207.

Ф. 325: Новоград-Волинський⁷⁸ земський повітовий суд, 6 книг, 1797–1799 рр., №№ 3202–3207.

Книги згадуються у списку Н. Д. Полонської-Василенко⁷⁹.

У списку 1947 р. фонд був відсутній⁸⁰. Книги не виявлено дотепер.

Олицький магістрат, 1586–1794 рр., 14⁸¹ книг, №№ 3346–3357, 5861–5865⁸². *Примітка: №№ 3347, 3349, 3350 на цей час не виявлено:*

Ф. 42: Олицька ратуша⁸³ (кол. Дубнівського пов. Волинської губ.⁸⁴), 1586, 1588, 1596, 1598, 1600–1603, 1606, 1625–1627, 1631, 1638, 1640, 1644, 1645, 1649, 1650, 1654–1670, 1681–1684, 1691, 1692, 1694, 1697, 1704, 1722–1724, 1727–1773, 1779–1783, 1792, 1794 рр., 16 книг, №№ 3346–3357, 5861–5864⁸⁵.

Останні за №№ книги одержано з Київської АК 1872 р.⁸⁶

За звітом Н. Д. Полонської-Василенко станом на 1942 р. відсутні були такі книги: “№ 3347, книга Олицької ратуші, 1657 р. [1659–1666 рр.]⁸⁷, 682 л.; № 3349, [книга Олицької ратуші,] 1659–1682 рр. [1670 р.], 356 л., № 3350, [книга Олицької ратуші,] 1681–1682 рр., 182 л.”⁸⁸.

1947 року залишалось 4 книги, 1796–1799 рр.⁸⁹ Номери відсутніх і наявних актових книг у списку фондів ЦДІА УРСР не було зазначено⁹⁰.

Судячи з крайніх дат, це були журнали ратуші (тепер – ф. 30: Олицька ратуша, оп. 1, спр. 3–6, 1796–1799 рр.).

Книги колишнього фонду КЦАДА після війни поділено було на два фонди – ф. 30: Олицька ратуша, оп. 1 (1596–1799) і ф. 1237: Олицький магістрат, оп. 1 (1644–1697). Згодом усі актові книги, що збереглися, об'єднано в ф. 1237.

На сьогодні відсутні 5 книг за списком фондів актових книг КЦАДА 1939 р. (старі №№ 3348–3351, 3355).

Станом на 2004 р. збережені актові книги колишнього фонду КЦАДА належать до ф. 1237: Олицький магістрат, оп. 1, 1596–1794 рр., 10 кн.

Острозький повітовий суд, 1796–1799 рр., 13 книг, №№ 3358–3366, 5832–5835:

Ф.300: Острозький повітовий суд Волинського намісництва, 1796 р., 1 книга, № 3358⁹¹.

За списком Н. Д. Полонської-Василенко 1943 р. до цього фонду належали актові книги №№ 3358–3366, 1796–1799 рр.

Ф. 324: Острозький земський повітовий суд Волинської губ., 1796⁹²–1799 рр., 12 книг, №№ 3359–3366, 5832–5835.

Книги №№ 5832–5835⁹³ становили рукописний додаток до опублікованого списку Е. Станкевича, що зберігається тепер у фонді І. М. Каманіна⁹⁴.

Обидва фонди відсутні були в списку 1947 р.⁹⁵

Немає книг і тепер.

Рівненський повітовий суд, 1797–1799 рр., 6 книг, №№ 3367–3372:

Ф. 323: Рівненський земський повітовий суд Волинської губ., 1797–1799 рр., 6 книг, №№ 3367–3372.

За списком фондів Н. Д. Полонської-Василенко дані відповідають спискові 1939 р.⁹⁶

Станом на 1947 р. фонд не виявлено⁹⁷. Немає й тепер.

Люстрації Волинського воеводства, 1660–1663 рр., 2 книги, у №№ 2183, 5870:

Книга № 2183 (1662 р., 826 арк.) з фонду 35: Луцький гродський суд, (тепер – ф. 25, оп. 1, спр. 301) не містила люстрацій Волинського воеводства, як і жодна книга цього фонду⁹⁸.

Книга № 5870 належала 1939 р. до ф. 2: Скарб Коронний (1543–1791 рр., 10 книг)⁹⁹. У примітках до фонду зазначено: “№ 5870 – Копія р. 1791. Люстрації воеводства Волинського за 1660–1663 рр.”¹⁰⁰.

Станом на 1947 р. книгу не було виявлено¹⁰¹. Немає її й тепер.

Опис українських, подільських і волинських замків, 1545 р.¹⁰², 1 книга, у № 5831:

Книга № 5831 належала до війни до фонду 15: Житомирський гродський суд Київського воев. (1582–1796 рр., 263 книги). У примітках до фонду немає жодної згадки про наявність “Опису українських, подільських і волинських замків”. У 1947 р. книгу № 5831 не знайдено¹⁰³.

Натомість у КЦАДА у примітках до фонду 28: Кременецький магістрат (тепер – ф. 20), була згадка, що книга № 5871 містить “випис з книг 1793 р. запису до Литовської метрики за 1545 р. опису українських замків, волин[ських] і поділ[ських]”¹⁰⁴.

Слід зауважити, що Археографічна комісія ставила під сумнів автентичність книги. Про це свідчить примітка російською мовою, зроблена від руки, у друкарському відбитку списку Е. Станкевича: “См. 1867, № 33. Постановл[ение] Комиссии № 17. Сомнител[ьно].”¹⁰⁵ Це – поси-

лання на протокол засідання Археографічної комісії 1867 р. стосовно випадків фальшування книг¹⁰⁶.

Тепер книгу № 5871 див.: ф. 20, оп. 1, спр. 43.

¹ До Волинської губ. віднесено також фонд “Овруцького земського суду, 1797, 1 док.” і фонд “Волинського головного суду, №№ 1274–1291, 1796–1799 рр., 18 кн.” Обидва фонди до переліку, що друкуємо, не увійшли. Список фондів Н. Д. Полонської-Василенко містив також фонди судових установ Київської та Подільської губ. кінця XVIII ст. (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 70–72зв.; машинопис), а також фрагмент списку актових книг за установами Брацлавського воев. періоду Польсько-Литовської доби (Там само, арк. 80–81; машинопис).

² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73.

³ Пор.: *Київський Центральний архів давніх актів. 1852–1943: Зб. документів.* – Т. 1. – С. 341, 343.

⁴ *Курсивом подано відомості за нацистськими документами, що коментуються.*

⁵ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 65, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁶ Актову книгу № 978 було передано до Харкова 1929 р. у зв'язку з опрацюванням методичних засад описування актових книг у Кабінеті архівознавства Укрцентрархіву УСРР. Її повернули до Києва 1971 р., з ліквідацією філії ЦДІА УСРР у Харкові. (Див.: *Гісцова Л. З. Київський центральний архів давніх актів (1917–1941) // АУ. – № 4/6. – С. 25).*

⁷ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 67, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 66, ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.

⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 56; спр. 70, № 40.

¹⁰ Володимир здобув магдебурзьке право 1431 р.

¹¹ *Помилка. Мало б бути: 1806 (книга № 1265, тепер: ф. 29, оп. 1, спр. 12).*

¹² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 68; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

¹³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 81; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.

¹⁴ Ковель дістав магдебурзьке право 1518 р.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 89, вклейка; спр. 73, арк. 32 зв. – 33; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

¹⁶ Магдебурзьке право Вишва дістала 1548 р. За списками фондів актових книг КЦАДА (1939) – інша назва фонду: Магістрат м. Вишва (див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 73).

Тут і далі в назвах фондів місто подано в називному відмінку. Назву фонду наведено за списком та картотекою фондів КЦАДА 1939 р. У списку фондів актових книг КЦАДА зафіксовано іншу назву: Магістрат м. Вишва. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 73). У складі Волинської губ. м. Вишва належала до Ковельського пов. (див. ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 33). З 1947 р. – смт Стара Вишівка Волинської обл. Географічні назви у фондах і адміністративну приналежність уточнено за картотекою КЦАДА станом на 1939 р. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72) та адміністративно-територіальним поділом УСРР на 1947 р.

¹⁷ За списками фондів КЦАДА 1939 р. книга № 1292 – стародрук збірки магдебурзького права “Speculum Saxonicum” (1629 р.). (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72, арк. 44; спр. 69, арк. 73, примітки.) Станом на 1947 р. книгу не виявлено. (Там само, спр. 69, арк. 73, вклейка.) У 2004 р. стародрук належав до того самого фонду, але зміст уточнено: “Porządek sądów i spraw miejskich...” – збірка юридичних праць Б. Гроїцького, що є коментованими викладами “Speculum Saxonicum” (ф. 32, оп. 1, спр. 8). Див.: *Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м. Києві / Упоряд: Г. В. Боряк, О. Г. Полегайлов (ст. упоряд.), І. О. Ціборовська-Римарович, Н. М. Яковенко.* – К., 1999. – С. 43–44, № 40.

- ¹⁸ Ратне дістало маґдебурзьке право 1440 р.
- ¹⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 72.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.
- ²¹ Миляновичі вперше згадуються в документах 1543 р., як масток князя Василя Михайловича Сангушка, що його разом з Ковельським староством він обміняв з королевою Боною на білоруські маетки. 1586 р. зафіксовано свідчення, що Миляновичі володіли маґдебурзьким правом. (*Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 158.*)
- ²² Назву фонду подано за списками та картотекою фондів КЦАДА 1939 р. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 41; спр. 72, № 41). У списку фондів актових книг – інша назва: Миланівський міський уряд (або Миланівський маґістрат) (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 70).
- ²³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 113 зв.; спр. 70, № 41; спр. 69, арк. 70; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.
- ²⁴ 1774 року до Дубна зі Львова переведено було так звані контрактові ярмарки, що функціонували в місті до 1797 р. (з того часу в Києві).
- ²⁵ *Помилка: 1791*
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 75, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3; ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 28 зв.
- ²⁷ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 71.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 77; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.
- ²⁹ *Подано за наявністю книг. Мало бути: 66*
- ³⁰ Дубно володів вже маґдебурзьким правом 1507 р. (*Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – С. 158, прим. 668.*)
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35.
- ³² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 74, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3; ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 29–30.
- ³³ Зем'янський суд Кременецького і Надслучького пов. функціонував не раніше 1788 р. – 1793 р. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 26).
- ³⁴ *У списку фондів КЦАДА – помилка: 1700* (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 26).
- ³⁵ Дані про фонди судово-адміністративних установ Кременецького пов. Волинського воєв. станом на 1947 р. див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.
- ³⁶ Роки діяльності комісії – 1788–1792 рр.
- ³⁷ ЦДАВО України, ф. 3847, спр. 178, арк. 71.
- ³⁸ Там само, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 112.
- ⁴⁰ Див.: *Кременецький земський суд. Описи актових книг.* – К., 1959. – Вип. 1: Книги 1–11 (1568–1598); К., 1965. – Вип. 2: Книги 12–22 (1601–1614); К., 1965. – Вип. 3: Книги 23–35 (1616–1625).
- ⁴¹ *Подано за наявністю книг. Мало б бути: 70*
- ⁴² Кременець дістав маґдебурзьке право 1438 р.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 112. Див. нижче коментар до “Опису українських, подільських і волинських замків”.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.
- ⁴⁷ *Подано за наявністю книг. Мало б бути: 1162*
- ⁴⁸ Помилка: книга № 3196 належала до фонду 33: Луцький маґістрат. До цієї групи фондів (Луцький повітовий суд) мала відношення інша книга – № 5869 (ф. 35: Луцький городський суд). Книги №№ 3193, 3194 (1792 р.) становили у КЦАДА ф. 40: Зем'янський суд Володимирського і Новоградського повітів Чернігівського [помилка?!] воєв. (у списку фондів назва воєводства відсутня). Цей фонд належав до групи фондів Володимирський повітовий суд у переліку, що публікуємо: див. відповідний коментар. (ЦДІАК

України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 69; спр. 70, № 40; спр. 73, арк. 56). Книги надійшли з Луцького повітового суду й тому їх віднесли до цієї групи фондів (див: Там само, спр. 73, арк. 56).

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 49, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 2.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 56.

⁵² Там само.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 2; ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 54 зв.

⁵⁴ ЦДІАК України ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 51, вклейка; спр. 73, арк. 56.

⁵⁵ Там само, спр. 69, арк. 53, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 55; спр. 69, арк. 55, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁵⁷ У списку та картотеці фондів КЦАДА – 940 од. зб. (загальна кількість складалася з 937 книг і з фасцикулів, виписів з актових книг (1677–1758 рр.): протестації, заставні контракти, постанови суду (див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72, № 35; спр. 70, № 35).

⁵⁸ Актову книгу № 2118 з фонду Луцького гродського суду з КЦАДА було передано до Харкова для опрацювання засад описування актових книг у Кабінеті архівознавства Центрархіву УСРР. Повернуто до Києва лише 1971 р., з ліквідацією філії ЦДІА УРСР у Харкові (див.: *Гіцова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941). – С. 25).

⁵⁹ “Є каптурові [акти] за 1733 р.” (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 54, прим.) Через це, мабуть, книга № 2638 (1733 р., 473 арк.) у звіті Н. Д. Полонської-Василенко 1942 р. була помилково віднесена до фонду 23: Головний каптуровий суд Волинського воєводства (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35).

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 34.

⁶¹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 54, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁶² У списку фондів актових книг 173 виправлено з 163 (див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 52 і вклейка). Цифра 173 відповідає кількості книг за поданими номерами. У списку фондів КЦАДА – 164 од. зб., 1565–1799 (!) рр. (там само, спр. 70, № 36). У картотеці фондів зазначено про наявність окремої справи з фасцикулів: позов у справі посесії (1670 р.) (там само, спр. 72, № 36).

⁶³ У списку фондів актових книг КЦАДА, до переліку номерів книг ф. 36: Луцький земський суд, фіолетовим чорнилом вписано № 2096 (це відповідає виправленому в друкарському відбитку списку актових книг Е. Станкевича: *грод. на земс.*) (див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 52; спр. 73, арк. 41). Можливо, правку зроблено під час перевірки наявності фондів 1947 р. На сьогодні ця книга зберігається у ЦДІАК України, фонд 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 28.

⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 34.

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 52, вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁶⁶ Виправлено олівцем з 26 на 16 (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 319). За номерами книг виправлене відповідало дійсності.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.

⁶⁸ Луцьк дістав магдебурзьке право 1497 р.

⁶⁹ Книги №№ 5857, 5859, 5866 надійшли 1872 р. з Київської археографічної комісії і тому не увійшли до списку Е. Станкевича (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 66, арк. 38 зв.; спр. 73, арк. 113 зв. – 114).

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 56.

⁷¹ Див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 56 і вклейка; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.

⁷² Помилка. У цій книзі були люстрації Волинського воєв. (див. далі).

⁷³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 54, прим.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35.

- ⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 54, вклейка.
- ⁷⁶ Від польської назви міста Новоград-Волинський: Zwiabel (Звягель).
- ⁷⁷ Друкарська помилка. Мало бути: 1797
- ⁷⁸ У списку фондів КЦАДА помилка: Новгород-Волинський (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 325).
- ⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 71.
- ⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 82; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.
- ⁸¹ Подано за наявністю книг. Мало бути: 17
- ⁸² За списком Е. Станкевича книга № 5865 належала до ф. 77: Земський суд Брацлавського воєв. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 71, 136; спр. 70, № 77; спр. 73, арк. 114). Станом на 2004 р. книга № 5865 – ф. 36: Комісарський суд Подільського воєв., оп. 1, спр. 1.
- ⁸³ Олика дістала магдебурзьке право 1564 р. (АЮЗР. – Ч. 5, т. 1.– С. 60–63).
- ⁸⁴ Помилка в картотеці фондів: Волинського воєв. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72, № 42).
- ⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 71; спр. 70, № 42.
- ⁸⁶ Там само, спр. 66, арк. 38 зв.
- ⁸⁷ Тут і далі в квадратних дужках подано крайні дати книг, уточнені за списком Е. Станкевича (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 58 зв.).
- ⁸⁸ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 35. У оригіналі замість книга Олицької ратуші стоїть знак заміни “ “ “. У цитаті відтворюємо замінені слова в квадратних дужках.
- ⁸⁹ Верхня хронологічна межа фонду КЦАДА станом на 1939 р. – 1794 р.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 3.
- ⁹¹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72 арк. 289; спр. 70, № 300; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 7.
- ⁹² За списком Е. Станкевича нижня хронологічна межа фонду – 1797 р. (див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 111 зв.). Крайні дати фонду подано за списком і картоцею фондів КЦАДА (1939) (див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 324; спр. 72, картка до фонду 324).
- ⁹³ У списку Н. Д. Полонської-Василенко – помилка в номерах книг, їх кількості та датах: «№ 3832–3835, 1797–1799 рр., 4 кн.» (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 71.)
- ⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 73, арк. 111 зв.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 7–8.
- ⁹⁶ Там само, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 71.
- ⁹⁷ Там само, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 8.
- ⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 54, прим. Див. також: Там само, спр. 73, арк. 42.
- ⁹⁹ Станом на 1947 р. у фонді лишилося тільки 4 книги за 1543–1791 рр. (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 2).
- ¹⁰⁰ Див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 163, прим.
- ¹⁰¹ Там само, вклейка.
- ¹⁰² Опубліковано в “Памятниках” Київської Археографічної комісії: *Памятники*. – Киев, 1859. – Т. 4. – Отд. 2. – С. 1–232.
- ¹⁰³ Див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 26, прим. і вклейка. У 1947 р. фонд містив лише 138 книг; крайні дати не зазначено (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 2).
- ¹⁰⁴ Див.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 69, арк. 64, прим.
- ¹⁰⁵ Там само, спр. 73, арк. 112.
- ¹⁰⁶ Див. витяги з ділових справ КЦАДА за 1852–1939 рр.: ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 66, 1867 р., № 33 (т. 1); спр. 71, № 3082. (Опубл.: *Київський центральний архів давніх актів. 1852–1843: У 2 т.: 36. документів*. – Т. 1: 1852–1921. – С. 380).

До документа 2/2

Szkoły Wydziałowe – польські семирічні школи.

Архів Кременецького ліцею

Згідно з довідкою В. Міяковського¹, на той час директора Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича, на основі якої Г. Вінтер склав коротке повідомлення, фонд 1291: Волинський ліцей у Кременці (Кременецький ліцей) налічував 220 в'язок документів за 1781–1847 рр. У переліку фондів освітніх закладів і організацій Головного історичного архіву ім. В. Б. Антоновича, написаному німецькою мовою, дані про обсяг та крайні дати фонду 1291 були уточнені. 220 в'язок містили 2165 описаних документів за 1758–1834 рр.²

Сьогодні архів Волинського ліцею у Кременці зберігається в ЦДІАК України у фонді 710: Кременецький ліцей (1758–1840 рр., 2844 од. зб.).

Архів та бібліотека родини Хрептовичів

Г. Вінтер стисло виклав дані, що подав В. В. Міяковський у доповідній записці, підготовленій на вимогу Крайового управління³.

Засновником родинної бібліотеки був Йоахим Литавр Хрептович (1729–1812), литовський канцлер, член Едукаційної комісії. Через діяльність Йоахима Хрептовича як члена Едукаційної комісії, та його сина і спадкоємця Адама (1768–1844) як інспектора (візитатора) Віленського учбового округу колекцію спочатку передбачалося передати до Віленського університету. Проте за участь професури та студентів у повстанні 1831 р. університет було закрито.

У маєтку Щорси поблизу Новогрудка зберігався також родовий архів Хрептовичів, рештки родинного архіву Дуніних-Залеських тощо, а також колекція рукописів, що стосувалися історії Литви, Польщі та України.

Офіційна передача бібліотеки Хрептовичів Університету св. Володимира відбулася в серпні 1913 р.⁴

До Києва колекція (приблизно 4000 од. зб.) з бібліотеки родини графів Хрептовичів надійшла весною та влітку 1914 р. від графа Костянтина Аполлінарійовича Хрептовича-Бутеньова⁵. Переговори про передачу колекції рукописів та манускриптів розпочалися ще 1909 р. і пов'язані з іменем професора Університету М. В. Довнар-Запольського. Тоді ж, у вересні 1909 р., були узгоджені також умови передачі. Бібліотеку Хрептовичів передавали Київському університетові у тимчасове користування на 25 років. Вона мала зберігатися як окрема, неподільна колекція під назвою “Щорсівська бібліотека графів Йоахима та Адама Хрептовичів”. За рік до закінчення терміну зберігання у Київському університеті її власник мав сповістити про долю колекції: чи то повернути бібліотеку до маєтку у Щорсах, чи то передати до Віленського університету за умови, що його на той час буде відновлено. У разі відсутності такого розпорядження колекція графів Хрептовичів мала залишатися у Київському університеті наступні 25 років. Якщо по закінченні й цього терміну знову б не надійшло жодної вимоги чи то від власника, чи то від новоствореного Віленського

університету про передачу колекції, то колекція Хрептовичів мала навечно залишитися у бібліотеці Київського університету. Перший термін закінчувався 1938 р. (якщо рахувати від офіційної передачі бібліотеки 1913 р.)⁶. Проте відомо, що вже 1927 р. бібліотеку Київського університету (484 796 од. зб.⁷) разом з колекціями було передано до Всенародної бібліотеки України (тепер – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України)⁸.

24 лютого 1943 р. до Крайового управління з Оперативного штабу передали документ, підготовлений колишнім директором БАН УРСР О. І. Полуляхом для Г. Вінтера про більшовицьку евакуацію, на підставі свідчень працівників Бібліотеки. До вступу німців у Київ восени 1941 р. співробітники Бібліотеки підготували та відправили до Уфи 5 транспортів з цінними колекціями. Перші 8 скринь було відправлено на початку липня по Дніпру. Всі інші транспорти (відповідно 63, 253, 533, 414 скринь) – залізницею. Останній, п'ятий транспорт – 414 скринь – містив, зокрема, колекції графів Хрептовичів (35 скринь), Віленської медичної академії (68 скринь) тощо. Встигли завантажити три вагони, коли німці вступили до Києва. Доля відправлених вагонів невідома. Частина колекцій залишилася на пероні “Києва-Товарного”, де згоріла. Рештки лишилися в філії Бібліотеки на Подолі⁹.

Сьогодні з колекції Хрептовичів в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського НАН України залишилося лише близько 2 000 томів, “котрі датуються початком книгодрукування в Європі і до першої половини XIX ст. включно”¹⁰. Колекція має майже таку саму назву, яку заповів колись при її передачі граф К. А. Хрептович-Бутеньов, – “Бібліотека графів Йоахима та Адама Хрептовичів”¹¹.

Стосовно місця зберігання Щорсівського архіву графів Хрептовичів сучасні дослідники, посилаючись, як і автор документа № 2/2, на Е. Хвалевіка¹², згадують Публічну бібліотеку в Санкт-Петербурзі (з 1992 р. – Російська національна бібліотека), куди 1925 р. потрапив архів¹³.

Архів Віленського університету

Г. Вінтер з невідомих причин не використав повністю інформацію стосовно обсягу та крайніх дат фонду, що подав у записці В. В. Міяковський¹⁴, обмежившись лише історією його створення. За неповними даними В. В. Міяковського, фонд мав два описи та становив 350 справ і книг (1803–1833 рр.); крім того, були також неописані документи.

Фонд 1291: Віленський університет, під час окупації зберігався в освітньому відділі Головного історичного архіву (з 1943 р. – Крайового архіву). До наших днів зберігся “Список фондів освітніх установ і організацій” Крайового архіву німецькою мовою, згідно з яким фонд містив 398 од. зб. (з них 93 не описано) у 74 в'язках¹⁵.

За переліком фондів Центрального державного історичного архіву УРСР, датованого 25 груднем 1947 р., фонд Віленського університету (номер фонду не вказано) мав у своєму складі 476 одиниць зберігання

за 1803–1832 рр.¹⁶.

1964 року фонд 709: Віленський університет, 1802–1855 рр., 596 спр., об'єднано з фондом 707: Київський учбовий округ (описи 314–316).

¹ Доповідна записка В. В. Міяковського від 29. 03. 1943 р. “Об архиве Волинского лицея в Кременце” див.: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 16–16 зв. (оригінал, машинопис російською мовою, за підписом В. В. Міяковського); арк. 13–13 зв. (переклад німецькою, рукопис).

² ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 95 зв., № 20.

³ Доповідна записка В. В. Міяковського “О рукописных материалах из библиотеки Хрептовичей”, б/д (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 19–19 зв. (оригінал російською мовою, засвідчений В. В. Міяковським); 17–18 зв. (рукопис, переклад німецькою)

⁴ Див.: “Библиотека гр. Хрептовичей и Киевский Университет: Докладная записка проф. А. П. Оглоблина ректору ВИНО (1923)” (ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 262, арк. 1–23 (оригінал, рукопис, російською мовою), 29–36 (машинопис з авторськими правками).

⁵ Там само, арк. 35; Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 444, спр. 93, арк. 1–1зв.

⁶ Там само; Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 444, спр. 93, арк. 5–8.

⁷ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 162.

⁸ *Мякова Т. Є.* Передача Бібліотеки Університету св. Володимира до фондів Всенародної бібліотеки України // *Рукоп. та книжк. спадщина України / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського.* – К., 2000. – Вип. 6. – С. 115.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 602–603.

¹⁰ *Голобуцький П. В.* Бібліотека Хрептовичів: Люди, події, книги // *Рукоп. та книжк. спадщина України.* – К., 2000. – Вип. 5. – С. 59.

¹¹ Там само. Про бібліотеку Хрептовичів див. також: *Эрст Н.* Библиотека графов Хрептовичей: К передаче ее Университету св. Владимира // *Рус. библиофил.* – 1914. – №6. – С. 16–21; *Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Академії наук УРСР / Шовкопляс І. Г. та ін.* – К., 1989. – С. 63–65.

¹² *Chwalewik E. Szczorse // Zbiory polskie.* – Т. 2. – Warszawa; Kraków, 1927. – S. 225–228.

¹³ *Голобуцький П. В.* Бібліотека Хрептовичів... – С. 72.

¹⁴ Доповідна записка В. В. Міяковського від 24. 03. 1943 р. “Об архивных материалах Виленского учебного округа и Виленского университета в составе архива Киевского университета” (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк., 23–23 зв. (машинопис російською мовою, засвідчений підписом В. В. Міяковського); 20–21 зв. (рукопис німецькою мовою).

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 94, № 1. Список фондів згодом укладено 1943 р.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 281, арк. 28.

До документа 2/3

Збереглися також списки фондів КЦАДА станом на лютий 1939 р. Проте більшість великих за обсягом фондів особового походження (Замойських, Броель-Плятерів, Потоцьких тощо) надійшла з Київського обласного історичного архіву лише протягом 1939–1940 рр., і до війни їх не встигли повністю опрацювати й описати. Тому визначити дійсні воєнні втрати неможливо.

Особливістю даного списку фондів особового походження є те, що він, як і список фондів актових книг, містить дані, котрі надавали нацистам місцеві архівісти (це стає зрозумілим, якщо порівняти список фондів особового походження першого відділу Крайового архіву в Києві – колишнього КЦАДА, вже опублікований нами¹ – і документ, що публікуємо). Відмінністю документа є насамперед назви маєтків, що перебували у власності конкретного роду або його окремих представників. Вони були розташовані на Волині, Поділлі та Київщині, а також на території теперішньої Білорусі. Ці маєтки не завжди були місцем зберігання родового чи родинного архіву. Обидва списки фондів особового походження відбивають зміни, що сталися в нумерації фондів КЦАДА після 1939 р. З надходженням фондів протягом 1939–1940 рр. з Київського обласного історичного архіву, зокрема з колишнього польського відділу, загальне число фондів збільшилося з 398 (станом на 20 лютого 1939 р.) до 456 (станом на 1 квітня 1941 р.)² У коментарях (як додаткову інформацію) наводимо колишні назви фондів згідно з нумерацією списку 1939 р.³ Цікаво, що на той час це були здебільшого номери фондів судових установ періоду входження Правобережної України до складу Російської імперії.

Порівняно зі списком фондів, складеного Н. Д. Полонською-Василенко у 1942–1943 рр. українською мовою, у документі, що публікуємо, відсутні дані про такі шляхетські родинні фонди: Вишерських (ф. 317), Лапицьких (ф. 341), Сарнецьких (ф. 325), Сорочинських (ф. 346), Степковських (ф. 311), Чорторійських (ф. 315), Шембека (ф. ..6), ф. Швандера (ф. ..8)⁴. Дані про обсяг великих “магнатських” фондів є неповними. Це дає підставу розглядати список, підготовлений для нацистського архівного керівництва, як такий, що передував спискові фондів, складеному Н. Д. Полонською-Василенко.

Після Другої світової війни фонди магнатів і середньої шляхти перетворилися на розсип. З існуючих у КЦАДА станом на 1943 р. 50 фондів магнатських і шляхетських родів (у нацистському списку їх 42) на сьогодні у ЦДІАК України уціліли 22 фонди, зменшені за обсягом (з них 12 належать польським магнатським родам).

1. [Ф.] 384, Андрушевич, Волковичі, Корінна, 1742–1888, 5 [документів]: За списками фондів особового походження 1-го відділу (колишнього КЦАДА) Крайового архіву в Києві, укладених Н. Д. Полонською-Василенко в 1942–1943 рр., – “[ф.] 384, Андрушевич (Andruszewicz)⁵, дідич с. Волкович Проскур[івського] пов., 1742–1828, 5 док.”⁶.

Номер фонду збігається з номером за списками фондів КЦАДА станом на лютий 1939 р.⁷

На сьогодні фонд у ЦДІАК України не існує. Долю документів з'ясувати не вдалося.

Андрушевич було досить поширеним прізвищем. У польських гербовниках згадується декілька родів, що мали різні герби. Так, “Polska encyklopedia szlachecka”, видана 1936 р., посилаючися на праці К. Несецького, А. Бонецького, Є. Дуніна-Борковського, С. Уруського, подає три роди Андрушевичів. З цього переліку жоден не пов'язаний з Поділлям. Натомість до Волині мали відношення Андрушевичі гербу “Могила” та гербу “Брама” (перший з них відомий з 1450 р., другий – з 1500 р.)⁸. Андрушевичі були записані до І ч. родовідної книги дворян Волинської губ.⁹

Напевно, документи зберігалися в архіві невстановленої родини великих землевласників.

Йдеться, мабуть, про сучасне село Вовківці Теофіпольського району Хмельницької обл. (згідно з даними “Słownika Geograficznego” – с. Вовківці Нижчі Проскурівського пов. Подільської губ.)¹⁰. Щодо маєтку Корінна, то в Проскурівському пов. такого села не виявлено. Є дані, що село Вовківці 1747 р. належало до Ляховецького ключа й перебувало у власності теофіпольських отців-тринітаріїв¹¹.

Через обмеженість даних визначити, хто саме був власником згаданих у нацистському документі маєтків, неможливо.

2. [Ф.] 316, Бнінські, графи, Джурин (Поділля), 1865–1914, 20 [документів]:

За списками фондів, укладених Н. Д. Полонською-Василенко в 1942–1943 рр., – “[ф.] 316, Бнінські (Bninski), граф[и], дід[ичі] Под[і]льськ[ої] губ., 1805–1814, 20 док.”¹².

Станом на 1939 р. за таким номером згадується “[ф.] 316, Кам'янець-Подільський земський повітовий суд, 1797–1799, 19 книг”¹³.

Бнінські гербу “Лодзя” – рід з Великої Польщі, який взяв прізвище від м. Бнін. Графський титул так звана лінія на Волині першої гілки роду дістала в Пруссії 1798 р., підтвердила 1816 р. (як і представники другої лінії), друга гілка – 1816 р.¹⁴ У Російській імперії Бнінські не підтвердили графський титул і були записані до VI ч. родовідної книги дворянства Волинської губ. (1834)¹⁵.

Маєток Джурин Ямпільського пов. Подільської губ. (тепер – село Шаргородського р-ну Вінницької обл.) Бнінські дістали від Собанських як посаг. Граф Роман Юзеф Непомуцен Теофіл Антоній, “пан на Острополі з прилеглостями на Волині до 1854 р.”¹⁶, одружився 1863 р. з Вацлавою з Собанських гербу “Юноша” (1840–1889), донькою Петра, пана на Джурині і Спичинцях, маршалка шляхти Ямпільського пов., і Гортензії з Боженець-Словицьких, гербу власного (або “Брама обозова”), доньки маршалка шляхти Гайсинського пов.

Їхній син, Роман Петро Бнінський (1869–?) був “власником Джурина на Поділлі”¹⁷.

Документи фонду стосувалися родини графа Романа Юзефа Непомуцена Теофіла Антонія Бнінського (1826–1869) з лінії на Волині.

Колекції та бібліотека, що зберігалися в маєтку, загинули підчас Першої світової війни¹⁸.

3. [Ф.] 314, Боярські, Васильковець¹⁹ (Поділля), 1792–1853, 66 [документів]:

За списками фондів, укладених Н. Д. Полонською-Василенко в 1942–1943 рр., – [ф.] 314, Боярські (Чарнота) (Wojarski), дід[ичі] Под[і]льської губ., 1792–1853, 66 [не вказано од. зб.]²⁰.

Списки фондів КЦАДА станом на лютий 1939 р. фіксують за № 314 “Балтський земський повітовий суд Подільської губ., 1792–1799, 7 книг”²¹.

Боярські гербу “Сас”²², до 1478 р. оселилися на Помор’ї, звідки перебравалися на Червону Русь і Поділля. З 1567 р. згадуються в теребовлянських і перемишльських актах.

Боярські записані до VI ч. родовідної книги дворянства Волинської губ. і I ч. – Київської губ.²³

Напевно, йдеться про родинні документи Зигмунда Євзебіуша Щепана Чарноти-Боярського з Бояр, співвласника маєтку Васильківці²⁴ з Юрківцями в Гусятинському пов. Подільської губ. (тепер – села Гусятинського р-ну Тернопільської обл.). У шлюбі з Антоніною Вандою Чолейовською гербу “Косцеша” мав доньку Філомену (побралися з Владиславом Цепельовським гербу “Гриф”) і сина Тадеуша Євзебіуша Міхала Антонія²⁵.

4. [Ф.] 381, Браницькі, графи, Біла Церква (Київ), 1487–1910, 5460 [документів]:

Архів Браницьких частково повернули власникам на виконання XI ст. Ризького договору²⁶

Архів надійшов до КЦАДА з Білої Церкви 1922 р. і містив понад 40 тис. документів²⁷.

Станом на вересень 1938 р. фонд 381: Браницькі, становив 36 тис. документів²⁸.

За списками 1939 р. фонд складався вже з 5462 документів, причому крайні дати не було зазначено²⁹.

Згідно зі списками Крайового архіву – “[ф.] 381, Браницькі (Branicki), граф[и], магнати, дід[ичі] Білоцерк[івщини], 1487–1918, 5662 док., стільки ж не описано”³⁰.

Фонд Браницьких у КЦАДА згодом загинув у Києві під час Другої світової війни.

На сьогодні у ЦДІАК України фонд 241: Браницькі, 1619–1914 рр., 100 спр., містить рештки архівів як Браницьких гербу “Корчак”, так Браницьких гербу “Гриф”.

Браницькі гербу “Корчак”, на думку А. Бонецького, походили з Белзького воєв. Родовим маєтком було село Браніца Люблінського воєв.³¹ Згадуються в актах шляхетських судів з 30-х років XVI ст. у

зв'язку з межовими суперечками на території сіл Браница та Збилютув, а також з власниками сусідніх ґрунтів.

На зламі XVI–XVII ст. дехто з Браницьких виїхав на схід з метою покращання майнового стану і оселився в Белзькому воєв., де посідали різні уряди³². Першим у роду (1717) посів сенаторський уряд Юзеф (?–1735), який став каштеляном галицьким, – дід гетьмана коронного Францишка Ксаверія (бл. 1730–1819).

Потомству гетьмана 1839 р. надано спадковий графський титул у Російській імперії (підтверджено 1871 р.), який визнано у Царстві Польському 1849 р., а в Австрії – з 1873 р.³³

Графи Браницькі були записані до V ч. родовідної книги дворянства Київської губ. (1871)³⁴.

У Правобережній Україні графи Браницькі в середині 1860-х років мали латифундії, зокрема, у Васильківському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Радомишльському, Черкаському та Київському повітах (206 965 дес. ґрунтів і лісів).

Білоцерківське староство, що обіймало на той час 3 містечка та 111 сіл, перейшло до Браницьких 1774 р. як дар короля Станіслава Августа Францишеку Ксаверію. У Білій Церкві гетьман разом з дружиною Олександрою Енгельгардт (1754–1838) та дітьми провів останні 25 років життя. Францишек Ксаверій побудував там новий палац у стилі класицизму³⁵.

Останнім власником Білої Церкви був граф Владислав Міхал Браницький (?–1884), онук гетьмана коронного, маршалок шляхти Васильківського пов. Після смерті Владислава його дружина Марія Сапежанка (1843–1919) стала довічною власницею Білоцерківщини, що становила територію понад 131 тис. дес. Прибутки її 1917 р. сягали 1 млн рублів щорічно.

Рід Браницьких гербу “Корчак” припинився “по мечу” 1947 р.³⁶

5. [Ф.] 343, Броель-Плятери, графи, Воробин:

За списком Н. Д. Полонської-Василенко 1942–1943 рр. – “[ф.] 343, Броель-Плятер (Bróel-Plater), граф[и], дід[ичі], не описано, ящик”³⁷.

У списках фондів КЦАДА станом на 1939 р. не згадується – за № 343 записано фонд Махновського земського повітового суду Київської губ., 1797–1799, 6 книг³⁸.

Перед війною частина Дубровицького родового архіву (за даними Є. Сташевського, який підготував огляд архіву, 6459 документів) зберігалася у відділі рукописів ВБУ АН УРСР³⁹

На сьогодні рештки родового архіву зберігаються в ЦДІАК України (ф. 741, 1750–1911 рр., 231 спр.) й Інституті рукопису НБУВ НАН України.

Плятери гербу власного на зламі XII–XIII ст. володіли замком Броель у Вестфалії (справжнє їхнє прізвище – von dem Broele genannt Plater). Протягом XV ст. більшість з них оселилася у Курляндії (на сьогодні територія Литви та Естонії), звідки перебралася до Великого князівства Литовського, на територію Жмудського староства (лит. Жемайтія).

Увесь рід дістав у Російській імперії підтвердження графського титулу у 1821 та 1843 рр. на підставі давніх дипломів 1758 і 1772 рр.⁴⁰ Графи Плятери записані до V ч. родовідної книги дворянства Віленської, Вітебської, Ковненської і Київської губ. (1843, 1900 рр.)⁴¹

Документи, що зберігалися в КЦАДА, походили з маєтку саме представників молодшої, так званої жмудської гілки роду. Деякі її представники дістали підтвердження графського титулу в Російській імперії у 1855 і 1860 рр., в Австрії – 1884 р.⁴²

Маєток Воробин⁴³, або Дубровиця-Воробин у Пінському пов. Берестейського воєв. (з утворенням Волинської губернії належав до Рівненського пов.) перебував у власності Броель-Плятерів з кінця XVIII ст. і був їхньою резиденцією.

Першим власником маєтку Дубровиця, що її викупив з оренди, був Юзеф Антоній (1750–1832), голова Цивільної судової палати на Волині. Він став засновником гілки на Дубровиці.

Його молодший син від шлюбу з Терезою Абрамовичівною гербу “Ястжембець” (1754–1826) – Ігнацій Вільгельм (1791–1854) дістав у 1820 і 1843 рр. підтвердження графського титулу в Російській імперії для себе і всієї родини Плятерів.

По розрахунках зі старшим братом Ігнацій став єдиним власником Дубровиці, а також Пульма та інших маєтків. Одружений 1855 р. з Ідалією з Собанських гербу “Юноша” (1808–1891), донькою Міхала, пана на Ободівці та інших маєтках, члена люблінської колегії адвокатів, дорадника Торговицької конфедерації (1792), підчашого вінницького (1790), посла на Чотирирічний сейм, голови Волинсько-Подільської судово-едукативної комісії, засновника Товариства чорноморського судноплавства в Одесі, кавалера російського ордену св. Анни 1 класу, і Вікторії з Орловських гербу “Любич”, доньки подільського земського судді, острівського старости⁴⁴.

У Воробині зберігався великий родинний архів, що нараховував понад 200 тис. родинних документів, що стосувалися також Вишневецьких, Мнішків, Замойських та інших родів (походили з Вишневецького архіву). Зберігалися також цінні матеріали доби короля Станіслава Августа (8 томів). Багато епістолярій з XVIII ст., також широка кореспонденція Филиппа Нереуша Плятера (1784–1838), який співпрацював з Тадеушом Чацьким, та інспекційні папери, що залишилися після останнього. У маєтку була бібліотека, що містила 5 000 томів, заснована Юзефом Антонієм Плятером. Цінні колекції голландського живопису прикрашали Воробинський палац. Проте все загинуло водночас зі співвласниками маєтностей – Ігнацієм (1888–1918) і Антонієм (1890–1918) Плятерами, яких було замордовано разом з адміністрацією маєтку в листопаді 1918 р.⁴⁵ Єдиний, хто вцілів – наймолодший брат Вітольд (1893–1961), котрий не схотів повернутися на місце трагедії і не став відбудовувати спалену резиденцію у Воробині, переїхавши до нового маєтку в Осечі Брестсько-Куявського воєв. (за довоєнним поділом)⁴⁶.

6. [Ф.] 386, *Хоєцькі, Дідовсецький ключ*⁴⁷, 1646–1856, 13 [документів]:
Н. Д. Полонська-Василенко уточнює, що йдеться про дідичів Бердичівського пов., нижня хронологічна межа – 1647 р.⁴⁸
За списками КЦАДА 1939 р. у цьому фонді зберігалось 12 документів.
На сьогодні фонд у ЦДІАК України не існує.

Хоєцькі гербу “Любич” походили з Мазовії⁴⁹. У XVII ст. одна з гілок роду переселилася на південно-східні “креси”.

Хоєцькі підтвердили в Російській імперії дворянське походження і були записані до VI ч. родовідної книги дворянства Київської губ.⁵⁰

У документі подано неточну назву – йдеться про маєток Дідівщина в колишньому Київському воєводстві (тепер – село Фастівського р-ну Київської обл.), відомий з XV ст. Дідівщину продав Яну Непомуцену Хоєцькому князь Григорій Долгорукий у 1810 р. Ян Непомуцен Хоєцький (1748–1817) – син Францишека Казимира і Катажини з Пшилуських, найвідоміший представник роду, противник Торговицької конфедерації, палкий прихильник Конституції 3 травня, кавалер орденів св. Станіслава і Орла Білого. У 1804–1816 рр. – маршалок шляхти Махновського повіту.

У маєтку він побудував резиденцію, про яку є лише згадка, що в ній зберігалися колекції живопису італійської, голландської, французької та польської шкіл. Ян Непомуцен заснував також костел, будівництво котрого завершилося за його дружини – Катажини Борейківни⁵¹.

Останній власник Дідівщини – правнук Яна Непомуцена – Тадеуш (1868–?), син Евераста і Марії зі Страшинських⁵².

7. [Ф.] 383, *Холоневські, Дубенка (Генерал-губернаторство), 1773–1782, 1 в'язка:*

Ці дані відповідають списку фондів, складеному Н. Д. Полонською-Василенко в Крайовому архіві протягом 1942–1943 рр. Єдине уточнення – “дідичі Грубешовського пов.”⁵³

Згідно зі списками КЦАДА станом на 20 лютого 1939 р. зареєстровано за № 383 фонд Саломеї Холоневської, 1773–1782 рр., 2 (од. зб. не зазначено)⁵⁴. Йшлося про майнові справи з Сангушком⁵⁵.

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України зберігається родовий фонд Холоневських (№ 242), що містить 31 спр. за 1740–1841 рр.

Холоневські гербу “Корчак”, на прізвисько Мишка – волинський боярський рід, що походить від Петра Мищича з Холоніва в Перемиському пов., наданому 1452 р. Від цієї назви писалися спочатку Мишками-Холоневськими.

Галицький графський титул дістала одна гілка роду 1798 р., що його підтвердила в Російській імперії 1842 р. і 1849 р. Графи Холоневські були внесені до V ч. родовідної книги Подільської губ. та Волинської губ.⁵⁶

Дубенське негородове староство у Городельському пов. Белзького воєв. утворилося шляхом виділу деяких маєтностей з Городельського староства. За королівським дозволом його викупив у Целестина

Чаплича (1769) Адам Алоїзій Холоневський (?–1774), – підстолій вінницький (1736), підстароста і суддя гродський белзький (1749), хорунжий звенигородський (1750), ротмістр панцирної хоругви⁵⁷ (1760), підкоморій белзький (1758), посол від Белзького воєв. (1764), підписав елекцію Станіслава Августа (1764), каштелян буський (1766)⁵⁸. Він взяв шлюб зі Саломеєю з Контських гербу “Брохвіч”, панною на Ометинцях у Брацлавському пов., фундаторкою бернардинського монастиря в Янові (1780), донькою Мартіна і Барбари де Бойен (de Boyen vel Boien), гербу власного.

Мабуть, у КЦАДА зберігалися документи з родинного архіву сина Холоневських – Ігнація (бл. 1740–1823), старости коломийського (1765), власника Щуровецького староства (1771), королівського камердинера (1766), депутата і маршалка коронного трибуналу (1776), посла на Чотирилітній сейм (1788–1791), австрійського таємного радника. 1798 року він разом з братами, Рафаїлом і Франциском Ксаверієм, дістали спадковий австрійський графський титул, з незначною зміною тогочасного гербу “Корчак” на власний⁵⁹.

8. [Ф.] 39⁶⁰, *Дуніни-Борковські, графи, Вел[ики] Скинни*⁶¹, 1613–1912, 29 [документів]:

За списками фондів Крайового архіву – “[ф.] 392, Дунин-Борковські (Dunin-Borkowski), граф[и], Опоч[н]ин[ського] пов., 1613–1912, 29 док.”⁶²

Списки фондів КЦАДА станом на 1939 р. фіксують: “392, ф. Дунин-Борковського, 1613–1912, 29 [од. зб. не вказано]”⁶³

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України зберігається родовий фонд Дуніних-Борковських (ф. 248), що містить 29 справ, крайні дати – 1634–1810 рр.

Дуніни гербу “Лабендзь” мали родовий маєток Великий Скин у Сандомирському воєв. Одне з відгалужень роду взяло прізвище від назви іншого маєтку – Борковіце (Borkowice) в Сандомирському воєв. – і стало називатися Дуніни-Борковські. У документах згадуються з XIV ст. А. Бонецький вважав родоначальником Дуніних-Борковських Мечислава, підкоморія куявського (1394)⁶⁴

Рід розгалужений був на три лінії, причому друга лінія припинилася 1908 р. З Україною пов’язані також представники “малоросійської” гілки, які мали маєтності та посідали військові уряди в XVII ст. у Чернігівському воєв. (згодом губернії) та на початку XIX ст. у Київській губ.

Одна з гілок роду одержала графський титул Священної Римської імперії 1547 р. (Аугсбург)⁶⁵; підтверджений у Речі Посполитій 1738 р.; в Австрії – 1818 р.

У Російській імперії графський титул не підтвердили. Дуніни-Борковські внесені до VI ч. родовідної книги дворянства Волинської та Подільської губ.⁶⁶

Шлюбні зв’язки мали з аристократичними родами – Лянцкоронськими гербу “Задора”, Водзицькими гербу “Леліва”, Дзедушицькими гербу “Сас” та ін.

Маєтності в Опочненському пов. належали Дуніним-Борковським з XVII ст.⁶⁷

9. [Ф.] 345, Дзедушицькі [Дідушицькі], Яришево (Волинь)⁶⁸, 1 в'язка:

За списками Крайового архіву – йшлося про дідичів Могилівського пов. Документи не були описані⁶⁹.

Станом на 1939 р. за № 345 записано: “[Ф.] 345, Звенигородський повітовий земський суд Київської губ., 1797–1799, 6 книг.”⁷⁰

У ЦДІАК України фонд не існує.

Дзедушицькі гербу “Сас” походять з Червоної Русі, з Дідушичів у Жидачівській землі; відомі з початку XV ст. За локаційним привілеєм від 15. 04. 1511 р. Дідушичі дістали статус міста. Протягом XVI ст. одержали назву Соколів⁷¹.

Маєток Яришів Могилівського повіту Подільського воев. (тепер – райцентр Вінницької обл.)⁷² належав до Дзедушицьких першої лінії – нащадків Тадеуша Гервасія (1724–1777). Тадеуш Гервасій 1775 р. здобув спадковий австрійський графський титул. 1777 року такий самий титул дістав його брат Домінік Геракліуш (1727–1804), засновник другої лінії роду. Графський титул Дзедушицькі потім підтвердили в Королівстві Польському (1821) і в Пруссії (1826).

Після поділів Польщі більшість маєтків Тадеуша Гервасія опинилася на території Австрії. Яришів дістав у спадок єдиний син Юзефа Каласантія (1776–1847), онук Тадеуша Гервасія, Володимир (1825–1899), крайовий маршалок галицького сейму, таємний радник (1876), засновник Потурицької ординації в Галичині (1893). Він створив і подарував краю 1880 р. Природничий музей ім. Дзедушицьких та сприяв заснуванню Музею художніх промислів у Львові.

10. [Ф.] 357, Гадебські, Бронниці⁷³ (Пінськ):

У списках фондів КЦАДА 1939 р. з невідомих причин фонд Годебських записано двічі: за № 389 і № 398 з різними даними – “[ф.] 389, Годебського, 1594–1829, 11 од. зб.; “[ф.] 398, Годебські, 1520–1873, 192 од. зб.”⁷⁴. Згідно з планом роботи КЦАДА на 1941 р. йшлося вже про опрацювання 1260 документів і 800 листів з фонду Гадебських⁷⁵.

За списками фондів Крайового архіву – “[ф.] 357, Гадебські, дід[ичі] Пінськ[ого] пов., не розібрано, 7 ящ.”⁷⁶. Станом на 1939 р. за № 357 зафіксовано фонд “Київські контракти, 1798, 3 кн.”⁷⁷.

На 2004 р. у ЦДІАК України – ф. 253: Гадебські, 1652–1833 рр., 29 спр. Годебські гербу “Годземба” мешкали і посідали уряди переважно в Пінському пов. Берестейського воев.

Рід згадується в документах з кінця XVI ст.

Анджей, стольник пінський, і Базилій, пінський земський суддя, підписали елекцію Яна III від Пінського пов.⁷⁸.

Бронниця – маєток Годебських у Пінському пов. Берестейського воев., яким вони володіли з XVII ст. У документах стосовно цього маєтку (засвідчені виписи з пінських гродських книг), що зберігаються тепер у родовому фонді в ЦДІАК України, йдеться про наїзд сусідів і родичів Яна Константи Годебського (1667) та про права власності Станіслава Годебського, пінського конюшого(?) (1766)⁷⁹.

11. [Ф.] 394, Гіжицькі, [К]раснопіль, Молочки (Волинь)⁸⁰, 15 скринь:

У списках фондів, підготовлених Н. Д. Полонською-Василенко, читаємо: “[ф.] 394, Гіжицькі (Gizicki), дід[ичі] Волинської губ., не розібрано, 67 ящ.”⁸¹.

За списками фондів КЦАДА станом на лютий 1939 р. фонд 394 не був описаний, крайні дати й обсяг не вказано⁸².

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України зберігається родовий фонд 249: Гіжицькі, 1664–1913 рр., 348 спр.

Гіжицькі гербу “Гоздава” – мазовецький рід з Гіжиць у Гостинському пов., відомий з другої половини XIV ст.⁸³ Рід мав декілька ліній. Від Марціана, гостинського стольника, який жив у другій половині XVI ст., пішла гілка Гіжицьких, осілих на Волині⁸⁴.

Першим серед Гіжицьких як пан на Краснополі та Молочках (1738) згадується Бартоломій Гіжицький старший (1672–1768)⁸⁵, полковник військ коронних, ловчий (1739), підстолій житомирський, стольник (1740, не утримався), підчаший черський, одружений зі Францишкою з Ромерів гербу “Єліта”⁸⁶.

Від їхніх синів – Кастана (бл. 1720–1785) і Тадеуша (пом. 1801 р.) – беруть початок відповідно перша й друга лінії роду.

Представники першої лінії роду не мали графського титулу, підтвердили дворянське походження і були записані до VI ч. родовідної книги дворянства Волинської губ.⁸⁷

З другої лінії роду Францишек Ксаверій (1786–1850), син Тадеуша, мав вже 1824 р. в Королівстві Польському визнання графського титулу як такого, що його вживало багато членів родини. Юзеф, правнук Тадеуша, дістав дозвіл, за рескриптом Міністерства внутрішніх справ, вживати графський титул в Угорщині як чужоземний (1896)⁸⁸. Представники цієї лінії володіли давніми родовими маєтками на Волині з початку XVII ст.: Сковородки, Круглик, Новоселиця, Медведівка Старокостянтинівського пов. Волинської губ. (тепер – Хмельницька обл.) тощо. Гіжицькі мали шлюбні зв'язки з Собанськими гербу “Юноша”, Грохольськими гербу “Сирокомля”, Оскерками гербу “Мурделіо відмінний”, Замоїнськими гербу “Єліта” (з “угорської” лінії роду) та ін.

До VI ч. родовідної книги Волинської губ. записано було також Петра Людвіка – третього сина Тадеуша Гіжицького – з потомством⁸⁹.

Маєтки Краснопілля (з 1717 р.) і Молочки (з 1731 р.) в Київському воєв. (тепер – Житомирської обл.) перебували у власності Гіжицьких з першої лінії роду. 1782 року відбувся поділ маєтностей між синами Бартоломія Гіжицького старшого. Краснопілля одержав Кастан, підстолій овруцький (1767), хорунжий житомирський (1779) і київський (1784), маршалок Барської конфедерації Волинського воєв. (1768), засновник першої лінії роду. Він збудував у Краснополі палац досить оригінальної архітектури, окресленої як венеціансько-готична. Маєток успадкувала його донька Саломея, яка внесла Краснопілля як посаг до родини чоловіка – Домініка Оскерка гербу “Мурделіо відмінний”, ротмістра кавалерії та кавалера орденів Орла Білого та

св. Станіслава. У їхніх нащадків близько 1880 р. Краснопіл придбав Вацлав Мазаракі, одружений з княгинею Станіславою Четвертинською. (Син від цього шлюбу, Едвард Мазаракі, овруцький маршалок, був останнім власником Краснополя перед 1917 р., коли садибу разом з колекціями спалили)⁹⁰.

1861 року донька Яна Непомуцена Гіжицького⁹¹, маршалка шляхти Житомирського пов. (1841–1843), і Юзефи з Валевських, гербу “Рох II, або Колумна” – Альбертина з Гіжицьких внесла маєток Молочки (Житомирського пов. Волинської губ.) як посаг до Замойських гербу “Єліта” (угорської лінії) – родини свого чоловіка Францишека Ксаверія (1826–?), цісарського та королівського камергера, ротмістра австрійських військ. Їхня єдина донька Марія Елеонора з Замойських Любомирська (1862–1945) була останньою власницею Молочок. Палац у Молочках, збудований у стилі класицизму в 1815–1820 рр., зруйновано під час Першої світової війни⁹².

12. [Ф.] 91, Годські [Гоздзькі]⁹³, 1 в'язка:

Списки фондів особового походження, укладені Н. Д. Полонською-Василенко, фіксують “[ф.] 91, Гоздзькі (Gozdzki), 1669–1731, не розібр[ано]”⁹⁴.

За списками фондів КЦАДА 1939 р. за № 91 зафіксовано фонд Потоцького, 1 од. зб. (інвентар Умані), 1818 р.

Станом на 2004 р. фонд Гоздзьких у ЦДІАК України не існує.

Гоздзькі походили з Гозду Радомського пов. Сандомирського воєв.

У XV ст. рід розгалужено на дві головні лінії. Одна з них – на Гозді та інших маєтках у Радомському пов. Перша лінія припинилася зі смертю Кароліни, дружини 1v. Януша Сангушка, 1804 р.

Друга лінія мала маєтки в Луковському пов. Люблінського воєв.

Важко встановити, до кого саме належали документи, що зберігалися в КЦАДА. На 1669–1731 рр., як датує документи Н. Д. Полонська-Василенко, припадає шлюб Станіслава Гоздзького з першої лінії роду (помер до 1693 р.) з Хеленою, донькою Кароля Тарла, воєводи люблінського, старости стенжицького. Стенжицьке староство Станіслав викупив у тестя.

Його син Антоній (помер до 1714 р.) одружений був 1v. з Анною Дунінівною-Борковською і мав з нею сина Юзефа, старосту грабовецького (помер 1731 р.)⁹⁵.

Отже, можливо, документи з родинного архіву нащадків Станіслава та Хелени з Тарло Гоздзьких раніше зберігалися в архіві Тарло⁹⁶. У ЦДІАК України серед документів роду є такі, що стосуються, зокрема, майнових відносин Яна Тарла, сандомирського воєв., з коронним кухмістером Б. Гоздзьким, датовані 1740-ми роками, тощо⁹⁷.

13. [Ф.] 378, Грохольські, Ножин⁹⁸, Червонський⁹⁹, П'ятничанський¹⁰⁰ (Поділля), 1519–1917, 678 [документів]:

За списками фондів Крайового архіву в Києві (1942–1943) – “[ф.] 378, Грохольські (Grocholski), граф[и], дід[ичі], Вінницького пов., 1619–1917, 680 док., всего +64 ящ.”¹⁰¹.

Станом на 1939 р. – “378, ф. Грохольських, 1519–1917, 678 [док.] [Примітка:] “Листування приватного та ділового характеру, спірні справи”¹⁰². На сьогодні у ЦДІАК України родовий фонд Грохольських (№ 239) становить 92 справи, крайні дати документів – 1580–1918 рр.

Грохольські гербу “Сирокомля” – рід, що походив з Малої Польщі¹⁰³. Взяли прізвище від назви маєтку Грохоліце Сандомирського пов. Рід мав розгалуження на Волині та Поділлі, з яких одна лінія одержала графський титул у Російській імперії 1881 р. Грохольські підтвердили графську гідність у 1890, 1895 рр. і були записані до V, VI ч. родовідної книги дворянства Подільської губ. та V ч. – дворянства Волинської губ. (1905)¹⁰⁴.

Маєток П’ятничани Брацлавського пов. та воєв. (тепер – село Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.) Грохольські дістали у посаг від Радзімінських гербу “Любич”. Міхал Грохольський (1704–?), чашник (1730), брацлавський земський суддя (1744), підписав елекцію короля Станіслава Августа (1764), поручик панцирної хоругви князя Януша Вишневецького, посол на сейм, фундатор домініканського костелу в Вінниці (1758) і каплиці в Терешках, рейментар української партії (1735–1737), ротмістр панцирної хоругви коронних військ (1752–1766), одружився з Анною з Радзімінських гербу “Любич”, панною на П’ятничанах і Вороновиці в Брацлавському пов., донькою Міхала, стольника чернігівського, і Камінської, гербу “Слеповрон”. Останній власник маєтку – Здзіслав Грохольський, був вбитий більшовиками (1920). Палац у маєтку перебудував з давнього замку Міхал Грохольський. Бібліотеку з цінними зібраннями знищено було наприкінці 1917 р. Залишки колекцій було перевезено до Вінниці. Під час польсько-радянської війни у травні 1920 р., коли Вінницю захопили польські війська, Здзіслав Грохольський вивіз частину колекцій до Варшави¹⁰⁵. Друга частина разом зі вцілілим фрагментом родового архіву після 1920 р. зберігалась у Вінницькій філії ВБУ, звідки 1923 року архів було перевезено до Києва. Рештки архіву лишилися 1926 р. на зберіганні у Вінницькому окрарху.

Червоненський і Норинський ключі Грохольські дістали як посаг від Боженець-Лешницьких¹⁰⁶. Гелена Юстина Лешницька, донька Войцеха Лешницького (?–1753) і Людвіки Нелавицької, онука Александра (?–1747), старости житомирського, вийшла заміж за Францишека Ксаверія Грохольського (1730–1792), королівського підкоморія, суддю земського брацлавського, мечника великого коронного, камергера королівського двору, торговицького дорадника (1792), кавалера орденів св. Станіслава та Орла Білого. Був послом на Чотирирічний сейм від Брацлавського воєводства.

Більшість маєтностей (у тому числі Червоне) після смерті батька успадкував Ян Непомуцен Грохольський (1767–1849), голова Подільського Головного суду¹⁰⁷.

Червоненський ключ, що охоплював, крім містечка Червоне¹⁰⁸, 19 фільварків, з них 16207 десятин землі у Житомирському пов. і 8000 дес. у Київській губ., перейшов у спадок учасникові повстання

1831 р., маршалкові шляхти Бердичівського повіту, Адольфу Грохольському (1797–1863), одруженому вдруге з княжною Вандою Радзівиллівною донькою кн. Миколая (1801–1853) і Вікторії з Нарбутів – Радзівиллів з бердичівської гілки роду. Не маючи дітей, Адольф Грохольський весь свій маєток записав другій дружині. Після його смерті 1863 р. Ванда Грохольська продала Червону Миколі Терещенкові та виїхала за кордон, де померла.

До революції 1917 р. містечко Червоне залишалося в руках спадкоємців Миколи Терещенка¹⁰⁹.

Норинський ключ успадкував старший син Францишека Ксаверія – Антоній (1767–1808), генерал-майор коронних військ, голова Порядкової цивільно-військової комісії Брацлавського воєв., кавалер орденів Орла Білого і св. Станіслава, маршалок шляхти Брацлавської губ., а згодом – Старокостянтинівського пов. (з 1796 р.). Помер бездітним (1808). Його маєтки перейшли до молодшого брата, Яна Непомуцена.

Архів Грохольських, на нашу думку, мав містити документи, що стосувалися П'ятничан як родового маєтку, а також Червоненського та Норинського ключів. До того ж, у ньому мали зберігатися документи кривних магнатських родин – Жевуських гербу “Кшивда”, Замойських гербу “Єліта”, Радзівиллів гербу “Тромби”.

14. [Ф.] 387, Ганські, Горностайпільський ключ, 1561–1812, 25 [документів]:

Крайні дати і обсяг фонду відповідає спискам КЦАДА станом на 1939 р. За списками Крайового архіву документів більше – “[ф.] 387, Ганські (Hanski), гр[афи], дід[ичі] Волинськ[ої] губ., 1561–1812, 30 док.”¹¹⁰.

У 2004 р. у ЦДІАК України зберігається фонд 244: Ганські, 1640–1858, 92 спр.

Ганські гербу “Корчак” згідно з А. Бонецьким походили з Ганська Холмської землі. Заможними стали через шлюбні зв'язки. Підтвердили дворянське походження і записані до дворянської родовідної книги Волинської губ. (1832 р.)¹¹¹.

Горностайпільським¹¹² ключем (Радомишльський пов.) володіли з 1781 р., коли Каєтан Потоцький гербу “Пілява” продав Яну Ганському, чашникові овруцькому (1769), хорунжому київському, підвоєводі київському, кавалеру ордену св. Станіслава)¹¹³. Горностайпільський ключ разом з іншими великими маєтками успадкував єдиний син Яна від шлюбу з Софією зі Скорупків Вацлав (1782–1843), маршалок шляхти Радомишльського повіту, а згодом – Волинської губ. Згодом виконував функції магістра масонської ложи в Житомирі, до якої належали також Адам і Генрік Жевуські¹¹⁴, Шимон Евераст Конопацький, письменник і мемуарист, а також багато інших дворян з округи¹¹⁵.

Донька Вацлава Ганського від шлюбу з Евеліною Жевуською графиня Анна Мнішкова (дружина Єжи Мнішека) продала Горностайпіль напередодні 1863 р.¹¹⁶.

15. [Ф.]310, [І]гнатовські, Фільварок Подертій, 1792–1824, 5 [документів]: За списками фондів Н. Д. Полонської-Василенко – “[ф.] 310, Ігнатовські (Ihnatowski), дід[ичі] Махновськ[ого] повіту Київськ[ої] губ., 1792–1824, 5 док.”¹¹⁷

Списки фондів КЦАДА 1939 р. фіксують за № 310 фонд Земського суду Проскурівського пов. Подільської губ., 1797–1815, 9 кн.¹¹⁸

На сьогодні фонд у ЦДІАК України не існує.

Ігнатовські гербу “Новіна” трапляються в документах з 1759 р. До I ч. дворянської родовідної книги Київської губ. внесено 1862 р. Августа і Францишека Миколая з синами, онуків Юзефа Ігнація¹¹⁹.

З ними одного кореня, на думку А. Бонецького, Іполит і Міхал, сини Базилія Александра, онуки Юзефа, правнуки Францишека, які підтвердили дворянство в Подільській губ. 1845 р.¹²⁰ і записані до родовідної книги дворянства Подільської губ.¹²¹

16. [Ф.]317, Іваницькі, Болехів, 1718–1740, 6 [документів]:

У списках Крайового архіву фонд 317, Іваницьких, які згадуються як дідичі Долинського пов., з невідомих причин викреслено¹²².

За списками фондів КЦАДА 1939 р. фонд № 317 – Володимирський земський повітовий суд Волинської губ., 1796–1800, 15 кн.¹²³

На сьогодні у ЦДІАК України фонд Іваницьких не існує.

Іваницькі на прізвисько Бабячек мешкали в Руському воєв. Вони підтвердили шляхетське походження в Теревольському гродському суді 1782 р.¹²⁴

Іваницькі гербу власного, або “Пелня”, пани на Іваницях і Деревні (або Деревнині), дідичі Володимирського пов. Волинського воєв. З них Юзеф, почесний львівський канонік, член галицького Сейму, Якуб і Вінцентій, сини Шимона та Маріанни Ястшембської, і Петро довели шляхетське походження 1782 р. і 1783 р. у львівському і белзькому земських судах¹²⁵.

Іваницькі записані до I та VI частин дворянської родовідної книги Волинської губ.¹²⁶

До кого саме з Іваницьких належали документи встановити тепер важко.

Болехів Долинського пов. Руського воєв. (тепер – Івано-Франківська обл.), що згадується нацистами як маєток Іваницьких, був на той час власністю Любомирських з жешовської лінії, а саме Єжи Ігнація Любомирського (1687–1753). Окремі частини Болехова в різні часи належали Понятовським гербу “Цьолек”, Потоцьким гербу “Пілява” з примасівської лінії. Після першого поділу Польщі 1772 р. Болехів перейшов до Австрії. Йоахим Потоцький 1789 р. продав свою частину в Болехові разом з солеварнею австрійському урядові¹²⁷.

Можливо, фонд Іваницьких у КЦАДА сформовано було з документів, вилучених під час опрацювання фондів Любомирських або Потоцьких напередодні війни 1941–1945 рр.¹²⁸

17. [Ф.]318, *Єловицькі, Яловець (Поділля)*¹²⁹, 1577–1910, 118 документів: За списками Н. Д. Полонської–Василенко – “[ф.] 318, Єловицькі (Jelowski), дід[ичі] Волинськ[ої] губ., 1577–1910, 1 пачка, не розібрано”¹³⁰. Станом на 1939 р. за № 318 записано: “Кременецький земський повітовий суд Волинської губ., 1796–1800, 15 книг”¹³¹.

На сьогодні у ЦДІАК України фонд Єловицьких не існує.

Єловицькі, гербу власного, інколи названого “Брама обозова” (званого “Боженець”), можливо, походили від переяславських князів татарського кореня Кропоток¹³². Тому вживали митру в гербу. Перестали вживати князівський титул з XVI ст. Взяли прізвисько Боженець.

Ім'я роду дало село Єловичі (Яловичі) Луцького пов. Вперше представник цього роду згадується в середині XV ст. у Книзі земельних данин Казимира IV¹³³.

Єловицькі – власники маєтків на Волині та Поділлі. Посідали уряди на Волині. Записані були до I та VI ч. родовідної книги дворянства Волинської губ. та VI ч. книги дворянства Подільської губ.¹³⁴

До кого саме з представників роду належав архів, з'ясувати важко. Напевно, документи зберігалися серед архіву невстановленого нами польського аристократичного роду. Адже з Єловицькими пов'язані були шлюбними зв'язками як магнатські роди – Любомирські гербу “Шренява”, Тарновські гербу “Леліва”, Дзедушицькі гербу “Сас”, Чарторизькі гербу “Погонь Литовська”, так і аристократичні – графи Красицькі гербу “Рогаля з митрою”, наприклад.

18. [Ф.]350, *Коссаковські, 1 в'язка:*

За списками фондів Крайового архіву в Києві, складених Н. Д. Полонською–Василенко для нацистів у 1942–1943 рр., фонд Коссаковських вже був описаний – “ф. 350, Косаковські (Kossakowski), дідич[і] Волин[ської] губ., 1725–1812, 69 док.”¹³⁵.

У лютому 1939 р. родовий фонд Коссаковських у КЦАДА не існував. 1939 року за № 350 зафіксовано “ф. Земський суд Черкаського і Чигиринського пов. Київської губ., 1799, 3 кн.”¹³⁶

На сьогодні у ЦДІАК України фонд Коссаковських не існує.

Коссаковські гербу “Слеповрон” на прізвисько Корвін – мазовецький рід, що походить з Коссака-Мурав у Цехановській землі. Розгалужені з XVI ст. Для старшого відгалуження литовської гілки роду надано графський титул у Російській імперії 1843 р., підтверджений 1859 р., 1861 р. і 1888 р. Для молодшого відгалуження, що припинилося 1843 р., у Російській імперії графський титул одержав Юзеф 1804 р. Інші гілки роду одержали графський титул 1875 р.¹³⁷ Окремі представники роду записані до VI ч. дворянської родовідної книги Подільської губ. (з 1845 р.)¹³⁸.

Маєтності їх були розташовані переважно у Віленському воєв., Ковенському повіті Троцького воєв., а також у Руському воєв.

Проте дехто з представників роду посідав маєтності та уряди на Волині.

З'ясувати до кого саме належали документи за обмеженими даними не можемо.

Документи архіву згодом належали до нащадків Яна, сина Марціана, підвояводи троцького (1570–?), який мав бути кременецьким гродським підстаростою і оселився на Волині (лінія на Богородчанах, Тверді та Курилівці)¹³⁹.

Останнім представником литовської гілки роду була Катажина з Поточьких, вдова Станіслава Коссаковського, каштеляна каменського, 1784 р. одержала графський титул у Галичині, але померла 1801 р., не залишивши потомства. За імператриці Катерини II маєтності Коссаковських зазнали конфіскації, а згодом Катерина II передала їх у власність Комарам, родичам Коссаковських.

Деякі члени роду легітимувалися перед Герольдією Королівства Польського з гербом “Корвін”¹⁴⁰.

Коссаковські гербу “Корвін” перебували в шлюбних стосунках з Ходкевичами гербу “Косцеша, або Гриф з мечами” з Яловичів у Кременецькому пов. і Ямполья на Волині (так звана лінія на Супраслі)¹⁴¹.

Можливо, документи, що потрапили до КЦАДА, зберігалися разом з документами невстановленої спорідненої родини, наприклад Поточьких гербу “Срібна Пилява” з Тульчина.

19. [Ф.] 340, Красицькі, графи, Сергутівщина, 1758, 2 [документи]:

За списками Н. Д. Полонської-Василенко фонд складався з однієї в'язки документів. Графи Красицькі згадуються як “дідичі Пинського пов.”¹⁴² Натомість автори документа, що публікуємо, подають назву маєтку – Сергутівщина, що звужує пошук.

1939 року фонд Красицьких не існував. За № 340 зафіксовано було “ф. Летичівський земський повітовий суд Подільської губ., 1796–1800, 22 кн.”¹⁴³

На сьогодні фонд у ЦДІАК України не існує.

Красицькі гербу “Роголя з митрою” – мазовецький рід, що походить від стародавнього роду Сецінських з Сеціна в Добжинській землі. З цієї родини Якуб (?–1540), пан на Красицях у Перемишльській землі, став називатися Красицьким.

Красицькі отримали графський титул Священної Римської імперії від цісаря Фердинанда II у Відні 1631 р., підтверджений у Австрії та Галичині 1786 р. Митру над гербом вживали з 1654 р.

Графський титул підтверджено в Російській імперії 1844 р., 1866 р. і 1882 р. У Російській імперії за Красицькими визнано графський титул Священної Римської імперії 1852 р.¹⁴⁴ Рід внесено до V ч. родовідної книги Волинської¹⁴⁵ і Мінської губ.

Щодо маєтків Красицьких, то вони були розташовані переважно на Пінщині, Волині, Київщині та Галичині.

Нам не вдалося ідентифікувати подану в документі назву Сергутівщина в Пинському пов. Берестейського воєв.

20. [Ф.]81, *Кудельські, Кудельчине*¹⁴⁶, 1703–[17]86, 89 [документів]:

У списках фондів Крайового архіву подано інший номер фонду – 319. Також не визначено адміністративну приналежність маєтків Кудельських¹⁴⁷.

Згідно зі списками фондів КЦАДА 1939 р. за № 81 зафіксовано “ф. Зем’янський суд Брацлавського та Надбозького повітів Брацлавського воєв., 1792, 1 кн.”¹⁴⁸.

Зараз у ЦДІАК України фонд Кудельських не існує.

Кудельські гербу “Слеповрон” взяли прізвище від с. Кудельчино в Дрогичинській землі Підляшського воєв. Відомі з кінця XVI ст. – згадуються в “Книгах рекрутських” у 1580 р.

З них Томаш 1764 р. підписав елекцію (обирання короля) Станіслава Августа від Мельницької землі.

Підтвердили дворянське походження 1816 р., 1854 р., 1855 р., 1857 р. Нарцис, Якуб і Міхал, сини Томаша, записані 1816 р. до III ч. родовідної книги дворянства Київської губ.

Потомство Станіслава, сина Онуфрія, дістало підтвердження дворянства в Царстві Польському та записано до книг шляхти Волинської губ. 1857 р.¹⁴⁹

21. [Ф.]342, *Кумановські, Куманівці (Поділля), 4 скрині:*

За списками фондів Крайового архіву в Києві – “[ф.] 342, Кумановські, (Kumanowski), дід[ичі] Летич[івського] пов., не розібрано, 4 ящ.”¹⁵⁰.

Станом на лютий 1939 р. за № 342 зафіксовано було “ф. Земського суду Сквирського пов. Київської губ., 1797–1799 рр., 6 книг”¹⁵¹.

Документи з архіву Кумановських надійшли до Києва з Вінниці¹⁵².

Архів цієї родини становив цінність для нацистів, оскільки частково був вивезений до Кам’янця-Подільського, де його залишили під час відступу взимку 1944 р. Можливо, такий інтерес зумовлено тим, що дехто з представників роду Кумановських гербу “Остоя”¹⁵³ у XVIII ст. нібито мали уряди в Овруцькому пов. Київського воєв. (Міхал, Фабіан, Єжи)¹⁵⁴. Їхнє потомство підтвердило дворянське походження та записано до I ч. дворянської родовідної книги Подільської губ.¹⁵⁵

Село Куманівці Літинського пов. Подільської губ. (тепер – Вінницька обл.) належало від початку Кумановським. Воно входило до Хмільницького староства. Кумановські володіли Куманівцями за привілеєм Зигмунда I з 1539 р., на ленному праві, з зобов’язанням справляти військову службу з хмільницьким старостою¹⁵⁶.

На сьогодні фонду Кумановських у ЦДІАК України не існує. Частина родинного архіву Кумановських зберігається в ЦДІАК України у фонді 223: Колекція “Серія Б” (оп. 1, т. 2, спр. 775, 787, 788, 792, 793, 803–806, 808, 810, 811, 815), а окремі документи зафіксовано в описах родових фондів Замоївських (ф. 256, оп. 1, спр. 1790, оп. 2, спр. 91, 102, 103, 107, 141, 207 тощо), Потоцьких (ф. 49, оп. 1, спр. 154–157, 161, 165, 174, 177, 180–183, 190, 191 тощо) та деяких інших.

22. [Ф.] 390, Ледоховські, Тетіївський ключ¹⁵⁷ (Київ¹⁵⁸), 1781–1805, 1 [документ]:

Станом на 1939 р. у КЦАДА зберігався фонд “Ледоховського Франца, 1781–1803 рр., 1 [од. зб. не зазначено]”¹⁵⁹.

За підготовчими списками Н. Д. Полонської-Василенко – “ф. 390: Ледоховський Франц, 1781–1803, 1 док.”; “справа Ледоховського з церквами в його маєтках”¹⁶⁰.

За списками Крайового архіву в Києві 1942–1943 рр. – “[ф.] 390, Ледоховські (Ledochowski), графи, дідичі Таращанського пов., 1781–1802, 7 док.”¹⁶¹.

На сьогодні фонд Ледоховських у ЦДІАК України становить 14 справ за 1733–1904 рр.

Ледуховські гербу “Шалава” – боярський рід. Прізвище взяли від назви маєтку Ledóchow на Волині (тепер – село Лідихів Кременецького р-ну Тернопільської обл.). З половини XVII ст. – найзаможніший волинський рід. Мали бути гілкою давнього роду Галків з Лещова Львівської землі. З них Нестор Галка дістав від Казимира Ягеллончика 1457 р. Ledóchow (Лідихів). Хтось з нащадків взяв прізвище від назви маєтку – Ледуховські на прізвисько Галка.

Одна з гілок роду дістала графський титул в Австрії і Галичині (1800), підтверджений в Російській імперії 1845 р. Записані до VI ч. родовідних книг дворянства Волинської (1837) і Київської (1870) губ.¹⁶²

Йдеться, мабуть, про документи Францишека Антонія (1728–1783) з графської, або кардинальської, гілки роду, дворянина Й. К. М. (1765), ротмістра панцирної хоругви коронних військ (1765), воєводи чернігівського (1776), старости володимирського (1771), кавалера орденів св. Станіслава й Орла Білого, та членів його родини.

Францишек Антоній першим серед Ледуховських графської гілки згадується як пан на Тетіївщині. Тетіївський ключ одержав від Констанції з Денгофів, яка передала ці маєтки як посаг своїй кривній Людвіці Денгофівні, дружині Ледуховського. 1787 року Тетіїв відвідав Станіслав Август. Донька Францишека Ледуховського, Аполонія, в свою чергу, внесла Тетіївський ключ (на той час – Таращанського пов. Київської губ.)¹⁶³ як посаг Томашу Адаму Островському (?–1817), каштеляну черському (за А. Бонецьким – сини Францишека Ледуховського продали йому маєток 1792 р.)¹⁶⁴.

23. [Ф.] 371, Любомирські, графи, Дубно, Сміла (Волинь)¹⁶⁵, 1781–1802, 600 [документів]:

За списком КЦАДА станом на 20 лютого 1939 р. – фонд Міхала Любомирського, 1581–1882 рр., неописаних 332, описаних 420 документів¹⁶⁶.

Згідно зі списками Н. Д. Полонської-Василенко – “[ф.] 371, Любомирські (Lubomirski), граф[и], дідичі Київської, Волинської губ.”, що містив загалом 600 документів, з них 119 приєднано з фонду “Серія Б” (№№ 126–201). Документи датовано 1610–1802 рр. Були й неописані документи¹⁶⁷.

Документи стосувалися Смілянщини та Дубна, маєтків, що належали Любомирським у XVIII ст., а також придушення гайдамацького руху.

На 2004 р. у ЦДІАК України фонд 236: Любомирські, нараховує 600 спр. за 1500–1907 рр.

Любомирські гербу “Шренява (без кшижа)” походять з Малої Польщі, з Любомежа під Щижицями в Краківському воєв., від назви якого взяли прізвище. Одна гілка на прізвисько Садло припинилася в XVII ст.¹⁶⁸

Себастьян Любомирський (бл. 1546-1613) підтвердив 1595 р. графський титул Священної Римської імперії, що належав Віснічу (цей маєток у Краківському воєв. Любомирський придбав 1593 р. і перетворив на родовий маєток).

1647 року Любомирські дістали диплом князів Священної Римської імперії. Підтвердили князівський титул у Галичині 1786 р. 1899 року Любомирські одержали дозвіл на створення Пшеворської ординації в Галичині¹⁶⁹.

У Російській імперії Любомирські підтвердили князівський титул 1861 р. і 1888 р. Внесені до V ч. дворянської родовідної книги Волинської, Київської¹⁷⁰ і Могилівської губ.

Родинний архів у Дубно, з якого походили документи КЦАДА, містить також архів Острозької ординації¹⁷¹, що його набув Станіслав Любомирський (1704–1793), воєвода брацлавський (1764) і київський (1772–1785), за Колбушовською трансакцією 1753 р. 1781 року приймав у Дубно Станіслава Августа під час поїздки короля по Поділля¹⁷².

Йдеться про представників припиненої 1911 р.¹⁷³ дубнівської гілки пшеворської лінії роду Любомирських, засновником якої був згадуваний у списках КЦАДА Міхал Любомирський (1752–1825), наймолодший син Станіслава, воєводи брацлавського і київського. Після Міхала маєтності, зокрема Дубно, успадкував після смерті старшого брата Казимира (1784–1812) четвертий син, Юзеф (1785–1870), князь, сенатор Королівства Польського, одружений з Доротою зі Стецьких гербу “Родван”. Їхній син Марцелій (1810–1866) виїхав за кордон, і онук Юзеф (1839¹⁷⁴–1911) утримував Дубно до 1876 р., коли продав маєток княгині Ельжбеті Боратинській.

Смілу разом з іншими маєтками 1723 р. придбав від Валевських дід Міхала, Єжи Александер Любомирський (бл. 1669–1735), маршалок польний австрійських військ, обозний великий коронний (1703), воєвода сандомирський (1725), кавалер Орла Білого.

1776 року частину Смілянщини успадкував старший брат Міхала – Францишек Ксаверій (1747–1819) з дубровненської гілки¹⁷⁵. Іншу частку він викупив у молодшого брата. Але 1787 р. Любомирський продав величезний маєток князю Григорію Потьомкіну. Натомість одержав Дубровну у Вітебському воєв. (від назви маєтку походить дубровненська гілка роду)¹⁷⁶.

24. [Ф.]358, Мйончинські, графи, Купель, Лита (Волинь), не розібрано, 7 скринь: У списках фондів Крайового архіву в Києві графи Мйончинські¹⁷⁷ згадуються як “дідичі Волинської губ.” Фонд лишився не опрацьованим¹⁷⁸. У лютому 1939 р. родового фонду не було, а за № 358 зафіксовано “ф. Київського головного суду, 1797–1799 рр., 11 книг”¹⁷⁹.

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України фонд Мйончинських не існує.

Мйончинські гербу “Сухокомнати” – мазовецький рід. Прізвище взяли від Мйончина Цехановської землі в Плоцькому воєв.

Одна з гілок роду дістала графський титул Священної Римської імперії 1683 р. Перше, старше відгалуження цієї гілки підтвердило титул у Пруссії 1853 р., у Російській імперії – 1875 р. Друге відгалуження дістало підтвердження титулу в Австрії 1803 р., в Російській імперії – 1876 р., 1877 р. і 1881 р.¹⁸⁰

Записані до V ч. дворянської родовідної книги Волинської губ.¹⁸¹

Маєтки Купель Старокостянтинівського пов. і Липа Дубнівського пов. Волинської губ. (тепер – Дубнівський р-н Рівненської обл.) Мйончинські дістали як посаг від Хілінських гербу “Ястшембець”. Граф Євстафій Марія (1844–1876) з молодшого відгалуження першої гілки роду, син Атанасія та Гелени з Ледоховських, одружився з Ольгою з Хілінських, власницею маєтків Липа і Купель на Волині, донькою Едварда (1828–1881), пана на Купелі з 1853 р.¹⁸², і Пауліни з Омецінських гербу “Юноша” (?–1876)¹⁸³. Досить швидко після народження доньки Емілії (1873) Євстафій Мйончинський помер, а його вдова вдруге вийшла заміж за Міхала Висоцького.

25. [Ф.] 395, Мнішки, графи, Вишнівець (Волинь)¹⁸⁴, 6 скринь:

За списками фондів Крайового архіву – 123 скрині, за попередніми даними – 3730 документів¹⁸⁵.

Номер фонду відповідає спискам КЦАДА 1939 р. Фонд надійшов з КОІА не пізніше лютого 1939 р.

На 2004 р. у ЦДІАК України фонд 250: Мнішки, містить 578 спр., що датуються 1557–1852 рр.

Мнішки гербу власного, або “Коньчице” – рід чеського походження, на прізвисько Вандалін, що писалися з Великих Коньчице¹⁸⁶ і Оссовіці. З 1533 р. оселилися в Польщі.

Дістали підтвердження графського титулу в Галичині та спадковий австрійський графський титул у Відні 1783 р.¹⁸⁷

Вишнівець (Кременецький пов. Волинського воєв.) разом з прилеглими маєтками, що становили Вишнівецький ключ, Мнішки одержали як посаг від Замойських гербу “Єліта”. 1745 року Ян Кароль Мнішек (1716–1759), генерал-поручик і шеф рейменту, ловчий великий коронний (1736), підкоморій великий литовський (1742), посол до Туреччини (1755–1756), кавалер ордену Орла Білого, фундатор костелів у Ляшках і Вишнівці, взяв шлюб з Катериною з Замойських гербу “Єліта” (1723–1771), панною на Вишнівці та інших маєтках у Кременецькому пов., донькою Міхала Здзіслава Замойського (1680–1735), VI замойського ордината, воєводи смоленського, старости гневського, братянського і ленкорського, та Ельжбети (1701–1770), доньки віленського воєводи, гетьмана великого литовського Міхала Сервація, останнього з роду князів Вишневецьких гербу “Корибут”¹⁸⁸.

У Вишнівці зберігалися родовий архів Мнішків (з 1748 р.)¹⁸⁹ і бібліотека, що збільшилася за Кароля Філіппа Мнішека (1794–1846), який займався геральдиком та генеалогією, був членом Кременецької судово-едукційної комісії. Молодший син Кароля Філіппа, Анджей Єжи (1823–1905) продав 1852 р. Вишнівецький ключ (11 тис. десятин землі) княгині Абамелек. 1857 року вона, в свою чергу, продала Вишнівецький ключ графові Володимиру Броель-Плятеру. Він перевіз рештки Вишнівецького архіву до Воробина.

Перед тим частину родового архіву з Вишнівця вивіз Анджей Єжи Мнішек, а частково – княгиня Абамелек. Остаточо розפורошив архів Толль, який купив Вишнівець на публічних торгах 1876 р. і вивіз рештки архіву і колекції до Києва та Петербурга¹⁹⁰.

Мнішки були пов'язані шлюбними зв'язками та майновими відносинами з магнатськими родами – Ходкевичами гербу “Косцеша, або Гриф з мечами”, Тарло гербу “Топор”, Оссолінськими гербу “Топор”, Замойськими гербу “Єліта” та ін. Тому в цьому родовому архіві мали зберігатися також документи як князів Вишневецьких, так і графів Замойських, інших кривних родин.

1921 року поляки за умовами Ризького миру порушили питання про повернення вишнівецької бібліотеки з Петербурга (зберігалася в Державному історичному архіві) та вишнівецьких колекцій живопису з музеїв Києва (куди їх передав Толль 1898 р.)¹⁹¹.

Здогадно перед війною 1941–1945 рр. у КЦАДА зберігалися рештки вишнівецького архіву Мнішків.

26. [Ф.] 313, Наркевич, Чернече (Поділ[ля]), 1780–1886, 79[документів]:

У списках фондів особового походження Крайового архіву – “[ф.] 313, Наркевич (Narkewicz), дід[ичі] Под[і]льськ[ої] губ., 1790–1886, 79 док.”¹⁹² Отже, нижня хронологічна межа документів Наркевичів за даними Н. Д. Полонської-Василенко інша – 1790 р. замість 1780 р. Можливо, сталася друкарська помилка.

За списками фондів КЦАДА 1939 р. родового фонду не було. За № 313 записано фонд “Земський суд Гайсинського і Ольгопільського пов. Подільської губ., 1787–1799, 15 кн.”¹⁹³

На сьогодні родовий фонд Наркевичів у ЦДІАК України не існує.

Йдеться про документи Йодків на прізвисько Наркевич гербу “Лис”, що писалися Йодки-Наркевичі. Походили з Великого князівства Литовського та Лівонії і мали спадковий маєток Йодки, або Йодковський у Лідському пов. Віленського воєв.

Відомі за документами з XVI ст.¹⁹⁴

З них Францишек Йодко (1740–1803) від шлюбу з Анною Завішанкою мав двох дочок і трьох синів. Один з синів – Єжи (1796–1875) довів дворянське походження в Російській імперії 1847 р. і записаний під іменем Юрій-Франц до VI ч. дворянської родовідної книги Подільської губ. (“перечислен из Виленских дворян”)¹⁹⁵. Одружений з Аделею Залеською гербу “Правдзіц”, донькою Якуба Залеського, маршалка Дубнівського повіту, Єжи Йодко мав двох синів – Антонія

та Яна, які підтвердили дворянське походження відповідно у 1866, 1865 рр. і разом з батьком внесені до VI ч. родовідної книги дворян Подільської губ. Напевно, йдеться про документи саме цієї родини, оскільки у списках фондів Крайового архіву вони зазначені як дідичі маєтків у Подільській губ. Цікава деталь – обидва брати Йодки-Наркевичі мали шлюбні зв'язки з родами, документи яких зберігалися за війни у КЦАДА. Антоній побрався з Хеленою Ледуховською (див. коментар 22), а Ян – з Ядвігою Хілінською з Купелі (див. коментар 24). Одна з дочок Антонія Йодка-Наркевича – Аделя була дружиною Ієроніма Кеневича¹⁹⁶.

На жаль, не вдалося встановити, до кого саме з представників цього роду належав маєток Чернече. У Подільській губ. село за такою назвою розташоване було у Балтському пов.

Відомо, проте, що у Великій Бубнівці (Проскурівський пов. Подільської губ.)¹⁹⁷ Ян Йодко-Наркевич (1852–?) мав колекції творів мистецтва та бібліотеку, що разом з палацом загинули під час Першої світової війни¹⁹⁸.

27. [Ф.] 379, *Оскерко, Замостя, Біловичі (Білорусія), 1508–1802, 641 [документ]:*

У списках Крайового архіву 1942–1943 рр. зафіксовано: “[ф.] 379, Оскерко (Oskierko), дід[ичі] Мозир[ського] пов.¹⁹⁹, 1608²⁰⁰–1802, 641 док. + 1 ящ.”²⁰¹ Уточнено адміністративну приналежність маєтків і обсяг документів.

За списками станом на лютий 1939 р. – “379, ф. Оскерків, 1508–1802, 641 док.”²⁰² За тематичним покажчиком до фонду, укладеному у КЦАДА 1941 р., зберігалося також 13 літерних справ, а отже, загалом було 654 спр.²⁰³

Згідно з приміткою в описі про зміст документів родового фонду Оскерків у КЦАДА 1939 р. – це ділове та приватне листування, матеріали до майнових суперечок. З тематичного покажчика дізнаємося, що на той час фонд містив також документи як генеалогічного, майнового характеру, так і публічного, пов'язаного з урядовою (привілеї містам і міщанам) та добродійною (фундуші церквам) діяльністю Оскерків, тощо. У фонді зберігалася значна частина документів Єленських, білоруської шляхти, з якими Оскерко мали шлюбні зв'язки у XVII–XIX ст.²⁰⁴.

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України фонд 240: Оскерки, містить 18 справ. Крайні дати документів – 1809–1886 рр.

Оскерки гербу “Мурделію відмінний” – литовський шляхетський рід, бере початок з кінця XV ст.

Деякі представники роду посідали важливі уряди в Литві. Сенатором у роду був лише Антоній Оскерко (?–1735), писар великий литовський (1724) і каштелян новогрудський (1726). Від нього походять чотири лінії роду. З них Гервасій Людвік (?–1770) був великим чашником литовським (1748) і великим референдарем литовським (1764). Оскерки дістали підтвердження дворянського походження в Російській імперії у 1832 р., 1834–1857 рр., 1848 р.²⁰⁵

Рід Оскерків внесено до VI та II ч. дворянських родовідних книг Волинської, Гродненської і Мінської губ.²⁰⁶

Мали маєтки та справляли уряди в Мозирському пов. Мінського воєв.: Самуель, мозирський земський суддя, фундатор монастиря бернардинів у Слуцьку 1672 р.; Гервасій Людвік (1724–1738), Єжи (1755–1765), Людвік (1765–1771) і Казимир (1773), мозирські гродські старости. Маршалками шляхти Мозирського пов. були: Антоній (1716), Рафаїл Алоїзій (1738–1767)²⁰⁷, Мацей Казимир (1772–1793; 1794 р. його було піднесено до гідності каштеляна мозирського)²⁰⁸. Були землевласниками також у Київському воєв.²⁰⁹.

Не вдалося ідентифікувати маєтки – Замостя, Біловичі (Білорусь). У XIX ст. Оскерки мешкали на території Мозирського пов. Мінської губ. та Житомирського пов. Волинської губ.

Архів, напевно, належав до нащадків Рафаїла Алоїзія і перебував у складі краснопільського родового архіву Гіжицьких–Оскерків (див. коментар 11). Таке припущення випливає, зокрема, з аналізу складу документів сучасного фонду Оскерків у ЦДІАК України (хоча крайні дати виходять за хронологічні межі фонду КЦАДА).

28. [Ф.] 79, *Оссолінські, Летичів*²¹⁰ (Поділ[ля]), 1721–1839, 61 документ. У списках, підготовлених Н. Д. Полонською-Василенко, читаємо: “[ф.] 79, Оссолінські (Ossolinski), граф[и], [дідичі] Летичівського пов., 1721–1839, 61 док.”²¹¹.

За списками фондів КЦАДА станом на 1939 р. фонду Оссолінських не існувало. За № 79 там зафіксовано фонд Брацлавського гродського суду, 1793–1797, 18 книг.

На 2004 р. у ЦДІАК України родовий фонд Оссолінських не існує.

Оссолінські гербу “Топор” – розгалужений малопольський рід, родоначальником котрого вважається Ян з Оссоліна, Балиць і Гозьлиць Сандомирського воєв. (?–1396), каштелян вислицький²¹². Одного походження з родом Тенчинських. Засновниками різних ліній роду були брати Павло (?–1434) та Прокіп (?–1433).

Одна з гілок роду Оссолінських дістала графський титул 1527 р. від Карла V, імператора Священної Римської імперії, а 1561 р. – підтвердження від cesаря Фердинанда I.

Друга гілка одержала прусський графський титул 1798 р., підтвердження титулу в Пруссії 1805 р., в Російській імперії – 1848 р.

Третя гілка – підтвердження в Галичині 1785 р.

З лінії Павла 1633 р. Єжи (1595–1650)²¹³ дістав князівський титул на Оссоліні від папи Урбана VIII і 1634 р., від cesаря Фердинанда II – князівський титул Священної Римської імперії, проте титул не був підтверджений у Речі Посполитій. Єжи помер, не залишивши потомства.

З лінії Прокопа Францишек Максиміліан (бл. 1676–1756) у 1733 р. здобув французький князівський титул, проте також не залишив потомства.

Припинилися графські гілки цього роду²¹⁴.

Рід Оссолінських записано до родовідної книги дворянства Царства Польського та VI ч. родовідної книги дворянства Волинської губ.²¹⁵ Можливо, йдеться про родинний архів Юзефа Яна Канті (1707–1780), воєводи волинського (1756–1775), з лінії Прокопа. Він мав маєтності не тільки в Мазовії та Підляшші, але й на Волині (Турійськ) та Поділлі й Брацлавщині (Антонівка, Томашпіль²¹⁶ тощо). Його дружина – Тереза зі Стадницьких гербу “Шренява” (померла 1776 р.) – брала активну участь у політичному житті Речі Посполитої й підтримувала противників короля Станіслава Августа й реформ. Їхня донька Анна Тереза (?–1810)²¹⁷ вийшла заміж за Юзефа Потоцького (1735–1802) з гетьманської лінії, молодшого сина Станіслава (1698–1760), власника Немирова, і Гелени з Замоївських, великого кравчого коронного (1767). Можна припустити зв’язок цих документів з архівом Потоцьких з Немирова.

29. [Ф.]385, *Понятовські, Диковичі (Волинь)*²¹⁸, 1519–1824, 27 [документів]:

У Крайовому архіві 1942–1943 рр. – “[ф.] 385, Понятовські (Poniatowski), дід[ичі] Волинськ[ої] губ., 1519–1824, 27 [док.]”. Щоправда, у чорнових списках є уточнення – “ф. 385: Понятовський Франц, 1715–1880, 27 док. Майнові документи”²¹⁹.

За списками фондів КЦАДА 1939 р. за № 385 зафіксовано “ф. Понятовського, 1597–1824, 4 [док.]”²²⁰.

На 2004 р.у ЦДІАК України фонд 243: Понятовські, містить 30 спр. за 1714–1880 рр.

Понятовські гербу “Цьолек” – шляхетський рід. Головною садибою в XV–XVI ст. мали село (тепер – місто) Понятова в Люблінському воєв., від якого походить їх прізвище²²¹. На початку XVII ст. два Понятовських гербу “Цьолек” переселилися до Краківського воєв., де їхні нащадки зміцнили майнове становище на службі у Любомирських, потужних магнатів.

Найвидатнішими представниками князівської лінії роду Понятовських гербу “Цьолек” була родина останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа (1732–1798)²²². Документи цієї родини й тепер зберігаються в ЦДІАК України.

Проте у КЦАДА знаходилися також документи представників української гілки роду²²³, а саме нащадків Ігнація, чашника житомирського (1750), королівського генерал-ад’ютанта, хорунжого люблінського (1787), кавалера ордена св. Станіслава, який набув маєтки в Старокостянтинівському пов., зокрема Купель, що її згодом купили у його нащадків Мйончинські (див. коментар 24)²²⁴.

У авторів генеалогічних праць немає певності щодо покривності цієї гілки роду з королівською родиною. Хоча майнові стосунки вони мали.

Другий син Ігнація Понятовського та Анни з Малаховських – Юзеф (1762–1845), полковник-ад’ютант князя Юзефа Понятовського (1763–1813), купив у племінника короля Станіслава Понятовського

(1754–1833), підскарбія литовського, значні маєтності в Київському воєв. (з маєтками могли потрапити й документи з архіву князівської лінії).

Юзеф Понятовський, який залишив потомство від шлюбу з Юлією Грохольською, дістав підтвердження дворянського походження в Російській імперії 1825 р. і записаний до VI ч. дворянської родовідної книги Київської губ.²²⁵ Їхні сини Ламберт (1796–?), Цезарій (1803–?) і Даріуш станом на 1849 р. належали до заможних землевласників польського походження: мали відповідно 1690, 1412 і 1925 кріпаків²²⁶. Маєток Диковичі, розташований у Пінському пов. Берестейського воєв., належав синові Никодима Тадеуша та Францишки з Скурковських – Францишекові Понятовському, пінському судді гродському (1786), земському (1791), мстиславльському скарбникові, з литовської лінії роду²²⁷. Документи стосовно прав власності цього маєтку (1729–1787) досі зберігаються в ЦДІАК України²²⁸. Згодом маєток перейшов до Марціна Красицького гербу “Роголя з митрою”.

На сьогодні документи фонду належать як представникам князівської лінії, так і української гілки з литовської лінії роду.

30. [Ф.] 378, Порай-Модельські²²⁹, Березані (Київ), 1725–1832, 13 документів:

За списками КЦАДА станом на 1939 р. за № 378 зафіксовано фонд Грохольських. Зрештою й в даному документі фонд Грохольських має такий самий номер. Напевно, сталася друкарська помилка, що повторилася в списку фондів особового походження Крайового архіву, укладених Н. Д. Полонською-Василенко 1942–1943 рр.

За цим списком Порай-Модельські були дідами Таращанського пов. Київської губ. Документи майнового характеру, переважно судові справи²³⁰.

Проте сталася помилка з написанням прізвища, що перейшла до списку фондів, укладених Н. Д. Полонською-Василенко: згадувані у тексті документа Модельські були гербу “Бродзіц” і походили з Малої Польщі²³¹.

Йдеться про шляхетський рід Мадейських гербу “Порай”, які писалися Порай-Мадейські і дійсно мали маєтки в Таращанському пов.²³² Мадейські гербу “Порай”, або Порай-Мадейські, легітимувалися щодо дворянського походження 1836 р. у Києві. Тоді з’ясувалося, що українська гілка роду походила від Антонія, який жив на початку XVIII ст. Його син Казимир, ловчий бузький, здається, першим у роду в середині XVIII ст. перебрався на Україну. Нащадки Казимира та його дружини Анни фон Остен-Сакен – сини Ян, поручик, Людвік полковник, Юзеф, хорунжий коронних військ, і донька Анеля. Підтвердили дворянське походження 1899 р. Записані до I ч. дворянської родовідної книги Київської губ.²³³

Людвік був маршалком шляхти Звенигородського пов., а його син Леонард – Таращанського пов. Київської губ. Перелік дідичів 1801 р. фіксує Людвіка Порай-Мадейського як власника маєтку Лисянка Звенигородського пов. Ян, його брат, був дідичем маєтку Жидовчин

Таращанського пов.²³⁴.

Син Людвіка, Леонард був власником значного маєтку, який з часом втратив, зокрема сіл Скибинці (тепер – Тетіївського р-ну Київської обл.), Зрайки (тепер – Володарського р-ну Київської обл.), Леонардівка, Нова Гребля (тепер – Бородянського р-ну Київської обл.). 1854 року його було обрано маршалком дворянства Київської губ.

Не виявлено відомостей щодо вказаного в документі маєтку.

На сьогодні фонд Порай-Мадейських у ЦДІАК України не існує.

31. [Ф.] 389, *Потоцькі, Умань (Київ)*²³⁵, *Немирів (Поділ[ля])*²³⁶, 160 скринь: Згідно зі списками 1939 р. у КЦАДА існував за цим номером фонд Гадєбських (див. коментар 10). Фонд Потоцького на той час мав № 91 і містив лише інвентар Умані за 1818 р. Отже, родовий фонд Потоцьких з КОІА надійшов до КЦАДА протягом 1939 р. Напередодні війни 1941–1945 рр. він становив 24 000 документів і 15 000 листів. Проте впорядкувати його не встигли, оскільки за списками фондів Крайового архіву 1942–1943 рр. – “[ф.] 389, Потоцькі (Potocki), граф[и], дід[ичі] Київськ[ої], Подільськ[ої] губ., не розібрано 164 ящ.”²³⁷

Архів Потоцьких, що надійшов до Києва з Вінниці 1922 р., за визначенням архівістів являв собою колекцію. У ньому зберігалися також документи спорідненого роду Щербатових-Строганових, власників Немирова.

Сформований у КЦАДА фонд становив інтерес для нацистів, оскільки в ньому були документи політичного змісту – королівські грамоти, універсали, листи королів тощо. Тому восени 1943 р. частину цих документів (17 скринь) було вивезено до Кам'янця-Подільського, куди переїхало Крайове управління. У січні 1944 р. документи опинилися в Чехії, звідки після закінчення війни повернулися до Києва не в повному обсязі.

У ЦДІАК України фонд Потоцьких (№ 49) складається з 6448 спр. за 1435–1918 рр. і містить рештки декількох родинних архівів – з Кристинополя, Тульчина, Умані, Немирова, Печери.

Потоцькі гербу “Пілява” – шляхетський рід з Малої Польщі, розгалужений на Поділлі, Брацлавщині та Київщині. Взяли прізвище від маєтку Поток у Ксьонському пов. Краківського воєв. Відомі з XVI ст. Першим сенатором у роду був Анджей (бл. 1553–1609), каштелян кам'янецький, родоначальник гетьманської лінії (так званої Срібної Піляви). На початку XVII ст. представники роду дістали королівські надання в Україні – справляли воєводські (брацлавський), старостинські (черкаський, літинський) уряди²³⁸.

На той час Потоцькі вже набули спадкові маєтності на Брацлавщині (Браїлівська волость, Джурин).

Серед Потоцьких спадковий австрійський графський титул здобув 1784 р. Станіслав Костка (1755–1821) з віляновської гілки гетьманської лінії, що його підтвердив 1843 р. у Російській імперії син Александер (1776–1845)²³⁹. Спадковий австрійський графський титул мали також представники ланцутської та крешовицької гілок роду. Графський титул у Російській імперії вдалося дістати 1903 р. лише єдиному представнику роду – Константи Юзефу Потоцькому (1846–

1909) з тульчинської гілки гетьманської лінії, власнику маєтку Печера в Подільській губ., І теплицькому ординату. Він та його сини були занесені до V ч. дворянської родовідної книги Київської губ. Їхні родичі з тульчинської гілки – Станіслав з синами – були записані 1834 р. лише до VI ч. дворянської родовідної книги Київської губ.²⁴⁰ Немирів Брацлавського воєв. (тепер – Вінницької обл.) набув 1695 р. Юзеф Потоцький (1673–1751), воєвода київський (1702), гетьман великий коронний (1735), молодший син Анджея (?–1691), гетьмана польного коронного (1684), та Анни Рисінської²⁴¹. Вінцентій (?–1825), онук Юзефа, у Немирові заснував мануфактури, при них побудував житлові будинки для працівників, а також школу для їхніх дітей. Для синів околичної шляхти створив Кадетський корпус, розрахований на 24 учнів. Проте великі витрати довели його до банкрутства; зібрані ним колекції творів мистецтва зазнали розпорошення. Останньою серед Потоцьких власницею Немирова була Марія, донька Болеслава Потоцького (1805–1896) з тульчинської гілки, дружина графа Григорія Строганова. Їхня донька Марія, дружина князя Володимира Щербатова, разом з дітьми трагічно загинула 1920 р. у Немирові.

Архів у Немирові містив документи, що залишилися від Вінцентія Потоцького²⁴².

Під час фондування документи Немирівського архіву були хибно виділені в окремий фонд графів Строганових.

Маєток Умань у Брацлавському воєв. (тепер – Черкаська обл.) Потоцькі одержали у спадок від Калиновських. Станіслав “Ревера” (бл. 1589–1667) був одружений із Зофією з Калиновських, донькою Валенти Александра, генерала подільських земель (з 1614 р.). Їхній син Фелікс Казимир Потоцький (?–1702), гетьман польний коронний (1692), став засновником тульчинської гілки роду. Один з синів Фелікса Казимира, Станіслав Владислав (?–1732), воєвода белзький (1729), одержав Умань, Тульчин, Торговицю, Браїлів і Демидівку²⁴³ як спадок від припиненого на той час роду Калиновських, з якого походила бабка його, Зофія Калиновська²⁴⁴. Станіслав Владислав не залишив потомства, й спадок перейшов до його племінника Францишека Салезія (?–1772) з тульчинської лінії, воєводи волинського (1755), київського (1756), сина Юзефа (?–1723), стражника великого коронного, і Теофіли з Цетнерів.

З 1793 р. Умань увійшла до складу Російської імперії, з 1797 р. – повітове місто Київської губ.

Власником Умані став Станіслав Щенсний (1751–1805), воєвода руський, який заснував парк “Софіївка” на честь третьої дружини, гречанки Софії.

Маєток разом з парком “Софіївка” було конфісковано у їхнього сина Александра (1798–1868), за участь у листопадовому повстанні (на підставі указу Миколи II від 22 березня 1831 р.)²⁴⁵.

32. [Ф.] 306, Пронські, Берестечко (Волинь), 1512–1740, 12 документів: За списками фондів, укладеними Н. Д. Полонською-Василенко у 1942–1943 рр., обсяг фонду уточнено – “[ф.] 306, Пронські (Pronski), кн[язі], дід[ичі], Волинськ[ої] губ., 1512–1740, 15 док. Прилучено з Серії Б²⁴⁶ 125 док.”²⁴⁷

У списках фондів КЦАДА станом на 1939 р. за № 306 зафіксовано фонд Брацлавського земського повітового суду Подільської губ., 1797–1801, 16 книг²⁴⁸.

На сьогодні у ЦДІАК України фонд Пронських не існує.

Засновником гілки роду Пронських гербу “св. Георгій” і власного, що оселилася в Україні, був князь Юрій (зг. 1479), син князя Федора Івановича, який перейшов на службу до великого князя литовського. Родоначальниками князів Пронських-Шемякіних і Пронських-Турнтаїв у Росії стали брати князя Федора Івановича (жив у середині XV ст.) – Іван Іванович та Андрій Іванович²⁴⁹.

Сенаторами в роду були: Семен (Фрідріх) Глібович, воєвода київський (1544–1555), Іван, воєвода підляський (1550), Александер, каштелян троцький (1591–1595)²⁵⁰.

Українська гілка князів Пронських припинилася 1638 р.²⁵¹

Маєток Берестечко Федора Богушівна Боговитинівна внесла як посаг Семену (Фрідріху) Глібовичу Пронському (?–1555), воєводі київському (1544–1555), який заснував оборонний замок. 1547 року Зигмунд I надав князю міський привілей для Берестечка, з правом проведення ярмарків. Від Александра Октавіана (?–1638), онука Семена Глібовича, Берестечко переходить до Лещинських, які посідали його до 1680 р.²⁵². Напевно, документи князів Пронських зберігалися серед архіву наступних власників Берестечка – родини Януша Якуба Замойського гербу “Єліга”, IX замойського ордината, подільського воєводи²⁵³ (з 1765 р., перед ним власниками Берестечка були Карчевські гербу “Ясенчик”).

33. [Ф.] 380, Пшездзецькі²⁵⁴, графи, Чорний Острів (Поділ[ля], 1903–1916, 28 [документів]:

Щодо списку фондів Крайового архіву 1942–1943 рр., то в ньому зафіксовано: “ф. 380, Пшездецькі (Przezdziecki), граф[и], дід[ичі] Подольськ[ої] губ., 1903–1916, 42 док.”²⁵⁵ Як бачимо, різняться крайні дати і кількість документів.

За переліком фондів КЦАДА 1939 р. – “380, ф. Пржездецьких, 1903–1915, 25 док.”; [примітка:] “листування приватного характеру”²⁵⁶.

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України фонд 878: Пшездзецькі, містить 276 спр. за 1819–1923 рр.

Пшездзецькі гербу “Рох III” – мазовецький рід, який згодом осів на Литві й Волині.

Сенаторами в роду з 1677 до 1772 р. були три особи – Миколай Владислав († 1677), каштелян новгородський (1677); Александер († 1732), каштелян ліфляндський (1726); Антоній Тадеуш († 1772), підканцлер ВКЛ (1764).

Пшездзецькі довели дворянське походження в Російській імперії і їх записано до VI ч. дворянської родовідної книги Подільської губ. З них Константи, маршалок шляхти Подільської губ., таємний радник²⁵⁷, одержав 1846 р. російський графський титул для себе і був внесений до V ч. родовідної книги дворян Подільської губ.²⁵⁸ Помер у 1856 р.

Його син від шлюбу з Аделаїдою з Олізарів († 1848) – Александер Пшездзецький (1814–1871), історик, видавець праць Я. Длугоша та ін., член Краківської Академії наук, автор розвідки з генеалогії свого роду²⁵⁹.

Микола II 1913 р. затвердив у спадковій графській гідності Юзефа (1872–?), Костянтина (1880–?), Стефана (1880–?) і Рейнольда (1880–?) Пшездзецьких, правнуків графа Константи Пшездзецького²⁶⁰.

Чорний Острів – місто²⁶¹ в Проскурівському пов. Подільської губ.²⁶² разом з іншими маєтками, що складали Чорноострівський ключ (загалом – 3777 дес. у 1881 р.), належав Пшездзецьким через шлюбні зв'язки з князями Огінськими гербу “Огінець” (підтвердили титул у Російській імперії 1862 р.). Катажина Огінська, донька Юзефа Огінського, воєводи троцького (1700–1736), та Анни з Вишневецьких, 1744 р. вийшла заміж за Антонія Пшездзецького (1718–1772), маршалка трибуналу литовського (1739), писаря великого литовського (1750), підканцлера ВКЛ (1764), і внесла йому як посаг Чорний Острів.

З Пшездзецьких останньою власницею Чорного Острова була Марія, донька Кароля (1818–1882), сина графа Константи, і Ельжбети Ляхманн. Марія внесла маєток як посаг своєму чоловікові, графу Вінцентію Валевському гербу “Колумна”²⁶³.

34²⁶⁴. *Жевуські*²⁶⁵, графи, Стор (Поділля), Костянтинів (Волинь), 1 скриня: За списками фондів Крайового архіву – “ф. 300, Ржевуські (Rzewuski), граф[и], дід[ичі] Под[і]льськ[ої] губ., не розібрано, 2 ящики”²⁶⁶

1939 року у списку фондів КЦАДА за № 300 зафіксовано “Острозький повітовий суд Волинського намісництва, 1796 р., 1 книга, № 3358”²⁶⁷.

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України родовий фонд Жевуських (№ 259) містить 141 спр. за 1649–1869 рр.

Жевуські гербу “Кшивда з відміною” – шляхетський рід з с. Жевуські у Більському пов. на Підляшші²⁶⁸. У XVI ст. взяли прізвище від маєтку, де мешкали й в XIX ст. Дехто з них вживав прізвисько Бейдо (Beydo) від села Бейди (Bejdy), що його Жевуські також посідали. Засновниками ліній роду були сини Міхала Флоріана († 1687), надвірного підскарбія коронного, – Адам (роздольська лінія) і Станіслав Матеуш (підгорецька²⁶⁹, або старша²⁷⁰ лінія). До останньої належали також власники Старокостянтинова.

З підгорецької лінії роду Леон (1808–1869), син Вацлава на прізвисько “Емір” (1785–1831), і Розалії з Любомирських гербу “Шренява” (1788–1865), онук польного коронного гетьмана Северина (1743–

1811), одержав 1847 р. від цесаря Фердинанда I підтвердження галицького графського титулу, а 1857 р. – від Франца Йосифа I. Проте у шлюбі з графинєю Таїдою Малаховською гербу “Наленч” (1820–1911) також не залишив потомства.

Російський графський титул дістали 1856 р. діти Адама Вавринця (1760–1825) з погребещенської²⁷¹ гілки підгорецької лінії роду і Юстини Рдултовської гербу “Дрогослав”, а також Флоріан, віленський полцімейстер (1848), неодружений син Северина, онук Станіслава Фердинанда.

Окремі нащадки підтвердили графську гідність 1885 р. Жевуських записано було до V ч. дворянської родовідної книги Київської губ.²⁷² Аристократична лінія роду припинилася зі смертю її останнього представника “по мечу” Леона Жевуського (1902–1964), який не залишив потомства²⁷³.

Назву маєтку Стор на Поділлі не вдалося ідентифікувати. Можливо, архівісти припустилися помилки. Довоєнний директор АГАД у Варшаві Адам Стебельський вважав, що йдеться про Старокостянтинівський архів Жевуських (див. документ № 3). У документах Старокостянтинів згадується як Костянтинів.

Старокостянтинів (пол. Stary Konstantynów, повітове місто Волинської губ.; тепер – районний центр Хмельницької обл.) Жевуські одержали як посаг від Любомирських. Северин Жевуський (1743–1811) з підгорецької лінії, гетьман польний коронний (1774), учасник Торговицької конфедерації, одружився 1782 р. з Констанцією Малгожатою з Любомирських гербу “Шренява” (?–1840), “власницею Старого та Нового Костянтинова²⁷⁴ на Волині”, донькою Станіслава (1720–1783), маршалка великого коронного, кавалера орденів Орла Білого та св. Станіслава, і Ізабелли (?–1816) з князів Чарторизьких гербу “Погонь Литовська”.

У XVIII ст. власністю Жевуських був Новокостянтинів (у XIX ст. Новий Костянтинів, м-ко Літинського пов. Подільської губ.; тепер – село Летичівського р-ну Хмельницької обл.), заснований князями Острозькими. 1764 року маєток належав Міхалу Юзефу Жевуському († 1770) з роздольської лінії роду, воєводі подільському, сини якого не залишили потомства в чоловічій лінії. Від Жевуських маєток перейшов до Чарторизьких, які продали його Ярошинським. Останні змушені були продати Костянтинівський ключ Кочубеям²⁷⁵.

35. Ф. 90, Сапєги, Дорогоста[ї]²⁷⁶ (Волинь), 1402–1813²⁷⁷, 1034 [документів]:

За списками фондів Крайового архіву – “[ф.] 90, Сапєги, граф[и], дід[ичі] Волинськ[ої] губ., 1402–1831, 1040 док.”²⁷⁸

Станом на лютий 1939 р. – “[ф.] 90, Сапєги, 1402–1716 рр., 920 од.”²⁷⁹.

На 2004 р. у ЦДІАК України – фонд 48: Сапєги, 1402–1831 рр., 1068 спр. Фонд перебував у КЦАДА з початку 1920-х років. Здогадно документи вилучено з родового архіву Браницьких у Білій Церкві (див. коментар 4), що надійшов у Київ 1922 р.²⁸⁰

У КЦАДА зберігалися королівські привілеї, універсали, різні майнові документи, а також листування видатних представників роду – зокрема канцлера великого литовського Лева (1556–1633), маршалка литовського надвірного Яна Станіслава (1589–1635), підканцлера Казимира Леона (1609–1654) – представників гілки Івана з черейської лінії Сапег, тощо²⁸¹, тому нацисти вивезли найцінніші документи.

Сапєги гербу “Лис” походили зі Смоленщини. Відомі вже в XV ст. Незважаючи на шлюбні зв’язки з князівськими родинами, Сапєги не були князівського походження. Їх було визнано князями за Зигмунда I (1512).

Прізвище Сапєга утворено в XVI ст. від прізвиська родоначальника, великокнязівського писаря Семена Сопіги. Сини Семена, Івашко та Богдан стали засновниками відповідно коденської та черейської (згодом рожанської, або сіверської), ліній роду. За 1511–1796 рр. у роду справляли сенаторські уряди 38 осіб.

1570 року представники коденської лінії одержали графський титул Священної Римської імперії від цесаря Максиміліана II, підтверджений Зигмундом II Августом 1572 р.

1768 року Сапєги дістали на Сеймі підтвердження князівського титулу (в Австрії – 1840 р.). На Сеймі визнано привілей Зигмунда I (1512) на ім’я Яна на Кодню Сапєги, воєводи вітебського, маршалка ВКЛ, про підтвердження гербу “Лис” замість гербу “Лілія”, прийнятого в Городлі (1413). Привілей був облятований в Литовській метриці 1744 р.²⁸²

У Російській імперії визнано їх князями 1874 р. Маєтки були конфісковані за участь у повстанні 1831 р.

Спадкові члени австрійського парламенту (1861). Піднесені до гідності *Durchlaucht* у Австрії 1905 р.

Маєток Дорогостаї (або Доростаї Луцького пов. Волинського воєв.; у XIX ст. – Доростаї Великі та Малі, Дубнівського пов. Волинської губ., між Млиновим і Острожцем)²⁸³, що згадується в документі, належав до представників коденської лінії роду, які одержали від Дорогостайських як посаг. Перейшов у спадок до Ходкевичів, нащадків Цецилії Зофії Сапєжанки, єдиної сестри та спадкоємиці великого канцлера литовського Яна Фрідеріка (1680–1751) з коденської лінії, та Яна Кароля Ходкевича (1686–1712)²⁸⁴.

36. [Ф.] 352, *Скірмунт, Пінськ, 1 в’язка*:

За списками Крайового архіву – “[ф.] 352, Скірмунти (Skirmunty), дід[ичі] Пінськ[ого] пов., не розібрано, пачка, 228 док.”²⁸⁵

За списками 1939 р. ф. 352 – “Черкаський магістрат Київської губ., 1792, 1 кн.”²⁸⁶.

На 2004 р. у ЦДІАК України родового фонду немає.

Документи Скірмунтів зберігаються в родових фондах, зокрема фонді Потоцьких (наприклад, ф. 49, оп. 1, спр. 154, 161, 165, 174, 177, 180, 181–183, 190, 191), у Колекції документів на право власності (ф. 2228, оп. 1, спр. 549–565, перша пол. XVI ст. – 1881 р.)

Скірмунти гербу власного, або “Дуб”, чи гербу “Приятель одмінний”²⁸⁷ – середня заможна шляхта. Відомі з XVI ст. Мешкали в Пінському пов. Берестейського воев. (з 1795 р. – Мінської губ.)²⁸⁸, де посідали з кінця XVIII ст. різні уряди. До Скірмунтів гербу “Дуб” належав Адам (друга половина XVIII ст.), посол на сейми, пінський земський суддя, 1765 р. одержав номінацію на пінського конюшого. 1794 року був членом Постійної Ради (Rada Nieustająca)²⁸⁹.

Представники роду були повітовими маршалками – Шимон (1812), Адам (1817), Александер (1825)²⁹⁰.

Рід Скірмунтів внесено до VI ч. родовідної книги Мінської губ. та VI ч. і I ч. родовідної книги Гродненської, Віленської і Ковенської губ. Родовим маєтком Скірмунтів було Поріччя в Пінському пов.²⁹¹, де зберігався родовий архів, містилася бібліотека і наукові колекції (останній перед війною власник – Роман Мар’ян Скірмунт).

З кінця XVIII ст. до їх маєтностей у Пінському пов. належав також Альбрехтов (розташований за 1,5 версти від Пінська), що його Скірмунти дістали від нащадків Францишека Понятовського, пінського земського судді (зв’язок останнього з князівською гілкою роду Понятовських не з’ясовано; див. коментар 29)²⁹². Приблизно до 1880 р. Скірмунти володіли також маєтком Колодне.

У Пінську зберігався родинний архів Констанції Скірмунтової, що зазнав значних втрат під час Першої світової війни²⁹³.

Скірмунти багато зробили для промислового розвитку Пінщини. У своїх маєтках побудували цукроварню, гуральню (Молодов²⁹⁴ Кобринського пов.), фабрику по виробництву сукна (Поріччя) тощо.

37. [Ф.] 377, Собанські, графи, Тростяничик (Поділля), 1729–1918, 27 документів:

Фонд надійшов до КЦАДА з КОІА раніше лютого 1939 р. і містив 231 док. за 1814–1918 рр. (примітка до фонду: родинне листування)²⁹⁵.

За списком фондів особового походження першого відділу Крайового архіву (1942–1943) у ньому зберігалось 18 скринь документів, що належали Собанським, “графам, дідичам Ольгопільського пов.” (за попередніми даними – 231 документів за 1814–1914 рр.: переважно родинне листування, майнові документи на право власності в Брацлавському пов. Подільської губ.)²⁹⁶.

Станом на 2004 р. фонд 238: Собанські, містить 38 спр. за 1731–1889 рр.

Собанські гербу “Юноша” походили з Мазовії, де розташовано було родове гніздо Собаниці в Закрочимській землі.

Документально доведено родовід поколінь від Юзефа з Собаниць Собанського, який жив близько 1650 р. Від онуків його – Каєтана і Павла пішли дві лінії роду. У середині XVIII ст. Собанські були заможним родом і посідали різні уряди на Поділлі та Брацлавщині. Брати – Каєтан, підстолій вінницький, регент гродський летичівський (1751), чашник летичівський, стольник брацлавський, і Павло Фелікс, стольник рожанський, підстолій житомирський, – 1782 р. відбули легітимацію у львівському гродському суді²⁹⁷.

Рід Собанських внесено до I ч. родовідної книги дворянства Віленської, Вітебської, Могилівської та VI ч. – Подільської губ. (з 1835 р.)²⁹⁸ Собанські мали шлюбні зв'язки з Броель-Плятерами, Гіжицькими, Лубенськими та ін.

Представники старшої лінії по Каетану на початку XIX ст. мали значні маєтності в Ольгопільському, Ямпільському, Гайсинському, Могилівському, Ушицькому, Брацлавському повітах. Ізидор (1791–1856), Александер (1794–1861), Людвік (?–1837) і його дружина Ружа з Лубенських (1798–1880), їхній син Фелікс (1833–1913)²⁹⁹ були активними учасниками польського національного руху в Російській імперії. Їхні документи тепер зберігаються в ЦДІАК України³⁰⁰.

Маєток Тростянчик у Ольгопільському пов. Подільської губ. наприкінці XVIII ст. належав синові Каетана, Міхалові Собанському (1755–1832), підчашому і підстолію вінницькому, послу на Чотирьохрічний сейм³⁰¹.

38. [Ф.] 80, Шашкевичі, Пединки³⁰², 1897–1898, 170 листів:

Згідно зі списком фондів Крайового архіву у 1942–1943 рр. йшлося про зовсім інший за номером, складом, крайніми датами документів фонд, де зберігалися насамперед майнові документи, зокрема ті, що вилучили з фонду “Серія Б” у КЦАДА: “[ф.] 348, Шашкевичі (Schaschkiewicz), дід[ичі] Вінницьк[ого] пов., 1612–1628, 28 док. (з “Серії Б” – № 208–227)”³⁰³.

На початку 1939 року фонд Шашкевичів не існував у КЦАДА. Станом на лютий 1939 р. фонд 80 – “Брацлавський магістрат, 1791–1801, 7 кн.”³⁰⁴

На 2004 р. у ЦДІАК України фонд Шашкевичів не існує. Листування Шашкевичів, про яке йдеться в документі, що публікуємо, частково зберігається в родовому фонді Любомирських (ф. 236, оп. 1), а саме: листи Казимира, Цезаря та сина останнього, Георгія Шашкевичів з родичами, службове листування (1897–1909).

Шашкевичі гербу власного – волинський рід українського походження, котрий за традицією бере початок від Шашка, який жив на початку XV ст.³⁰⁵ Його син Єреміаш одержав від київського князя Семена Олельковича жалуваний привілей на велику земельну власність на Брацлавщині³⁰⁶. З часом Шашкевичі мали значні володіння на Брацлавщині та Київщині (родові маєтності – містечко Комаргород (з кінця XV – початку XVI ст. до кінця XVII ст., коли перейшов до князів Четвертинських)³⁰⁷, містечко Бортниківці, або Бортники³⁰⁸). У XVII ст. вони посідали також значні земські уряди на Брацлавщині³⁰⁹.

Від Богдана і Михайла Шашкевичів, синів Кузьми, які жили в другій половині XVII ст., беруть початок дві лінії роду. Друга лінія, по Михайлу, припинилася в третьому поколінні.

Лінія по Богдану була розгалужена на дві гілки – старша по Каролію (1751–1817), молодша по Граціану (?–1848). Представники старшої гілки поріднилися з Гіжицькими, Грохольськими, Бнінськими, Ходкевичами та ін.

Шашкевичі з першої лінії записані до VI ч. родовідної книги Волинської губ.³¹⁰

Можливо, епістолярії, що згадуються в документі, стосувалися родини Юзефа Каласантія Шашкевича (1783–1849), старокостянтинівського маршалка, зі старшої гілки лінії по Богдану, яка мала шлюбні зв'язки з Грохольськими гербу “Сирокомля”, Гіжицькими гербу “Гоздава”³¹¹, а через них – зі спорідненими магнатськими родами Замойських гербу “Сліта” і Любомирських гербу “Шренява”. Рештки листування цієї родини зберігаються зараз у ЦДІАК України у родових фондах Любомирських (ф. 236) і Гіжицьких (ф. 249)³¹².

Маєток Пединки Житомирського пов. Київського воев. (з 1797 р. – Волинської губ.) 1585 р. входив до Чуднівського ключа князя Костянтина Острозького³¹³. Згодом перейшов у власність Любомирських. У XIX ст. дружина Леонарда Шашкевича Міхаліна з Гіжицьких дістала у спадок від стрія Антонія Валевського маєток Пединки під Любаром³¹⁴. Оскільки вона потомство не залишила, її спадщина перейшла до сестри – Альбертини, графині Замойської. На початку XX ст. за документами, що зберігаються в ЦДІАК України, маєток належав до доньки останньої – Марії Елеонори (1862–1945), одруженої з князем Адамом Францишеком Любомирським (1852–1893).

39. [Ф.] 307, Тарло, графи, Люблін, Сандомир, 1551–1812, 50 полиць:

Згідно зі списками фондів Крайового архіву у 1942–1943 рр. – “[ф.] 307, Тарло (Таґю), граф, 1551–1746, 85 док., не розібрано”³¹⁵. У лютому 1939 р. у КЦАДА фонд не зберігався. За таким номером записано “Вінницький земський повітовий суд Подільської губ., 1797–1805, 27 кн.”³¹⁶. Не виявлено також звітів та планів про впорядкування фонду КЦАДА протягом 1939–1941 рр.

Станом на 2004 р. родовий фонд 254: Тарло, містить 1493 спр., крайні дати документів – 1583–1821 рр.

Не вдалося з'ясувати попереднє місцезнаходження цього магнатського архіву. Можна припустити, що він надійшов до Києва з Поділля.

Рід Тарло гербу “Топор”, відомий з початку XV ст., розгалужений на дві лінії³¹⁷. Представники молодшої лінії – нащадки люблінського воєводи Яна Тарла († 1587) – посідали воєводські уряди в Сандомирі та Любліні.

Сандомирський воєвода Ян Тарло (1684–1750) набув Летичівське староство 1736 р.³¹⁸

На середину XVIII ст. рід Тарло втратив могутність.

На початку XX ст. представники обох ліній роду належали до дворянства Царства Польського.

40. [Ф.] 396, Тарновські, графи, Яблунці (Волинь):

Н. Д. Полонська-Василенко засвідчила: “[ф.] 396, Тарновський, граф, дід[ич] Сквирськ[ого] пов., не розібрано”³¹⁹.

За списками фондів КЦАДА станом на 1939 р.³²⁰ – “396, [ф.] Тарновських, 1448–1799, 30 [книг з актами]³²¹”.

На 2004 р. у ЦДІАК України фонд 251: Тарновських, містить 65 спр. за 1644–1850 рр.

Тарновські гербу “Леліва” – рід з Малої Польщі. Родове гніздо – у Тарнові в Краківському воєв. Відомі з XIV ст.

Одна гілка дістала графський титул Священної Римської імперії від Карла V 1547 р., але припинилася 1567 р.

Інша гілка одержала графський титул у Речі Посполитій від Зигмунда III в Кракові 1588 р., підтверджений у Галичині в Відні 1785 р., у Королівстві Польському 1824 р. У Російській імперії визнано графський титул 1861 р. Тарновські – спадкові члени австрійського парламенту з 1907 р.³²²

Тарновські, нащадки Антонія Фортуната (1746–1831 рр.) з Красноброду Люблінського воєв. та Сюзанни з Єловицьких гербу “Боженець” (люблінсько-волинська гілка) мали у XVIII – XIX ст. маєтки у Волинському воєв. (губ.), зокрема Почаїв, Козин, Бережці, Тарновка, Іванне, Підзамче тощо³²³.

Не ідентифіковано маєток Яблуниці, що згадується в документі (див. також документ 3).

41. [Ф.] 397, *Вороничі, біля Житомира (Волинь), 1579–1778, 200 [документів]:*

За списками фондів КЦАДА станом на лютий 1939 р. зафіксовано фонд Вороничів, який становив лише 68 документів, крайні дати – 1579–1820 рр.³²⁴ Але в плані на 1941 р. передбачалося впорядкувати фонд Вороничів, що містив вже 300 документів³²⁵. У списках Н. Д. Полонської-Василенко уточнено: Вороничі – “дідичі Волинської губ.” Крайні дати і обсяг фонду збігається з даними нацистів³²⁶.

На 2004 р. у ЦДІАК України – фонд 252: Вороничі, 1556–1868 рр., 13 спр.³²⁷

Вороничі гербу “Павенжа” – давній український рід Воронів, які згодом стали писатися Вороничі. Вже в XVI ст. мешкали на Волині, мали досить значні земельні володіння, надані Аلكандром Ягеллончиком або набуті іншим шляхом.

Рід Вороничів мав декілька ліній.

Оскільки в документі згадуються Вороничі, які мешкали поблизу Житомира, то йдеться саме про Вороничів-Трояновських, котрі з початку XVI ст. осіли в Житомирському пов. Київського воєв.

Вороничі-Трояновські були розгалужені на дві лінії – сенаторську та шляхетську³²⁸, що їх ведуть від синів Олександра, підкоморія київського, – Теодора і Василя, онуків Івашка Воронича. Перша лінія припинилася “по мечу” наприкінці XVIII ст.

Найвидатніші представники роду – Никодим Казимир († 1761), каштелян київський (1748), Якуб Анастасій († 1783), каштелян белзький (1781), а також Ян Павло (1757–1829) з так званої примасівської гілки по Мартину Вороничу, архієпискуп варшавський, сенатор Королівства Польського, поет³²⁹.

Легітимація шляхетства Якуба Анастасія Воронича, мечника овруцького, “пана на Троянові й Шумську”, каштеляна белзького, остан-

нього “по мечу” представника сенаторської лінії³³⁰, відбулася 1782 р. в Галичині. Вороничі записані до I ч. родовідної книги дворян Волинської губ.³³¹

Привертає до себе той факт, що у Вишнівецькому архіві Мнішків зберігався серед інших комплекс родинних документів Вороничів, крайні дати яких 1579–1794 рр.³³² (нижня хронологічна межа збігається з крайньою датою документів фонду в КЦАДА).

Щодо маєтностей, які посідали Вороничі “поблизу Житомира”, то йдеться насамперед про Троянів³³³. За документами вони володіли ним з 40-х років XVI ст. (Грицько і Стецько Вороничі) до кінця XVIII ст., коли маєтності сенаторської лінії роду, згаслої “по мечу” (з них останнім власником Троянова був Якуб Воронич, мечник овруцький, каштелян белзький), успадкували Дзялинські (1790). У Троянові на кошти Вороничів збудовано православну Іллінську церкву (1752) та римо-католицький костел св. Казимира (1751)³³⁴.

42. [Ф.] 351, Замойські, графи, Городок (Поділ[ля]), 54 полиці:

За даними Крайового архіву – “[ф.] 351, Замойські (Zamojski), граф[и], дід[ичі] Поділ[ьської] губ., не розібрано, 69 ящики”³³⁵. Фонд надійшов до КЦАДА з КОІА згодом протягом 1939–1940 рр. У планах архіву про нього є згадка в першому півріччі 1941 р. У списках фондів КЦАДА 1939 р. за № 351 зафіксовано фонд “Земський суд Черкаського пов. Київської губ., 1797–1798, 2 кн.”³³⁶

Станом на 2004 р. у ЦДІАК України фонд 256: Замойські, 1500–1915 рр., 2590 спр.

Замойські гербу “Єліта” походили з Малої Польщі. Їхній родоначальник – Томаш з Лазніна (пом. 1473 р.). У Лазніні в Ленчицькій землі у XV ст. і далі мешкали численні співвласники, які вживали такого ж герба та називалися Лазнінськими. Томаш осів на Червоній Русі 1447 р., придбавши в Грабовецькому пов. Белзької землі села Замостя і Вежба, що сприяло підвищенню його соціального статусу. Сини – Томаш, Флоріан і Мацей – взяли вже прізвище Замойські, як співвласники Замостя, долучивши до нього нові землі – сусідні села Красне, Жукув, Піски (Руські). Флоріан і Мацей дали початок лініям роду.

Рід розгалужений на так звані старшу (або гетьманську) та молодшу лінії.

Видатним представником роду, який відіграв значну роль в історії Речі Посполитої і сприяв піднесенню родичів на найвищий соціальний щабель, був Януш Замойський (1545–1605), канцлер великий коронний (1578) гетьман коронний (1581); засновник Замойської ординації (1590). Ординація створена була на зразок радзівілівських. Вона складалася з 6 міст і 149 сіл, розташованих у Белзькій, Холмській, Перемишльській, Люблінській землях.

Так звана гетьманська лінія роду 1589 р. одержала титул князя Священної Римської імперії, але не прийняла його. Вона припинилася “по мечу” зі смертю III ордината, Яна “Собєпана” (1627–1665).

Молодша лінія роду 1677 р. успадкувала Замоїську ординацію (а саме Марцін, бл. 1637–1689 рр., львівський підстолий, став IV замоїським ординатом) і отримала графський титул у Галичині 1778 р. Підтвердили права і статут ординації в Австрії 1786 р. У Російській імперії визнано графський титул 1844 р.

1903 року Замоїські з гілки на Козловці заснували Козловецьку ординацію в Царстві Польському (першим ординатом став Конstantи Замоїський)³³⁷.

У XVII ст. утворилася також “угорська” лінія (її представники вживають прізвисько Саріуш); засновником якої був Станіслав Замоїський з “молодшої” лінії роду. У XVII ст. були середньо заможною шляхтою. Аристократичну позицію досягнули в XIX ст. Станіслав Костка Замоїський (1766–1830), одружений з Людвікою Грохольською, дістав 1820 р. спадковий австрійський графський титул. Документи окремих представників “угорської” лінії зберігаються в ЦДІАК України³³⁸.

Велика кількість документів у ЦДІАК України належить родині Яна Якуба Замоїського († 1790), IX замоїського ордината. 1780 року поступився ординацією на користь молодшого брата Анджея (1716–1792), відомого в історії Польщі політичного діяча.

Городок, або Городок Бедриківський, розташований у Кам’янецькій землі Подільського воев., належав Замоїським з “молодшої” лінії, а саме Яну († 1619), стражнику коронному і каштеляну холмському, який від шлюбу з княжною Анною з Вишневецьких гербу “Корибут” мав п’ятеро дітей. Його син, Здзіслав Ян († 1670 р.), підстолий львівський, каштелян чернігівський, перетворив Городок на головну резиденцію. Інший син – Марцін (бл. 1637–1689) успадкував Замоїську ординацію від представників старшої лінії, згаслої “по мечу”, і став четвертим ординатом.

Городок був власністю Замоїських до кінця XVIII ст.³³⁹

¹ Списки опубліковано в додатках до статті: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). // *Арх. України*. – 2002. – № 4/6. – С. 110–112.

² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2496, арк. 5. (Див.: Гісцова Л. З. *Київський Центральный архів давніх актів (1917–1941)* // *Арх. України*. – 2002. – № 4/6. – С. 38, 45, прим. 197.)

³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70.

⁴ Номери фондів вишито до корінця справи, тому встановити можна лише останню цифру (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 63–68).

⁵ Тут і далі в німецькому оригіналі прізвища транскрибовано польською або німецькою мовами в однині.

⁶ Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

⁷ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 384.

⁸ *Polska encyklopedia szlachecka*. – Warszawa, 1994, герг. 1936. – Т. 4. – С. 101–102. Див. також: Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1901. – Т. 1. – С. 37–38 (Андрушевичі гербу “Доліва”, 1486 р.).

⁹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волынской губ.* – Житомир, 1906. – С. 1.

- ¹⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1893. – Т. XIII. – С. 872.
- ¹¹ ЦДІАК України, ф. 49, оп. 1, спр. 175, арк. 19 зв. (Див.: *Історія Теофіпольщини: Іст. нарис і зб. давніх актів / Упор.: І. А. Стасюк, О. М. Марущак.* – Хмельницький, 2003. – Т. 1. – С. 204, док. № 91.)
- ¹² Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ¹³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 316.
- ¹⁴ Boniecki A. *Herbarz Polski.* – Т. I. – С. 296, 297.
- ¹⁵ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 246.
- ¹⁶ Продав маєтність через борги В. Свейковському 1854 р. (Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy.* – W Brodach, 1911. – Т. 1. – С. 9.)
- ¹⁷ *Almanach Błękitny: Genealogie żyjących rodów Polskich / Dunin-Borkowski J.* – Lwów, 1908. – С. 213.
- ¹⁸ Chwalewik E. *Dziuryń // Zbiory Polskie.* – Warszawa, 1926. – Т. 1. – С. 79.
- ¹⁹ Помилка в німецькому оригіналі. Боярські володіли маєтком Васильківці.
- ²⁰ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ²¹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 314.
- ²² *Polska encyklopedia szlachecka* (Warszawa, 1994, репр. 1936) з посиланнями на праці Я. Длugoша, К. Несецького, Є. Дуніна-Борковського подає: “Bojarski v. Bejarski p. Czarnota h. Sas, 1400; trembowelski, kijowski” (t. 4, s. 229).
- ²³ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 249–250; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – Киев, 1906. – С. 18.
- ²⁴ Див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1893. – Т. XIII. – С. 141.
- ²⁵ *Rocznik szlachty Polskiej / J. S. Dunin-Borkowski.* – Lwów, 1881. – С. 443.
- ²⁶ Цаплин В. В. О праве собственности на архивные документы в дипломатических актах дореволюционной и советской России. // *Отечеств. архивы.* – 1992. – № 4. – С. 24.
- ²⁷ Докладніше про долю родового архіву та історію фонду Браницьких див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 96–97.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1842, арк. 4. У примітці 141 до статті про історію “магнатських” фондів КЦАДА через внесення додаткової інформації на останньому етапі та неувважність авторки це посилання було неповним.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 381.
- ³⁰ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ³¹ Boniecki A. *Herbarz Polski.* – Warszawa, 1901. – Т. II. – С. 105; Zielińska T. *Archivalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak // Miscellanea historico-archivistica.* – Т. IX. – С. 33–45.
- ³² Zielińska T. *Poczet rodów polskich arystokratycznych.* – Warszawa, 1997. – С. 41.
- ³³ Boniecki A. *Herbarz Polski.* – Т. II. – С. 107–110; є генеалогічна схема (с. 110); *Polska encyklopedia szlachecka.* – Warszawa, 1994, репр. 1936. – Т. 1. – С. 165.
- ³⁴ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 18.
- ³⁵ Див. про будівництво в Білій Церкві в кн.: Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II: Ziemie ruskie Korony.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – Т. 11. – С. 47–55.
- ³⁶ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – С. 41–53; Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II: Ziemie ruskie Korony.* – Т. 11. – С. 44–46.
- ³⁷ Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 343.

- ³⁹ НБУВ НАН України, IP, ф. 161, спр. 1, арк. 16.
- ⁴⁰ *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. 1. – С. 183.
- ⁴¹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 204.
- ⁴² Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 216–218.
- ⁴³ Насправді Плятери володіли маєтком Дубровиця, але фактично їхня резиденція була розташована у поблиському фільварку Воробин (українською правильніше було б Горобин).
- ⁴⁴ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 215–216; Uruski S. *Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej*. – Warszawa, 1917. – Т. XIV. – S. 68–69; *Polska encyklopedia szlachecka*. – Warszawa, 1994. – Т. 1. – S. 183.
- ⁴⁵ Chwalewik E. *Worobin // Zbiory Polskie*. – Т. 2. – S. 521.
- ⁴⁶ Zielińska T. *Poczet rodów polskich arystokratycznych*. – S. 218. *Є. Хвалевік згадує Вітольда як останнього власника Воробина.*
- ⁴⁷ Помилка в назві. *Йдеться про Дідивицину в Київському воєв.*
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 386; Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ⁴⁹ Див.: Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1901. – Т. III. – S. 43–45.
- ⁵⁰ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 288–289.
- ⁵¹ *Їхній старший син Діонісій був одружений з Анною з Кумановських, донькою Фабіана, маршалка Літинського пов. (див. коментар 21).*
- ⁵² Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Część II: Ziemie ruskie Korony. – Т. 11. – S. 182–183.
- ⁵³ Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 112.
- ⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 383.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 79.
- ⁵⁶ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 167; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волынской губ.* – С. 230.
- ⁵⁷ *Легка кіннота (пол.)*
- ⁵⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 190. *Щоправда, після Холоневського старостою був Чаплич (1771).*
- ⁵⁹ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. III. – S. 56–57; *Słownik Polski Biograficzny*. – Kraków etc., 1937. – Т. 3. – S. 409.
- ⁶⁰ Помилка в оригіналі. *Мало бути: 392*
- ⁶¹ Помилка. *Правильно: Великий Скішин (у XIX ст. – Скішинсько Опочненського пов. Сандомирської губ.) (див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т. X – S. 731).*
- ⁶² Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ⁶³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 392.
- ⁶⁴ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1902. – Т. V. – S. 92.
- ⁶⁵ *Першим графом Священної Римської імперії серед Дуніних-Борковських був Станіслав, засновник домініканського костелу в Жовкві 1595 р., одружений з Теодорою з Шашкевичів гербу власного, донькою Василя, хорунжого брацлавського, і Теодори з Солтанів гербу “Сирокомля” (про рід Шашкевичів див. коментар 38).*
- ⁶⁶ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волынской губ.* – С. 249; *Список дворян... Подольской губ.* – С. 219; *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. 1 – S. 165.
- ⁶⁷ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. V. – S. 90–92; *Almanach Błękitny: Genealogie żyjących rodów Polskich / Dunin-Borkowski J.* – S. 232
- ⁶⁸ Помилка: Яришів Могилівського пов. Подільського воєв.
- ⁶⁹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.
- ⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 345.
- ⁷¹ Zielińska T. *Poczet rodów polskich arystokratycznych*. – Warszawa, 1997. – S. 96; *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. 1. – S. 168.

⁷² Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. – К., 1973. – С. 23.

⁷³ Помилка у німецькому тексті: Bronnice Насправді йдеться про с. Бронниця в Пінському пов.

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 389, 398.

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2140, арк. 129.

⁷⁶ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 357, 389, № 398.

⁷⁸ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1903. – Т. VI. – S. 150–151.

⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 253, оп. 1, спр. 8, 2.

⁸⁰ Молочки над Тетеревом за географічною ознакою розташовані були на Волині, проте за адміністративно-територіальним поділом входили до Київського воєв. (Див.: Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Część II: Ziemie ruskie Korony. – Włocław; Warszawa; Kraków, 1997. – Т. 11. – S. 271, прим. 1.) У німецькому оригіналі помилка: Grasporol

⁸¹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

⁸² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 394.

⁸³ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. VI. – S. 60–67; Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. – Warszawa, 1991. – Т. 2. – S. 38.

⁸⁴ Про подільську гілку роду див.: Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. – Т. 2. – S. 47–49. До цієї гілки належав, зокрема, Ян Марек Антоній Гіжицький (1844–?), автор цитованого нами “Spisu ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu”, надрукованого 1910 р. у Кракові. Представники подільської гілки Гіжицьких були записані до VI ч. родовідної книги дворянства Подільської губ. (*Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 198–199.)

⁸⁵ Тогочасні власники князі Павло і Януш Сангушки записали ці маєтності Бартоломію Гіжицькому з синами. (Див.: Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy*. – Т. 2. – S. 41.)

⁸⁶ *Almanach Błękitny: Genealogie żyjących rodów Polskich* / Dunin-Borkowski J. – Т. 1. – S. 370.

⁸⁷ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волынской губ.* – С. 281.

⁸⁸ *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. 1. – S. 169.

⁸⁹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волынской губ.* – С. 281.

⁹⁰ Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Część II: Ziemie ruskie Korony. – Т. 11: Wojewodztwo kijowskie. – S. 250–253.

⁹¹ Племянник бездітного волинського губернатора Бартоломія Гіжицького молодшого (1770–1827), від якого успадкував Молочки, Ян Непомуцен – останній у чоловічій лінії з Гіжицьких на Краснополі та Молочках. Він разом з дітьми був записаний до VI ч. родовідної книги дворянства Волинської губ. (с. 281).

⁹² Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Część II: Ziemie ruskie Korony. – Т. 11: Wojewodztwo kijowskie. – S. 263.

⁹³ А. Бонецький подає декілька варіантів написання прізвища в множині: Gojscy v. Gozdycy v. Goscy v. Godzcy (Див.: Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. VI. – S. 169.) Німецьке написання є польською калькою прізвища в однині за останнім з перелічених варіантом.

⁹⁴ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

⁹⁵ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. VI. – S. 169–170.

⁹⁶ На сьогодні у ЦДІАК України фонд 254: Тарло, містить 1493 справи, крайні дати документів 1583–1821 рр. Див. також коментар 39.

⁹⁷ Див., наприклад: ЦДІАК України, ф. 254, оп. 1, спр. 976, 941, 251, 28 тощо.

⁹⁸ У німецькому оригіналі помилка: Noshin. Насправді йдеться про Норинськ Овруцького пов. Київського воєв. За польським правописом побувало два варіанти написання

цієї географічної назви – Noryńsk чи Norzyńsk. Перший варіант відбиває українську назву – Норинськ (тепер – Овруцький р-н Житомирської обл.).

⁹⁹ Оскільки назва походить від містечка Червоне, то українською правильно було б: Червоненський [ключ] У документі подано назву за польським правописом.

¹⁰⁰ Назва від маєтку П'ятничани в Брацлавському пов. і воєв. (тепер – село Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.) (див.: Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. – С. 494).

¹⁰¹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110. Про історію родового архіву див.: Там само, с. 100, 84–85.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 378.

¹⁰³ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1904. – Т. IV. – С. 66–70; *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. 1. – С. 170.

¹⁰⁴ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 165, 201; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 227.

¹⁰⁵ Chwalewik E. *Piatniczany* // *Zbiory Polski*. – Т. 2. – С. 52–53.

¹⁰⁶ Червоненський ключ належав у XVII ст. до Тишкевичів. До Боженець-Лешницьких перейшов, напевно, шляхом купівлі.

¹⁰⁷ Суд функціонував у 1797–1831 рр. (ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72, картка до ф. 315).

¹⁰⁸ Тепер – смт Червоне Андрушівського р-ну Житомирської обл. (див.: Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. – С. 129).

¹⁰⁹ Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Część II: *Ziemie ruskie Korony*. – Т. 11. – С. 174.

¹¹⁰ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

¹¹¹ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1904. – Т. VII. – С. 236–239; *Список дворян... Вольнской губ.* – С. 280.

¹¹² Горностайпіль – село Чорнобильського р-ну Київської обл. (Див.: Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р. – С. 228).

¹¹³ Частина Горностайпільського архіву зараз зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, серед родинних паперів Потоцьких у віляновському зібранні Браницьких гербу “Корчак”. (Див.: Smoleńska B., Zielińska T. *Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (Archiwa magnackie)* // *Archeion*. – 1962. – Т. 38. – С. 168).

¹¹⁴ Брати його дружини, Евеліни з Жевуських (1800–1882), яка пережила свого чоловіка. Другим шлюбом – за відомим французьким письменником Оноре де Бальзак (1850).

¹¹⁵ Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Część II: *Ziemie ruskie Korony*. – Т. 11. – С. 363–364.

¹¹⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1882. – Т. III. – С. 131.

¹¹⁷ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

¹¹⁸ ЦДІАК України, ф. 273, оп. 1, спр. 70, № 310.

¹¹⁹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 106.

¹²⁰ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1905. – Т. VIII. – С. 28–29.

¹²¹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 236.

¹²² Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

¹²³ ЦДІАК України, ф. 273, оп. 1, спр. 70, № 317.

¹²⁴ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. VIII. – С. 67.

¹²⁵ *Ibidem*. – С. 65–67.

¹²⁶ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 55, 313.

¹²⁷ Див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1881. – Т. 1. – С. 297; Zielińska Т. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – Warszawa, 1997. – С. 145–146; *Історія міст і сіл. Івано-Франківська область.* – К., 1971. – С. 206–207.

¹²⁸ Такого висновку доходимо через те, що фонд Іваницьких, як і Потоцьких, не згадується у списках фондів КЦАДА станом на лютий 1939 р. Опрацювання фонду Потоцьких передбачалося в першій половині 1941 р. Фонд Любомирських не був повністю описаний.

¹²⁹ Насправді маєтком Єловицьких за давніх часів було село Єловичі Луцького пов. Волинського воєв.

¹³⁰ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

¹³¹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 318.

¹³² Boniecki А. *Herbarz Polski.* – Warszawa, 1906. – Т. IX. – С. 4–16; *Rocznik szlachty Polskiej* / J. S. Dunin-Borkowski. – С. 477; *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. 1. – С. 234. Ю. Вольф заперечував князівське походження Єловицьких (Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku.* – Warszawa, 1895. – С. 660).

¹³³ *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 140.

¹³⁴ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 45, 301. *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 220.

¹³⁵ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹³⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 350.

¹³⁷ *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. I. – С. 174; Т. VII. – С. 82–83.

¹³⁸ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 252.

¹³⁹ Див.: Boniecki А. *Herbarz Polski.* – Warszawa, 1907. – Т. XI. – С. 304–305.

¹⁴⁰ *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. VII. – С. 83.

¹⁴¹ Zielińska Т. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – Warszawa, 1997. – С. 60–61.

¹⁴² Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹⁴³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 340.

¹⁴⁴ Boniecki А. *Herbarz Polski.* – Warszawa, 1908. – Т. XII. – С. 169–181; *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. VII. – С. 138.

¹⁴⁵ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 227–228.

¹⁴⁶ *Помилка. Мало б бути:* Кудельчин

¹⁴⁷ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 81.

¹⁴⁹ Boniecki А. *Herbarz Polski.* – Warszawa, 1908. – Т. XIII. – С. 123–124; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 207.

¹⁵⁰ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹⁵¹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 342.

¹⁵² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 323, арк. 8.

¹⁵³ Генеалогію див.: Boniecki А. *Herbarz Polski.* – Т. XIII. – С. 165–166; Uruski S. *Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej.* – Т. VIII. – С. 196–197. Єдиної думки щодо гербу роду геральдики та генеалогі не мають. С. Урусський відносив їх до Кумановських гербу “Тромби”. В. Віттиг згадує Кумановських гербу власного, до яких відніс Антонія, ловчого гостинського (1764), стрія Марціна. Автор посилається на документи Музею Народового ім. Чарторизьких у Кракові. На його думку, Кумановські гербу власного походили з Куманова або Куманівців Подільського воєв. (*Nieznaną szlachta Polska i jej herby* / Орган. W. Wittyg. – Kraków, 1908. – С. 167.) Проте С. Урусський відносить Антонія до Кумановських гербу “Тромби”. А. Бонецький вважав, що йдеться про представників одного роду, власників с. Куманівці

Летичівського пов., які вживали герб “Остоя”, а геральдики приписують їм герб “Тромби”. Нащадки Марціна у XVIII і XIX ст. вживали герб “Остоя”, а Віттиг приписує їм, через печатку Антонія, стрія Марціна, герб власний. (Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. XIII. – S. 165–166).

¹⁵⁴ *Urzednicy wojewodztw Kijowskiego i Czerniechowskiego XV–XVIII wieku. Spisy* / E. Janas, W. Kłaczewski. – Kornik, 2002. – № 504, 500, 592. Сини чашника овруцького Міхала Кумановського – Антоній, Фабіан та Марцін (їхні документи зберігаються в різних фондах ЦДІАК України) з потомством дістали підтвердження шляхетства у Галичині 1782 р.

¹⁵⁵ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 43.

¹⁵⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – S. 870.

¹⁵⁷ *Тепер – м. Тетіїв, районний центр Київської обл. Йшлося про маєтки Ледуховських, що входили до Тетіївського ключа.*

¹⁵⁸ *Помилка: Брацлавське воєводство.*

¹⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 390.

¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 79.

¹⁶¹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹⁶² *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волинской губ.* – С. 339–340.

Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ. – С. 144.

¹⁶³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1892. – Т. XII. – S. 323–324.

¹⁶⁴ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1911. – Т. XIV. – S. 56–67. Генеалогічну схему графської гілки роду див. там само.

¹⁶⁵ *Помилка: Сміла (Київське воєв.).*

¹⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 371.

¹⁶⁷ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 99, 111.

¹⁶⁸ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Warszawa, 1912. – Т. XV. – S. 69, 73.

¹⁶⁹ *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. 1. – S. 156; Т. VIII. – S. 8–9.

¹⁷⁰ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волинской губ.* – С. 228; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 153.

¹⁷¹ Януш Александер Сангушко, останній власник Острозької ординації, після 1756 р. перевіз до Дубна частину архіву ординації з Любартова (Люблінське воєв.). (Див.: Syta K. *Dzieje archiwów książąt Sanguszków* // *Miscellanea historico-archivistica*. – 2000. – Т. XI. – S. 105–106.)

¹⁷² Aftanazy R. *Materiały do dziejów rezydencji*. – Warszawa, 1988. – Т. 5a: Województwo wołyńskie. – S. 451.

¹⁷³ Дата смерті останнього представника цієї гілки – Юзефа, правнука Міхала.

¹⁷⁴ За Є. Дунінім-Борковським рік народження – 1848.

¹⁷⁵ Його онук Стефан Ксаверій записаний до V ч. дворянської родовідної книги Волинської губ.

¹⁷⁶ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 147–148, 156–157, 44.

¹⁷⁷ За підготовчими списками Н. Д. Полонської-Василенко – Мйончинські-Висоцькі (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 77).

¹⁷⁸ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 358.

¹⁸⁰ *Almanach Błękitny: Genealogie żyjących rodów Polskich* / Dunin-Borkowski J. – Т. 2. – S. 604–605; *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. VIII. – S. 214.

¹⁸¹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волинской губ.* – С. 228–229.

¹⁸² 1853 року частину Купелі набув його батько Вінцентій Хілінський (помер 1856 р.) від спадкоємців Даріуша Понятовського (*Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji*. – Т. 5а: *Województwo wołyńskie*. – S. 212). Друга частина Купелі належала дружині Марцелія Вериги-Даровського. Частина, що перебувала у власності Вінцентія Хілінського, перетворилася на спадковий маєток. За інформацією родини, Едвард Хілінський одержав інтромісію до батьківської спадщини лише 1856 р. Докладно історію маєтку Купель див. у кн.: *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu*. – Stary Konstantynów, 1910. – S. 196–210.

¹⁸³ *Almanach Błękitny: Genealogie żyjących rodów Polskich / Dunin-Borkowski J.* – S. 611–612.

¹⁸⁴ Тепер – смт Вишнівець Збарзького р-ну Тернопільської обл.

¹⁸⁵ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 99, 111.

¹⁸⁶ *Великі Коньчице – нім. Gross-Kuntschitz, раніше Gross-Kunzendorf, у XIX ст. село Фрейштадтського пов., тепер на території Чехії; до XV ст. власність Мнішків.*

¹⁸⁷ *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. I. – S. 180; Т. VIII. – S. 306–307.

¹⁸⁸ Див.: Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 471; Uruski S. *Rodzina*. – Т. XI. – S. 176.

¹⁸⁹ *Мнішки*: Указ. арх. матеріалов и библиографии / Состав. В. И. Ульяновский. – К., 1989.

¹⁹⁰ Chwalewik E. *Wiśniowiec // Zbiory Polskie*. – Т. 2. – S.507; Aftanazy R. *Materiały do dziejów rezydencji*. – Т. 5а: *Województwo wołyńskie*. – S. 567.

¹⁹¹ Chwalewik E. *Wiśniowiec* – S.507.

¹⁹² Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

¹⁹³ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 313.

¹⁹⁴ Boniecki A. *Herbarz Polski*. – Т. IX. – S. 69–71; Uruski S. *Rodzina...* – Warszawa, 1909. – Т. VI. – S. 92–93.

¹⁹⁵ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 234.

¹⁹⁶ Див. про нього: *Polski słownik biograficzny*. – Т. XI. – S. 251–252.

¹⁹⁷ Тепер – с. Бубнівка Волочиського р-ну Хмельницької обл. (*Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р.* – С. 759.)

¹⁹⁸ Chwalewik E. *Vubnówka Wielka // Zbiory Polskie*. – Т. 1. – S. 19.

¹⁹⁹ Мозирський пов. належав до Мінського воев., а з 1797 – Мінської губ.

²⁰⁰ Можливо, нижня хронологічна межа фонду у списку Н. Д. Полонської-Василенко є іншою через друкарську помилку (1508 р. у документі, що публікуємо, збігається з довоєнним списком фондів).

²⁰¹ Див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

²⁰² ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 379.

²⁰³ Там само, ф. 240, оп. 1, спр. 5.

²⁰⁴ Один ящик, напевно, містив документи Єленських, яких не встигли до війни описати. Фонд Єленських разом з фондом Оскерків зберігався в КЦІА наприкінці 1920-х років. (ЦДІАК України, ф. 14, оп. 1, спр. 323, арк.24, 27.) У 1980-х роках фонд Єленських, сформований і описаний у ЦДІАК України, передано було в ЦДІА Білоруської РСР у Мінську як такий, що не мав відношення до історії Правобережної України.

²⁰⁵ *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. IX. – S. 190; *Rocznik szlachty polskiej / Dunin-Borkowski J.* – Lwów, 1883. – Т. 2. – S. 600–603; Uruski S. *Rodzina...* – Warszawa, 1916. – Т. XIII. – S. 41–46.

²⁰⁶ *Брокгауз, Эфрон*. Словарь. – СПб., 1897. – Т. 43. – С. 278; *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 374, 187.

²⁰⁷ Його правнуків, які мали шлюбні зв'язки зокрема з Гіжицькими, внесено було до VI ч. родовідної книги Волинської губ. (*Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – Ч. VI. – С. 374).

²⁰⁸ Див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1885. – Т. IV. – S. 759.

²⁰⁹ Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Т. 11: Województwo Kijowskie. – S. 306–308.

²¹⁰ Тепер – Хмельницька обл. Проте Оссолінські не посідали жодних урядів у цьому старостві. Можливо, йшлося про маєтки в Летичівському повіті Подільської губ.

²¹¹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111. У публікації помилка: пропущено “[дідичі] Летичівського пов.”.

²¹² *Genealogiczną таблицю роду див.: Dworzaczek W. Genealogia.* – Warszawa, 1959. – Tabl. 144.

²¹³ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 204–205.

²¹⁴ *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. IX. – S. 193–194; Uruski S. *Rodzina...* – Т. XIII. – S. 52–59.

²¹⁵ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 374.

²¹⁶ Томашпіль, смт – районний центр Вінницької обл.

²¹⁷ *Сини Юзефа Яна Канті Оссолінського померли 1789 р. й не залишили потомства* (Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 211–212).

²¹⁸ *Помилка: Пінський пов. Берестейського воєв.*

²¹⁹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111, 118, прим. 14.

²²⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 385.

²²¹ Понятовські мали різні герби – “Цьолек”, “Юноша”, “Шренява”. (Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 235–238.)

²²² Dworzaczek W. *Genealogia.* – Tabl. 159.

²²³ За К. Пулаським, прибули з Люблінського воєв. Генеалогію цієї гілки роду див. також: *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu.* – S. 188–191.

²²⁴ Uruski S. *Rodzina...* – Т. XIV. – S. 229–230; Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy.* – Warszawa, 1991. – Т. 2. – S. 166–168.

²²⁵ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 208.

²²⁶ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996. – С. 349.

²²⁷ Uruski S. *Rodzina...* – Т. XIV. – S. 229–230. Щоправда, С. Уруський відносив до литовської лінії роду також нащадків Ігнація. Представники литовської лінії 1838 р. були записані до дворянської родовідної книги Мінської губ.

²²⁸ ЦДІАК України, ф. 243, оп. 1, спр. 26, 29. *Є інвентар маєтку (спр. 26, арк. 7). Причому справа 29 є штучно створеною, бо документи в ній пов'язані за внутрішнім описом зі справою 26. Ці документи перебували у складі розпису, що надійшов 1979 р. з ЦНБ АН УРСР, і були описані 1985 р.*

²²⁹ Помилка в написанні прізвища.

²³⁰ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111–112, прим. 18.

²³¹ Uruski S. *Rodzina...* – Warszawa, 1914. – Т. XI. – S. 190–191 (Modelski h. Brodzic); *Ibidem.* – Т. XIV. – S. 257 (Poraj).

²³² Генеалогію української гілки роду Порай-Мадейських виклав К. Пуласький (Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy.* – Т. 2. – S. 85–86). Представники цієї гілки мали маєтки в Таращанському та Звенигородському пов. Київської губ. (див.: ЦДІАК України, ф. 553, оп. 1, спр. 54, арк. 10, 21; опубліковано: *Дідичі та посесори Київської губернії початку XIX ст.* / Уклав Є. Чорнецький. – Біла Церква, 2003).

²³³ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 155.

²³⁴ ЦДІАК України, ф. 553, оп. 1, спр. 54, арк. 10, 21.

²³⁵ *Помилка: Брацлавське воєв.*

²³⁶ *Помилка: Брацлавське воєв.*

- ²³⁷ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 97, 111.
- ²³⁸ Litwin H. *Narływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648.* – Warszawa, 2000. – S. 203, 189, 190.
- ²³⁹ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 275.
- ²⁴⁰ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 209.
- ²⁴¹ Uguski S. *Rodzina...* – Т. XIV. – S. 287.
- ²⁴² Chwalewik E. *Niemirów // Zbiory Polskie.* – Т. 2. – S. 6.
- ²⁴³ Ibidem. – S. 286, 289–290; Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 266. Т. Зелінська помилково віднесла Торговицю (тепер – Кіровоградська обл.), спадковий маєток Калиновських у 1630–1648 рр. (див.: Litwin H. *Narływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648.* – S. 182), розташований у складі Уманської волості в Брацлавському воєв., до Белзького воєв. (пор.: s. 266 та s. 582).
- ²⁴⁴ “Пустиню” Умань як королівське надання набув Валенти Александер Калиновський, який 1609 р. домігся від сейму його підтвердження як спадкового володіння. (Litwin H. *Narływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648.* – S. 71).
- ²⁴⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С. 322, 368. Див. також: Uguski S. *Rodzina...* – Т. XIV. – S. 291; Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 269.
- ²⁴⁶ Йдеться про назву фонду КЦАДА. Тепер у ЦДІАК України – ф. 223, Серія Б.
- ²⁴⁷ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.
- ²⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 306.
- ²⁴⁹ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku.* – Warszawa, 1895. – S. 398–403; генеалог. схема української гілки – с. 403; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 311, схема IV (5). Щоправда, С. Уруський, посилаячись на А. Бонецького, вважав старшого брата князя Юрія – Михайла, захопленого російським військом у полон, засновником московської гілки роду, а саме Пронських-Шемякіних. (Uguski S. *Rodzina...* – Т. XIV. – S. 352).
- ²⁵⁰ Uguski S. *Rodzina...* – Т. XIV. – S. 352. Роки посідання сенаторських урядів уточнено за Н. М. Яковенко (див. схему IV (5) в її книзі).
- ²⁵¹ Дата смерті Олександра Октавіана. Генеалогію цієї гілки роду Пронських див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 311, схема IV (5).
- ²⁵² Бездітний Олександр Октавіан записав Берестечко рідній сестрі по матері, Анні, дружині Рафала Лещинського. Див.: *Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskiem na Wołyniu.* – S. 474; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1881. – Т. I. – S. 139–140; Т. 15 – Warszawa, 1900. – S. 103.
- ²⁵³ Частина архіву цього ордината зберігався напередодні війни у КЦАДА, звідки після війни потрапив до ЦДІАК України (див. коментар 42).
- ²⁵⁴ Прізвище подано за сучасним українським правописом, проте в родовідній книзі дворян Подільської губ. записано: Пржездецкие Так само відтворено прізвище в списках, складених Н. Д. Полонською-Василенко. У цитатах збережено всі варіанти написання.
- ²⁵⁵ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.
- ²⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 380.
- ²⁵⁷ За Табелем про ранги у Російській імперії – чиновник III класу.
- ²⁵⁸ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – С. 166, 291.
- ²⁵⁹ Przędzeczki A. *Przędzeczcy h. Roch III przydomku Pierzchała* (без дати і місяця видання).
- ²⁶⁰ *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. 1. – S. 200.
- ²⁶¹ У 1556 р. Чорний Острів здобув статус міста і магдебурзьке право. (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1881. – Т. I. – S. 767.)
- ²⁶² *Тепер – смт Чорний Острів, Хмельницька обл.*
- ²⁶³ *Rocznik szlachty / J. S. Dunin-Borkowski.* – Lwów, 1883. – Т. 2. – S. 624–626.
- ²⁶⁴ *Номер фонду не зазначено.*

²⁶⁵ Прізвище подано за сучасним українським правописом. У російських офіційних актах фігурували Ржевусские, що відповідало тогочасним нормам правопису.

²⁶⁶ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.

²⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 72, арк. 289; спр. 70, № 300.

²⁶⁸ Генеалогію роду див.: Dworzaczek W. *Genealogia*. – Tabl. 157.

²⁶⁹ Назва лінії роду походить від родового маєтку Підгірці у Львівській землі (тепер – Львівська обл.), де зберігався також родовий архів.

²⁷⁰ Ленчевські Т. *Жевуські (старша лінія)* // Генеал. зап. Укр. геральдич. т-ва. – Біла Церква, 2001. – Вип. II. – С. 155–159. Автор статті виводить старшу лінію роду від Станіслава Фердинанда (1737–1786), польного маршала Австрійської імперії, старшого брата гетьмана Северина (1743–1811). За Т. Зелінською Станіслав Фердинанд був засновником лише погребіщенської гілки підгірської (старшої) лінії, родоначальником якої був Станіслав Матеуш (1662–1728), гетьман великий коронний (1726). (Див.: Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 352–362.)

²⁷¹ Родовий маєток Жевуських Погребіще в Подільському воев. (тепер – райцентр Вінницької обл.) дав назву гілці роду.

²⁷² *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Киевской губ.* – С. 222.

²⁷³ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 362. Див. також: Ленчевські Т. *Жевуські (старша лінія)* // Генеал. зап. Укр. геральдич. т-ва. – Біла Церква, 2001. – Вип. II. – С. 155–159.

²⁷⁴ Маєток Костянтинів у Волинському воев. дістав Юзеф Кароль Любомирський (1638–1702) з вішницької лінії від дружини, Теофіли Людвіки Заславської, останньої спадкоємиці князів Заславських і Острозьких. Врешті-решт маєток за Колбушовською трансакцією (1753) потрапив до Станіслава Любомирського (1720–1783), тестя Северина Жевуського.

²⁷⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – S. 362–363.

²⁷⁶ У німецькому оригіналі помилка: Dorogostag. Польською мовою – Dorohostaje

²⁷⁷ *Можливо, друкарська помилка. Мало б бути: 1831*

²⁷⁸ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 112.

²⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 90.

²⁸⁰ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 98.

²⁸¹ Наприкінці XIX ст. у Петербурзі було видано три томи майнових і генеалогічних документів з архіву роду: *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe* / Орган. К. Ozarowski, В. Gorczak. – Petersburg, 1890–1894. – Т. 1–3.

²⁸² Wolff J. *Kniazowie...* – S. 678–680. Ю. Вольф вважав їх псевдо князями.

²⁸³ Див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Т. 2. – S. 124. Тепер не існує. За даними Т. Зелінської, маєток лежав у Мозирському пов. Мінського воев. (Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 58, 394).

²⁸⁴ Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – S. 58, 394; *Sapiehowie*. – Т. III. – S. 159. Багато документів з родового фонду у КЦАДА стосувалися іншого родового маєтку Сапетів з красичинської гілки коденської лінії – у Деречині Слонимського пов. Гродненської губ., конфіскованого 1830 р. (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Т. 1. – S. 960.)

²⁸⁵ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 112.

²⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 352.

²⁸⁷ Герб “Дуб” відомий з 1600 р.; герб “Приятель відмінний” – з 1500 р. (Див.: *Polska encyklopedia szlachecka*. – Т. XI. – S. 71.) На нашу думку, документи КЦАДА належала Скірмунтам гербу “Приятель відмінний”. У словнику *Брокгауза та Ефрона* згадується рід Скірмунтів гербу “Дуб”, який брав початок з XVI ст. Його представників внесено до VI ч. родовідної книги Мінської губ. (*Брокгауз, Эфрон*. Словарь. – Спб, 1900. – Т. 59. – С. 200.)

- ²⁸⁸ ЦДІАК України, ф. 253, оп. 1, спр. 11, арк. 4.
- ²⁸⁹ *Polski słownik biograficzny*. – Т. 38/2, з. 157. – С. 173–174.
- ²⁹⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1887. – Т. 8. – С. 176–178. Про Александра Скірмунта (1798–1870), промисловця, сина повітового маршалка Шимона Скірмунта, див.: *Polski słownik biograficzny*. – Т. 38/2, з. 157. – С. 174.
- ²⁹¹ *Ibidem*. – С. 835; Chwalewik E. *Porzeczce* // *Zbiory Polskie*. – Т. 2. – С. 77.
- ²⁹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – С. 26.
- ²⁹³ Chwalewik E. *Pińsk* // *Zbiory Polskie*. – Т. 2. – С. 53.
- ²⁹⁴ Див. про маєток: Chwalewik E. *Mołodów* // *Zbiory Polskie*. – Т. 1. – С. 466.
- ²⁹⁵ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 377.
- ²⁹⁶ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 112; ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 77.
- ²⁹⁷ Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyń i Ukrainy*. – Т. 2. – С. 192.
- ²⁹⁸ *Брокгауз, Эфрон*. Словарь. – СПб, 1900. – Т. 60. – С. 636. Див. також: *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губ.* – Каменец-Подольский, 1897. – С. 311–312.
- ²⁹⁹ 1880 року Фелікс Собанський дістав від папи Лева XIII спадковий графський титул за заслуги перед католицькою церквою та численні пожертви на реставрацію чи будівництво костелів.
- ³⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 238, оп. 1, 38 од. зб.
- ³⁰¹ Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyń i Ukrainy*. – Т. 2. – С. 192–197; *Polski słownik biograficzny*. – Т. 39/3, з. 162. – С. 436.
- ³⁰² Тепер – с. Пединка Любарського р-ну Житомирської обл. (*Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 р.* – С. 141.)
- ³⁰³ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 112.
- ³⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 80.
- ³⁰⁵ Про пізніші спроби пов’язання походження Шашкевичів з пінським князем Олександром Носом згадує Н. М. Яковенко у відомій праці “Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)” (с. 152).
- ³⁰⁶ *Źródła dziejowe*. – Т. XXII. – С. 605.
- ³⁰⁷ У XIX ст. – Ямпільського пов. Подільської губ.; тепер – село Томашпільського р-ну Вінницької обл.
- ³⁰⁸ Тепер – *Бортники*, село Тульчинського р-ну Вінницької обл.
- ³⁰⁹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 190–191.
- ³¹⁰ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Вольнской губ.* – С. 463.
- ³¹¹ Леонард Шашкевич (1827–?), син Юзефа Каласантія і Констанції з Грохольських, одружився з Міхаліною Гіжицькою гербу “Гоздава”, донькою Яна Непомуцена з Молочок і Юзефи з Валевських гербу “Рох II, або Колумна”. Його брат Цезар (1832–1900) від шлюбу з Хеленою Бнінською (1830–1877) мав численне потомство (Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyń i Ukrainy*. – Т. 2. – С. 215).
- ³¹² ЦДІАК України, ф. 236, оп. 1, спр. 151, 81–83; 24, 87, 88, 116; ф. 249, оп. 1, спр. 43.
- ³¹³ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1902. – Т. 15, cz. 2. – С. 437.
- ³¹⁴ Pułaski K. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołyń i Ukrainy*. – Т. 2. – С. 44–45. *К. Пулаский помилково подає назву: Pergdunki*
- ³¹⁵ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 111.
- ³¹⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 307.
- ³¹⁷ Генеалогію роду Тарло див.: Dworzaczek W. *Genealogia*. – Tabl. 131, 132.

³¹⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1884. – Т. 5. – С. 103.

³¹⁹ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 112.

³²⁰ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 396.

³²¹ Одиницю зберігання уточнено за планом КЦАДА на 1941 р. та підготовчими списками воєнного часу: “книги з актами” (див.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2140, арк. 129; ф. 3847, оп. 1, спр. 178, арк. 79).

³²² *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т. 1. – С. 190.

³²³ Zielińska Т. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 58, 394; *Sapiehowie.* – S. 418–420; Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Т. 11. – S. 636–640.

³²⁴ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 397.

³²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2140, арк. 130.

³²⁶ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

³²⁷ Там само. – С. 95.

³²⁸ Її представники легітимувалися в Російській імперії і записані до I ч. родовідної книги дворян Волинської губ. (див.: *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волинской губ.* – Житомир, 1906. – С. 21).

³²⁹ Pułaski К. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy.* – Т. 2. – S. 249–250, 254, 257.

³³⁰ Мав у шлюб з Юзефою Дрогойовською гербу “Корчак” єдину доньку Шенсню (1770–1798), яка побралася з Ігнацієм Дзялинським (1754–1797). Через нього їй перейшли маєтності Вороничів, у тому числі Троянів, до Дзялинських гербу “Огоньчик”. Про Дзялинських – власників Троянова у XIX ст. – див також: Zielińska Т. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 90–91.

³³¹ *Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Волинской губ.* – С. 21.

³³² Aftanazy R. *Materiały do dziejów rezydencji.* – Т.5а: *Województwo wołyńskie.* – S. 597.

³³³ Троянів, с. Житомирського р-ну Житомирської обл. Про долю родового маєтку Вороничів у Троянові див.: Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.* – Т. 11. – S. 339–344. До Троянівського ключа в XVII ст. належали Шумськ, Двірець, Залізня, Татаринівка.

³³⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1892. – Т. 12. – S. 481. Pułaski К. *Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy.* – Т. 2. – S. 254–255.

³³⁵ Див.: Черкаська Н. О. До історії збірки “магнатських” фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943). – С. 110.

³³⁶ ЦДІАК України, ф. 237, оп. 1, спр. 70, № 351.

³³⁷ Історію цієї гілки Замоївських та їх документів у ЦДІАК України див.: Черкаська Н. О. Графи Замоїські – власники Козловецької ординації у документах ЦДІАК України: (До генеалогічних зв'язків однієї з гілок роду) // АУ. – 2003. – № 1/3. – С. 190–231.

³³⁸ Zielińska Т. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 489–490; *Almanach Błękitny* / Dunin-Borkowski J. – S. 1035–1037.

³³⁹ Zielińska Т. *Poczet polskich rodów arystokratycznych.* – S. 489–490; *Almanach Błękitny* / Dunin-Borkowski J. – S. 1017–1035.

АРХІВИ В СИСТЕМІ ІНСТИТУТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: КЕЙПТАУНСЬКІЙ САММІТ–2003 “АРХІВИ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ”

21–25 жовтня 2003 р. у м. Кейптауні (Південно-Африканська Республіка) відбулася 37-а Міжнародна конференція Круглого столу архівів (CITRA).

У традиційному (щорічному) всесвітньому форумі архівістів узяв участь 171 делегат, переважно керівники архівних служб, національних архівів та національних професійних асоціацій, із 69-ти країн світу.

Кейптаунський самміт є останнім у серії форумів “Архіви і суспільство”, що проводилися протягом 2001–2003 рр. Міжнародною радою архівів. Його щорічна тема – “*Архіви та права людини*” – є надзвичайно актуальною, оскільки обговорювалася не просто проблема осмислення й бачення суспільством ролі та місця архівів у сучасних суспільних процесах, а саме функції архівів у системі інститутів захисту прав людини в громадянському суспільстві. Запропоноване для обговорення питання – одне з основних, що турбує нині міжнародне архівне співтовариство; найактуальнішим воно є для посттоталітарних країн, в архівах яких відклалися ресурси, що можуть і мають прислужитися для захисту прав людини, передусім репресованих громадян. Тема захисту прав жертв колишніх репресивних режимів перебувала в центрі уваги учасників самміту під час роботи трьох сесій, які проблемно й географічно охопили основні аспекти функціонування “архівів прав людини” в різних регіонах світу. На сесіях було представлено й обговорено 13 доповідей:

1 сесія – “Повертаючись до минулого і оцінюючи його: Державні і міжурядові ресурси” (переважно європейський блок проблеми) (5 доповідей);

2 сесія – “Відновлення пам’яті й ідентичності: Міжнародні й неурядові ресурси” (латиноамериканський блок) (4 доповіді). Під час проведення Круглого столу Голова Держкомархіву України представив доповідь “Приклад країни перехідного періоду”;

3 сесія – “Збереження пам’яті традиційних африканських суспільств: Архіви та право на гідність” (африканський блок) (4 доповіді).

На першій сесії поряд із доповідями “Архіви спецслужб колишніх репресивних режимів” (Іспанія), “Архіви та права людини” (Франція), “Переслідування й опір, компенсація й примирення: дві репресивні системи в одній країні. Приклад німецьких архівів” (ФРН), “Архіви й міжнародне розслідування геноциду, справедливість і новітня архівна прак-

тика” (Танзанія), “Архіви й захист прав канадських меншин” (Канада) було озвучено й дискусійний український аспект проблеми, сформульований представником України таким чином: “Голосуючи “за” і “проти” доступу до архівів колишніх спецслужб: Приклад України”. Текст виступу передано до друку редакційній колегії нового часопису Міжнародної ради архівів “Сомма”.

Вступ до загальної теми форуму та заключне слово виголосив Президент СІТРА, Національний архівіст Канади п. Ян Вільсон.

На Делегатських зборах МРА (24 жовтня) було заслухано її традиційний щорічний звіт, обговорено проект нового статуту Ради, прийнято проект резолюцій; після остаточної редакції їх буде розіслано всім членам МРА як звернення учасників форуму до урядів і народів світу.

24 жовтня, під час роботи “відкритої сесії”, керівник Державної архівної служби України Геннадій Боряк виголосив звернення до учасників форуму про гуманітарну катастрофу в Кам’янець-Подільському міському архіві. Світову громадськість поінформовано про заходи з ліквідації наслідків пожежі, зокрема про виділення коштів з резервного фонду Уряду України, створення в Державному архіві Хмельницької області Центру реставрації ушкоджених документів тощо. У зверненні надано роз’яснення щодо перспектив реконструкції втрачених фондів, зокрема шляхів передання в Україну копій документів з фондів, що постраждали під час пожежі, які виготовлялися свого часу для зарубіжних дослідників та різних установ. Під час виступу продемонстровано фоторепортаж з місця події, зокрема зразки документів, що пройшли експериментальну реставрацію у Києві.

З огляду на загальний лейтмотив виступу його було сприйнято учасниками форуму як попередження. Одразу після виступу Голови Держкомархіву думками щодо форм і можливостей надання консультативної й технічної допомоги поділилися: Генеральний секретар МРА п. Ян ван Албада, Президент СІТРА п. Ян Вільсон, директор Дирекції архівів Франції, Президент Європейського відділення (EURBICA) МРА пані Мартін де Буадефр, Віце-президент Федерального архіву ФРН п. Клаус Олденхаге, Генеральний директор польських архівів пані Дарія Наленч.

Під час роботи форуму проведено двосторонні консультації з керівниками архівних служб Польщі, Російської Федерації, Литви, Латвії, Канади, Франції, інших країн.

Під час зустрічей з керівництвом і членами Комітету з правових питань МРА (Голова Комітету – п. Глес Гранштрюм, Швеція) обговорено проблематику й уточнено терміни проведення в Києві у травні 2004 р. Передконгресового засідання комітету, а з керівництвом Європейського відділення (EURBICA) МРА – спеціального Передконгресового засідання Бюро відділення з проблем реставрації ушкоджених пожежею документів й організації збереження архівів в екстремальних ситуаціях, зокрема під час природних, техногенних та інших катастроф.

Під час роботи самміту було розповсюджено спеціальний прес-реліз Держкомархіву “Гуманітарна катастрофа в Кам’янець-Подільському архіві: півроку зусиль з ліквідації наслідків пожежі”, а також брошуру

“Архівне законодавство України”, де вміщено перекладені англійською мовою Закон України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (2001) та “Порядок користування документами НАФ, що належать державі і територіальним громадам” (2003) та двомовний компакт-диск “Архіви України: Архівні установи. Архівне законодавство”. Презентовані матеріали викликали жвавий інтерес в учасників форуму.

Олександр КОНИК

НОВЕ ВИДАННЯ ДО ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

НІМЦІ ХЕРСОНЩИНИ

Анотований перелік справ Державного архіву
Херсонської області (1919–1930) / Укл.: А. В. Карпова
А. Айсфельд, Л. В. Виноградова,
Ю. О. Коник, А. М. Назарова, О. І. Шинкаренко;
Наук. ред. А. Айсфельд. – Одеса: Астропринт, 2002. – 168 с.

Рецензована книга є результатом співпраці українських архівістів з німецькими фахівцями Інституту культури й історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург–Геттінген. Публікація здійснена за сприяння Уповноваженого Федерального уряду Німеччини з питань культури і ЗМІ та Міністерства внутрішніх справ Нижньої Саксонії. Координатор проекту з німецького боку – Альфред Айсфельд (він же – один з авторів рецензованого видання).

Книга відкривається ґрунтовною передмовою Антоніни Карпової – керівника проекту з української сторони, директора Держархіву Херсонської області, та Олександра Шинкаренка – провідного фахівця архіву в галузі адміністративно-територіального розмежування, історичної картографії та інших проблем, тісно пов'язаних з колонізацією південноукраїнських степів.

Передмова стисло (с. 3–14), проте чітко й ясно вводить читача в загальне коло порушуваних проблем. Автори висвітлюють основні етапи заселення Херсонщини іноземними колоністами, починаючи з прийняття державних рішень і організації перших поселень на Херсонщині переселенців з острова Даго, які набули тут статусу іноземних колоністів (1781–1787, с. 3). Розглядаються утворення “дочірніх” колоній після припинення виділення пільгових земельних наділів (1842), адміністративні перетворення в краї, управління іноземними колоніями, зміна ситуації у зв'язку з Першою світовою війною, революційними подіями на Херсонщині та встановленням радянської влади (с. 4–10).

Значна увага приділена численним змінам в адміністративно-територіальному поділі УСРР у 20-х роках ХХ ст. та національній політиці радянського уряду цього періоду, зокрема формуванню й розмежуванню територій національних сілрад і національних районів. Детальний розгляд авторами передмови цього сюжету видається особливо доречним,

оскільки дещо публіцистичний топонім “Херсонщина” в науковому виданні мав бути чітко артикульованим (с. 6–10, 12).

Тим більш важливим було зробити це на професійному рівні з огляду на підвищений інтерес до історичного минулого Південної України не тільки з боку науковців, але й краєзнавців, журналістів, письменників-аматорів та ін. Це стосується не лише Херсона і тісно пов'язаних з ним історично міст Миколаєва, Одеси, Кіровограда, Запоріжжя, які різного часу входили до складу колишньої Херсонської губернії, але й Дніпропетровська, де діє ціла школа дослідників історії німецького народу в Україні, Сімферополя та ін.

Територіальний сюжет у рецензованій книзі документовано згідно з юридичними нормами, чинними в той чи інший час на певній території, тобто за Повним зібранням законів Російської імперії (доки Херсонщина була частиною тієї імперії) або за Збірником узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (коли тут утвердилася радянська влада). Здавалося б, це – норма, але доводиться наголошувати на тому, що Херсонщина – це саме Україна, оскільки дана обставина іноді якось ніби випадає з поля зору авторів деяких видань, особливо науково-популярного характеру.

У рецензованій праці її укладачі уникають висвітлення виключно історії етнічних німців в Україні, не впадаючи водночас і в “містечковий” патріотизм.

Автори передмови анонсують також інші сюжети. Мова йде про життя німецького населення вже за радянських часів, зафіксоване в документах. Це передусім національно-культурне будівництво, діяльність сільськогосподарських, кооперативних і кредитних товариств (с. 10–11). Розглядаються варіанти вирішення аграрного питання, переселення на землі Далекого Сходу і Казахстану, процеси, пов'язані з колективізацією, еміграційний рух, особливо на релігійному підґрунті (с. 11–12).

Рецензований Перелік складається з анотацій 313 справ 25 фондів за період з лютого 1919 по жовтень 1930 рр. (автори анотацій, крім названих вище, – співробітники архіву Луїза Виноградова, Алла Назарова та Юлія Коник). Анотації розміщено в хронологічному порядку й пронумеровано. Використано справи переважно з фондів органів державного управління різних рівнів, у т. ч. сільрад, а також деяких громадських організацій на місцях. Зазначається при цьому, що самостійні фонди з національного будівництва не створювалися ні на рівні округу, ні на районному рівні, тому відповідні справи відбиралися з фонду окружного виконкому. Документи окрвиконкому, як правило, відбивають офіційну політику з національного питання, проте в них достатньо й об'єктивної інформації.

Укладачі анотованого опису справ намагалися навіть при малому обсязі Переліку дати всебічну інформацію про життя німецьких переселенців, у т. ч. таку, що не збігалася з офіційною точкою зору органів радянської влади і РКП(б) (с. 13). Отже, обмежений обсяг видання спричинив необхідність певного відбору справ, і далеко не всі документи й

фонди Держархіву Херсонської області з даної проблематики відбито в Переліку (це слід мати на увазі дослідникам).

Автори передмови подають інформацію практичного характеру для тих, хто користуватиметься анотованим переліком. Розкриваються як структура видання в цілому, так і структура окремої анотації. Зазначається, зокрема, що заголовок відтворено за справою з виправленням грубих граматичних та інших помилок, але зі збереженням стилістики авторів документа, “духу часу”. Крайні дати справ визначено на підставі вивчення документів. Анотації характеризують справи за складом і видами документів, з коротким викладом їхнього змісту і вказівкою на автора й адресата. Мови документів – українська, російська та німецька. Наявність документів німецькою мовою зазначається окремо після анотації (с. 14).

Анотований перелік має три додатки. Він оснащений також іменним і етно-географічним покажчиками. Інформація додатків, безсумнівно, матиме високий коефіцієнт запитуваності, оскільки це: 1) список німецьких колоній в межах сучасної Херсонської області, перейменованих після 1914 р.; 2) список населених пунктів Херсонського округу з переважаючим німецьким населенням на 1 січня 1928 р.; 3) список фондів, використаних для Переліку, з позначенням їх номерів, назв, крайніх дат і кількості справ (обсяг справ в аркушах зазначено в анотаціях). Іменний і етно-географічний покажчики містять посилання на порядкові номери анотацій (с. 14, 135–162). Певна річ, є ще список скорочень (с. 163–166) та зміст.

Зміст – чи не єдина *lapsus calami* цього видання. Гідну подиву помилку видавців, коли всі дати в змісті змінено на ціле століття (замість 1919 стоїть 1819 р. і т. д.), важко назвати інакше, хіба що замість “помилка пера” говорити: “помилка комп’ютерного набору”, і цю помилку укладачам виправити навряд чи вдасться. Крім того, не був би зайвим у виданні шанований дослідниками предметний покажчик. При цьому ми свідомі, що це не стільки недолік, скільки побажання, до того ж, і сам анотований опис в певному сенсі можна назвати “предметним покажчиком”, але все ж...

Анотований опис, який висвітлює мету, цілі й засоби реалізації управлінських рішень стосовно етнічних меншин, зокрема німців, в окремо взятому регіоні, вірніше – окрузі, відкривається 1919 роком. Абсолютна більшість анотованих архівних справ стосується саме управління – органів, які управляють, людей, з яких складаються ці органи, та людей, якими вони управляють. Причому, як вже згадувалося, мова йде про документи управління різних рівнів – від сільського до республіканського.

З анотованих 313 справ близько 50 прямо або опосередковано стосуються німецьких сільрад чи переважно німецьких сіл. Документи 1919–1920 рр. саме сільрад мало чим відрізняються від дореволюційних “приговорів” сільських сходів тощо; з роками колишні сільські й волосні писарі все більше засвоювали радянський канцелярит, формувалася нова бюрократія. Це простежується за документами. Змінювалася й тематика – від обліку майна і списків на мобілізацію до рішень про виселення колишніх поміщиків і “куркулів”. Це – багатий матеріал для соціально-

політичної історії, історії нової бюрократії, часто маргінально-люмпенізованої (всілякого роду анкети, списки, акти обстежень господарств членів і голів сільрад тощо).

За характером справ до цих матеріалів наближаються документи паралельних органів влади – ревкомів, комітетів незаможних селян, різних надзвичайних комісій. Таких справ анотовано близько 25 (ідеться про головну тематику, зміст кожної зі справ є повнішим і його важко вкласти в якусь одну, генеральну тему, і нашою метою є, скоріше, приблизне позначення “питомої ваги” тієї чи іншої теми в Переліку). Ревкоми зустрічаємо в паперах 1919–1920 рр; КНСи актуальні в 1921–1922 рр. (потім до 1924–1925 рр. сходять нанівець); виконкоми різних рівнів представлені у справах щорічно.

Чи не найбільшим предметом уваги цих органів був майновий стан співгромадян-односельців: бралось на облік рухоме й нерухоме, городи й сади, худоба й птиця, виноградна лоза, брички й коні, аж до фісгармоній з молитовних будинків. Паралельно з “самоуправлінням” КНС, майном колишніх колоністів, тепер радянських громадян, цікавилася і державна фіскальна служба. Справи про різноманітні “розкладки”, грошові й натуральні, пізніше – податки займають понад 20 позицій, і ці сюжети ілюструють послідовність у виконанні відомої вказівки про те, що соціалізм – це облік і контроль.

Очевидно, не без впливу міжнародних економічних конференцій початку 20-х років місцева влада також зацікавилася збитками, заподіяними громадянам, колишнім колоністам, інтервентами, а паралельно – білогвардійцями, махновцями тощо (анотовано 5 окремих справ про збитки, 1924 р.).

До сільрадівських і взагалі виконкомівських справ дотичні також справи про громадянство (клопотання про надання громадянства України і навпаки, про повернення громадянства “материнських” країн, списки іноземців та ін.). Географія іноземного громадянства і підданства жителів Херсонщини (дані 1922 р.) досить широка: Австрія, Польща, Болгарія, Туреччина, Німеччина, Румунія, Угорщина, Голландія (№ 79). Згадуються також США, Португалія та ін.

Близько 15 анотованих справ стосуються еміграції, репатріації і переселення в межах СРСР. Варіанти – різноманітні, подеколи несподівані – громадянин Польщі німецької національності, що прибув з Америки, просить радянського громадянства (№ 149), подеколи екзотичні – громадянин с. Орловки Великоолександрівського району забажали... продати село і виїхати до США (№ 187).

Багато клопоту радянській владі завдавали пастори, релігійні організації загалом, а також емігрантські настрої, передусім серед менонітів. Цих проблем стосуються бл. 25-ти анотованих справ. Мотиви переселення різноманітні – втеча від голоду, безземелля, релігійні переконання, родинні зв'язки – ніде не йдеться тільки про неприйняття радянської влади. Просто людям треба переїхати. У цьому – суть звернень до Одеси, Харкова, Москви, де містилися відповідні радянські й іноземні інституції. Як і особові справи (16 позицій), серед яких зустрічаються чи не фантас-

тичні життєписи, як-от завідуючого фінансово-господарською частиною Великоолександрівського райвиконкому Гергарда Гергардовича Ніккеля, німця, що народився в Індії, проживав в Бердянському повіті Таврійської губернії, а рідною мовою називав голландську (№ 199).

Інший великий блок справ пов'язаний з національною політикою в “чистому вигляді”: мовою, освітою, культурою, національно-територіальним розмежуванням. На цей період припадають радянські кампанії з українізації, запровадження національних сілрад і районів, відповідно – національної мови в державних інститутах тощо. Справ цієї тематики анотовано досить багато: бл. 45-ти позицій – про німецьку школу, освіту, вчителів; бл. 20-ти – про українізацію й перехід установ на національні мови (окремо ще 5 позицій про використання національних мов у судових установах), 10 позицій – про національно-територіальне розмежування, повернення старих назв (Зміївку знову назвати Шлаген, Кочубеївку – Тіге тощо), клопотання про створення національних товариств на зразок “Сільськогосподарської спілки нащадків голландських вихідців” та ін. (№ 174, 180, 166).

Досить велика кількість справ із заголовком “списки”. Попри зовнішню безхитрісність назв, вони висвітлюють цікаві процеси: списки іноземців і неписьменних, призовників і бажаючих виїхати, службовців, осіб, позбавлених виборчих прав, і таких, що підлягають примусовому виселенню, – всього понад 20 позицій.

Анотовано також найпоказовіші справи з землеустрою і землекористування (15 позицій), щодо ремесла, промисловості, торгівлі, кооперативних і кредитних організацій (також бл. 15-ти справ). Деяко менше, ніж це було б за радянських часів, представлене профспілкове будівництво і колективізація (по 5–6 справ). Анотовано також справи, які важче систематизувати, менш масового характеру. Наприклад, про сприяння німецького населення робітничо-селянській інспекції (РСІ) (№ 32), справи німецького Червоного Хреста (№ 94), щоденники уповноваженого з національних питань (№ 112), інформація про ставлення селян до німців (№ 114), список призовників, які мають лошат 1–2-х років (№ 127), про голод і товариство “Друзі дітей” (№ 282) та багато іншого.

Загалом, укладачі “Анотованого переліку справ” досягли своєї мети: маємо компактне, зручне в користуванні, інформаційно насичене і репрезентативне видання, підготовлене на солідному науковому й професійному рівні.

Невеликий наклад – всього 300 примірників, очевидно, не стане перешкодою для роботи з книгою завдяки наявності великих бібліотек, а також добрій традиції обміну такого роду літературою, яка існує між державними архівами областей України.

Діана Савівна Щедріна
(10.11.1924 – 14.11.2003)

14 листопада 2003 р. на 80-му році раптово пішла з життя Діана Савівна Щедріна – відомий історик-архівіст, архівознавець, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України.

Діана Савівна Щедріна народилася 10 листопада 1924 р. у м. Вишній Волочок Калінінської області (Росія).

Трудову діяльність розпочала у 1946 р. після закінчення Московського державного історико-архівного інституту. Працювала молодшим науковим співробітником ЦДАЖР СРСР.

Протягом 1948–1952 рр. перебувала на посаді старшого наукового співробітника архівного відділу УМВС по Кам'янець-Подільській області. У ці роки активно займалася відновленням роботи райдержархівів, надавала їм науково-методичну допомогу, налагоджувала діяльність відомих архівів, дбала про підвищення кваліфікації архівних працівників. З 1952 по 1954 рр. – на комсомольській та партійній роботі: очолювала Проскурівський міськком комсомолу, згодом обіймала посаду інструктора Миколаївського міськкому Компартії України. З 1955 р. – у Києві, де працювала інструктором, старшим науковим співробітником сектора партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Діана Савівна проводила велику організаційну і науково-методичну роботу з поповнення архівних фондів новими документами, забезпечення їх збереженості, наукового упорядкування, зокрема впорядкувала й описала документи фонду ЦК Компартії України за повоєнні роки, часів Великої Вітчизняної війни, останнього періоду діяльності ЦК Компартії України.

Висококваліфікований спеціаліст Д. С. Щедріна приділяла багато уваги всебічному використанню інформації архівних документів, створенню науково-довідкового апарату, підготовці документів поточного діловодства до передання їх на постійне зберігання.

Працюючи в. о. заступника директора, головним охоронцем фондів, будучи головою ЕПК ЦДАГО України (1992–1997), займалася переведенням документів колишнього партійного архіву на прийнятті в держав-

ній архівній системі форми обліку, вдосконаленням науково-технічного опрацювання документів, науково-довідкового апарату, керувала проведнням експертизи цінності документів.

Досконало знаючи склад і зміст фондів архіву, зробила вагомий внесок у розвиток історико-архівної науки. Її перу належать понад 50 наукових праць, серед яких монографія “Источники борьбы и созидания. История создания и деятельности партийных архивов Украины”, що й донині є єдиним науковим дослідженням з історії формування архівного фонду Компартії України.

За участю Діани Савівни підготовлено низку документальних видань. Під її керівництвом готувались виставки цінних архівних документів, що висвітлювали важливі події в історії України, сторінки життя відомих діячів держави.

Д. С. Щедрина часто виступала перед науковою громадськістю, зарекомендувала себе як талановитий оратор, фахівець архівної справи, заслужено користувалася великою повагою й авторитетом не лише в Україні, а й за її межами. Вона була багаторічним членом ЦЕПК Архівного управління МВС УРСР, вченої і методичної рад Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, Республіканської ради по координації історико-партійних наукових досліджень, бюро Археографічної комісії АН УРСР, редколегії журналу “Архіви України”. Протягом багатьох років очолювала профспілковий комітет Інституту історії партії при ЦК КПУ, опікувалася умовами праці своїх колег, їхнім здоров'ям та побутом.

Багато сил і уваги Діана Савівна приділяла підготовці й вихованню молодих кадрів архівістів, прищеплювала їм почуття відповідальності, дбайливого ставлення до архівного документа, була добрим і водночас вимогливим учителем, щирою й водночас принциповою людиною.

За вагомі досягнення в галузі архівної справи Д. С. Щедрина була відзначена “Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР”, “Почесною грамотою Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України”, медалями. Ветеран праці.

В останні роки життя, мешкаючи в Москві, Діана Савівна продовжувала підтримувати зв'язки з українськими архівістами.

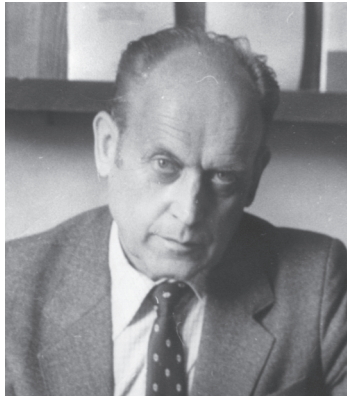
Світла пам'ять про сумлінного працівника, порядну й чуйну людину Діану Савівну Щедрину назавжди збережеться в наших серцях.

Державний комітет архівів України

Спілка архівістів України

*Центральний державний архів
громадських об'єднань України*

Державний архів Хмельницької області

Олександр Васильович Долинський
(13.07.1924 – 27.11.2003)

27 листопада 2003 р. після тяжкої хвороби на 80-му році життя помер відомий український історик, джерелознавець, кандидат історичних наук Олександр Васильович Долинський – людина щедрого серця.

Усе його життя було пов'язане з історичною наукою, з підготовкою молодих кадрів істориків. Енциклопедична обізнаність, світлий розум та добре серце завоювали повагу й любов колег та учнів ученого.

Народився Олександр Васильович 13 липня 1924 р. у м. Києві в родині робітників. Навчався у київській с/ш № 78. З 1939 р. – член ВЛКСМ, комсорг школи. У червні 1941 р. пішов добровольцем на фронт, приписавши собі в анкеті 1 рік. Був заступником політрука 2-ї роти 144 полку 28 дивізії Південно-Західного фронту. Під Києвом у вересні 1941 р. був тяжко поранений і до кінця цього року знаходився на лікуванні в госпіталях. Після одужання отримав направлення до військового училища зв'язку ім. Калініна м. Красноярська, яке закінчив у листопаді 1942 р., а потім – до резерву Головного управління зв'язку Червоної Армії. Після закінчення коротко-термінових курсів техніків спецапаратури зв'язку з грудня 1943 р. у складі Гвардійського полку зв'язку Окремої Приморської армії брав участь у визволенні Криму. Від 1943 р. очолював групу з виконання спецзавдань I Українського фронту (59-й полк зв'язку, 2-а повітряна армія). З травня до вересня 1945 р., часу демобілізації з війська у чині гвардії лейтенанта, був у резерві Головного Управління зв'язку Радянської Армії.

Повернувшись до Києва 21-річним, вступив на історичний факультет університету, який закінчив з відзнакою у 1950 році, отримавши кваліфікацію історика-архівіста. Упродовж 1950–1953 рр. навчався в аспірантурі, після закінченні якої став викладачем кафедри нової історії Київського держуніверситету. Згодом обіймав посаду заступника директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника “Софійський музей”, наукового редактора редакції загальної історії Головної Редакції “Української Радянської енциклопедії”.

У 1964–1992 рр. О. В. Долинський працював на кафедрі архівознавства Київського держуніверситету. Викладав курси “Архівознавство”, “Загальне документознавство” та спецкурси з метрології, хронології, палеографії, дипломатики. Багато уваги приділяв науково-методичній роботі. Опублікував

методичні рекомендації до вивчення курсів “Наукова інформація в архівній справі” та “Самостійна робота студентів”. Його лекції з архівознавства, спеціальних історичних дисциплін, зокрема палеографії, дипломатики, залишились у пам’яті багатьох поколінь студентів і викладачів-початківців вищої школи.

Керував роботою студентського наукового гуртка, виробничою практикою студентів в архівних установах Києва та Москви. Виїздив зі студентами і на практику до Угорщини, Болгарії, Польщі – для ознайомлення з архівами цих країн.

У 1975 р., після успішного захисту кандидатської дисертації за темою “Первые советские публикации дипломатических документов”, отримав ступінь кандидата історичних наук. Цього ж року видав друком навчальний посібник з історії публікації дипломатичних джерел, опублікував 30 статей в “Українській Радянській Енциклопедії”.

Добре володіючи німецькою мовою, підготував і опублікував ґрунтовну рецензію на працю німецького історика А. Шрайнера з докладними примітками та коментарями.

Виступав з лекціями на курсах підвищення кваліфікації для працівників архівних установ. Читав курси з дипломатики та хронології.

У 1981 р. був переведений на посаду доцента кафедри архівознавства; одночасно виконував обов’язки заступника декана з питань зарубіжних зв’язків і роботи з іноземцями, був обраний головою Ради інтернаціональної дружби історичного факультету, членом секції суспільних наук Українського республіканського товариства дружби і культурних зв’язків із зарубіжними країнами.

Брав активну участь у підготовці до святкування 150-річчя з дня заснування Київського університету. Став співавтором підготовленої кафедрою збірки документів “Киевский университет. Документы и материалы 1834–1984”, колективної монографії “Документы великого созидания. Источники по истории Украинской ССР” (К., 1986) та ін. Займався виявленням публікацій дипломатичних документів у журналі “Красный архив”, опублікував низку статей.

Останнє десятиріччя Олександр Васильович працював в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Саме в ці роки повною мірою розкрився талант О. В. Долинського як науковця. Чисельні переклади наукових праць зарубіжних істориків, археографічне опрацювання джерел, підготовка до друку унікальних збірок документів – усе це захопило вченого. Прислужився величезний досвід, накопичені роками знання, якими історик щедро ділився з аспірантами та молодими вченими. Делікатність, толерантність у стосунках з людьми завоювали повагу і любов до Олександра Васильовича. Колеги вбачали в ньому не тільки талановитого історика, чудового педагога, а й надійного друга, доброзичливу, чуйну людину.

Відомо, що високі душі не вмирають, вони безсмертні – і не тільки у християнському розумінні, а й у загальнолюдському, духовному.

Світлу пам’ять про Олександра Васильовича назавжди збережуть його колеги, друзі, студенти.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА

Мирослав Лабунька
(23.03.1927 – 02.12.2003)

2 грудня 2003 р. у Філадельфії відійшов у вічність бл. п. професор-емерит Університету Ля Саль Мирослав Лабунька – мудра і скромна людина, прекрасний чуйний товариш, відданий патріот, відомий громадський і церковний діяч, талановитий історик, бібліотекар, архівіст. Не стало людини, сповненої творчих задумів і планів на майбутнє. Пішов з життя один з тих, хто задовго до падіння залізної завіси почав розбудовувати перші містки співпраці й спадковості між елітою української діаспори за океаном та творчою й академічною інтелігенцією в Україні, не боячися наразитись ані на нарікання друзів у діаспорі, ані на гнів пильних спецслужб тоді ще підневільної України. Усім своїм життям він прислужився українській справі, українській науці, вмурував власну цеглину – тяжкої буденної праці – до фундаменту незалежності держави.

Мирослав Лабунька народився 23 березня 1927 р. у с.Котів, що на Тернопільщині (нині – Бережанський р-н). Вперто здобував середню освіту – спочатку в Українській гімназії в Бережанах (1941–1944), згодом в Українській державній гімназії в таборі для пропущених осіб у Травнштайні (Баварія). Різними шляхами намагався уникнути мобілізації до Вермахту, до кінця війни перебував у Судетах, опинився в американській зоні окупації. Продовжував студії в семінаріях Української Греко-Католицької Церкви в Німеччині й Голландії – у Гіршбергу (1946–1948) та Кулемборгу (1949–1950). Вивчав канонічне право в Університеті у Мюнхені (1950–1951), історію – в Лювенському університеті (Бельгія). 1958 р. закінчив студії бібліотекарських наук у Колумбійському університеті (США), де й здобув докторат з історії Східної і Західної Європи. У 1961 р. отримав громадянство у США.

Упродовж багатьох років читав лекції з історії в Університеті Ля Саль, спочатку як доцент (1965–1968), згодом – як професор. Викладав на літніх курсах в Українському Католицькому Університеті в Римі, був співробітником Українського наукового інституту Гарвардського університету, виїздив у відрядження на Схід – до Болгарії (1965) та СРСР (1986). Після здобуття Україною незалежності щороку бував на Батьківщині, часто від-

відував і подовгу жив у Києві й Львові, займаючися здебільшого громадськими справами й науковою роботою.

Як знаний громадський діяч Мирослав Лабунька брав активну участь у діяльності українських громадських і громадських організацій (“Обнова”, Українське Патріархальне товариство у США, Українське Патріархальне світове товариство).

1998 р. був відзначений високою лицарською нагородою – Св. Григорія Великого, якою дуже пишався.

За три дні до смерті ми довго спілкувалися з ним у затишній залі в помешканні директора Фонду Катедр Українознавства п. Романа Процика, обговорювали майбутні проекти, найпріоритетнішим з яких для нього була підготовка до друку спогадів покійної дружини – пані Марії, домовлялися про опрацювання архіву Українського Католицького Університету влітку 2004 р.

Я вдячний долі, що мав нагоду (на жаль – в останнє, як з’ясувалося) отримати насолоду від спілкування з бл. п. паном Мирославом і ще раз подякувати йому за щирі підтримку й особисте сприяння в різних археографічних та архівних проектах, зокрема амбітного проекту опрацювання українських архівів за рубежем, першим з яких став, мабуть, найдорожчий для покійного архів – Українського Вільного Університету в Мюнхені, адже Мирослав Лабунька був одним із тих ректорів УВУ, які усвідомлювали непересічну цінність цього унікального документального зібрання й опікувалися ним. Він не лише активно сприяв удоступненню архіву УВУ для спеціалістів з України у 2002 р., – а вони першими поставилися до нього не як прагматичні вчені, а як професійні архівісти, але й доклав руку до редагування першого публічного огляду цього архіву, що торік з’явився в Інтернеті на сайті Державного комітету архівів України.

Серед численних планів на майбутнє була у бл. п. пана Мирослава заповітна мрія – “якось, як будуть час і нагода”, завітати до Державного архіву СБУ й ознайомитися з документами про себе, що відклалися в архіві радянських спецслужб...

Його останню працю – доповідь на поважному форумі у Римі, куди він збирався вилітати наступного дня по тому, як його не стало, – було відправлено до Риму факсом.

Вічна йому пам’ять!

Геннадій БОРЯК

Відомості про авторів

Ігор Верба – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Коло наукових інтересів – українська історіографія 1920–1950-х рр., біографістика, історія архівної справи.

Олег Журба – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету, головний редактор “Дніпропетровського історико-археографічного збірника”. Коло наукових зацікавлень – теоретико-методичні проблеми української історіографії другої половини XVIII–XIX ст.

Сергій Зозуля – магістр, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Сфера наукових інтересів – історія української науки, історіографія історії України, історичне краєзнавство.

Алла Кисельова – завідувач сектора адміністративно-технічного забезпечення фінансово-економічного відділу Держкомархіву України. Сфера наукових зацікавлень – архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі.

Олександр Коник – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії та історіографії Херсонського держуніверситету. Коло наукових інтересів – представництво від українських губерній у російській Державній думі перших чотирьох скликань (1906–1917): персоналії, середовище, зв'язки.

Ніна Миронець – старший викладач кафедри історії Міжнародного університету “Рівненський економіко-гуманітарний інститут ім. Академіка Степана Дем'янчука”. Сфера наукових інтересів – історія музейної та архівної справи, музеєзнавство, історія культури, краєзнавство.

о. Юрій Мицик – доктор історичних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. Відомий дослідник історії України XVI–XVIII ст., історик українського козацтва, Національно-визвольної війни середини XVII ст., джерелознавець.

Олена Новікова – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Досліджує питання історії вітчизняної науки та культури кінця XIX–XX ст.

Тетяна Осташко – старший науковий співробітник відділу історії Української революції Інституту історії України НАН України, кандидат

історичних наук. Сфера наукових інтересів – історія національно-визвольних змагань, історія культури, біографістика, український монархічний рух.

Тетяна Себта – кандидат історичних наук, ст. н. співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Наукові інтереси – Україна в Другій світовій війні: Рейхскомісаріат України – політика та практика нацистів у галузі культури, доля українських культурних цінностей.

Світлана Сельченкова – начальник відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Держкомархіву України. Сфера наукових інтересів – документознавство, архівознавство.

Ніна Слончак – головний науковий співробітник ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Сфера наукових інтересів – історія архіву, питання формування НАФ України аудіовізуальними документами, створення довідкового апарату.

Вікторія Соловійова – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Бердянського інституту підприємництва, кандидат історичних наук. Коло наукових інтересів – історія української дипломатії доби національно-визвольних змагань.

Інна Старовойтенко – пошукач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Сфера наукових інтересів – епістолярій громадсько-політичних діячів України початку ХХ ст.

Лідія Сухих – провідний науковий співробітник відділу давніх актів ЦДІАК України, Заслужений працівник культури України. Коло наукових інтересів – історія України ХVІ–ХVІІІ ст.

Наталія Черкаська – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Сфера наукових зацікавлень – магнатські родові архіви; генеалогія еліт ХVІ – початку ХХ ст.

Тетяна Шевченко – кандидат історичних наук. Сфера наукових інтересів – релігієзнавство.

Показчик матеріалів, видрукованих в “Архівах України” 2003 року

Втрачено назавжди?

Гуманітарна катастрофа у Кам’янці-Подільському

Анотовані реєстри описів фондів Кам’янець-Подільського міського архіву, пошкоджених внаслідок пожежі № 1–3

Качковський О. До питання укладання анотованих реєстрів описів

Шандра В. Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: шляхи реконструкції втрачених фондів № 1–3

Проблеми архівного законодавства в сучасному світі

Боряк Г., Новохатський К. Модерне архівне законодавство України: від тоталітарної спадщини до демократичних стандартів № 4–6

Статті та повідомлення

Боряк Г., Папакін Г. Архіви України і виклики сучасного суспільства: Штрихи до колективного портрета користувача архівної інформації № 1–3

Журба О. Журнальний період становлення української археографії (Харківські альманахи 30–40-х рр. XIX ст.) № 4–6

Кулешов С., Прокopenко І. Управління документацією: підготовка фахівців у вищих школах за рубежом № 1–3

Мицик Ю. Довкола “архіву Переяславської ради”: міфи та реалії джерельної бази № 4–6

Публікації архівних документів

Верба І. З історії листування між О. П. Оглоблиним та Н. Д. Полонською-Василенко 1930–1940 рр. № 4–6

Зозуля С. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) №№ 1–3, 4–6

Новікова О. Сторінки культурно-мистецького життя Києва 1920-х років очима Єлизавети Піскорської № 4–6

Осташко Т., Соловійова В. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії № 4–6

Теорія і практика архівної справи

Кисельова А. Веб-сайт Держкомархіву України: історія, реалії, перспективи № 4–6

Кисельова А. Оформлення веб-сторінки офіційного сайту Державного комітету архівів України № 1–3

Сельченкова С. Організаційні та методичні проблеми створення вітчизняної системи переліків документів із строками зберігання № 4–6

Інтерв’ю з цікавим співрозмовником

“...Зробити все можливе задля збереження для нащадків архіву української науки”. На запитання редакції відповідає Генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Олексій Семенович Онищенко № 1–3

Дискусія про архіви

Солонська Н. Бібліотека Ярослава Мудрого як “поле документації” та як архів епохи Київської Русі № 1–3

Огляди джерел та документальні нариси. Бібліографія

Борисенко С. Документи консульських установ Української Держави в РСФРР як історичне джерело № 1–3

Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція України 1920–1930-х років в архівних документах № 1–3

Миронець Н. Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля в Держархіві Рівненської області № 4–6

Морозова А., Белий Д. До історії єврейських землеробських колоній в Україні № 1–3

Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського № 4–6

Сухих Л. Серби в Україні (Документи з історії сербських поселень) № 4–6

Сушко О. Висвітлення української системи приватного підприємництва періоду непу в документах центральних державних архівів № 1–3

Черченко Ю. Документальні видання з історії ОУН і УПА № 1–3

Шевченко Т. Джерела з історії єзуїтського шкільництва на українських землях Речі Посполитої: остання чверть XVI – середина XVII ст. № 4–6

Доля українських архівів

Сєбта Т., Черкаська Н. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі № 4–6

Матеріали до словника архівних діячів

Тороповська Т. “Київський Нестор істориків...”: Архівні документи до біографії Володимира Щербини № 1–3

Із фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного

Слончак Н. Фотолітопис: Всеросійська виставка 1913 року в Києві № 4–6

Архівна справа за рубежем

Чепуренко Я. Формування президентських архівів у країнах СНД № 1–3

Зарубіжні архівні часописи публікують № 1–3

У Міжнародній раді архівів

Архіви в системі інститутів захисту прав людини в громадянському суспільстві: Кейптаунській самміт–2003 “Архіви та права людини” № 4–6

Документальні виставки

Матеріали до документальної виставки “Україна і Росія. Історія XVII–XVIII ст.”. Вступне слово *В. М. Горбця* № 1–3

Пошуки та знахідки в архівах

Овсієнко О., Сарнацький О. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського № 1–3

Страшко В. Про поліфонічність вживання літери “Σ” (ЕПСІЛОН) в актових книгах № 1–3

Критика та бібліографія

Ворончук І. Колективна праця з історії української архівістики № 1–3

Коник О. Нове видання до історії національних меншин в Україні № 4–6

Пиріг Р. Персоніфікуємо наше минуле: Микола Скрипник № 1–3

Чупрова Е. Книга про українського історика-архівіста М. В. Горбаня № 1–3

Д. С. Щедрина № 4–6

О. В. Долинський № 4–6

Мирослав Лабунька № 4–6

Відомості про авторів № № 1–3, 4–6